

MIRJANA ADAMOVIĆ
ŽENE I DRUŠTVENA MOĆ

PLEJADA
INSTITUT ZA DRUŠTVENA ISTRAŽIVANJA U ZAGREBU

Mirjana Adamović
ŽENE I DRUŠTVENA MOĆ

BIBLIOTEKA NOVA PLEJADA

Nakladnici

Plejada d.o.o.

Zagreb, VIII. južna obala 17

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu

Zagreb, Amruševa 11/II

Za nakladnike

Igor Ranić

Branislava Baranović

Urednik

Ilija Ranić

Projekt

Identitet Drugih u Republici Hrvatskoj

Voditelj projekta

Mladen Labus

Recenzenti

Rade Kalanj

Silva Mežnarić

Knjigu su financijski potpomogli

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Ured za ravnopravnost spolova Vlade Republike Hrvatske

Copyright© 2011., Plejada, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb

ISBN 978-953-7782-09-2 (Plejada)

ISBN 978-953-6218-46-2 (IDIZ)

Mirjana Adamović

ŽENE I DRUŠTVENA MOĆ

Plejada
Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Zagreb, 2011.

Mojim roditeljima

Sadržaj

Predgovor	7
1. UVOD U PATRIJARHALNU SLIKU SVIJETA	9
1.1. Ženskost i muška organizacija života	9
1.2. Otmjeno "odijevanje razuma" i feminističko čitanje povijesti filozofije	16
2. MOĆ IZ TEORIJSKOG UGLA	19
2.1. Moć i feministički izazov	19
2.2. Jedna koncepcija moći kao analitički okvir	37
3. RODNE TEORIJE MOĆI I POTRAGA ZA IDENTITETOM	41
3.1. Borba za prava žena i teorije podređenosti – utemeljenje problema	41
3.2. Problem koji "nema ime" – detektiranje moći i proturječja o identitetu Drugih	46
3.3. Važnost nesvjesnog	55
3.4. Nova društvena kritika	57
3.5. Kultura razlike	61
3.6. Suvremeni feminizam i nova pitanja	67
3.7. Foucaultov "preobrat"	68
3.8. Feministička inspiracija Foucaultovim određenjem moći	72
3.9. Prva strategija nakon Foucaulta – feminizam "simboličkog" tipa	73
3.10. Fluidna struktura spola i roda	75
3.11. Nova feministička epistemologija	80
3.12. Druga strategija nakon Foucaulta – potraga za središtem moći	83
3.13. Disciplinirajuće prakse i anonimni nadzor	87
3.14. Ženska (ne)moć i muško bratstvo	92
3.15. Liberalizam i feminizam: politika "mogućeg"	96
3.16. Globalizacija rodni politika: institucijski i civilni napori	102
3.17. Kulturni trijumf – ženski studiji	107
4. DOSEZI VANJSKE MOĆI	113
4.1. Odabrani aspekti podjele rada	113
4.2. Ženska zanimanja	119

4.3. Potplaćenost	121
4.4. Stereotipi i/ili ženske vrijednosti: posljedice na upravljanje žena u ekonomiji i politici	126
4.5. Karakteristike kulturnog sektora i spolno/rodna stratifikacija	138
5. SOCIOLOŠKA OBILJEŽJA UPRAVLJAČKIH POLOŽAJA ŽENA U KULTURNOM SEKTORU – REZULTATI KVALITATIVNE ANALIZE	143
5.1. Žene i upravljački potencijali	143
5.2. Problem, ciljevi i pretpostavke istraživanja	147
5.3. Opis istraživanja	150
5.4. Sociodemografska obilježja ispitanica	152
PERCEPCIJA VAŽNOSTI SPOLA/RODA I REALIZACIJA PROFESIONALNIH MOGUĆNOSTI	153
Spolno/rodna komparacija	153
PUTANJA KARIJERE	160
Obilježja putanje karijere	160
Zadovoljstvo razvitkom karijere	167
Određenje izvora profesionalnih kompetencija	168
Dimenzije privlačnosti posla	170
Procjena sigurnosti radnog mjesta	171
Organizacija radnog vremena	173
Procjena osobne ambicije	175
Mogućnost napredovanja u poslu	178
Procjena ugleda zanimanja u društvu	180
UPRAVLJANJE I MOĆ	186
Načini donošenja ključnih odluka	186
Odnos prema suradnicima	190
Identificiranje prepreka za uspješno obavljanje posla	191
Prisutnost i sadržaj konflikata na poslu	199
USKLAĐENOST KARIJERE S PRIVATNIM ŽIVOTOM	202
Zanemarivanje sebe ili bližnjih	202
Raspodjela roditeljskih dužnosti	205
Raspodjela kućanskih poslova	206
PATRIJARHALIZAM I FEMINIZAM	209
Obiteljska socijalizacija i patrijarhalne prakse	209
Procjena patrijarhalnosti društva	211
Evalvacija feminističkih inicijativa	220
DVIJE INTERPRETATIVNE MOGUĆNOSTI – MODELI PREDNOSTI I PREPREKA RAZVOJU UPRAVLJAČKIH KARIJERA I POSLOVANJA U KULTURNOM SEKTORU	224
6. ZAKLJUČCI	229
Summary	247
Literatura	251
Pojmovno kazalo	267
O autorici	271

Predgovor

Tema društvene moći žena, što i sam naslov ove knjige sugerira, širokog je, interdisciplinarnog spektra. Također, ta je tema suvremena, u kontekstu zahtjeva za promjenu rodni politika na globalnoj odnosno lokalnim razinama. Ipak, u javnosti je često mišljenje kako je društvena moć žena dosegla kulminaciju te da je teza o podređenosti žena izgubila na relevantnosti. Ova knjiga nastoji rasvijetliti barem dio nedoumica u vezi s ovim proturječjem.

Nastojala sam staviti naglasak na feminizam i njegove ideje, ali s teorijskog a ne aktivističkog stajališta. Feministička je produkcija, naime, u 20. stoljeću otvorila niz novih tema i područja istraživanja. Kojim je smjerovima krenula feministička teorija u pokušaju objašnjenja društvene moći žena, kojim se tezama dokazivala perzistentnost patrijarhalnih struktura u modernim društvima te kojim je idejama danas zaoкупljena feministička teorija – neka su od pitanja kojima se ova knjiga također bavi.

U prvome dijelu govori se o poimanju karakteristika "ženske prirode" i kulturalnog utemeljenja patrijarhalne slike svijeta u antici. Nastojalo se pokazati u kojoj je mjeri ta slika opterećujuća, barem za zapadni krug mislilaca te kako se osobine pripisane ženama, mnogo stoljeća poslije, na različite kritičke i nekritičke načine, pojavljuju u teorijskom diskursu. Nadalje, druga cjelina govori o odabranim klasičnim koncepcijama moći, čime se željelo pokazati kako su starije teorije svojim kategorijskim aparatom i razumijevanjem često bile suprotne feminističkom postavljanju problema moći. Također, željelo se upozoriti na disperziju i kontroverzije o odabranim razumijevanjima i objašnjenju rodne moći.

U trećoj se cjelini raspravlja o rodni teorijama moći, koje se problematiziralo temeljem dvaju kriterija: s obzirom na procjenu njihova teorijskog utjecaja ali i društvenu sredinu u kojoj su nastajale. Te su teorije s vremenom otvorile veliko područje proučavanja svekolikog ženskog života koje se različito odnosilo prema društveno – humanističko teorijskom nasljeđu: s jedne strane uvažavajući klasike i provodeći dekonstrukciju teorije, a s druge odbacujući "tradicionalne" načine mišljenja o društvenim činjenicama, okrećući se posve novim pojmovima i načinu promatranja ženskosti i rodne moći. U slijedu teorija pokušale su se tražiti mnogostruke poveznice temeljem određenja ključnih pojmova u analizi moći, istraživačke tradicije i oslanjanja na šire skupove idejnih koncepcija.

Svojevrsan "prekid" u slijedu pregleda feminističkih teorija, kao i njihove kritike, čini Foucaultova koncepcija moći čiji su neki elementi, bitni za feminističku teoriju,

zasebno problematizirani. Ocijenjeno je da je važnost Foucaultovih ideja usmjeravala i intrigirala velik broj feminističkih djela, pa je tome posvećena posebna pozornost. Iz mnoštva mogućih izbora, razmatranje rodnihi teorija završava odabirom onih koje su baštinile dijalog s klasičnim koncepcijama društva (liberalizmom i marksizmom) jer su kooptirale razvojne elemente i odnos prema širem društvu te naznačile neke od smjerova kojima bi se ubuduće feministička teorija mogla kretati. Osim toga, izložene su osnove na kojima danas počivaju moderne rodne politike ravnopravnosti te selektivno naznačeni načini odnosa feminističke teorije prema klasi, podjeli rada te politikama rodne ravnopravnosti. Četvrta istraživana cjelina svojevrstan je teorijski uvod u empirijsko istraživanje jer se na konkretnim primjerima iz politike i gospodarstva pokušavalo utvrditi stvarno sudjelovanje žena u upravljačkim elitama. U širem kontekstu dotaknuti su problemi s kojima se žene na upravljačkim položajima danas susreću, u uvjetima modernog upravljanja i razvoja novih organizacijskih strategija.

Posljednja cjelina sažeta je sociološka analiza rezultata istraživanja upravljačkih položaja žena u kulturnom sektoru RH. Interpretacija rezultata kvalitativne analize uvid je u promišljanje stvarnosti sa stajališta roda, iz ugla žena za koje se pretpostavlja da imaju moć i iskustvo upravljanja.

...

Ova je knjiga prerađeni tekst doktorske disertacije koju sam obranila na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu u ožujku 2010. godine. Zahvalila bih na trudu i poticaju mentoru prof. dr. sc. Radi Kalanju te prof. dr. sc. Vjeranu Katunariću i prof. dr. sc. Teni Martinić, članovima povjerenstva za obranu, na vrijednim sugestijama koje su mi pomogle u pripremi knjige za tisak.

Na ustupljenim podacima najljepša hvala djelatnicama Ministarstva kulture RH, Ureda za kulturu Grada Zagreba i Državnog zavoda za statistiku te svim ispitanicama na strpljenju i vremenu koje su odvojile za sudjelovanje u istraživanju.

Ovo je također mjesto na kojem želim posthumno zahvaliti doc. dr. sc. Jasenki Kodrnja za feminističko senzibiliziranje i pruženu priliku za znanstvenu obradu ove teme. Voditelju znanstveno istraživačkog projekta "Identitet Drugih u Republici Hrvatskoj", prof. dr. sc. Mladenu Labusu, u okviru kojeg je i nastao ovaj rad, zahvaljujem na razumijevanju i podršci u izdavanju knjige. Kolegici Ani Maskalan hvala na kritičkom čitanju a Karolini Vranješ na nesebičnoj, stručnoj pomoći. Vanji Kovačiću zahvaljujem na podršci i dizajnu naslovnice. Knjigu posvećujem roditeljima kao znak pažnje za one vrijednosti koje sam usvojila ili odbacila uz njihovu pomoć i bez kojih, vjerujem, ne bih u potpunosti mogla razumjeti temu kojom sam se u ovoj knjizi bavila.

Mirjana Adamović

1. UVOD U PATRIJARHALNU SLIKU SVIJETA

1.1. Ženskost i muška organizacija života

Podjela na muško i žensko može se pratiti u mitovima raznih kultura. Antička je mitologija bogata primjerima koji prikazuju manje ili više okrutne borbe između boginja i bogova. Boginje i ostale žene opisivane u antičkoj mitologiji tašte su, čudljive i kontroverzne te ih se često povezuje s nesrećama, čemu je primjer mitološki lik Pandora.¹ Davna mitološka naznaka, prema kojoj je žena ta koja je raspršila božje darove po svijetu rodno je odredila simbolički sadržaj zla. U mnoštvu drugih boginja, u feminističkoj je literaturi često analizirana uloga Here,² najviše boginje i kraljice neba, žene Zeusove, koja je bila zaštitnica braka. Kao Zeusova suvladarica brinula se za svetost i neraskidivost bračne veze, slala muževima potomstvo i pomagala majkama pri porođaju. Feministička tumačenja temelje se na ideji da je Herin visok položaj u olimpijskoj božanskoj strukturi bio osiguran afirmacijom patrijarhalne strukture čak po cijenu sukoba s vlastitim rodom (Kodrnja, 2008: 101). I Penelopina³ sudbina

¹ Leksikon grčke i rimske mitologije u odjeljku koji opisuje *Pandoru* (Svedajuća), ženu tirana Epimeteja, koja je ujedno sinonim za zlo i patnju, počinje zanimljivom rečenicom: "Ženomrsci su samo upola u pravu kad kažu da je Pandorin slučaj mitski izražena poznata istina da sve zlo na ovom svijetu potječe od žene" (Zamarovský, 1985: 255). Zamarovský je sklon tumačiti mit o Pandori kao o posrednici zla jer su zlo po svijetu raspršili sami bogovi. Pandoru je stvorio bog Hefest po nalogu Zeusa a nakon stvaranja bogovi su je obilato nagradili, ne samo darovima koji su bili dobri nego i darovima kojih su se željeli riješiti. Zajedno s darovima zatvorenima u škrinji, Pandora je odvedena Prometejevu bratu Epimeteju, koji se u nju zaljubio i njome se oženio. O tome kako je otvorena zaključana škrinja s darovima postoje dva tumačenja: prema jednom, Pandoru je na to nagovorio Epimetej, a prema drugom, škrinju je iz radoznalosti otvorila ona sama. Raspršivši darove bogova po svijetu (zlo, bolest, muku i stradanja), na dnu se škrinje uspjela zadržati samo – nada.

² *Hera*, kći tirana Krona i Reje, bila je sestra i žena Zeusa. Iako suvladarica, bila je podčinjena Zeusu. Hera se sa Zeusom često svađala jer je Zeus njezinim molbama hirovito udovoljavao. Ona je svojom bračnom vjernošću bila uzor drugim ženama i boginjama, ali i neprijateljica potomstvu koje je Zeus imao s drugim ženama. Njezina oružja bila su magle, gromovi i oluje a mogla je mijenjati ljudsko obličje (Zamarovský, 1985: 133-134).

³ *Penelopa* je i danas simbol bračne ljubavi i vjernosti. Prema *Odiseji*, iako udana iz ljubavi za Odiseja, nije imala sreće, jer je Odisej morao nakon rođenja njihova sina Telemaha poći u Trojanski rat. Dok su rat i nedaće salijetale Odiseja, Penelopa je imala mnoge prosce. Manipulirajući, izjavila je da će se udati za jednoga od njih kada Odisejevu ocu Laertu satka pogrebno ruho, koje je međutim, odgađajući donošanje odluke, danju tkala a noću paralala. Kada se vratilo

je simbolički obuhvatila očekivanja od žena; žena koja čuva i vjerno čeka postala je sudbinska odrednica ženskoga roda kroz mnoga sljedeća stoljeća protkana ratovima. Mitovi su ženskost percipirali na simboličan način te su svojim krvavim pričama o hrabrosti, pravednosti i snazi pokazivali kako je rod jedan od najstarijih tvorbenih elemenata moći. Međutim, kako stoji u Homerovoj *Odiseji*, bogovi odlučuju a ljudi događaje započinju, pa je mitsko do danas ostalo simbolički prikaz patrijarhalnih odnosa i proturječno nadahnuće mnogim teoretičarima i teoretičarkama u pokušaju tumačenja perpetuiranja patrijarhalnih struktura.

Analiza predmodernog doba kroz prizmu antičkih filozofa, jedan od mogućih pristupa razumijevanju problema rodne moći jer daje uvid u *patrijarhalnu konstrukciju svijeta*, čime se dobiva znanje, osjećaj i neposredan uvid u ono što se može nazvati *androcentričkom hijerarhijom* (Veljak, 2005). Početak filozofskog mišljenja žensko smješta u dio univerzuma koji nije povezan s razumom nego s "mračnim silama boginja zemlje, uronjenošću u nepoznate sile povezane s tajanstvenim ženskim moćima" (Lloyd, 1993: 41). Simbolička saturacija u mitovima i legendama najslikovitije je prikazana pitagorejskim suprotnostima (6. st. pr. Kr.). Deset parova suprotnosti (granica/neograničeno, neparno/parno, jedno/mnoštvo, desno/lijevo, muško/žensko, mirovanje/kretanje, ravno/zakrivljeno, svijetlo/mračno, dobro/loše, četverokutno/zaobljeno) (ibid., str. 42) utemeljenih na suprotnostima forme i bezobličnosti, pokazuju hijerarhiju vrijednosti, pri čemu se pojmovima na lijevoj strani ove razdiobe tradicionalno pridaje veća važnost nego pojmovima na desnoj. Preuzimanje načina razmišljanja, o muškoj/aktivnoj i ženskoj/pasivnoj formi, neodređenoj stvari, postalo je određujuće za shvaćanje ženskosti i muškosti, uvrijedilo se i odredilo daljnje, osnovno tumačenje spolno/rodnih razlika.⁴

Iako je atenska demokracija i danas, iz suvremene perspektive, ostala značajnom i veličanom, promatrana iz položaja žena u društvu to se vrednovanje, s druge strane, često dovodi u pitanje. Podčinjenost i neprisutnost žena u javnom životu, poslušnost žene mužu i djece roditeljima bili su ukorijenjeni u društvenoj svijesti kao potpuno prirodni. Od povjerenih uloga, najvažnija uloga žene bila je upravljati imanjem o čijoj je uspješnosti ovisila i opremljenost muškaraca za rat, sudjelovanje u liturgijama, vjerski darovi, zalihe hrane kao i trgovački viškovi (Erent – Sunko, 2007: 605). Atenska se obitelj može smatrati društvenom institucijom s jasno određenom ženskom ulogom. Podjelu uloga u javnome životu, koji ženama nije bio dostupan zbog nedostatka vrline ("muško je po naravi pogodnije zapovijedati negoli žensko – ukoliko nije gdje gdje nastao odnošaj usuprot naravi" (Aristotel, 1988: 24), slijedila je i prostorna podjela u kući pa su se žene družile i obitavale u ženskim sobama tzv. *ginecejama*. Može se reći da je položaj žena bio čvrsto vezan za njihov položaj u atenskom društvu; žene nisu mogle sklapati važnije poslovne ugovore, odnosno to su za njih mogli učiniti samo skrbnici. Obitelj je sličila polislu i funkcionirala je kao "mala država unutar koje

kući, Odisej je testirao njezinu plemenitost i sam se uvjerio u njezinu vjernost. (Zamarovský, 1985: 264).

⁴ Pod spolom se ovdje podrazumijeva biološka činjenica, dok se pod rodnom podrazumijeva kulturni konstrukt u smislu u kojem ga je odredila Simone de Beauvoir (1982: 11, II. sv.): "Žena se ne rađa kao žena, već to postaje".

nema mjesta individualizmu i u kojoj ni mjesto ni uloga njezinih članova nisu upitni” (Erent – Sunko, 2007: 624).

Aristotel se u *Politici* (1988), u svojim razmišljanjima o društvu, vodio primjerima iz svakodnevnog života, pa je razmišljao iz perspektive patrijarhalne strukture grčkog kućanstva i organizacije obiteljskog života, u kojoj je glava obitelji (muškarac) vladala ostalim članovima obitelji i robovima. Također, govorio je o razlici između starijih i mladih, pri čemu su stariji kao nositelji iskustva i mudrosti smatrani prirodnim autoritetom i predodređeni za vladanje. Gospodar je bio jednak samo sebi sličnima, slobodnim muškarcima.

U antičko doba afirmirala se ideja o muškarcu, slobodnom od proizvođenja nužnosti, što Aristotel opisuje pojmom *bios politikos* (1988: 4-5). Politikom, javnim govorom, bavili su se samo slobodni muškarci. Onaj tko nije imao privatno vlasništvo, živio je “neljudski” pa se ta činjenica odražavala na slobodu pojedinca. Spartanski odgoj ratnika pokazuje zašto među njima nije moglo biti žena.⁵ Skromni obroci i različiti vremenski uvjeti, osjećaj patnje uslijed fizičkog kažnjavanja, razvijanje hrabrosti vrline su i zahtijevaju snalaženje u okolnostima koje Grci nisu smatrali primjerenima ženskom, fizički i psihički inferiornom spolu. Da bi bio čovjek, muškarac je morao biti punoljetan, slobodan i građanin. Čovjek (*anthrôpos*, što dolazi od *anēr*, *andros*, u prvome redu znači muškarac ili mužjak) u Aristotela nije svaki muškarac te je žena, *gynê*, po definiciji isključena (Veljak, 2005: 11). Ona je “više implicitno negoli izvedeno, nešto na pola puta između ljudskog i ispodljudskog (životinjskog) bića”, ona je načelno manje od sredstva koje govori. Ženi je status čovjeka apsolutno nedostižan, ona, naime, ni u kojim uvjetima ne može postati *anthrôpos* (ibid.).

Kod Ksenofonta (1997) podjela rada počiva na podjeli vanjskog, političkog i unutar-njeg, privatnog svijeta. Prvi, politički svijet jest svijet muškaraca, dostojan čovjeka, a o drugom se ne raspravlja. U antici su zanimanja određena sposobnostima, individualizmom: nekoga odlikuje um, a nekoga snaga. Arendt smatra da, usprkos uvriježenom mišljenju da je u antici ropski rad bio prezren, to je jedna od modernih predrasuda,⁶ prezirala se samo “ropska narav” poslova, među koje je spadao i ženski, kućni rad (1991: 43-70).

Aristotelovsko protivljenje u biti istoj vrlini žena i muškaraca koju su isticali sokratovci, dosta poslije bila je tema rasprave u feminističkoj teoriji. Samo su muškarci baštinioci vrline u pravom smislu te riječi, što rezultira u prvome redu “političkim” odnosom muškaraca i žena: muškarci vladaju, a žene slušaju. “Dobar gospodar” ne upravlja dobro samo imanjem i slugama, nego i suprugom (Foucault, 1988a: 72). Tijelo i tjelesne mogućnosti bitan su čimbenik određenja sposobnosti upravljanja. Muškarac na ženu

⁵ “Jer u čemu se razlikuje vladaju li same žene ili pak vladatelji kojima žene vladaju? Naime, ishod je isti. Čak i po hrabrost (koja u svakodnevici nije ni od kakve koristi, nego ako već jest, onda samo poradi rata) Spartanke bijahu na najveću štetu. To se pokazalo pri provali Tebanaca. Jer one tu ne bijahu ni od kakve koristi (za razliku od žena u drugim državama) i izazvale su veći metež negoli neprijatelji” (Aristotel, 1269 35; 1988: 57).

⁶ Iz mnoštva određenja ovdje će se pod predrasudama podrazumijevati “naučena uvjerenja i vrijednosti koje pojedinca ili skupinu pojedinaca vode do sklonosti ili nesklonosti pripadnicima određenih skupina” (Cashmore, 1984., navedeno u Haralambos, 2002: 237).

prenosi dio vlasti, i to samo u domeni koja se tiče domaćinstva. On je taj u čije bi se vrline trebalo ugledati. Iz pasivnosti, slabosti i neotpornosti nastaje sklonost prema neumjerenosti, razuzdanosti pa otuda čovjek (muškarac) koji se prepušta nasladama i uživanjima ima *žensku prirodu*: "čovjek naslada i žudnji, čovjek bezvlašća (*akrasia*) ili razuzdanosti (*akolasia*) (...) čovjek (je, op.a.) za koga bi se moglo reći da ima žensku prirodu". Takvim se utemeljenjem određivao ontologijski status žene u hijerarhiji bića (Veljak, 2005), a s druge strane, biva učvršćen u patrijarhalnom društvu, na socijalnoj razini i na razini prakse. Žena, međutim, razvija vrlinu podčinjavanja, najvažniji uvjet opstojnosti patrijarhalnih struktura, dakle, ona nije "bez vrlina" (Foucault, 1988a: 85).

Sloboda se, u punom političkom smislu, postizala izgradnjom subjekta u moralnom smislu. Ona nije postojala za one koji su se morali pokoravati naredbama drugih pa se od njih i nije moglo očekivati poštovanje načela umjerenosti. Pravednost, hrabrost i razboritost – toliko često spominjane vrline muškaraca – već su kod Grka smatrane vrlinama onih koji vladaju drugima, ali i onih koji su u stanju vladati sami sobom. Sve je bilo povezano, vlast nad sobom usmjeravala je vlast nad drugima.

Sazeta teleologija moralnog subjekta govorila je o potrebi rada na sebi te o odnosu pravila i zabrana kako bi se postiglo osobno ispunjenje (Foucault, 1994b). Važnost samodiscipliniranja u stanju u kojem je čovjek sam sebi neprijatelj na području privatnoga, kao što je svatko svakome neprijatelj na području javnoga, pokazuje Platon u *Zakonima* (1971). Žudnja i naslada nisu bile poželjne i čovjek im se nije smio predavati. Aristotel (1988: 112) govori o potrebi ovladavanja žudnjom; "jer želja je takva, i strast izopačuje vladatelje i najbolje muževe. Zbog toga je zakon um bez žudnje". Ovdje se uspostavlja paralelizam između umjerenosti i vlasti, jer se umjerenost kao i dobro gospodarenje u domaćinstvu uspostavlja poštovanjem hijerarhije i gospodareve vlasti.

U analizi "estetike življenja", kako ju naziva Foucault (1988a; b), pokazuje se kako je već u antici postojala asimetrija u promišljanju seksualnog ponašanja te kako su ženama bile nametane mnoge restrikcije. O muškom moralu pisali su muškarci za muškarce, a žene se spominju kontekstualno. O ženama se pisalo kao o objektima ili kao o partnerima podložnima raznim psihičkim, odgojnim, obrazovnim i nadzornim preobrazbama. U tim je zapisima antičkih filozofa nešto ipak mnogo važnije; naime, analiza tekstova koje je analizirao Foucault o povijesti seksualnosti sporadično govori o više pitanja; o odnosu prema ženama, bračnoj zajednici, privatnom i javnom području te o interpretaciji ženskog identiteta. On nalazi da se povijesni pristup gradio na tri analitičke osnove: znanju o seksualnosti, sustavima vlasti koji uređuju njegovu primjenu i oblicima u kojima se pojedinci prepoznaju kao subjekti seksualnosti. Kriteriji "estetike življenja" izravno su se povezivali s tijelom i otkrivaju mreže rodnihi odnosa. Foucaultova analiza "seksualnosti" kao "povijesno jedinstvenog iskustva" bila je stoga inspiracija za kritičko – analitički pristup suvremenoj feminističkoj teoriji, o čemu ćemo govoriti poslije.

Foucault prepoznaje tri načina na koji se "čovjek" ili muškarac u grčkoj filozofiji odnosi prema logosu: prvo, umjerenost podrazumijeva da je logos stavljen na najviše mjesto kod "ljudi" te se na taj način razuzdanost i žudnja mogu držati pod nadzorom; drugo, instrumentalni odnos prema logosu znači da se čovjek nasladama treba koristiti, ali samo zato da ih prilagodi svojim potrebama; i treće, logos ili ontološka

spoznaja samoga sebe (prvenstveno kod Platona) proizlaze iz umjerenog ponašanja. Estetika življenja razmatrana je instrumentalno i sa stajališta žena, na način prikazivanja praksi seksualnog postupanja sa ženama. U antici, za razliku od kršćanstva, razmišljanje o nasladama "nije usmjereno ni ka kodificiranju radnji ni ka hermeneutici subjekta, nego prema uobličavanju određenog stava..." (Foucault, 1988a: 93). Dok tijelo atleta predstavlja ideal savršenstva, između ostaloga kao primjer seksualne apstinencije jer se muška seksualna energija može kanalizirati i u drugim smjerovima, ženama se pripisuje nužnost seksualnog odnosa zbog redovitih menstruacija (ibid. str. 119). Razlike nisu vidljive samo na području tjelesnog nego također u dobi kada žene i muškarci, barem prema Platonu, mogu stupiti u brak; patronizacija položaja žena proizlazi iz običaja da se one udaju između šesnaeste i dvadesete godine, dok muškarci u brak ulaze između tridesete i trideset pete, što su "najljepše godine" za dobivanje potomstva. Briga za osiguranje potomstva pokazuje kako kasnija udaja žena, kada se smanjuje njihova plodnost i pada tjelesna snaga, nije bila poželjna.

Iako se u to vrijeme pojavljuju začeci patrijarhalnog viđenja ženske seksualnosti, koja će tada a i poslije, žene usmjeravati vrijednostima čuvanja časti i vjernosti, smatralo se da žene nisu upravljale svojim prohtjevima te da se svojom seksualnošću nisu mogle koristiti kako su htjele. Ženskim "tijelom" kao i "kućom" upravljao je muškarac. Načelo muške aktivnosti bilo je suprotstavljeno ženskoj pasivnosti. Opreka između pasivnosti i aktivnosti, ženskoga i muškoga, jednako se s tjelesnoga prenosila na područje morala. Lijenost, nehajnost, odbojnost prema grubim sportskim aktivnostima, sklonost mirisima i nakitu te mlitavost (*malakia*) bile su osobine pripisivane onima koji su *slabe prirode* (ibid., str. 86). Žena je mogla imati muževnu dušu, ali samo ako ju je odlikovala duhovna snaga i ovisnost o muškarcima. Žene su bile smještene u područje koje vlada tjelesnim nasladama, kao one koje vodi prirodni determinizam, prirodna sila i koje su prisiljene robovati u prvome redu same sebi. Žena je podređena prirodi, ona ne treba glumiti mužjaka u kući niti obrnuto, jer bi time muškarac "omliratio" kaže Pseudo Lukijan (navedeno u Foucault, 1988b: 241). Nagone je trebalo kontrolirati ne zato da bi muškarci bili čedni ili čisti, nego da bi ostali slobodni. Ako je čovjek, muškarac, mogao samoga sebe podvrgnuti kontroli, to je značilo da će moći poštovati i pravilni poredak grada. Kada Kalikatrída u tekstu Pseudo Lukijana priča o ženama, prikazuje ih kao osobe sklone obmanama; točnije, žene obmanjuju svojim nakitom, mazanjem lica, ukrašavanjem kose, kićenjem i prividnom ljepotom. Sve je, međutim, na njima lažno. Njima stoga nije bila imanentna *sôphrosunê*, suzdržavanje u nagonima, jer su upravo one bile te koje su trebale zadovoljiti nagone (ibid., str. 250).

Položaj žena bio je više određen zanimanjem muža nego porijeklom. Aristotel smatra da su se skrivali oni koji su "svojim tijelima služili (tjelesnim) potrebama života", kao i žene koje su tijela koristile za rad na "beskonačnom" procesu reproduktivnosti (Arendt, 1991: 62).

Demosten je iskovao aforizam koji se u raznim interpretacijama zadržao do danas, a sugerira žensku zamjenjivost, međusobnu kompetitivnost i podložnost, iako je, tvrdi Foucault, izvučen iz konteksta i potpuno samovoljno reinterpretiran. Demosten je smatrao kako u životu muškarca postoje tri bitne uloge žena: "Bludnice imamo zbog naslade; ljubavnice zbog svakodnevne pažnje, a supruge da bismo dobili zakonito

potomstvo i vjerne čuvarice domaćeg ognjišta" (navedeno u Foucault, 1988a: 141). Uživlje je u tom opisu stavljeno izvan braka i kuće, a funkcija supruge povezuje se isključivo s potomstvom i čuvanjem kuće. Demosten kaže kako žene trebaju biti "jako zastrašene da bi ostale časne (*sôphronein*), da ne bi ni u kojem pogledu zgriješile (*mêden hamartanein*)" (ibid. str. 143). Žene, dakle, nisu mogle birati, nego su im pravila bila nametnuta. Muž u bračnoj zajednici trebao im je biti jedini partner. Njihova vrlina nije u spoznavanju istine, nego u strogom pridržavanju onoga što im se zapovjedilo. Ako žena nije bila pod muževim, onda je bila pod patronatom nekoga drugog muškarca (najčešće oca). Muškarca, za razliku od žene, brak nije seksualno vezivao. Nije postojala uzajamna bračna vjernost, iako je brak bio ozakonjen. Ipak, strogost prema ženama i popustljivost prema muškarcima nije vodila u potpuno bezakonje. Žene su u skladu s Demostenovom izjavom trebale ispunjavati važan društveni zadatak, iako stari Grci u prvo vrijeme ne govore mnogo o osjećajima i ljubavi.

Već je rečeno da za razliku od državnih funkcija u kojima žene nisu imale udjela, imale su istaknutu važnost u domaćinstvu (*oikos*) i od njih se očekivalo da ga dobro vode. Bitno je također stvaranje "potomstva, čime se omogućuje očuvanje obiteljskog imena, prijenos dobara, opstanak grada" (Foucault, 1988: 84). Ipak, "mizerne" osobine žena, prvenstveno njihova mladost i neobrazovanost, nisu bile konkurentne iskustvu i znanju muškaraca. Uz asimetrično odlučivanje postojala je asimetričnost u podjeli poslova. Muškarac se bavio vanjskim (sijanje, žetva, obrada zemlje, uzgoj stada), a žena unutrašnjim (upravljanje dobrima i trošenjem) poslovima. Žena je bila čuvarica kuće: "ako nikoga ne bi bilo da čuva ono što je uneseno u kuću, bio bih poput onih smiješnih ljudi koji lijevaju vodu u krčag bez dna" – misao je koja dobro objašnjava tu funkciju. Žene su strašljive pa će se, budu li pažljivije čuvala namirnice, manje bojati. Ipak, i ženama i muškarcima jednako su dani pamćenje i brižljivost (*mnēmē* i *epimeleia*) (ibid. str. 155-156). Muškarac se, osim toga, nije mogao baviti poslovima žena jer bi se na njega naljutili bogovi. I muškarcu i ženi dodijeljeni su uloga i mjesto. Budući da nijedno mjesto nije zauvijek definirano, i ženama se njihov položaj mogao oduzeti ako nisu bile dobre čuvarice.

Muškarac je obrazovao i odgajao ženu. Učio ju je klasificirati namirnice jer se smatralo da um, red i klasifikacija, ženama nisu imanentni. Bilo da je riječ o uređenju idealne države, pravilima koja određuju dobrog vladara ili o načelima ispravnog vođenja domaćinstva, od žena se zahtijevala poslušnost, temeljno povezana s njihovim pravnim položajem i statusnom ovisnošću. Time se formirala "etika nadmoći" muškaraca, i sama ograničena raznim restrikcijama. Brak postaje sve rasprostranjenija pojava, i to u višim slojevima društva, jer se kroz nasljedstvo i sustav srodnčkih veza povećavalo bogatstvo, vrijednost ukorijenjena u prirodi društva. Sve to skupa imalo je jedan cilj, kaže Foucault (1988b) – održati građansku kastu.

U helenističkom svijetu žena postaje samostalnija nego što je bila u Ateni. Foucault za to razdoblje vezuje dva procesa: s jedne strane jačanje obitelji i uloge žene, a s druge slabljenje važnosti građanina. U sljedećim razdobljima, brak postaje ugovor, a žene dobivaju miraz i svoj dio nasljedstva, kojim raspolazu mnogo slobodnije. Stvaraju se novi pojmovi i društvene uloge (domaćin i domaćica), a sve češće govori se o uzajamnoj ljubavi. Brak sve više nastoji naći jamstvo u državi, a istodobno postaje sve više

privatna stvar. Dopušta se postojanje osjećaja i uzajamne ovisnosti. Na upravljanje, međutim, to nema nikakav utjecaj.

Arendt (1991) privatno područje kućanstva definira kao pretpolitičku sferu iako napominje kako su norme karakteristične za kućnu zajednicu preslikane na život u polisu prouzročile mnoga proturječna stajališta. Politika se razvila na određenim preduvjetima odnosno društvenim odnosima dominacije i podčinjavanja, zapovijedanja i poslušnosti. *Oikos* (kuća, domaćinstvo) i dobra vladavina, te s druge strane pokoravanje žena, omogućavalo je opstanak društva. Na tim se elementima gradila društvena integracija. Taj je moral duboko utjecao na temelje zapadne kulture, iako nije bilo jedinstvenog autoriteta nego su postojala razna mišljenja koja su zastupala različite stupnjeve strogosti.

U svemu se može prepoznati svojevrsna veza sa suvremenosti. To se posebno ogleda u restrikcijama ponašanja, naime još uvijek postoje ženska i muška načela u odgoju djece, kao što još uvijek žene većinom vode brigu o kući i potomstvu. Žene su još uvijek simbolički smještene u "tamno" područje, primjerenije nasladama i tjelesnim užicima, podložnije prirodnim silama. Treba reći da su i vojska i crkva, danas, nakon dvije tisuće godina, područja isključive dominacije muškaraca te da mnoga zanimanja koja obavljaju žene sadržavaju simboličku funkciju čuvanja. Simone de Beauvoir (1982) smatra kako je upravo prihvaćanje muškog, aktivnog načela u nadvladavanju "kaotičnih životnih sila" imalo dalekosežnije posljedice, ono je, naime, pokorilo ne samo ženu nego i Prirodu.

Kršćanstvo je formalno uspostavilo ravnopravnost obaju rodova pred Bogom, ali ne na svim razinama. Ono se pozicionira na monogamnome braku, izbjegavanju uživanja te izravnom proturječju spoznavanja istine i ljubavi i spolnih aktivnosti te isključivo inzistira na podržavanju roditeljske funkcije braka. U kršćanstvu, moralni subjekt vidi ideal u djevičanstvu i čednosti kao i pokoravanju crkvenoj vlasti. Ako je za Aristotela žena bila žena, uslijed izvjesnog nedostatka osobina, za sv. Tomu žena je "promašen muškarac", slučajno biće (de Beauvoir, 1982: 12). Peter Brown također tvrdi da u ranom kršćanstvu funkcionira "model jednogspolnosti", prema kojemu su žene "promašeni ili nesavršeni muškarci". Superiornost nad ženama nije bila utemeljena na "fiziologiji usporedivosti" nego na tjelesnoj sposobnosti stvaranja i obuzdavanja spolnog uzbuđenja. Osim toga, svaki je muškarac mogao pasti u ženskost ako mu tijelo i jastvo nisu održavani u primjerenim uvjetima i na muževan način (navedeno u Bennett, 2005: 213-216).

Na teologijskoj (Bog je muškog roda), ekleziološkoj (samo muškarci mogu biti svećenici) i socijalnoj razini (žene se pokoravaju muževima, prema poslanici sv. Pavla), žene nisu ravnopravne (Veljak, 2005: 13). Kršćanstvo inzistira na stajalištu kako je čovjek grešan pa mu treba stega da prevlada takvo stanje. "Neodrživa nadmoć muškog principa nad ženskim, čemu se kao neuvjerljiva (i evidentno lažna) alternativa nameće rodna neutralnost, očituje se kao problem, problem koji se prepoznaje u svakidašnjici i na koji dominantni smjerovi teorijskog, filozofijskog ili društveno – znanstvenog i praktičko – etičkog mišljenja ili nemaju odgovarajućih odgovora ili se pak sasvim otvoreno pozicioniraju kao apologija zatečenog stanja stvari, zatečenih neravnoteža moći i baštinjene androcentričke hijerarhije" (ibid., str. 15). No, nije

samo riječ o kršćanstvu, mnoge religijske tradicije, iako se mnogi s time neće složiti, omalovažavaju žene i ne priznaju njihovu cjelovitost. Kako kaže Roop Rekha Verma, indijska filozofkinja, podcjenjuju se njihove mogućnosti u postizanju cjelovite ličnosti: autonomije, samopoštovanja, osjećaja ispunjenosti i dostignuća (navedeno u Nussbaum, 2003: 169).

1.2. Otmjeno "odijevanje razuma" i feminističko čitanje povijesti filozofije

Klasične teorije društva se ženama ne bave zasebno, kao skupinom, naime one niti ne spominju žene u kontekstu tema moći, vlasti i države, jer kroz cjelokupnu povijest žene nisu suučesnice u javnom društvenom prostoru. Iako iz današnje svijesti o postignućima na području ženskih ljudskih prava izgleda anakrono zaustavljati se na razmatranju kontekstualnih primjedbi velikih filozofa o ženama, postoje najmanje tri razloga zbog kojih ta razmišljanja treba uzeti u obzir; riječ je o neprikosnovenim autoritetima koji su pridonijeli razvitku filozofskih ideja; njihova razmišljanja o ženama opterećena su dubokim predrasudama i vrijednostima vremena u kojem su stvarali i kao takvi, ti su tekstovi podvrgnuti rodnoj i feminističkoj reinterpretaciji.

Nitko ne dovodi u pitanje zasluge za razvijanje filozofske teorije čitavog niza filozofa; Kanta, Hegela, Nietzschea, Schopenhauera, Heideggera, itd., ali se primjećuje da je njihova filozofija utemeljena na androcentričnim idejama (usp. Despot, 2004, Kodrnja, 2005, Bosanac, 2006, Jurić, 2006.). Na primjer, niz Nietzscheovih misli "kada ideš k ženama, ponesi bič" (1991) ili "ženu treba shvatiti kao posjed, kao vlasništvo koje se može zaključati, kao nešto što je predodređeno za podložnost i u njoj postaje savršeno, nešto što se može zaključati" (1980) imaju svoje utemeljenje u patrijarhalnoj slici svijeta, a i danas su u procesu detradicionalizacije još uvijek kritički inspirativne.

Filozofi žene spominju u različitim kontekstima, najčešće se referirajući na njihovu ljepotu ili na moralne vrline, sve do J. S. Milla, koji je tom zadatku pristupio iz jednog novog rakursa. U svakom slučaju, oni nisu trošili vrijeme na rasprave o ženama, osim kontekstualno (Baier, 2006, Despot, 2006, Kodrnja, 2008). Rasprave su izgleda bile podosta zaodjenute u privatno ruho, jer su filozofi pisali najčešće temeljem svojih privatnih iskustava (Despot, 2008). Osim toga, nitko se nije bavio ženskim pitanjem jer se spolno/rodne razlike nisu problematizirale. Pokušaji pisanja o ženama najčešće su završavali neuspješno po njih. Na primjer, Rousseau "negativno ocjenjuje intelektualnu sposobnost žena jer one nisu ništa više od "znalica muških znanja", sposobne tek "otmjeno odjenuti razum" (navedeno u Fraisse, 2006: 79-81). Neki su, kao Hume, davali poprilično "realne" ocjene kako u nekim područjima kao što je sport, postoji ženska inferiornost (navedeno u Baier, 2006).

Kantov tekst *O lijepom i uzvišenom* bio je inspiracija feminističkim teoretičarkama u onom dijelu u kojem govori o kićenju i intelektualnim sposobnostima žena (Kodrnja, 2008, Fraisse, 2006). Fraisse smatra kako je Kant žene shvatio kao "bića izvan povijesti, podčinjena vremenu života koji je najvažniji dio njihove egzistencije, mladosti i starosti, majčinstva i dugovječnosti". Njegove rasprave o ženskom

znanju, kićenju i majmunskoj naravi žena kao i izjava da "učene žene knjige koriste pomalo kao sat; nose ga da se vidi da ga imaju; nije važno što on obično stoji ili nije navijen" (ibid., str. 82) toliko su smiješne da su gotovo bez ikakvog ozbiljnijeg značaja osim u pogledu procjene stereotipnih stavova njihova autora. Zamjerke su bile i ozbiljnije; Kant je na primjer smatrao kako žene treba podalje držati od znanosti i politike, podčinjene muževima ili onima kojima upravlja razum (usp. Kodrnja, 2005: 111).

Hegel ženu vidi tragično zatvorenu u sudbini spola; ona je, naime, kao spol ispa-la iz čovječanstva po Hegelu, jer ne doseže razinu univerzalnosti (Bosanac, 2005). "Žene svakako mogu biti obrazovane, ali za više znanosti, filozofiju i neke produkcije umjetnosti, koje iziskuju nešto opće, one nisu stvorene. Žene mogu biti dosjetljive, imati ukus i ljupkost, ali nemaju ideale. Razlika između muškarca i žene razlika je između životinje i biljke: biljka odgovara više karakteru žene jer je više mirno razvi-janje koje održava neodređenije jedinstvo osjećanja prema svom principu. Ako žene stoje na vrhu vlasti, država je u opasnosti jer one ne djeluju prema zahtjevima općosti nego prema slučajnim sklonostima i mnijenju. Obrazovanje žena se događa, ne zna se kako, ujedno kroz atmosferu predstave, više kroz život nego stjecanjem znanja, dok muškarac položaj postiže samo tekovinom misli i mnogim tehničkim nastojanjima" (Hegel, 1989: 299-300). Hegel, dakle, ne odriče ženama pravo na obrazovanje, ali tek da bi kultivirale svoje vrline, razvijale ukus i mogućnost razgovora na plitkoj razini, na razini razbijanja šutnje. Ako su žene slične biljkama, logično je da ne mogu imati ideale, pa ni država koja traži moralnost i srčanost ne može napredovati ako su joj na čelu ljupke i hirovite osobe.

Za Schopenhauera⁷ postoji dinamički odnos među spolovima; ljepota i intelligen-cija među njima strogo su podijeljeni. Upravo zato Schopenhauerova razmišljanja o ženama i ljudskoj spolnosti spadaju među ona koja ne ostavljaju mjesto za ravnopravnost spolova ili kako kaže Hrvoje Jurić "njegova razmišljanja predstavljaju jedno od najeksplicitnijih (a zaoštrano bi se moglo reći i najskandaloznijih) razmatranja spolno-rodne problematike iz perspektive filozofije, i to u čitavoj povijesti filozo-fije" (2005: 50). Žena, prema Schopenhaueru, nije određena ni za velika duhovna ni za velika tjelesna djela. Ona u životu muškarca predstavlja samo suputnicu čija je funkcija – razbibriga. Savršene za odgoj djece, zbog zaigranosti i djetinjastosti, sućutne i sažaljive, neestetične i bez smisla za umjetnost i sekundarne uvjete za razvijanje vrline, one nisu mogle razviti smisao za pravednost, poštenje i savjesnost (ibid., str. 57-58).

Pokazali smo kao je feministička teorija dekonstruirala takve i slične teze (Kodrnja, 2003, 2005; Jurić, 2005; Bosanac, 2005; Pateman, 1998). Analize pokazuju kako su žene u kontinuumu negativnog ocjenjivanja bile različito rangirane, i to od etičke i raz-umske neprikladnosti do mizoginijskog rangiranja. Većina je studija zaključila kako su filozofi bili površni u obradi ove teme i često su se koristili patrijarhalnom argu-mentacijom za objašnjenje podređenog položaja žena. Također, ističe se kako je nužno takva stajališta povijesno kontekstualizirati jer konačno, nitko od navedenih autora,

⁷ Riječ je o tekstovima *Svijet kao volja i predodžba* i *Parerga i paralipomena*. Vidjeti opširnije tekst Hrvoja Jurića, *Svijet kao samovolja i predrasuda*. Schopenhauer o spolnosti i ženama (2005).

svoje ideje o ženama nije dalje razvijao nego se često ostalo samo na diskvalificirajućim zaključcima. Za Jurića riječ je, međutim, o *muškoj filozofiji* pisanoj "iz muške glave i muškom rukom (na što se ne bi trebalo osvrnati da to samom autoru nije iznimno važno), pisana od muškaraca za muškarce, od muškog autora za mušku publiku". Takva je filozofija protuženska jer su žene na taj način "isključene iz filozofskog diskursa, sa svim filozofskim i životno svjetovnim posljedicama koje iz toga proizlaze" (2005: 61).

Razmatranje statusa žena, a ne teorijsko-filozofsko razmatranje samo je potvrđivalo stvarnost bez obzira na to je li u središtu zanimanja bilo žensko tijelo i majčinstvo te iz njih proizašle uloge, poslovi i moralne vrline. Young (2005: 135) smatra kako je zapravo muška žudnja za ženama procjenjivana opasnom, kao ona koja može "uništiti i raspršiti univerzalnu racionalnu sferu javnosti i ugroziti strogu podjelu na javno i privatno". Kakav je pri tome odnos sustava vrijednosti i stvarnih odnosa moći, tj. jesu li vrijednosti proizašle iz fakticiteta ili je fakticitet proizašao iz njih, spada u notorna pitanja, prema nekim autorima, prema stupnju smislenosti onakvima kakva su ona o primatu kokoši ili jajeta.

Rodno/spolna hijerarhija svojstvena patrijarhatu⁸ na neki je način destruirala univerzalnost "čovječanstva" (Bosanac, 2005: 23). Pritom su žene kao polovica ljudskoga roda bile i jesu prisiljene na neprestano dokazivanje jer se nije podrazumijevalo da posjeduju iste karakteristike kao i druga polovica ljudskoga roda – muškarci. Žene su smještane u područje samozatajnosti, privatnosti, neprisutnosti, Drugosti, i to u odnosu na javno, prisutno i Prvo, odnosno muškarce i državu (De Beauvoir, 1982; Kodrnja, 2003; Bosanac, 2005). One su se time našle izvan povijesnog svijeta, onoga u kojem postoje kreacija, znanosti, umjetnost, ali i izvan područja moći, posebno političke.

Razvitkom građanske države, ponovno "...ideal građanske javnosti isključuje žene i druge skupine koje se definiraju kao različite, jer njegov racionalan i univerzalan status proizlazi samo iz njegove suprotnosti osjećajima, specifičnostima i tijelu" (Young, 2005: 143).

- Pojam patrijarhata (grč. patriá – pleme + archós – vođa) ima značenje rodovske zajednice u kojoj je osnovna društvena jedinica očev rod, skupina povezana srodstvom po muškoj liniji (Kla-
ić, 1990: 1020). U feminističkim teorijama on se smatra najvažnijim i ključnim objašnjenjem
rodnih nejednakosti iako su neke teoretičarke stavile pod znak pitanja njegovu eksplanatornu
vrijednost (Adamović, Mežnarić, 2011). Jedna od njih je Sylvia Walby koja u knjizi *Theorizing
Patriarchy* (1990) tvrdi da pojam patrijarhata nije nepromjenjiva i univerzalna kategorija. Pod
patrijarhatom podrazumijeva sustav društvenih struktura i praksi u kojima muškarci dominiraju
nad ženama, tlače ih i eksploatiraju. Patrijarhalna moć ima različite forme, od spolne podjele
rada i društvene organizacije radanja do internaliziranih normi ženskosti. Walby u suvremenim
društvima nalazi šest kategorija koje potvrđuju postojanje muške dominacije; žene su niže pla-
ćene za svoj rad od muškaraca i suočene su s horizontalnom i vertikalnom segregacijom u poslu;
zadržana je rodna podjela rada u domaćinstvima kao i briga oko djece; zapadna kultura inzistira
na ženskoj tjelesnoj atraktivnosti koja je degradirajuća za žene; heteroseksualne veze u biti su
patrijarhalne; patrijarhat se održava kroz muško nasilje nad ženama; kapitalističke su države u
suštini također patrijarhalne iako su mnoge usvojile zakonodavstvo koje bi do neke mjere trebalo
pogodovati ženama. Walby smatra kako je patrijarhat u 19. stoljeću bio privatnog karaktera da
bi se tijekom 20. stoljeća pretvorio u javni patrijarhat jer su žene ušle u javni prostor i time po-
stale izložene novim formama neravnopravnosti. Naravno, različite su grupe žena u različitim
društvenim kontekstima izložene kombinaciji djelovanja privatnog i javnog patrijarhata.

2. MOĆ IZ TEORIJSKOG UGLA

2.1. Moć i feministički izazov

Definirati *moć*¹ jednodimenzionalno u suvremenim društvima praktički nije moguće pa Lukes (2005) čak postavlja pitanje treba li moć uopće definiciju s obzirom na veliko mnoštvo različitih pristupa. Pokušavajući ju odrediti, mnogi su se našli u potihvatu sličnom onome kao kad se pokušavaju odrediti pojmovi dobra ili ljubavi. Da je moć transparentna i homogena, vjerojatno bi i teorijski pristupi bili određeniji. Svi koji su pisali o moći, ističu u svojim radovima dvije napomene – tematske i metodске naravi (Kalanj, 2010: 191). Iza tematske primjedbe stoji činjenica da je moć ključna tema sociologije i drugih znanosti (političke teorije, pravne, povijesnih znanosti i antropologije) a "kada je riječ o metodskoj napomeni, ona se svodi na tezu da je moć izrazito višeznačan pojam". Iako su svi pojmovi u korpusu društveno humanističkog znanja višeznačni "metodička napomena o višeznačnosti ima težinu i upravo je ona spoznajni poticaj i temelj iz kojeg proizlaze različiti teorijski pristupi problemu moći" (ibid., str. 193). Rade Kalanj (2010) u svom, sistematskom pristupu teorijama moći tvrdi da se "značenjskom pluralizmu moći" pristupalo na tri tipična načina: prvi je obilježen demonsko-mističnim shvaćanjima, drugi obilježava realističko-pesimistički

¹ U pojmovnim određenjima *moć* je: 1. raspolaganje snagom, sposobnošću ili sredstvima potrebnima za obavljanje čega, mogućnost vladavanja čime; 2. snaga čega, sposobnost punog djelovanja; 3. (nad kim, nad čim) vlast, mogućnost upravljanja. Za pridjev *moćan* navode se dva značenja: 1. koji ima moć u društvu i u odnosima među ljudima; jak, snažan. 2. razg. koji je sposoban postati otac, koji je muškarac u snazi; potentan. *Moćnik* je 1. onaj koji je moćan, osoba koja posjeduje velik ili nekontroliran društveni ili politički utjecaj; 2. posuda različitih oblika u kojoj se pohranjuju moći svetaca; relikvijar (Hrvatski enciklopedijski rječnik, 2003: 754). *Moćnik* je riječ koja se u množini (moćnici) najčešće upotrebljava vezana uz muški rod, dok se riječ *moćnica* (ženskoga roda) u hrvatskom jeziku jako rijetko upotrebljava. Imati moć znači imati mogućnost i dopuštenje za neku radnju. Moćno također kao pridjev znači snažnost, jakost i potentnost (Anić, 2004: 768).

Analizi se može dodati značenje latinske riječi *potentia* koja također ima niz sličnih konotacija. *Potentia* je ne samo: 1. društvena moć, sila, duševna i tjelesna snaga, moćnost, djelotvornost, valjanost, sposobnost, prikladnost, 2. politička moć, vlast, vladanje, carevanje, 3. moćnost, potencija, nego i 4. seksualna moć, 5. silovanje, osvrnuće, 6. počasni naslov, 7. nasilje, silovitost (Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, 2000: 2403-2404). Navedena značenja ne podrazumijevaju samo mušku seksualnu sposobnost nego i akt razaranja mira, nasilništvo, silovanje i tjelesnu premoć. Latinska riječ *potentia* potpuno konotira društveni i seksualni potencijal muškaraca, a rijetko se odnosi na ženske tjelesne i društvene sposobnosti.

a katkad i kritički pristup, a treći je način refleksivno-analitički. Demonsko-mistično shvaćanje moći podrazumijeva da ta sposobnost pripada "vračevima, poglavcima ili poglavarima, kraljevima kao parnjacima bogova itd.". "Moć ima opipljivu ovozemaljsku funkciju ali su joj uporišta sakralna ili na neki sličan način neprirodna" (ibid., str. 193). Prema realističko-pesimističkom pristupu moć je "jedini realno mogući odnos među ljudima, društvenim grupama, društvima, nacijama i državama. Bez nje se prihvaća "dobrovoljno ropstvo" ili se propada zato što se ne shvaća njezina presudna individualna i kolektivna važnost. Moć se ne mora samo steći i dokazivati nego i stalno uvećavati jer ako toga nema, nastupa dekadencija individualne i kolektivne sudbine" (ibid., str. 194-195). Treći, refleksivno-analitički pristup tvrdi da je moć "društvena činjenica za koju, sa stajališta znanstvenog promatranja i analize, vrijede ista metodološka i epistemološka pravila kao i za sve druge društvene činjenice". "U toj percepciji, koja uzima na znanje i demonsko-mistična i realističko-pesimistička shvaćanja, moć jednostavno postoji, poprima različite likove, legitimira se na različite načine, ali bez obzira na sve te različitosti, ona je u krajnjem strukturalnom smislu jedinstvena karakteristika svih ljudskih društava" (ibid., str. 194-195).

Kao što se vidjelo u prethodnom poglavlju, filozofi se ženama bave kontekstualno, vodeći pritom silovite, ponekad i privatne bitke s "neposlušnom" i najčešće "amoralnom" prirodom žena. No, kako na pitanje podređenosti žena gledaju društvene teorije moći? Ovim pitanjem otvara se tema razumijevanja i objašnjavanja spolno/rodnih odnosa, opstojnosti patrijarhalnih struktura i vrednovanja utjecaja ženskog pokreta. To su zadaci s kojima se već nekoliko desetljeća "bore" feminističke teorije, no tek u posljednja dva desetljeća to pitanje nalazi mjesto unutar "nefeminističkih" koncepcija moći.

Ulazak u "veliku temu" moći na koju su bile usmjerene filozofija i sociologija podrazumijeva opće zanimanje za društvene odnose i njihovu strukturu, pa se posebno starije teorije ne ditiču spolno/rodne problematike, niti se žene promatraju kao podređena skupina. Jedan od razloga jest što žene nisu bile dio vladajuće povijesti, političke i vojne prvenstveno. Empirijski to najbolje ilustrira pokazuje podatak kako je u područje "povijesti i politike" u Hrvatskom općem leksikonu² u cjelokupnoj relevantnoj povijesti koju on opisuje, upisano samo 114 (5%) žena, te 2175 (95%) muškaraca (Adamović, 2006).

Modernije teorije moći nisu mogle ostati imune na usporedni politički i akademski pritisak koji su istodobno provodili feministički pokret i feministička teorija. Čini se da ignorirati spolno/rodnu problematiku ne može više nijedan ozbiljniji pristup društvenoj moći, o čemu će nadalje biti riječi u teorijskom pregledu.

Starije teorije društvene strukture bavile su se javnom sferom, politikom i ekonomijom, razmatrale su psihološke faktore, ljudsku prirodu, osobine društvenog života ili društvenih okolnosti pokušavajući odgovoriti na pitanje kako društveni sustav funkcionira te koji faktori pridonose njegovoj promjeni. Teorijske koncepcije koje nastoje objasniti funkcioniranje društvene moći zanima tko vlada u društvu, kakve osobine ima vladavina, kako vlada jedan vladar, kako vladaju elite, kakve su osobine moći u

² Riječ je o izdanju *Hrvatskog općeg leksikona* iz 1996. godine.

demokratskim a kakve u totalitarnim sistemima, koji je odnos između potlačenih i dominantnih sudionika itd. U tom smislu nisu bile zanimljive samo vladavine onih koji su svoj naum provodili diktaturom ili onih koji su stvarali totalitarne poretke, nego su se u novije vrijeme proučavale i one najmanje primjetne vrste moći. Osim toga, u modernim društvima moć se proučavala u velikim korporacijama, vojnim establišmentima ili se tražilo, ono što Foucault naziva "vrhovni generalštab", odnosno proučavale su se strateške pozicije odlučivanja. Ključno pitanje za Foucaulta, a na tom tragu poslije i za feminističku teoriju bilo je kako istraživati moć onih koji je u prirodnom ili društvenom smislu nisu imali, čija je društvena egzistencija ili podcijenjena ili prešućena, ili onih koji se uopće nisu pojavljivali na mjestima moći, bitnim za funkcioniranje i razvoj društva.

Zaokupljenost humanističkih znanosti modelom nacije-države u objašnjenju načina na koje funkcionira društvena moć Mann (1994) u cjelini tumači s nekoliko razloga:

1. golemim utjecajem nacije države s kraja 19. stoljeća, odnosno kolektivnim aspektima moći
2. interesom za određenje vladajućeg izvora
3. interesom za izoliranje glavnog ili glavnih elemenata u objašnjenju funkcioniranja društva
4. selektirajućim interesom za odnose koji su "važniji" ili "moćniji" sa stajališta funkcioniranja društva te efikasniji kao sredstva u postizanju ciljeva (između ostalih zadovoljenja klastera različitih ljudskih potreba)
5. zainteresiranošću za kolektivne aspekte moći (organizacije, izvore autoriteta, legitimitnost moći itd.) i objašnjenje društvene stratifikacije.³

Proučavanje modela vlasti bilo je inspiracija mnogim društvenim teorijama moći. Hobbes (1991) je otkrio kako je poslušnost u vezi s mračnom stranom ljudske prirode. On se nije samo bavio, kao ni Machiavelli (1998), najboljim osobinama vladara ili tipom i načinom vladavine, nego je istraživao osobine ljudske prirode. Smatra se da je u njegovoj političkoj doktrini moć prvi put postala središnja tema a govori o moći kao o u biti dvosmislenoj pa je moć istodobno i *potentia* i *potestas*. (Strauss, navedeno u Kalanj, 2010: 197). Dijeleći moć na prirodnu i instrumentalnu, Hobbes je uvidio važnost tijela i njegove ljepote ali i duhovnih sposobnosti. Hobbes sa svojom neoptimističnom tezom *homo homini lupus est* i koncepcijom društvenog ugovora, John Locke (1962) i Machiavelli razmatrali su i danas suvremene teme: odnos subjektiviteta i društva, slobode i odgovornosti. Machiavelli s više individualnim pristupom moći te Locke s uviđanjem važnosti zakona, prava i odgovornosti, naknadno su nadahnuli feminističke dekonstrukcijske pokušaje. "Inspirirajući se znanstvenim idejama i nazalazima Galilea Galileja mnogi su filozofi toga vremena, među njima osobito uvjerljivo Hobbes, zastupali stajalište da se zbiva pomak od božanske moći prema čovjeku. Bila je to svojevrsna divinizacija čovjeka koja se oslanjala na njegovu sposobnost samodjelovanja" (Kalanj, 2010: 197). Rađanje prosvjetiteljstva i naglasak na razumu, racionalnosti i znanosti imalo je revolucionaran utjecaj. Rousseauov prosvjetiteljski

³ Društvenu stratifikaciju Mann definira kao ukupnu kreaciju i distribuciju moći u društvu.

zahtjev za stvaranje boljih osoba, društvenim ugovorom ali i odgojem, bio je mnogo kritiziran. On je, kao i niz filozofa, o ženama pisao s negativnog aspekta i neke feministice smatraju pojedina njegova djela, prvenstveno *Emil ili o odgoju* (1989), jednim od najuvredljivijih tekstova napisanih o ženama.⁴ Ipak, nisu zaboravljene njegove zasluge za liberalnu teoriju⁵ društva kada je objašnjavajući stratifikaciju rekao da je ona primarno potekla od pojedinaca onoga trena kada je prva osoba zagrabila svoj posjed i rekla "ovo je moje vlasništvo" i time udarila temelje građanskom društvu.

Društvena statika, kako ju je zamislio August Comte (1962), proučavala je pojedince, obitelj i društvo, čvrste uvjete egzistencije društva, uvjete ravnoteže društvenog organizma, a društvena dinamika, zakone njegova razvoja koji pokreću ideje. Osnovni je sistem jednakosti obitelji, koja počiva na tri konstantna odnosa: "odnosu jednakosti među braćom, odnosu poštovanja između djece i roditelja i odnosu autoriteta i poslušnosti između muškarca i žene" (Katunarić, 1984: 14). Durkheimova (1972; 1999) je zasluga što je pokazao kako društvene institucije postoje prije pojedinca i na njega vrše prisilu. Međutim, društvo nije pojedincu izvanjsko, kako je pretpostavljao Durkheim. Naime, ako društvene činjenice ograničavaju naše činove, to ne znači da mogu odrediti i naše djelovanje. Obitelj, Durkheim smatra jednom od najvažnijih društvenih institucija, iako nije komentirao revolucionarne događaje (Francuska revolucija, 1789) koji su utjecali na društveni milje prije nastanka njegove teorije, a u koja su žene bile aktivno uključene. Obojica (Comte i Durkheim) su u raznim feminističkim analizama (Lehmann, 1994, Lamanna, 2002) proglašavana nezainteresiranima za žensko pitanje, iako su i jedan i drugi opisivali društvene odnose kakvi su postojali u njihovo vrijeme. Stoga su žene, u prvome redu, smještali unutar obitelji i privatne sfere. Feministička kritika kaže kako se nisu referirali ni na građanska prava žena, ni na prava žena u privatnoj sferi, niti su obrazovna i radna prava žena bila predmet njihova interesa. Žene opisuju unutar društvene funkcije reprodukcije, kućnoga rada, brige za djecu i moralnog odgoja. Comte se poziva na subordinaciju žena muškarcima u skladu s pravilima "pozitivne filozofije", što je načelo braka i obitelji na temelju "egzaktnog znanja o ljudskoj prirodi" (Lehmann, 1994: 13). Svaki spol prema Comteu ima svoju funkciju koja je povezana s prirodnom ekonomijom obitelji, a subordinacija žena muškarcima, kao i mlađih starijima, održava obitelj. Plan za reformu patrijarhalnog kapitalističkog društva koji je trebao biti odgovor na "veliku moralnu krizu" Comte je ipak vidio kao koaliciju žena, radnika i intelektualaca. Žene i obitelj, prirodni su agensi. Obitelj je sjedište morala, emocija, spiritualnosti i društvenog sentimenta. Žene, stoga, mogu pomoći u provedbi temeljnoga načela pozitivizma, a to je pobjeda društvenoga nad sebičnim (ibid.). Iako žene karakterizira ekonomska ovisnost o muškarcima i politička obespravljenost, one posjeduju moralnu superiornost. Durkheim također podupire odvojenost sfera žena i muškaraca unutar društvenog poretka. Žene vidi kao nositeljice strukturalno drukčijih funkcija, specijalizirane za obiteljsko, što djelomice proizlazi iz njegova shvaćanja liberalne politike

⁴ Rousseau je ovim djelom, između ostalih, "izazvao" i Virginiju Woolf pišući o ženama kao o slabom i pasivnom spolu.

⁵ Liberalne teorije smatraju da stratifikacija i država utjelovljuju racionalni odnos među građanima preko institucije "društvenog ugovora", a u građanima vidi pojedince zainteresirane za zaštitu prava na vlasništvo (Mann, 1994).

koja se temelji na "kolektivnoj svijesti" i "općoj volji". Mjesto žena je u podjeli rada uz obitelj, a obitelj je mjesto reprodukcije, podizanja djece i higijene, što će Lehmann, u svojoj kritici Comtea, netočno svrstati u "asocijalne društvene strukture" (1994: 14).

Marksistička teorija moći oslanjala se na interakciju ekonomskog, političkog i društvenog pridajući najveće značenje gospodarskoj moći i kapitalu. Marx se nije vraćao na dosege Francuske revolucije. Sloboda, bratstvo i jednakost bile su podrazumijevajuće vrijednosti koje su zahtijevale nadgradnju. Ipak, u tom se vremenu, nastavljao dvanaestosatni rad žena i djece pa su stvarni uvjeti života poricali formalne slobode. Ideal vladavine zakona, ostao je samo ideal, koji nije bio dostupan svima i kao takav nije se proširio na društvo u cjelini i sve njegove pripadnike. Vlast je bila u opreci s onima o kojima je odlučivala i koje je iskorištavala. Uzimajući u obzir te ideje, Marx (1973) je smatrao kako se moć muškaraca nad ženama pojavila zajedno s klasnim društvom pa će vjerojatnost za oslobođenje žena postati moguće kada nestane to društvo. Žene dijele sudbinu radničke klase i zato njihov položaj treba razmatrati u kontekstu emancipacije radničke klase.

Kapitalistička eksploatacija ne poznaje spol, mladost ni starost pa je Marx smatrao da bi jeftina ženska najamna radna snaga trebala dijeliti svijest svoje klase. Nedovoljno osjetljiva marksistička analiza nije, međutim, uviđala nejednakosti unutar proletarijata, kao što se nije bavila ni tradicionalnim kulturnim predrasudama prema ženama, rasama ili etničkim manjinama (Katunarić, 1984: 17-22). Ovdje valja napomenuti kako su dolazeće teorije, kao uostalom i marksistička, bile više zaokupljene revolucionarnim gibanjima kako bi odgovorile na pitanje u kakvom su odnosu ekonomska i politička moć, kako se stvara klasna solidarnost, na čemu se temelji industrijska organizacija rada, kako funkcioniraju politička središta moći, država itd. Marksizam je svojim redukcionističkim stajalištem o klasnom subjektu društvene akcije pokazao nedostatak eksplanatorne moći za nastojanja budućih društvenih pokreta.

Nietzscheova koncepcija moći (2007) polazila je od pretpostavke kako je moć obilježje čovječnosti, samoga života, jer "ništa ne želi da se održi". Volja za moć je načelo biološkog ali također načelo društvenog života (društvo, država, običaji i autoritet). Užitek je izravna posljedica težnje prema moći pa tamo gdje je moć "nemoćna", ona pribjegava hipokriziji i lukavstvu. Osnovna je neutralna moć ili snaga (*die Kraft*), a uz nju postoji nadmoć ili viša snaga (*mehr Kraft*). Tu vrstu moći imaju samo "veliki ljudi", koji otvaraju nove mogućnosti razvoja i u stanju su upravljati ili vladati. Nemoć pripada slabima, skromnima, marljivima, umjerenima i Dobrima, što su vrline koje oponiraju suverenoj svijesti, obogaćenju (Petrović, 1971). Kritika kaže da žena za Nietzschea ima istu ulogu u Državi koju san ima kod muškarca, čime je on "do krajnosti doveo dugogodišnje neprijateljstvo između ženskoga i aktivne "muške" Kulture" (Lloyd, 2006: 41).

Weber, klasik sociološke teorije, ima jedno od najutjecajnijih mjesta u problematizaciji naravi i oblika moći. Weberovska definicija moći koja govori o nametanju volje i autoriteta drugima, ostavila je traga na mnogim razinama, teorijskim i empirijskim, zahvaljujući iznimnoj praktičnosti i jasnoći.⁶ Moć, osim što ima različite oblike i manifestacije,

⁶ "Moć predstavlja izgled da se u okviru jednog društvenog odnosa provede vlastita volja usprkos otporu, bez obzira na čemu se zasnivaju ti izgledi" (Weber, 1976:37).

znatno ovisi o društvenoj stvarnosti koja, prema Weberu, nema karakter ni stroge racionalnosti niti potpune neuhvatljivosti. Popularnost Weberova pristupa moći vjerojatno je upravo u pokušaju njezine demistifikacije, pri čemu se trudio pokazati koliko je moć uobičajena, svakodnevna, društvena pojava i općenitiji je pojam od vlasti. On je pokazao kako moć teži vlasti te podrazumijeva podložnost i poslušnost, ona je jednostavno nametanje svoje volje drugima, usprkos otporu. U Weberovoj tipologiji postoje tri dijametralno suprotna tipa vlasti (tradicionalna, karizmatička, racionalno zakonska). Vlast temeljem konstelacije interesa i vlast po sili autoriteta najviše oprečni su primjeri. Vlast glave obitelji ili vladareva vlast, sa stajališta teme o kojoj se piše, pogađa u bit problema, jer se temelji na obvezi poslušnosti bez obzira na motive ili interese. Položaje vlasti Weber nalazi i u području privatnih odnosa. Ovdje je bitno primijetiti da nije potrebna formalna moć zapovijedanja kako bi netko provodio određenu vrstu hegemonije, odnosno pod vlašću se, u privatnim odnosima, podrazumijeva autoritativna moć zapovijedanja.

Odlučivanje, vlast, jedan je od najvažnijih elemenata djelovanja zajednice, kaže Weber. Ona je usko povezana s ekonomskom moći koja u nekim slučajevima predstavlja sredstvo, a u nekim "planski željenu posljedicu vlasti". Kao takva pojavljuje se u mnogim oblicima, a Weber je razlikuje na globalnoj, političkoj razini kao i na mikrorazinama.

Veliki vladari i vođe u racionalnom tipu vlasti bivaju zamijenjeni političkom industrijom i vladavinom proturječne birokratske procedure i uprave. Modernizacija usko povezana s racionalizacijom nosi sa sobom evoluciju upravljanja, a školovanje i iskustvo postaju temelji tehničke nadmoći u obavljanju poslova.

Kulturi, što je za ovu temu izrazito važno, Weber posvećuje veliku pozornost. Kultura, između ostalog, čuva posebnost nacije. Temeljem kulturnih dobara uzurpira se vodstvo pa su prestiž kulture i prestiž moći vrlo usko povezani. Svaki pobjednički rat, kaže Weber, zahtijeva uspjeh kulture (Njemačka, Japan, itd.), iako postavlja pitanje potiče li rat "razvoj kulture" (ibid., str. 92).

Weber u svojoj analizi predbirokratskih struktura i obiteljskih odnosa pokazuje kako je u njihovoj potki patrijarhalizam, koji je postojan i ima "karakter svakodnevnoga". Za razliku od birokratske vlasti koja funkcionira na pokoravanju "normama", patrijarhalna podrazumijeva podvrgavanje pravilima koje je ustanovio gospodar, kaže Weber. Norme koje potječu iz tradicije imaju obilježja svetosti. Fizička i duhovna nadmoć muškaraca u jednostavnoj patrijarhalnoj strukturi podrazumijeva prodaju žena i djece kako bi bio uspostavljen odnos ravnoteže između radne snage i potreba za radom između kućnih zajednica. Pitanje može li žena biti nositeljica kućne vlasti, ovisilo je o mnogim ekonomskim, političkim i religijskim uvjetovanostima. Patrijarhalna je kućna vlast bila pravno neograničena u toj mjeri da je prelazila na sljedećeg gospodara kuće, koji je imao pravo na seksualno korištenje žene svojeg prethodnika. Nije da žene nisu imale svojevrstni samostalni autoritet u pojedinim konstelacijama, ali samo u funkciji privrede (pripremanje hrane i obrada zemlje) ili je ponekad takav položaj bio posljedica potpunog odvajanja od kuće muškaraca sposobnih za ratovanje, što su uvjetovale određene vrste vojne organizacije (Weber, 1999: 97).

Kada Weber kaže da se položaji vlasti nalaze i u privatnim odnosima te da nije potrebna formalna vlast da bi netko provodio određenu vrstu hegemonije, odnosno

kada pod vlašću u privatnim odnosima podrazumijeva autoritativnu moć zapovijedanja (ibid., str. 55), tada otkriva čitavo polje odnosa na kojem će, mnogo poslije, feministice temeljiti svoje teorije, razmatrajući moć u obliku subordinacije ili "moći nad".

U svakom autoritarnom odnosu, što se poslije kao ideja provlači kod mnogih teoretičara moći,⁷ postoji zainteresiranost podčinjenoga da bude poslušan. Isto tako zapovijed može, što je za patrijarhalni obrazac poslušnosti važno, biti izvedena iz vlastitog uvjerenja u svoju ispravnost ili osjećanja dužnosti, straha, koristi ili "tupe navike". Weber pod pojmom vlasti podrazumijeva iskazanu volju ili zapovijed jedne ili više osoba koje "vladaju" podčinjenima. Važno je da se to djelovanje u "društveno relevantnom stupnju odvija kao da su "podređeni" sadržaj zapovijedi postigli maksimum svojeg djelovanja ("poslušnost")" (ibid., str. 55). U analizi pokoravanja Weber zaključuje da se zapovijed prihvaća kao "valjana" norma pri čemu, psihološki gledano, zapovijed postiže učinak uživljavanjem, nadahnućem ili racionalnim uvjeravanjem. Svaka privilegirana grupa poziva se na neki "mit", bilo po prirodnoj ili "krvnoj nadmoći" (Weber, 1999: 36). Negativno privilegirani najčešće reaguju na taj "mit" kojim se opravdava sudbina privilegiranih.

Podosta će ova dilema⁸ biti prisutna u dalje razmatranim feminističkim teorijama, od kojih će neke patrijarhalne odnose objašnjavati mitovima o vječnoj muškoj premoći negirajući mogućnost ikakve, osim "ropske" opstojnosti žena, a time i njihove potpune kulturalne nevidljivosti. Istodobno će druge feminističke teorije koristeći se mitom "o patrijarhatu" dokazivati mogućnost postojanja paralelne, drukčije ali jednakovrijedne ženske kulture.⁹

Patrijarhalne strukture u analizi predmodernog doba prepoznala je i Arendt (1996), koja u analizi pojma autoriteta tvrdi da je on jedan od najstabilnijih u trolistu tradicija, religija i autoritet. Autoritarna se vlast apstraktno prikazuje pomoću modela piramide, pri čemu je izvor autoriteta izvan piramide, a sjedište moći je sam vrh s kojeg se autoritet i moć disperziraju prema dolje. Svi slojevi posjeduju određeni autoritet koji je pak veći u odnosu na niže slojeve. Ukupno su svi slojevi ujedinjeni u cjelinu i suodnose. (Arendt, 1996: 14-15) Za razliku od totalitarne vlasti koja je po prirodi egalitarna jer je ispod onog koji vlada masa jednako nemoćnih, autoritarna podrazumijeva postojanje legaliteta i ograničena je zakonima. Arendt u javnom području vidi pravo ozbiljenje moći. Ona moći daje akumulirajući potencijal, smatra je u prvome redu dinamičkom kategorijom koja ne može imati statički oblik. Samo zajedništvo riječi i čina, djelovanje, omogućuje njezinu aktualizaciju. Ona je izravno povezana s

⁷ Lukes (2005) u tome kontekstu spominje Dahla kao i ostale pristaše tzv. pluralističke koncepcije moći koju kritiziraju Bachrach i Baratz u članku *Two Faces of Power* iz 1960-ih godina.

⁸ Koristeći se ovom idejom o postojanju "mita", Sklevicky smatra kako mit o "šveprožimajućem patrijarhatu" jednostavno nije istinit iako je privatno, obiteljsko područje bilo područje "najstrože nejednakosti" (1996: 17). On je sazdan na "vjerovanju" kako žene, zato što nisu bile dio javnog prostora, nisu niti imale moć, pa ako bi ušle u javni prostor, problem neravnopravnosti bi se riješio zauvijek.

⁹ Na primjeru postojanja ženske umjetnosti, feministička se povijest umjetnosti potrudila pokazati kako su žene itekako bile zastupljene u umjetničkom djelovanju, iako povijesno ne registrirane (na primjer u razdoblju renesanse), te kako su žene bile vlasnice umjetničkih manufaktura o kojima se nije pisalo, niti dovoljno znalo (Kolešnik, 2006).

javnom sferom i govorom, naime, tek govorom čovjek postaje političko biće. Iako se ne može pouzdano izmjeriti, moć ima vrtoglav potencijal. Smještajući moć u prvenstveno političko područje, Arendt je veže za intelektualni potencijal koliko i za silu, iako sila nije alternativa moći. Takvo određenje uvod je u područje kontradiktornog pojma moći. Kontradiktornog u smislu da koliko svi teže moći, toliko je se i užasavaju, pa zato moć prati sintagma kako je "prljava" i kako kvari ljudsku narav.

Perspektiva novih društvenih pokreta teško se mogla objasniti na temelju klasičnih pristupa, poglavito marksističkog i weberijanskog, koji su se pokazali epistemološki nedostatni (Adelman, 2003: 554). Dok weberovci razvijaju multifaktorsku teoriju prema kojoj je društveni totalitet određen kompleksom odnosa različitih dimenzija te opravdavaju važnost ideološke moći ljudskom potrebom nalaženja značenja u svijetu, marksisti vide ukupnost društvenih odnosa pod prevladavajućim utjecajem ekonomije. Iako marksisti nisu zanemarili utjecaj političkih faktora, zanemarili su njihovu autonomnu moć kao i činjenicu da su države ekonomski akteri jednako kao i politički.¹⁰

Temeljna inovacija rađa se Foucaultovim viđenjem društvenih odnosa, koja je u usporedbi s marksistički usmjerenom teorijom, kao i s ostalim koncepcijama organiziranim oko pojmova vlasti i države, unijela svojevrsnu "pomutnju". Foucault (1994b) je smatrao kako moć nije ni pozitivna ni negativna, nego sveprisutna i produktivna, negirajući time shvaćanje moći kao odnosa "nulte sume". Njegova je koncepcija vjerojatno najviše utjecala na feminističku teoriju. Foucaultova je koncepcija područjem moći proglasila dijelove ljudskog života koji se prije nisu uzimali u obzir, pa se feministički zahtjev "osobno je političko" u analizi i primjeni toga načela u velikoj mjeri oslanjao na njegov diskurs. Podosta kritiziran jer nije predvidio elemente kolektivne borbe, Foucault je u kasnijim radovima učinio određene korekcije. O tome će detaljnije biti riječi u vezi s feminističkom primjenom njegovih ideja.

Weberovo, Foucaultovo i Giddensovo viđenje moći utjecalo je na shvaćanje moći Dennisa Wrighta (1998). Za razliku od Foucaulta i Giddensa koji misle kako je moć jednaka djelovanju, Wright smatra kako je moć subordinirana djelovanju. Moć je za njega "kapacitet nekih osoba da proizvode namjeravane i predviđene utjecaje na druge"¹¹ (ibid., str. 2). Sama po sebi ona nije resurs nego su resursi moći bogatstvo, službeni položaj, slava, vještine, znanje i slično kako bi se proizveli ciljevi. Resursi su nejednako distribuirani pa pojedinci i skupine, iako imaju jednake mogućnosti djelovanja u općeljudskom smislu, nemaju jednak pristup resursima. Moć nije samostalan resurs koji se dodaje bogatstvu, statusu i vještinama, kao što mnogi krivo tumače Webera, smatra Wright. Pod utjecajem Foucaulta, on smatra kako moć nije koncentrirana u državi nego se disperzira u mnoge nepolitičke grupe i organizacije. Moć je općenit kapacitet za postizanje ciljeva i kao takva se nejednako distribuira kao rezultat strukture društva i njegovih glavnih institucija. Ona podrazumijeva asimetričan

¹⁰ Moderno kapitalističko društvo organizira proizvodnju najmanje s dva organizirana sudionika: klase i nacionalne države. Klase su grupe ljudi s različitom moći nad društvenom organizacijom proizvodnje, transformacije, distribucije i konzumacije objekata prirode jer je odnos proizvodnje i razmjene vrlo kompleksan (Mann, 1994).

¹¹ Wright temeljito analizira niz problema vezanih za konceptualnu analizu moći: intencionalnost, djelotvornost, latentnost, asimetrija i ravnoteža te priroda učinaka moći (Kalanj, 2010: 205).

društveni odnos, koji se manifestira izravno u društvenim interakcijama ili posredno kroz anticipirane reakcije. Wrongova podjela moći podrazumijeva razradu sile, manipulacije i uvjeravanja, također, vrlo precizno razlaže pojam autoriteta za koji nalazi mnoge primjere u društvenim odnosima. Pod utjecajem Webera on smatra kako su izvedenice moći više idealni tipovi pa ih međusobno korelira i kombinira. Vrlo značajno jest to što smatra kako su činovi moći dio šire mreže interakcija, pa otuda i teza kako odnosi moći rijetko počivaju samo na jednoj njezinoj formi. Moć je promjenljiva kategorija i ima temporalnu dimenziju, što su dobro uočili Crespi (1992) i Foucault (1994b), koji je svojim tezama o moći dao povijesni kontekst. Kada Wrong govori o dobrovoljnoj ženskoj submisivnosti autoritetu, onda muškarce smješta u područje legitimnog autoriteta, koji se temelji na pribavljanju sredstava za osnovne ženske potrebe. Žensku osjećajnost i intuitivnost objašnjava time da ženama nitko, povijesno gledano, nije branio izraziti osjećaje. Njihova međusobna razmjena informacija stvarala je konsenzus o podređenom položaju. Iako se stjecao dojam kako postoji lojalnost muškom autoritetu, žene su razvile tihu subverziju prepričavajući događaje iz vanjskog svijeta, što Wrong naziva odnosom ljubavi i mržnje prema muškarcima. Mobilizacija ženskih resursa događa se zbog percepcije o zajedničkim ciljevima, interesima i vrijednostima kao i konfliktu s nositeljima moći (muškarcima), uz istodobnu svijest o važnosti države i javne politike u konsolidiranju ženskih interesa.

Prema Aronu (1996), društvene povlastice, angažman u vojsci, općenito uloga ratnika, nikada nije bila ženska, nego je bila rezervirana za muški rod. Uloga ratnika jedna je od glavnih pozicija moći, što je prepoznao i Bourdieu (2001) kada je pisao o vlasti muškaraca. Aron, kao i Hannah Arendt (1991), smatra da je političko najvažnije polje moći. Ono je najvažniji segment u društvu jer postoji primarnost političkih pojava u odnosu na gospodarske, što se posebno odnosi na pitanje što određuje odnose među klasama, odnosno politički ustroj. Aron (1996: 59) razlikuje društva prema ustroju političke moći koja određuje gospodarski sustav i odnose među skupinama. Također, obiteljsko, religijsko i poslovno polje određuju ustroj i način obnašanja vlasti, način imenovanja vođa i oblikovanje ostalih institucijskih odnosa. Ekonomski činitelji, također mogu utjecati na oblik što ga u nekom društvu može poprimiti organizacija političke moći. U tom su smislu obje moći (ekonomska i politička) interaktivne. Aron, za razliku od Webera, govori o demonskom značenju moći (*die Dämonie der Mächte*), pri čemu među državama jedanput ona označava bit odnosa, a drugi put doktrinu odnosa (1996: 239). Određuje ju kao "brojne situacije zapovijedanja i slušanja", a kao razlog slušanja navodi "višeznačnost društvenih sustava kojima svatko pripada" (1996: 240). Pri analizi moći važno je uočiti *sredstva* kojima se netko služi i *osjećaje* onoga koji tu moć podnosi. Dakle, sloboda izbora ograničena je voljnim djelovanjem drugih pa tako, kaže Aron, moć prestaje biti demonska i tajanstvena i time se izvršava njezina demistifikacija. On se slaže s Parsonsom kako svi posjeduju nekakvu moć – nitko nije bez moći, koliko god ona bila mala. Vjerojatno mistifikaciji moći pomaže činjenica kako je moć često potencijalna, prijeteca i teško ju je iščitati u aktualnom. Snaga je potencijal za upravljanje ili prisilu kojom raspolaže pojedinac u odnosu na druge, a moć je modalitet sile, koja znači aktualizaciju. Imati snagu da se nešto napravi ne znači i raspolagati moći da se djeluje (1996:243). Aron, slično kao i Weber, tvrdi kako moć znači nametanje volje nekome drugome.

U sklopu razmatranja teorija moći koristan je pristup Marca Haugaarda (2003), koji je svoju kategorizaciju utemeljio na svojevrsnoj sistematizaciji najutjecajnijih, socioloških znanja o moći. Pregled glavnih teorija pokazuje da se one mogu podijeliti na dvije osnovne kategorije kojima je kriterij je li moć primarno utemeljena na prisili – uslijed čije prijetnje pojedinci rade ono što inače ne bi, jer im se prijeti kaznom, nagradom ili fizičkim sankcijama, odnosno druga kategorija teorija, utemeljena na shvaćanju kako je moć smješтана unutar društvenog poretka i njegova je posljedica, pa je utoliko mnogo kompleksnije i difuznije naravi. Prvo gledište zastupaju Weber, Dahl, Bachrach i Baratz,¹² Wrong, Poggi i Mann. Druga vrsta moći nastaje, kako slikovito kaže Haugaard, kada Hobbesov Levijatan svoj vitlajući mač spremi u korice i zamjeni ga "složenijom vizijom aktera koji reproduciraju društveni poredak koji prisiljava ali je i odgovoran za odnose moći i nemoći" (2003: 88). Ta se druga vrsta "moći nad" provodi u interesu ili protiv interesa svih, za kolektivne ciljeve ili usmjereni sebičnim interesima. "Neprisilni" model moći, u kojem odnos između moći i društvenog poretka može biti manje ili više izravan, zastupaju Parsons, Luhmann, Barnes (a i sam se Haugaard tu klasificirao), elaborirajući teoriju moći "direktno iz teorije društvenog poretka". Giddens i Clegg svoje koncepcije moći razvijaju iz odnosa društvenog poretka iako ne potpuno; Lukes i Foucault koriste se nekim važnim aspektima društvenog poretka (ulogu znanja u reprodukciji odnosa dominacije), dok je interes Arendt bio usmjeren na odnos moći i nasilja u analizi dviju formi društvenog poretka. Haugaard temeljem toga znanja predlaže sljedeću tipologiju.

Tablica 1. Forme moći

Forme moći		Primjer
1	Moć društvenog poretka	Uzročna predvidljivost stvorena kroz reprodukciju značenja: teoretski strukturacija i konfirmacija strukturacije.
2	Moć koju stvara sustav neravnoteže	Poredak isključuje određene akcije: destrukcija.
3	Moć koju stvara sustav mišljenja	Pojedini činovi strukturacije ne odgovaraju pojedinim interpretativnim horizontima.
4	Moć koju stvara prešutno znanje	"Moć nad" utemeljena na društvenom znanju koje nije diskurzivno. Osnježivanje kroz transfer znanja iz praktične u diskurzivnu svijest.
5	Moć stvorena reifikacijom	Društveni poredak treba se činiti nearbitrarnim.
6	Moć koju stvara disciplina	Rutina čije prakticiranje stvara predvidljivog aktera kroz "utvrđivanje" znanja praktične svijesti.
7	Nasilje	Prirodna moć: nasilje i prisila temelji stvaranja društvene moći.

Izvor: Haugaard, 2003: 109.

¹² Bachrach, Morton i Baratz (1962) smatraju kako se sociološki pristupi moći kao centraliziranog konceptu razlikuju od političkih pristupa moći koji joj pristupaju više kao pluralističkoj koncepciji. Postoje, dakle, dva lica moći koja sociolozi, prema navedenim autorima, ne vide ispravno. Samo je nekolicina politologa prepoznaje. Dok sociolozi u sklopu svojeg tzv. elitnog pristupa smatraju kako u svakoj instituciji postoji struktura moći, politolozi smatraju kako se o moći ne može odmah kategorički tvrditi niti zaključivati. Pluraliste (politologe) zanima kako moć djeluje (tko su njezini nositelji, kako nastaju koalicije, kakav je rezultat konflikta), dakle djelovanje, a ne struktura moći.

Koristeći se idejama pojedinih teorijskih pristupa, ponajviše Giddensa i njegovom teorijom strukturalizacije, Haugaard iz ključnih pojmova pojedinih teorijskih sustava i često uzimajući za primjer pritisak feminističkog pokreta na poredak, objašnjava postojanje strukturalne moći o kojoj će možda najzornije u tekstu biti riječi u teoriji Iris Marion Young (2005), iako se na tu vrstu moći pozivaju i druge feminističke teoretičarke. On preuzima ključne pojmove pojedinih teorija: Parsonsov konsenzus oko ciljeva sistema; povjerenje u sistem i njegovu reprodukciju (Luhmann); referentni krugovi znanja (Barnes); kapacitet za društvenu akciju deriviran iz strukturalizacije (Giddens); neravnoteža sistema (Bachrach i Baratz); "lažna svijest" (Lukes); veza između znanja i moći (Foucault); krugovi moći koji konstituiraju društveni poredak (Clegg); mogućnost kreiranja politike legitimacije kod Arendt; Weberov pojam "prisile". Kako se svatko od teoretičara bavio pojedinom formom moći, Haugaard pokušava objasniti moć kroz upotrebu ujedinjujućih elementa (tablica 1).

On smatra kako društvena moć nije slučajna nego je strukturirana. Izvor društvenog poretka proizlazi iz društvenih struktura koje podupiru društveni poredak kroz reprodukciju značenja. "Ako se sudionici ponašaju na strukturiran način, znači da je njihovo djelovanje interpretabilno "isto" kao bilo koje drugo djelovanje s istim značenjem, ali ostvareno u drugo vrijeme i na drugome mjestu od drugog agenta" (ibid., str. 90). Društvo daje sudionicima kapacitet djelovanja kako bi ostvarili svoje ciljeve koji ne bi bili ostvarivi da nisu članovi upravo tog, konkretnog, određenog društva. Agensi kapacitete djelovanja pronalaze u dva izvora: prirodi i društvu. Fizičko, tjelesno, odnosno sposobnost ljudi da pokore zakone prirode u svoju korist, čini osnovu "prirodne moći". Međutim, s obzirom na to da se događa u društvu, tjelesno nasilje povezano je s društvenom moći.

Elementi Giddensove teorije pokazuju kako je djelovanje povezano s moći. Ljudska bića imaju transformativni kapacitet; akter ima potencijal za različito ponašanje pa je djelovanje iskazivanje moći, interveniranje u svijet ili suzdržavanje od takve intervencije. Moć za Giddensa znači "sposobnost aktera da ostvare ciljeve tamo gdje realizacija tih ciljeva ovisi o djelovanju drugih. Moć u interakciji može se razumjeti u terminima sredstava koje sudionici upotrebljavaju i mobiliziraju kao elemente produkcije te interakcije i na taj način utječu na njezin tok" (Giddens, navedeno u Kaspersen, 2000: 41). Interakcija uvijek podrazumijeva autonomiju, ali i ovisnost. Naime, ako se čovjek nađe u situaciji ovisnosti, on uvijek ima resurse kojima svoj položaj može promijeniti (dijalektika kontrole). Pozicija nedjelovanja poništava aktera. Giddens, kao i Foucault, smatra kako je moć dio društvenih odnosa. Analogno svojoj teoriji strukturalizacije ističe kako moć postoji u svim mogućim interakcijama. Akter, djelovanje i sustav međusobno su ovisni pa emancipacija postaje nemoguća ako nema dovoljno društvenog prostora za razvijanje. Giddens, kao i Mann,¹³ (1994) smatra kako postoje četiri tipa institucija moći: simbolički poredak jednak je Mannovu ideološkom tipu moći, ekonomske institucije postoje kod oba autora, zakon i sankcije (represija) kod Giddensa ekvivalent su militarističkoj moći kod Manna, a političke

¹³ Mann (1994) je predložio IEMP model (ideološka, ekonomska, militaristička, politička moć) četiri tipa moći. Ovi tipovi moći djeluju u međusobno isprepletenim krugovima, a svaka implicira distinktivne forme socioprostorne organizacije prema kojima ljudi djeluju vrlo široko.

institucije čine ponovno zajednički modus u razumijevanju moći. Također, kritizira Foucaulta jer nije uključio državu u razmatranje moći, što će se poslije poklopiti s idejama feministica, koje će njegovu koncepciju nazivati ahistoričnom i zatvorenom za interes izvan proučavanja funkcioniranja institucija.

U svojim ranim radovima Giddens se bavio kritikom marksističko-redukcionističkog gledišta o modernom svijetu, da bi, kao i većina društvenih znanstvenika, ponudio novu perspektivu o prirodi moći u modernim društvima. U djelu *The Consequences of Modernity* (2004) identificirao je karakter modernih društvenih institucija; akcelerirajuću promjenu karakteristika modernog svijeta i njegovih društvenih institucija, globalni okvir tih promjena, činjenice da određene moderne društvene forme ne postoje u ranijim povijesnim razdobljima kao što su politički sustav utemeljen na nacionalnoj državi, robna potrošnja, plaćeni rad, nova urbana kultura itd. Njegovi ga kasniji radovi smještaju u opoziciju prema Foucaultovoj koncepciji disciplinirajuće moći, u kojoj su klasa, rasa, etnicitet i rod kao elementi analize, svrstani u manje interesantno područje u analizi moći. Rod se kod Giddensa ne pojavljuje kao nešto što utječe na snagu modernih društvenih institucija. Ipak, on ga prepoznaje kao kategoriju društvene analize i feminizam kao političku kategoriju. Između 80-ih i 90-ih polemizira s feminističkim autoricama¹⁴ i rodne odnose određuje fundamentalnima u strukturiranju ukupnosti društvenih odnosa (Adelman, 2003: 561-562). Ipak, ako je tako, pita se Adelman, feministička teoretičarka, zbog čega su rodni odnosi izostavljeni iz njegovih općih rasprava o prirodi moderniteta, te zašto Giddens, kao i mnogi drugi suvremeni teoretičari društva, zanemaruje i podcjenjuje rodnu analizu te feministički doprinos području "transformacije intimnosti".

U ovu osnovu viđenja moći Haugaard unosi neke nove elemente. Istina je, kaže on, da reprodukcija struktura pretpostavlja strukturaciju od aktera A (ovdje kooptira mišljenje Giddensa), ali također pretpostavlja raspoznavanje njegove akcije kao značenjske od aktera B. To se zove potvrđivanje strukturacije i to je Haugaardov teorijski novum. Takvo stajalište Haugaarda u skladu je s postmodernističkim zahtjevom prema kojem smisao teksta ne kreira njegov autor, nego tekst dobiva značenje kroz čitanje drugih. Haugaard se poziva na Barnesove "krugove validirajućeg znanja" pa tvrdi da ono što pravog Napoleona čini različitim od stotine onih uvjerenih u isto, nije akt strukturacije nego volja ljudi da potvrde tu strukturaciju ili odbijanje pacijentovog akta strukturacije.

Oslanjajući se djelomično na Parsonsa¹⁵ i njegovu tezu kako novac ima esencijalno simboličko značenje, Haugaard smatra da to značenje ima ekonomija u cijelosti. I novac i roba dio su širega simboličkog sustava, pa na tom primjeru objašnjava da stvaranje moći kroz reprodukciju društvenog poretka podrazumijeva konsenzus oko značenja koje se ostvaruje unutar strukturirajućih i potvrdno strukturirajućih praksi (2003: 93). Dok kod Parsonsa postoji konsenzus oko ciljeva sistema, za Haugaarda je to čitav konceptualni prostor u kojem se moć stvara.

¹⁴ Vidjeti djelo *Preobrazba prisnost: spolnost, ljubav i erotika u modernim društvima* (2000).

¹⁵ Za Parsonsa moć je "uopćena sposobnost mobilizacije sredstava u svrhu ostvarivanja cilja". "Ta će definicija ostati jedan od socioloških toposa koji 'odaju' prepoznatljivost Parsonsove misli" (Kalanj, 2010: 276).

Drugo, stabilnosti strukturalnih zapreka akteri prijete novim i inovativnim strukturama. Na primjer, feminizam u suvremenim uvjetima pokušava stvoriti "konkurentne arene" u kojima se određena pitanja potvrđuju strukturacijom kao relevantna i odgovarajuća. Da bi se dogodila društvena promjena, mora postojati prijemчивost sustava za njih; dok su rane feministice bile suočene s nekonfirmirajućim reakcijama i smatrane su marginalnima, poslije, sve više članova društvenog sustava konfirmativno strukturira njihove čino ve strukturacije. Međutim, neki činovi strukturacije već u početku su osuđeni na propast jer akteri znaju da će njihovi pokušaji biti odbijeni ili će se smatrati neprihvatljivima. Dominantne društvene strukture unutar postojećeg društvenog poretka koriste se opreznim praksama kako bi se održale.

Treći aspekt stvaranja moći jest društvena samosvijest koja podupire strukturalne prakse. Tranzicija kapitalizma i osnaživanje društvenih pokreta omogućava promjenu društvenih poredaka, ali i interpretativnih horizonata. Ako novo značenje nije konsonantno s postojećim interpretativnim horizontom, nastupa destrukturalizacija i nestaje moć. Kada autoritativni resursi moderne suverene države zamjenjuju feudalizam, buržoazija uspostavlja nova značenja ili kada Galileo daje važnost razlici između Jupitera i Zemlje, on ju daje u vremenu u kojem je živio, iako su astronomi mnogo prije zabilježili Jupiter i Zemlju. Tako se i demokracija kao set institucijskih praksi uspostavlja kao moderni interpretativni horizont.

Četvrti aspekt stvaranja moći utemeljen je u nazivima usporedivosti strukture i sustava mišljenja, odnosno prešutnog i diskurzivnog mišljenja. Mnoga znanja koja posjeduju ljudi prešutna su; ta znanja imamo kako bismo se "nosili" sa životom. Diskurzivna svijest obuhvaća pak znanja koja se mogu izraziti riječima. Na primjeru feminizma, radikalne feministice osvještavaju prešutna znanja pa njihova kritika potiče preobrazbu tih znanja u diskurzivnu svijest. Haugaard smatra kako su promjenom praktičke svijesti u diskurzivnu, tradicionalne ženske uloge sve manje vjerojatne, misleći vjerojatno na razvijena zapadna društva. Također, koristeći se idejama Urlicha Becka, zaključio je kako su esencijalizam i njegova logika, koja se često veže za feminizam, nešto što se podrazumijeva u patrijarhalnim praksama, ali kao takva u svojoj biti nije spojiva s modernitetom. Kako je moć povezana s manipulacijom, rezultat htijenja neke skupine može biti i prihvaćanje želja ili rješenja koja za nju nisu najpovoljnija.

Peti aspekt jest stabiliziranje odnosa moći. "Reifikacija konstituira važan način stabilizacije odnosa moći. U takvim slučajevima, strukture se ne čine proizvoljnim a strukturacija i njezino potvrđivanje događa se jer uključeni akter (barem da bi potvrdio strukturaciju) vjeruje kako proizvedene strukture nisu "samo" društveni konstrukti" (ibid., str. 102). "Kroz povijest, priroda je također imala važnu funkciju reifikacije" – kaže Haugaard. Ako, međutim, društvo poštuje prirodno objašnjenje razlika među ljudima, što čini sociobiologizam, promjena se čini "nemogućom" jer je suprotna prirodi. Stoga je postmoderna kritika esencijalizma način destabiliziranja i slabljenja takvog shvaćanja moći. Znanje osnažuje moć unatoč tome što suvremene varijante esencijalizma upotrebljavaju spolne razlike kako bi legitimirale razlike u moći. "Reifikacija znanja kroz znanost, u funkcionalnom smislu, moderni je ekvivalent Boga ili tradicije u predmodernim društvima, a važno je istaknuti da je ovaj mod reifikacije posvuda" (ibid., str. 105).

Disciplinirajuća moć, kao šesti aspekt moći, posebno u modernitetu, rezultat je transformacije interpretativnih horizonata koji uključuju ideju kako je moguće oblikovati procese socijalizacije. "Disciplinirajuća moć je mod osiguravanja predvidive strukturalizacije i praksa konfirmirajućih strukturalizacija kroz provođenje rutine". "To nije ulijevanje "krivog znanja" nego internalizacija rutine koju provode akteri, pri čemu strukturalizacija automatski izaziva konfirmirajuću strukturalizaciju kroz pažljivu, namjernu socijalizaciju agenata" "Kao masovni fenomen, disciplina je produkt trijumfa weberijanske racionalizacije i širenje birokratskog modela administracije na socijalizaciju individua" (ibid., str. 105-106). Meritokratsko društvo pretpostavlja pojedince koji strukturiraju i potvrđuju strukturalizaciju na uređen način. Kako je kapitalizam izrazito meritokratsko društvo, tako je masovno obrazovanje središnje u njegovu razvoju.

Nasilje kao sredstvo moći je sedmi aspekt, a odnosi se na agense koji ne prihvaćaju poredak pa se discipliniranje ostvaruje zatvaranjem, fizičkom silom ili sakaćenjem. Ta se moć prakticira kada se ljudi ne ponašaju na očekivan način. Međutim, "jednom kad suveren mora izvući mač iz korica, to je zato što Levijatan nije uspio stvoriti društvenu moć" (ibid., str. 108).

Ova analiza strukturalnih aspekata moći više analizira održavanje poretka nego djelovanje društvenih pokreta iako se trudi pokazati dinamiku odnosa između aktera i društva u svoj njegovoj punini. Iako je objašnjenje više usmjereno na strukturu nego na pojedinca, korištenjem različitih izdvojenih elemenata analize dobro se opisuje inovacijski "input" feminističkog pokreta, ali cjelokupna analiza nije dosljedno dovedena do samoga kraja. To je zato što se inzistira na važnosti moći strukturalizacije, pa se u postojeću strukturalnu matricu samo dodaju elementi koji tu koncepciju dodatno pojašnjavaju, iako su dobro izolirani noviteti koje je svaka od uvrštenih suvremenijih koncepcija uvela u razmatranje moći. U biti, Haugaard vjeruje kako ideje određuju društveni poredak te da društvo svojim prepoznavanjem njihova značenja neke akcije može kooptirati u postojeće strukture a u neke ne, ovisno o povijesnim uvjetima. On nije slučajno upotrijebio "feministički fenomen", ali ne da bi ga ozbiljnije analizirao (dapače, pristupa mu prilično plošno), nego da potkrijepi svoje teze koje u tom pokušaju objašnjenja strukturalne moći, zvuče vrlo uvjerljivo. Haugaard, međutim, ne odgovara na pitanje zašto je sila toliko mnogo prisutna na razini rodni odnosa. Značajan je prinos njegova razmišljanja to što tvrdi da bi trebalo razvijati kritičku svijest koja bi omogućila prestanak konfirmiranja nejednake strukturalne moći kao dio danog društvenog poretka (Pearce, 2006).

Sallie Westwood (2002) također nakon razmatranja različitih teorijskih pristupa moći dolazi do šire dihotomije, koja se temelji na pitanjima što je moć, tko je ima, odnosno kako se ona provodi. Westwood problematizira moć s dvaju gledišta; prvo se temelji na tezi kako je moć koju imaju, drže ili provode agensi takva da se može ilustrirati utakmicom u kojoj se dva tima bore za loptu. To znači, kaže Westwood, da među njima postoji interakcija, ali ona nije konstitutivni dio moći, što čini okosnicu drugoga gledišta. Prema tome gledištu, koje prihvaća Westwood, moć nije smrznuti atribut za koji se natječu dvije matematičke veličine nego samo natjecanje generira, mijenja i održava identitete sudionika. U tome smislu ta druga vrsta moći nastaje u interakciji identiteta i društvenog. Unutar ta dva teorijska okvira mogući su modali-

teti. Westwood svoju raspravu o moći stavlja unutar kategorija rasne, rodne, klasne moći kao trijumvirata koji se pojavljuje u modernim teorijama moći. Tome dodaje varijable koje omogućuju bolje razumijevanje moći: seksualnost, prostor i vizualni kontekst moći. Sve su vrste moći međusobno u interakciji, što pokazuje kako Westwood pojmu moći prilazi kao multidimenzionalnom konceptu.

Ne bi bilo pravedno tijekom razmatranja suvremene moći izostaviti ideje Alaina Tourainea. Kao jedan od najvažnijih teoretičara novih društvenih pokreta on se bavio "novim formama otpora", smatrajući kako se "marksistička" radnička klasa ne može više smatrati osnovnim izvorom otpora protiv sistema. I on ističe kako je u modernim društvima naglasak na znanju kao i na društvenoj sposobnosti da se mobilizira kreativnost. Moć se seli na tehnokraciju koja nadzire državne aparate i protok informacija, pa se može reći da su moderna društva pod nadzorom tehnokracije koja svoju moć provodi kroz kulturnu manipulaciju i političku kontrolu. Otpor se više ne stvara među marksistički određenim proletarijatom jer ne postoji samo jedan aspekt egzistencije, nego se mobilizacija potencijala ostvaruje korištenjem elemenata identiteta. Otuda su novi subjekti žene, studenti, mladi ljudi ili seksualne manjine. Njegovu su koncepciju također kritizirale feministice, najviše zato što se u svojim djelima za razmatranje feminističkog pokreta koristio "jednostavnom i razočaravajućom" (Adelman, 2003), u krajnjoj liniji, egzistencijalističkom shemom. Touraine je, međutim, razmjerno nedavno (2006) iznio svoje novije viđenje feminizma i ženskog identiteta. On misli kako suvremena filozofija izbjegava upotrebu termina socijalni akter, društveni pokret, a naročito subjekt, smatrajući da se oni odnose na zastarjele koncepcije političke svijesti i djelovanja. On se protivi takvom stajalištu te uvodi dodatnu, spolnu klasifikaciju aktera, pa tako razlikuje muškog i ženskog aktera. Time na razini leksika, kako kaže, pridonosi prestanku desubjektivizacije. To je i inače bila jedna od zamjerki feministica njegovu ranijem shvaćanju ženskog subjekta. On ponovno "otkriva" "staru" feminističku tezu prema kojoj su žene kultura za sebe, iako kaže kako je "...prije svega htio pokazati da žene čine jednu novu kulturu", odnosno kaže kako je svojim "otkrivanjem" problema htio pridonijeti ponovnom otkriću žena kao socijalnih aktera "razotkrivajući njihove ciljeve, konflikte i volju da budu subjekti vlastite egzistencije" (2006: 11). Stoga je subjektivizacija, između ostalog, "demokratska koncepcija koja u svojem žarištu ima svakog pojedinca "da se potvrdi kao subjekt nasuprot zakonu koji mu/joj nameću drugi odnosno nasuprot institucijama kojima je jedina briga funkcioniranje i integriranje socijalnog sistema na štetu svijesti o slobodi". Otuda je svaka kolektivna akcija žena okupljanje "oko subjekta" i njegovih zahtjeva za subjektivizacijom.

Svoju tezu o postojanju ženske kulture temelji na istraživanju (šezdesetak intervjuja) provedenom 2004. i 2005. godine (uzorak je raso određen i čine ga muslimanke), pri čemu nastoji utvrditi na koji način žene doživljavaju same sebe. Žene su se odista percipirale kao subjekti a ne žrtve, a istraživanje je između ostalog pokazalo kako je seksualnost upravo ono područje koje najviše pridonosi subjektivnosti i konstrukciji ženskosti. Svijest što je žene imaju o sebi, najvažniji je nalaz ovoga istraživanja. Ispitanice ne suprotstavljaju prošlost sadašnjosti, vrijeme oslobođenih, vremenu zarobljenih žena. One vrednuju situaciju u funkciji svojih kapaciteta snalaženja, a ne suočene

s nekom specifičnom fazom razvitka. Ispitanice stoga nisu govorile ni o napretku ni o regresiji, a muškarci, nositelji javnog diskursa u kojem imaju monopol, gotovo uvijek govore u tim terminima, kaže Touraine. On u analizu uvodi koncepciju ambivalentnosti, karakterističnu za ponašanje žena. Naime, jedino su žene prisiljene kombinirati i održavati suprotstavljene položaje, iako to kombiniranje često nije najbolje moguće rješenje. Kao primjer navodi majčinstvo i zaposlenost, odnosno karijeru (2006: 82-84). Ne samo da se pojam ambivalentnosti veže za žene, nego je on ujedno oznaka liberalizma. Naime, osim što oslobađa, on je ujedno destruktivan jer uništava društvenu povezanost. Ista se primjedba odnosi na ostale "velike naracije" kao što su socijalizam i pojam revolucije. Brisanje velikih naracija – na tragu misli Jeana-Francoisa Lyotarda, koji im je također predvidio kraj, jest i Touraineovo razmišljanje kako povijest treba prosuđivati prema tome koliko respektira ili zanemaruje ljudska prava (2006: 85). Uglavnom, postfeminizam kao i političku ekologiju Touraine vidi kao kulturne pokrete s velikim potencijalom. Bit post ili neofeminizma nije u dokazivanju opresije nad ženama nego u stvaranju nove kulture. U ženama Touraine vidi potencijal za transformaciju života: "Želim reći da smo se u Europi, općenito govoreći, od društva koje je bilo okrenuto osvajanju svijeta, resursa i znanosti, okrenuli kulturi koja je usmjerena prema unutrašnjosti, individualnosti i prema svjesnosti samog sebe. Žene su uvijek bile kategorija kojom se dominiralo, koja je bila lišena subjektiviteta, zauzimale su se za humanije društvo, ono koje nije izgrađeno na logici parnog stroja. Zapadni svijet temeljio se na koncentraciji resursa, novca, znanja. Danas to ne funkcionira. Taj veliki projekt zapadnog svijeta, nakon što je na neki način dezintegrirao prirodu, sad želi shvatiti kako da tu prirodu ponovno sastavi. Zbog onoga kroz što su prošle, žene su one koje to mogu bolje" (Touraine, 2008).¹⁶

Ni strukturalistički konstruktivizam Pierrea Bourdieua nije ostao imun na feminističke zamjerke. Njegov pristup problemu određen je shvaćanjem strukture društvenog svijeta koji nastaje susretom habitusa (utjelovljene povijesti ili povijesti inkarnirane u tijelima u obliku sustava trajnih i prenosivih dispozicija) i polja (povijesti objektivirane u stvarima kao institucije). Habitus funkcionira tako da se vanjsko, društvena struktura, upisuje u umove i tijela ljudi (Kalanj, 2002: 103). Bourdieu razlikuje primarni i sekundarni habitus, ovisno o prvotnim odnosno kasnijim životnim iskustvima. Svaki pojedinac posjeduje sklonosti određenim načinima mišljenja, osjećanja i djelovanja, koje nesvjesno pounutruje ovisno o životnim uvjetima i društvenom položaju. Habitus, dakle, izražava prisutnost objektivnosti, tj. prisutnost društveno konstruiranih struktura u subjektivnom iskustvu. Moć podrazumijeva odnos između različitih polja i različitih kapitala ekonomskog, socijalnog, kulturnog, političkog itd., što se odvija kroz sučeljavanje dominantnih aktera različitih polja.

Bourdieu (2001) na simboličkome utemeljuje analizu vladavine muškaraca. Spolna podjela rada ima presudan utjecaj u nastanku kolektivnih habitusa. Rodovi su spolno određeni habitusi, oni su društvena konstrukcija nastala kolektivnim radom socijalizacije. Ukoliko je socijalizacija bila redovita i intenzivna, utoliko će biti vjerojatnije da se pojavi sindrom "onoga što je jače od čovjeka". Habitus se gradi prema razlici na muško/pravo/jako i žensko/krivo/nejako. Sama društvena priroda žene predstavlja

¹⁶ Intervju s Alainom Touraineom. Vidjeti literaturu.

se kao prirodna. Žene su u društvenom prostoru odvojene od muškaraca "negativnim simboličkim koeficijentom" koji utječe na sve što jesu i sve što čine. Žena je biće određeno manama, i na sebe primjenjuje mjerila nadređenih, odnosno muškocentričnu viziju svijeta. Iz toga slijedi da muška vlast ima karakter prirodnosti. Ta se prirodnost ne može objasniti marksističkim pojmom ideologije jer on zanemaruje činjenicu da muškarci vladaju u prvome redu preko simboličke moći. To je suptilna, nevidljiva vlast koja se najbolje očituje u svakodnevnim odnosima (tapšanjem, politikom dodira, navikama, podjelom rada, kolektivnim obredima itd.). Simbolička vlast muškaraca usađena je u naše nesvjesno tako da je ne primjećujemo, a simboličko je nasilje udruženo s jezičnom vlašću. Logika vlasti provodi se u ime simboličkog načela koje znaju i priznaju obje strane, pa je time kulturna samovolja pretvorena u prirodnu. Društveni svijet konstruira tijelo kao spolno određenu stvarnost i čuvara spolno određujućeg viđenja i podjele. Veza između seksualnosti i moći otkriva se na posebno jasan način, a prihvaćeni položaji i uloge u seksualnim, aktivnim i pasivnim odnosima pokazuju se neodvojivi od odnosa koji određuju društvene položaje. Rodovi su, dakle, dvije povijesne društvene biti. Pravila prirodnog i društvenog poretka nameću se i učvršćuju dispozicije isključujući žene iz najotmenijih poslova, određujući im niža mjesta, učeći ih kako upravljati svojim tijelom, dodjeljujući im teške poslove koristeći ih kao osnovne pretpostavke bioloških razlika koje se na taj način pojavljuju kao temelj socijalnih razlika (ibid., str. 18-37).

O utjecaju ove koncepcije na feminističku teoriju bit će riječi poslije, premda valja istaknuti kako su Bourdieu zamjerili ovo fiksno, shvaćanje habitusa kao i preveliko inzistiranje na simboličkome, iako je njegov trolist: religijske institucije – obrazovni sustav – vojna hijerarhija, hvaljen jer dobro objašnjava ustrajno održavanje predrasuda prema ženama (Filipović, 2003).

Vrijednost iznesenih koncepcija, osobito onih novijih, jest u tome što se moć shvaća kao multidimenzionalni koncept. Giddens i Touraine pokazuju kako su žene nositeljice nove, potencijalno emancipacijske kulture, međutim jedna od zamjerki jest što se inzistiranjem na njihovoj posebnosti reproduciraju dihotomije između subjektiviteta i racionaliteta, intimnog i instrumentalnog. Upravo je feminizam ponegdje nastojao riješiti takvo postavljanje stvari inzistirajući na ideji "osobno je političko". "Guranje" žena u posebnu prirodu znači da se feminističke ideje prerađuju na stare, u osnovi patrijarhalne načine.

Znanje te njegovo prihvaćanje ili odbijanje uvijek je povezano s društvenim okolnostima. Stoga ni starije teorije ne pate od redukcionizma nego se jednostavno spolno/rodni diskurs u njima ne pojavljuje kao temeljni nego kao ilustrativni čimbenik. Uzroci društvene nejednakosti traženi su izvan institucije obitelji pa se utoliko i spolno/rodna razlika smatrala prirodnom te stoga nevažnom, nerješivom i nerazvojnom. Vizije društvenog napretka, kao ni koncepcije moći, nisu predviđale da bi ženski pokret i njegove organizacije po bilo kojoj osnovi mogli biti važna dinamička društvena činjenica ili da će njihovi zahtjevi postati važni čimbenici u promjeni politika i razvitku ideja koje su pratile razvoj društva. U ženama se nije vidjela društvena snaga, u prvome redu zato što se njihov položaj u društvu tradicionalno smještao unutar obitelji i prakticiranja autoritarnog tipa moći.

Feministička je kritika stoga izazvala teorije o društvenoj moći na najmanje dvije razine, ontološkoj i epistemološkoj (Adelman, 2003: 549), upozoravajući na to da je društveno-humanistička teorija tumačenje društva poduzela sa stajališta:¹⁷

1. privilegiranog muškog subjekta kao i ignoriranja mogućnosti da je žena društveno biće sposobno postizati ciljeve i ovladavati prirodom (Mann, 1994)
2. imunosti na razmatranje paradigme rodne moći koja bi upućivala na različite oblike asimetričnosti i hijerarhije u analizi različitih društvenih institucija
3. neproblematiziranja osnovnih pojmova bitnih u feminističkoj teoriji (ženska ljudska prava, rodna moć, određenje spola/roda itd.)
4. neproblematiziranja znanstvenih i "objektivnih" istina¹⁸
5. neotvaranja novih tema istraživanja (silovanje, abortus, nasilje nad ženama, psihičko ugnjetavanje, majčinstvo, rodne politike itd.);
6. ignoriranja društvenih akcija (analize i dosega feminističkog pokreta) u koje su bile uključene žene.

Kritika dostignuća društveno humanističkih znanosti uključuje izvore i potencijale znanja. Međutim, iako ova sistematizacija o teorijama može biti dobro polazište za problematizaciju, ona nije potpuno korektna. Naime, suvremenije teorije, kako je prikazano, bave se ženskim subjektom te razmatraju dosege feminističkog pokreta, radi pojašnjenja vlastitih teorija, ili zato što su vrijednosno zainteresirane za poticanje ravnopravnosti žena.

Feminističke su se teorije formirale i razvijale u drugom smjeru, one koje suvremene sociološke teorije moći nisu u potpunosti pratile, a to je spolno/rodno utemeljenje društvene moći i posljedice toga na konstrukciju ženskog identiteta. One su, također, često kretale od ideje kako imaju svojevrsnu ekskluzivu u bavljenju ženskim pitanjima, pa su spoznaje stjecane o rodnome području, izvan njihova korpusa, smatrane pokušajima da se govori o nečemu što se nedovoljno poznaje i o čemu se ne može dovoljno znati bez "neposrednog" iskustva. To ne čudi jer su upravo feministička akcija i upornost "natjerale" društveno-humanistički korpus na promišljanje nečega što donedavno nije bilo upitno – zahtjeva za spolno/rodnom ravnopravnošću.

¹⁷ Ovo je nadopuna klasifikacije koju je predložila Adelman (2003).

¹⁸ Feministička radikalna epistemologija počiva na pretpostavci kako je sociološko znanje o ljudskom ponašanju u temelju znanje o muškom ponašanju (Ward i Grant, 1984, navedeno u Cook i Fonow, 1986: 6), odnosno ona stavlja u pitanje kanon objektivnosti znanosti. Ova radikalna pretpostavka temelji se na shvaćanju kako su patrijarhalne vrijednosti duboko imanentne znanosti, pa se znanstveni diskurs često izjednačuje s akademskim "mačizmom". Također, kritizirana je kvantifikacija ili pozitivistički pristup ženskom iskustvu kao metoda kojom se ne može mjeriti suptilni seksizam bez obzira na to što je korisno vođenje statistike o ženama žrtvama. Ako je u pitanju osjetljivija tema (žene podvrgnute psihičkom ili fizičkom mučenju) koja prije nije istraživana, preuzeo se niz kvalitativnih metoda kako bi se dobio uvid u novo područje. Tome su imanentne različite metode podizanja svijesti žena. One se izvode u obliku psihodrama, simulacija i ostalih tehnika. Osim toga, opresijom nad ženama smatra se i rječnik utemeljen na upotrebi riječi u muškom rodu, što se pogotovo korigiralo u lezbijskim studijama. Radikalna feministička epistemologija temelji se na stajalištu kako istraživač/ica duboko intervenira u svijet ispitivanih.

2.2. Jedna koncepcija moći kao analitički okvir

Teze koje su iznijeli Marc Haugaard (2003) (temeljem analitike istraživačke tradicije) i Sallie Westwood (2002), iako široko postavljene, računaju na multidimenzionalnost koncepta moći. One omogućuju da se o moći ne govori samo kao o autoritarnoj i patrijarhalnoj nego također kao o kulturnim koncepcijama koje razmatraju spol/rod i odrednice ženskog identiteta. Moć je dinamična (što je u osnovi Giddensova, ali i Haugaardova pretpostavka), a ne zamrznuti artefakt. Ona generira, mijenja, podupire identitete protagonista, ali je istodobno proizvod identiteta i društvenih interakcija, smatra Westwood (2002: 26).

Hvaljena zbog empirijske korisnosti i pristupa subjektivitetu kao novome obliku društvene projekcije, teorijska koncepcija Franca Crespija pokušala je pokazati na temeljima suvremenih filozofskih i socioloških teorija odnos djelovanja i strukture u novom svjetlu. Crespi je svjestan kako je djelovanje jedan od neriješenih teorijskih problema u sociologiji. Kreativnost djelovanja i esencijalna prediktibilnost načina djelovanja zbunjuju. Crespijev je pristup "na sredini" između onih koji tvrde kako su i pojedinac i društvo kao jedinice društvene analize jednako bitni u određenju moći i djelovanja. Budući da Crespi vjeruje da je biti svake sociološke koncepcije prihvatanje određenih filozofskih pretpostavki, on se poziva na Gehlena i njegovu tvrdnju kako čovjek za razliku od životinje nema obrambene mehanizme i kako je ogoljen u svojem kompletnom habitusu, nesiguran u svoje instinkte. U skladu s time, čovjek je potpuno ovisan o djelovanju kako bi osiguralo svoju egzistenciju.

Doprinos svoje teorije Crespi je sažeo u tri točke:

- a) Djelovanju pristupa kao "graničnoj koncepciji" u društvenoj teoriji. Pred-ustanovljeni karakter akcije upozorava na neodređenost djelovanja s obzirom na značenje.
- b) Utvrđuje se nužnost determinacije simboličkih formi medijacije kako bi se osigurali društveni uvjeti predvidljivosti i koordinacije akcija. Postoji reduktivni karakter nekih oblika determinacije s obzirom na kompleksnost akcije.
- c) Ambivalencija akcije između potrebe za determinacijom i potrebe za adaptiranjem na determinirajuće forme simboličke medijacije (reprezentacije, norme, institucije) u skladu je sa zahtjevima životnog iskustva koji se stalno mijenjaju (1989: 134).

Crespi smatra kako suvremene teorije društva zanemaruju djelovanje, i to zbog krize ideje o subjektu i samosvijesti u kulturi. To su dvije nepredvidive dimenzije povezane s neograničenim aspektom slobode. Određenje djelovanja podrazumijeva redefiniranje koncepcije subjektiviteta pa se Crespi bavi određenjem samosvijesti i identiteta koji dolaze u središte njegova interesa. Ta koncepcija, stoga, dobro opisuje središte zanimanja feminističke teorije. Samosvijest je "kapacitet za negiranje objektiviziranih formi", što znači da prije stječemo znanje o tome tko nismo, nego tko zapravo jesmo. Ego razlikuje sebe ne samo od vanjskih stvari nego također od unutarnjih objekti-

fikacija koje konstruiraju njegovo *Sebstvo* ili identitet (1989: 9).¹⁹ Identitet kao dio samosvijesti uključuje kapacitet razlikovanja od svake forme determinacije.

Ako je čovjek biće koje može reći "ne", onda ono posjeduje potencijal za negaciju temeljem esencijalne nesigurnosti i slabosti. Samosvijest proizvodi refleksivnost koja raskida s neposrednošću, što stvara jaz individualnog i institucijskoga. U toj je točki utemeljen bitan pojam Crespijeve analize kojim objašnjava djelovanje strukturalne moći koja se najbolje očituje u simboličkoj medijaciji ili posredništvu. Čovjekovo djelovanje određuje stalna oscilacija između potrebe za determinacijom, učvršćenja i jačanja identiteta na individualnoj i kolektivnoj razini koju nosi životno iskustvo i njegove adaptacije na promjene kulturnih uvjeta u prirodnom i društvenom okruženju. Negativna dimenzija svjesnosti implicitna je svakom diskursu o subjektivitetu. Ona pokazuje kako se ego ne može reducirati na identitet. Paradigma svjesnosti podrazumijeva opoziciju stvarnog života i društvenog sistema.²⁰ Postoji razlika između djelovanja i simboličke komunikacije: djelovanje nije posljedica društvenog sistema.

Ljudsko iskustvo ne može se objasniti ako se u obzir ne uzme negativni kapacitet *ega* koji se diferencira od mnogih formi objektivacije; eksternih, koje predstavljaju svijet normi i internih, koje pomažu ustanoviti individualni identitet. Svaka forma determinacije, u koju je uključen i identitet individua, povijesno je i društveno uvjetovana. Sloboda djelovanja može se postići u terminima mijenjanja, kroz uspješne negacije i rekonstrukcije iz jedne forme determinacije u drugu.

Crespi razlikuje osobni (svjesni i nesvjesni) identitet, koji potječe iz osobnog iskustva aktera, te društveni identitet ili vanjski imidž koji individue dobivaju od Drugih u interakcijskom i komunikacijskom procesu. Potraga za identitetom duboka je motivacija koja je u temelju individualne i kolektivne akcije. Stoga je u svakoj društvenoj situaciji važno odrediti latentna interpretativna pravila.²¹

Priznanje drugih bitan je uvjet sigurnosti i konzistencije bića. Dok s jedne strane postoji nesigurnost vlastitog bića, povezana sa sviješću o življenju i bivstvovanju u svijetu, s druge je strane *nesigurnost* individualnog povezana s *nesigurnošću u društveni identitet*. Mi se doživljavamo vrijednima samo ako nas drugi vole i odnose se prema nama onako kako zaslužujemo. Ponekad, da bi bio priznat, pojedinac razvija negativnu identifikaciju – primjer za to je kriminalno ponašanje. Dakle, u korišćenju identiteta je ambivalencija; s jedne strane individua teži objektivnoj identifikaciji, a na drugoj se strani distancira od njezinih kodificiranih formi. Ako je individualno

¹⁹ Sartreova analiza procesa kroz koje se konstruira *Sebstvo* razlikuje nekoliko dimenzija; identifikaciju i interiorizaciju kao i diferencijaciju u odnosu na druge, što su procesi jednako važni za razvoj samosvijesti (navedeno u Crespi, 1989).

²⁰ Mnoge studije pokazuju kako su formalne organizacije duboko pod utjecajem neformalnih odnosa utemeljenih na neposrednim kontaktima (prijateljskim, obiteljskim vezama, pokroviteljstvu itd.), te kako su sistemske dimenzije politike, ekonomski interesi i društvene uloge pod utjecajem privatnog života individua koje izabiru identitete i svakodnevno rade izbore u međusobnim odnosima.

²¹ Odlazak u crkvu nedjeljom može se promatrati kroz poštovanje manifestnih i latentnih pravila. Ona manifestna mogu biti poštovanje tradicionalnih, a latentna poštovanje raznolikih pravila (formalnosti, oportunitizam i sl.).

suviše identificirano s kulturalnim kodom i društvenim ulogama, ono riskira da ga se uzme "zdravo za gotovo" i da bude viđeno kao da uopće ne posjeduje distinktivni identitet (1989: 88). Dimenzije časti i ugleda također su važne u razumijevanju društvene akcije. Samorefleksija i kapacitet distanciranja od objektivnih formi kroz negaciju pokazuju kako pojedinac nikada nije samo proizvod društvenih struktura.

Odnos djelovanja i forme simboličko normativne medijacije takav je da djelovanje nije samo izvor remećenja, nego i same forme medijacije mogu proizvesti poremećaj. Djelovanje se, prema Crespiju, ne može smjestiti ni u racionalne ni u iracionalne emocionalne elemente.²² On prihvaća Touraineovu zamisao kako suvremeni razvoj karakterizira rast "kreativne dimenzije povijesnoga subjekta", pri čemu se "konstitutivna svjesnost" kreće kao evolucijska forma prema "kreativnoj svjesnosti". Individua, također, ne može biti reducirana na potporu strukturama koje su u bazi društvene realnosti, kao ni na potporu nesvjesnim strukturama koje su u temelju kognitivnih aktivnosti i simboličke reprezentacije, odnosno ne može se eliminirati subjektivna dimenzija u analizi društvenih i psiholoških pojava, što je, smatra Crespi, bila intencija Foucaulta i Lacana. Što zapravo Crespi želi reći? Da se djelovanje ne može analizirati kao autonomna dimenzija. U strukturalističkoj perspektivi simboličko normativna determinirajuća dimenzija akcije previše je naglašena²³ na štetu nedeterminirajuće dimenzije akcije kao ekspresije životnog iskustva (1989: 30-31). Odnos između djelovanja i simboličkog poretka jest ambivalentan. Djelovanje se smatra *graničnom koncepcijom* sociološke teorije zbog spoja s neobjektivnim karakterom životnog iskustva, iako društveno-kulturni kontekst određuje horizont konkretnih mogućnosti socijalnih aktera. Djelovanje ima i *temporalnu* dimenziju i izravno je povezano s budućnošću; ono uzima oblik ovisno o *kontekstu* u kojem se ostvaruje zajedno s drugim akcijama. Također, *kompleksno* je što ga odvaja od pravila kojima je orijentirano. Ono mijenja pravila i radi njihove modalitete. Ontološka dimenzija djelovanja pokazuje kako ono nije svedivo na značenje pravila ni na svjesnu intencionalnost. Ono pripada

²² On se ovdje svojim idejama nastavlja na objašnjenje dvaju imidža *Homo sociologicus*a Raymonda Boudona. Prvi, na koji će se svojim idejama osloniti Crespi, racionalan je tip i počiva na općem načelu objašnjenja akcije, vjerovanja i stajališta društvenog aktera, pri čemu se u obzir uzimaju prošlost, njegovi resursi i okolina, kao i uvjerenje da je imao *dobre razloge* za neko djelovanje sukladno svojim uvjerenjima. Drugi je tip iracionalan; taj model objašnjava akciju ne "dobrim razlozima" koje navodi akter, nego psihološkim, kulturnim i strukturalnim razlozima koji ga određuju. Boudon predstavlja nove dimenzije načela racionalnosti. On razlikuje racionalnost položaja koji je povezan s praktičnim iskustvom aktera i racionalnost dispozicije, odnosno razliku između akcija temeljem nejednakih kognitivnih resursa socijalnih aktera (Crespi, 1989: 21). Koristeći se ovim elementima, Crespi predlaže multidimenzionalni pristup koji istodobno u obzir uzima racionalno-instrumentalnu dimenziju i neracionalnu, normativnu dimenziju akcije, kao i unutarnju volunutarističku dimenziju subjektiviteta i eksterne objektivne uvjete, slobodnu volju kao i prisilu (ibid.).

²³ Utoliko se i Bourdieova koncepcija habitusa pokazala neadekvatnom u objašnjenju dinamike subjekta i strukture, što pokazuje i niz kritika upućenih iz rakursa feminističkih teorija. Bourdieu, kaže Crespi, nije ništa novo dodao Parsonsovoj koncepciji interiorizacije normi i vrijednosti. Isto tako, Giddens pokazuje kako su akcija i struktura uzajamno ovisne unutar dijalektičkog procesa u kojem i vrijeme i prostor imaju važnu ulogu. I Giddens i Bourdieu smatraju subjekt i akciju neovisnim varijablama u odnosu na strukturu, ali nisu dovoljno istaknuli autonomnu dimenziju akcije (ibid., str. 34-35).

u *imaginarno* ili točku u kojoj se susreće nesvjesno i simbolička forma. U njegovu je korišćenu želja za koju i Freud i Lacan ističu nedeterminirani karakter. Djelovanju je imanentna *transcendencija* ili tragična dimenzija pod čim Crespi podrazumijeva, kako kaže, "nemogućnost pomirenja" (Hegel), "konflikt bez rješenja" (Goethe) ili "kontradikciju koja ne može biti prevladana" (Kierkegaard) (1989: 93).

Moć je za Crespija izravno povezana s unutarnjim kontradikcijama kao i procesom donošenja odluka. "Moć je, kao što ćemo vidjeti, uglavnom odlučivanje, izbor, kapacitet za nošenje s "nezaobilaznim kontradikcijama odnosa između djelovanja i normi", kaže Crespi, a donošenje je odluka "akt koji ne može biti interpretiran niti samo kao kognitivni fenomen, niti kao čisto pokoravanje pravilima" (1989: 95). Moć uključuje pozitivne i negativne aspekte i pokazuje kontradikciju između djelovanja i nepomirljivog karaktera društvene situacije.

Moć, stoga, može biti unutarnja, vanjska i strukturalna. *Unutarnja* je individualna i karakterizira je ontološka nesigurnost "biti ili ne biti". Ona se razvija kao mudrost, ljubav, praktični kapacitet, odgovornost. Nije povezana s voljom da se dominira nad drugima, odnosno što je individualna moć jača, to je manja potreba za dominacijom nad drugima. *Vanjska moć* (međuodnosi) ima različite subjekte; žene, muškarce, različite grupe. Nju karakteriziraju kontradikcije, odnos između determinacije i neodređenosti. Okrenuta je *eksternim društvenim odnosima*, u vezi je s *materijalnim uvjetima i institucijskim strukturama*. Prije nego žudnjom za moći akteri su vođeni *nesvjesnim ili svjesnim željama za poštivanjem i izbjegavanjem rizika i odgovornosti*. Postoje konkretne forme moći: ideološka, ekonomska, vojna itd. Crespi napominje kako je za vanjsku moć karakteristično teško razlikovanje konsenzusa i prisile jer ono što izgleda kao konsenzus često je posljedica manipulacije. Strukturalnu moć čini determinirajući sistem simboličko normativne forme medijacije. Nejednakost ne proizlazi samo iz prirodnih kvaliteta različitih društvenih aktera, nego može biti proizvedena intencionalno ili neintencionalno kao efekt društvenog djelovanja. Ako se individualni identitet ne poklapa sa socijalnim, individue razvijaju manje ili više reaktivne načine ostalih formi medijacije te osobni identitet različit od onih, atributiranih njegovim simboličkim sistemima. Ova će koncepcija biti putokaz u razmatranju feminističkih teorija i analizi kulturnog podsistema, što je tema drugoga dijela knjige.

3. RODNE TEORIJE MOĆI I POTRAGA ZA IDENTITETOM

3.1. Borba za prava žena i teorije podređenosti – utemeljenje problema

Predočiti najvažnija ostvarenja feminističkih teorija moći vrlo je zahtjevan zadatak. Taj "teorijski projekt" utemeljen na mnoštvu radova intenzivno se provodi već nekoliko desetljeća kroz izvanakademska, a u posljednje vrijeme i kroz plodnu akademsku istraživačku tradiciju. Teorijske ideje su isprepletene s aktivnošću feminističkog pokreta, ali također potiču te oživljuju različite političke prakse. U ovom, kritičkom pregledu, koji će više biti usmjeren na glavne ideje nego na osobe i formalna događanja, mogu se, što se aktivizma tiče, naznačiti samo pojedini aspekti jer se povijest feminizma i ideja u suvremenim teorijama neprestano istražuje i dopunjuje.

U mnogim analizama nalazimo tezu kako je političko djelovanje žena drugačije prirode od djelovanja svih drugih društvenih pokreta, u prvome redu zbog različitih društvenih čimbenika od kojih se najčešće spominju sveprožimajuće patrijarhalne strukture ali i socijalizacija te psihosocijalni čimbenici.

O feminizmu¹ se ne može govoriti kao o jedinstvenom društvenom pokretu. Strukturalno gledano, on je utjecao na svakodnevni život, jezik, obrazovanje, legislativu i teoriju. Taj pokret, izrazito jake teorijske orijentacije, postigao je mnogo na raznim područjima: u politici, ekonomiji, kulturi, iako nije bio homogen. U osnovi, feminizam se dijeli na prvi, drugi i treći val, a neke podjele umjesto trećeg vala koriste termin postfeminizam.²

Kao jedno od prvih, utopijskih feminističkih djela spominje se *Grad žena*, djelo srednjovjekovne književnice Christine de Pizan (1363.–1434.) koja se bavila mizoginijom i zato se smatra jednom od prvih feministica. U teorijskom smislu, utjecaj djela Mary Wollstonecraft *Obrana ženskih prava* (1792)³ bio je za feminizam revolucionaran,

¹ Pod *feminizmom* će se smatrati skup ideja i aktivnosti ženskog pokreta, odnosno "vjerovanje u društvenu, ekonomsku i političku ravnopravnost spolova". Iako uvelike ima porijeklo na Zapadu, feminizam se u cijelome svijetu manifestirao kroz različite institucije odane aktivnostima u ime ženskih prava i interesa. (*Encyclopaedia Britannica*, 2009).

² Ovdje smatramo da je legitimna upotreba i jednog i drugog termina. To je naime i pravac u teoriji a i aktivističko razdoblje koje slijedi nakon drugoga vala. Treba ipak napomenuti da neke feministice odbijaju naziv postfeminizam.

³ Na hrvatski jezik knjiga je prevedena 1999. godine. Vidjeti literaturu.

iako je ona u njemu prvenstveno iznijela zahtjev za obrazovanje žena, ne tražeći druge radikalne promjene. Njezin rad je bio pokušaj da se podigne svjesnost žena te da se upozori kako bi žene trebale biti što obrazovanije i aktivnije. Stajalište Mary Wollstonecraft izravno je vezano za vrijeme kada je djelo nastalo, kada je bilo prirodno da se žene iz srednje klase udaju i žive isključivo u kući. Velika je novost bio zahtjev da se djevojke školuju kako bi postigle ekonomsku neovisnost, a time slobodu i dostojanstvo. Iako su ideje koje iznosi Wollstonecraft revolucionarne iz ondašnje perspektive, s današnjeg stajališta ne potiču ništa revolucionarno, osim promjenu običaja, a feminističke je teoretičarke smatraju posve relevantnom filozofkinjom (Čačinović, 2006).

Vremenski vrlo blizu (19. stoljeće) pojavljuje se jedno od najutjecajnijih teorijskih djela, *Podređenost žena* J. S. Milla (2000). Njegovo zauzimanje nije bilo samo teorijsko jer je 1867. godine bio prvi koji je predložio da žene dobiju pravo glasa. J. S. Mill, slično kao i Mary Wollstonecraft, moć analizira kao autoritaran odnos, "moć nad ženama" ili odnos subordinacije, u širem sklopu njegove filozofije o društvenoj slobodi pojedinca. Ako u pravnoj podređenosti postoji prepreka za napredak i ako u društvu trebaju vladati odnosi jednakosti, onda je odnos žena i muškaraca upitan, smatra Mill.

Obilježja ženske podčinjenosti u to vrijeme, krajem 19. stoljeća, činila su se univerzalnima. Žene traže pristup obrazovnim institucijama, a javlja se i zahtjev za obavljanje do tada muških zanimanja. Promjene koje za žene traži Mill događaju se usporedno s promjenama društvenog poretka; nekad nepromjenljiv položaj pojedinca u feudalnoj hijerarhiji, može postati drugačiji u promijenjenom društvenom poretku. Začinje se društvo koje pojedincima daje slobodu individualnog izbora, pa Mill položaj žena uspoređuje s položajem neplemstva u srednjem vijeku. Vladavina apsolutne monarhije prirodni je oblik vlasti jer proizlazi iz patrijarhalnog poretka "koji je bio primitivan i spontan oblik društva", prema uzoru na očinstvo. Riječ je o prvoj i najprirodnijoj vrsti autoriteta. Čak kada postoji istinska privrženost između žena i muškaraca, autoritet i podčinjavanje su u biti tog odnosa. Nikada među njima nema savršenog povjerenja. Moć nije statična kategorija, ona se u odnosima žena i muškaraca može pravednije raspodijeliti, dakle dinamične je prirode. Mogla bi (kada bi bilo ljubavi!) smatra Mill, biti čas na jednoj, čas na drugoj strani.

On definira tjelesne korijene podređenosti, pa kaže kako je muška snaga legitimacija autoriteta. Rođenjem djeca ženskoga spola ne razvijaju jednake mogućnosti napredovanja u društvenoj hijerarhiji. U korijenu podređenosti je *tijelo*; svaka je žena zbog slabijih mišića, ovisna o nekom muškarcu, a upravo zakoni i politički sustavi počinju sređivanjem stanja u zatečenim odnosima žena i muškaraca. Svatko tko želi moć, prvotno je ostvaruje nad onima koji su mu najbliži, s kojima provodi život i ima najviše zajedničkoga. Kritizirajući položaj žena u engleskom zakonodavstvu, pogotovo u imovinskom pogledu, Mill utvrđuje sličnost s položajem robova u rimskom pravu. Žena, osim toga, nema pravo uskratiti intimnost, što robinja ima. Odnos žena i muškaraca opterećen je razlikom u godinama pa je već i zbog toga muškarac ima veći autoritet od žene. Locirajući mjesto autoritarne moći, Mill upućuje na obitelj: ona je škola despotizma sa svim vrlinama i nedostacima. Obrazovana žena je najveći rušitelj takvog poretka. Uviđajući koliko je obrazovanje važno, Mill pokazuje kako samo

zbog nemogućnosti pristupa nekim zanimanjima, žene ne postižu vrhunske uspjehe. To će stajalište feminističke teoretičarke mnogo poslije dovesti u pitanje pozivajući se upravo na Millovu argumentaciju tjelesne podređenosti.

Njegova analiza temelji se na tezama o *ženskoj prirodi*, koja je odgajana u vjeri "kako su njihove idealne osobine posve drukčije od muških", pa umjesto da jačaju volju, žene se radije tradicionalno podvrgavaju i prihvaćaju nadzor. Žene su popustljive, submisivne i suzdržljive. To su ujedno sastavnice ženske privlačnosti, izvrsno primjećuje Mill. Jedina vodilja ženskog odgoja i razvoja karaktera jest svidjeti se muškarcima, upravo zato što ovise o volji muškaraca. Tu su osobinu, smatra, muškarci iskoristili do krajnjih granica. Ženska je priroda suosjećajna, ali i intuitivnija od muške. Intuitivnost je kulturalno razvijena, jer žena ne stječe iskustva čitajući, nego intuitivno proučavajući odnose. Ograničenja ženske prirode su vezana za temperament, koji može biti prepreka uspjehu u zanimanjima. Žene su osim toga površne, brzo prelaze s jedne stvari na drugu. U stanju "ljubavi i mržnje", kaže Machiavelli, one su podmićene i prestrašene pa se muška prevlast uspostavlja kao najprirodnija od svih mogućih. Ženski je um "zarobljen", one rijetko traže zakonsku zaštitu i najčešće štite silnike. Buduće sljedbenice toga smjera razmišljanja, u prvome redu Martha Nussbaum (1999), u Millu će naći idejnog začetnika teorija o ženskoj prirodi, ali i idejnog začetnika liberalnog feminizma.

Iako je upravo Mill 1867. godine prvi predložio da se ženama dopusti glasovati, do pravne realizacije toga zahtjeva još će proći mnogo vremena. To pravo, međutim, nije bilo jedino što su žene tražile – zahtjevi su se odnosili na mnoga i različita društvena i socijalna prava, iako mnogi, zahtjeve prvoga vala feminizma svode upravo na to pitanje.

Kraj 18. stoljeća općenito je bilo doba rađanja feminističkog pokreta. Olympe de Gouges (Deklaracija, 1791)⁴ u vrijeme Francuske revolucije 1791. godine tiskala je *Deklaraciju o pravima žene i građanke* (*Déclaration des droits de la Femme et de la Citoyenne*) kao prvi dokument o građanskim pravima žena, u kojem je tražila da se ženska prava izjednače s pravima muškaraca u slobodi, vlasništvu, sigurnosti i otporu tlačenju. Za žene je tražila jednak pristup svim javnim počastima, mjestima i poslovima, prema njihovim sposobnostima. Društvene joj okolnosti nisu bile sklone pa je još tijekom Francuske revolucije giljotinirana.

Ženska udruženja uglavnom su se počela osnivati krajem 19. stoljeća i uglavnom su bila proizvodna. U to se vrijeme zabranjuje rad maloljetnicima noću, a žene starije od 21 godine ne smiju raditi u rudnicima i kamenolomima. Od 1892. godine, kada je Clara Zetkin ušla u partijska vijeća, ženske se radničke udruge povezuju sa socijalističkim. Poznate uloge Rose Luxemburg i Clare Zetkin dio su ženske (feminističke) povijesti. Tradicija svijesti o ženskim pravima odražava se u činjenici da se i danas slavljeno *Međunarodni dan žena* povezuje s deklaracijom koju je donijela Socijalistička partija Amerike 1909. godine, a potom s prvom međunarodnom ženskom konferencijom održanom 1910. godine. Od 1900. u zapadnim se zemljama stvara pravna

⁴ Deklaracija o pravima žene i građanke inspirirana je Deklaracijom o pravima čovjeka i građanina (1789). Vidjeti internetske izvore.

regulativa ženskog rada koja uključuje zahtjeve za tjednim odmorom, prije i poslije-porođajne uvjete, obavljanje opasnih poslova i prekomjerni rad, higijensku zaštitu za radnice itd. U to vrijeme u Francuskoj žena je za jedan radni dan dobivala polovicu nadnice namijenjene muškarcu (de Beauvoir, 1982) pa ih upravo zato poslodavci rado zapošljavaju.

Borba za pravo glasa, pravo vlasništva udanim ženama u Velikoj Britaniji, obrazovanje, a potom podružljavanje kućanskog rada žena, borba za javno osiguranje prehranu školske djece, za jaslice i zdravstvenu skrb, pokazala je da se žene angažiraju unutar ciljeva klasne borbe, pogotovo jer su njihova nastojanja bila socijalno usmjerena (npr. štrajkovi u Glasgowu zbog povišenja stanarina (SCTUC, 1926),⁵ zahtjevi radnica iz predionica u Lancashireu itd. (Walby, 2005: 166)).

Pritisak je osobito bio velik posljednjih desetljeća 19. stoljeća kada se raspravljalo o ulozi žena. Tada se prvi put i spominje *feminizam*⁶ (1895), nakon što je Sarah Grand skovala frazu "New Woman" kako bi opisala novu generaciju žena koja traži neovisnost i prevrednovanje tradicionalnih vrijednosti. Aktivnosti sufražetskog pokreta do 1914. godine izrazito su pojačane.⁷ U nekim je zemljama feminizam prvoga vala vrlo brzo ostvario svoje glavne ciljeve, tako da su žene (iznad tridesete i s nešto imovine) u Velikoj Britaniji dobile pravo glasa već 1918. godine, a ostale su to pravo dobile 1928. godine. U SAD-u je prihvaćen 19. amandman, koji je 1919. ženama dao pravo glasa. No, u njima je postojao specifičan put razvitka feminizma jer je bio povezan i s elementima borbe protiv ropstva.

Rat u Europi, 1914. godine, zaustavio je borbu sufražetkinja te žene pripustio u područje rada medicinskog sestrinstva, kako bi pomogle u ratnim naporima (Sanders, 2001: 23). Ipak, još se dugo vjerovalo kako ženama prirodno najviše pripada mjesto u kući i uz obitelj. To su bili počeci javne ženske borbe sa seksizmom, čime počinje nova idejna tradicija.

Walby smatra kako je feminizam prvoga vala prilično podcijenjen, a upravo je on iznio kritiku spolnosti i braka, kao i činjenicu da su se žene uhvatile u koštac s *klasnim pitanjima*. Netočna je, kaže ona, tvrdnja da su se za pravo glasa i ostalo, borile samo žene iz viših i visokih klasa, što objašnjava strukturom sufražetskog pokreta u Velikoj Britaniji i nizom zahtjeva koji je bio na dobrobit svih žena, bez obzira na to iz koje klase dolaze. To, međutim, ne poriče činjenicu da su se za prava žena u prvom redu borile obrazovanije žene. U to vrijeme feministički pokret nije imao obilježja samo jednog društva. Iako je imao više odrednice "međuklasnog, raznolikog i snažnog političkog pokreta" svugdje gdje se pojavio, feministički je pokret preuzimao i druga, specifična obilježja pa se razvio u evangelički, socijalistički, radikalni, materijalistički, liberalni itd. (2005: 164-166).

⁵ The Scottish Trade Union Council Women's Committee osnovan je 1926. godine. Vidjeti internetski izvor.

⁶ Tvrdi se da je riječ feminizam prvi puta upotrijebio Fourier (Goldstein, 1981: 92).

⁷ Godine 1905. sufražetkinje su se podijelile oko osnovnih ciljeva u *National Union of Women's Suffrage Societies* (1894) i *Women's Social and Political Union* (1903) (Hodgson - Wright, 2001: 23).

U većini europskih zemalja žene su pravo glasa stekle u prvoj polovici 20. stoljeća. Taj proces ima specifičnosti; u bivšoj Jugoslaviji nakon završetka Drugoga svjetskog rata, u Grčkoj su to pravo dobile 1952., u Švicarskoj tek 1971., a u Španjolskoj 1976. godine. Da bi se razumjelo u suvremenosti toliko zastupljeno pozivanje na sklonost feminizmu zemalja sjeverne Europe, treba istaknuti primjer Finske. Finkinje su dobile pravo glasa 1906. godine i imaju najdužu povijest u stjecanju prava na političko sudjelovanje. Već u prvom parlamentu imale su 10% izabраниh žena. Ipak, sredinom 20. stoljeća bile su zastupljene na lokalnoj razini tek sa 5%, a njihova je politička participacija ovisila o pripadnosti ruralnoj ili urbanoj regiji. Pedesetih i šezdesetih godina 20. stoljeća njihov je parlamentarni udio iznosio oko 15%, da bi tek početkom devedesetih Finska postala zemlja s najviše žena u parlamentu – 39%. Ipak, ženska participacija u politici bila je profesionalno drukčija od muške, žene su bile više angažirane u komisijama za socijalne i zdravstvene poslove, obrazovanje i slično, a predsjednici parlamentarnih komisija su u 90% slučajeva bili muškarci, tako da je od 1995. godine ustanovljen kvotni sistem, prema kojem u vladinim komisijama treba biti 40% žena (Pykkänen, 1997, navedeno u Filipović, 2003: 65).

Klasna, odnosno socijalna komponenta feminizma odrazila se u traženju poboljšanja položaja ne samo žena (zdravstvena skrb, pravo na jednake razloge za pokretanje razvoda braka kao i muškarci, pravo na kontracepciju i pobačaj itd.) nego i djece (pravo na školske obroke). Ti zahtjevi bili su plod saveza feminizma i radničkog pokreta, ali ne bilo kakvog, nego onog koji je osvijestio važnost rodne komponente (Walby, 2005: 178).

Obilježja feminizma prvoga vala su *pluralitet etničkih grupa, klasa, nacija*, što sve skupa tvori tradiciju u kojoj su ispunjeni opći ciljevi (obrazovanje, pravo glasa, pravo na posjedovanje imovine, itd.). Iako protureakcije na feminizam nisu dovoljno proučavane, neke od njih su nepobitne; jedna je imala posljedice za javni identitet feministica jer se još za vrijeme prvoga vala stvaralo mišljenje kako su žene bez muževa angažirane u feminističkom pokretu "neprirodne", nezainteresirane za obitelj, predane javnom životu i muškim vrijednostima. Korijen takvoga stava prema ženama, smatraju neki autori; u prvome redu treba tražiti u njihovoj seksualnoj nedostupnosti muškarcima. Oštrije posljedice feministice su osjetile u obliku teških represalija, posebno britanskih vlasti (ibid., str. 177).

Već se u tom početnom razdoblju vidi kako su različite vrste neravnopravnosti međusobno izmiješane u društvenoj stvarnosti, pa je postalo jasno kako sustav neravnopravnosti nije jednostavan, i to ne samo na rasnoj ili etničkoj, nego i na klasnoj razini. Također, nositeljice feminističkih ideja, prvotno pripadnice srednje klase, a poslije tzv. feministička inteligencija, samo su manji dio žena koje su se pobunile protiv neravnopravnosti, iako je njihova pobuna omogućila, kako će se vidjeti, institucijske pomake na raznim razinama koji su utjecali na živote svih žena. Prvim valom završava borba za politička i pravna prava žena, kao i za poboljšanje položaja žena u industrijskom radu. Žene osim toga stječu nova zanimanja, jedno od njih je medicinsko sestrinstvo, koje se oblikuje kao žensko zvanje. Iako se činilo da su postignute korjenite promjene iz perspektive stjecanja prava glasa, otvaraju se nova pitanja koja svojim tezama uobličuje drugi val feminizma. Već za vrijeme, ali i nakon prvoga vala,

očita je svojevrsna negativna orijentacija javnosti prema feminizmu, što je posljedica nerazumijevanja njegovih zahtjeva, naročito nakon što je postignuta politička ravnopravnost. Ni danas mnogima nije jasno "što žene hoće" pa se utoliko kasnija teorija, koja se bavila proučavanjem toga razdoblja usmjerila na dokazivanje kako žene nisu imale "egoistične", "partikularne" nego univerzalne ciljeve.

Socijalističke zemlje u razvitku feminizma imaju posebnosti. Ideja ravnopravnosti i integriranosti žena prvenstveno u revolucionarnoj tradiciji u bivšoj Jugoslaviji te otuda pretpostavljena njihova društvena moć bila je prilično ideologizirana. Iako o socijalističkom razdoblju, barem na području bivše Jugoslavije ne možemo govoriti kao o vremenu bez uspona i padova u implementiranju ideologije ravnopravnosti, odnos prema feminizmu bio je opterećen tzv. "buržoaskom" obilježenošću. Naime, već se tijekom Drugog svjetskog rata tražila kulturna i politička emancipacija kao i novi odnosi u obitelji u skladu s proklamiranim egalitarnim vrijednostima. Međutim, iako tada "emancipatorske vrednote imaju revolucionirajući i mobilizatorski efekt", tradicijske su vrijednosti ostale temelj odnosa prema ženama, posebno ukoliko se prati njihovo sudjelovanje u javnom, političkom životu pa je "strategija društvene akcije samo djelomično bila usmjerena ... mobilizaciji i emancipaciji kao svom cilju" (Sklevicky, 1996: 57).

3.2. Problem koji "nema ime" – detektiranje moći i proturječja o identitetu Drugih

U aktivističkom smislu, kao prvo iz perspektive američkog feminizma, krajem prvog vala feminizma smatra se 1919. godina kada se prihvaća 19. amandman, koji je ženama dao pravo glasa. Naravno, faktičko određenje početka i trajanja feminizma okvirno je, jer svaka zemlja ima određene specifičnosti. To se odnosi također na početak i kraj drugoga vala, od 1960. do 1980. godine. Za razliku od prvoga vala, koji karakterizira borba za pravo glasa i čvrsto povezivanje s liberalizmom, odvajanje privatnog i javnog područja te ograničavanja ženskih prava na javno područje, *feminizam drugoga vala* zadobio je etiketu radikalnosti pokušavajući izjednačiti dvije odvojene sfere života žena.

Feminizam drugoga vala poduzeo je mnogo kompleksniju analizu od one kakvom se činila na prvi pogled – a to je borba s "problemom koji nema ime". Također, feminizam drugoga vala karakterizira osnivanje različitih državnih (npr. američka EEOC – *Equal Employment Opportunity Commission*⁸) i civilnih organizacija koje definiraju rodnu neravnopravnost, određuju područja u kojima se neravnopravnost iskazuje i pokušavaju odrediti političke programe. Velik utjecaj tijekom drugoga vala imao je osnutak najveće američke organizacije aktivistica NOW (*National Organization*

* Komisija je osnovana radi uklanjanja radne diskriminacije. Njezino osnivanje pratile su raznovrsne zakonodavne mjere kojima je cilj ponajprije bio ukinuti diskriminaciju temeljem rase, godina, spola itd. U međuvremenu su "otkriveni" novi oblici diskriminacija na poslu, od seksualnog uznemiravanja, diskriminacije trudnica, diskriminacija nastalih temeljem religijskih uvjerenja, nacionalnosti, različitih praksi osvećivanja zaposlenicima i slično.

for Women⁹). Nastala je sredinom šezdesetih (1966), prema mišljenju osnivačica kao posljedica neuspjeha federalnog EEOC-a da se ozbiljnije pozabavi pitanjem spolne diskriminacije,¹⁰ kao i svojevrsnom pasivnošću u zabrani oglašavanja spolno segregiranih radnih mjesta sredinom šezdesetih. NOW se zauzimao za punu participaciju žena u američkom društvu i puno partnerstvo s muškarcima pa je 1967. godine zajedno s predstavnicima sindikata prihvatio *Bill of Rights for Women*, što pokazuje kako se borba za jednake plaće žena i muškaraca vodi već četrdesetak godina. Radikalizam drugog vala očitovao se u činjenici da su aktivistice shvatile kako unutar patrijarhalnog društvenog konteksta ne mogu ispuniti sve svoje zahtjeve (Eisenstein, 1981, navedeno u Walby, 2005: 159). Kako postoje specifičnosti u razvoju feminizma po kontinentima, treba reći da je ženski pokret u Americi bio povezan s političkom borbom za općeljudska prava, a njegov interes širio se na rat u Vijetnamu kao i studentski pokret u šezdesetima. Društveni uvjeti u kojima se ostvaruje drugi val feminizma bio je kompleksan. Ponajprije, bio je određen nekim novim procesima koji se u vrijeme prvoga vala nisu mogli niti naslućivati. Javljaju se novi demografski trendovi, a rast uslužnog sektora u zapadnim ekonomijama stvara nove poslove za koje su se jednako kao i muškarci mogle natjecati žene. Osim toga, stvara se potrošačko društvo sa svojom proturječnom kulturom koja preko različitih medija, glazbe i časopisa utječe na osvješćavanje žena u pogledu njihovih prava.

Usporedo s tim promjenama, stvaraju se različite lokalne ženske grupe, nehijerarhijske i transnacionalne orijentacije. Ann Koedt¹¹ je početkom sedamdesetih opisala postupno stvaranje svjesnosti o tome kako žene desetljeće prije nitko nije uzimao ozbiljno niti ih je slušao u vezi s velikom većinom društvenih pitanja. To žensko, osobno iskustvo, Koedt je počela analizirati političkim terminima s revolucionarnim zahtjevom da "osobno postane političko" prenoseći ga na područja obitelji, seksualnih odnosa, podizanja djece i slično. Nije naodmet napomenuti njezin interes za lezbijstvo, žensku seksualnost i općenito žensko tijelo. Domašaj ideje *osobno/političko* bio je velik i premašio je njezinu prvotnu zamisao, tako da će gotovo sve feminističke teoretičarke trećega vala, odnosno postfeminizma, inzistirati na toj ideji i njezinim varijetetima smatrajući da je to jedan od radikalnih preduvjeta stjecanja ženske moći.

Feministice drugoga vala usprotivile su se natjecanjima ženske ljepote, nošenju grudnjaka, visokih peti i dekoltirane odjeće kako bi istaknule da žene ne smiju više biti smatrane objektima. U središtu zanimanja našli su se problemi jednakih plaća, jednakih mogućnosti obrazovanja, 24-satnog rada vrtića, slobode korištenja kontracepcije i prava na abortus. Time feministice nisu predstavile žene samo kao porlaćenu

⁹ Osnovala ju je Betty Friedan.

¹⁰ Pod diskriminacijom će se podrazumijevati djelovanje, odnosno po Cashmore "negativan odnos prema svim osobama pripisanim određenoj kategoriji" (Cashmore, 1984., navedeno u Haralambos, 2002: 237). Diskriminacija može imati nekoliko razina: neposrednu, koja uključuje negativan odnos prema nekome npr. zbog spola, posrednu, koja se određuje kao nepovoljan utjecaj "prividno neutralnog zakona, mjere, javne politike ili prakse na pripadnike/ce jednog spola"; i sustavnu, koja uključuje norme i vrijednosti (Pojmovnik rodne terminologije prema standardima EU-a, 2007: 19-20).

¹¹ Vidjeti više na mrežnim stranicama: <http://scriptorium.lib.duke.edu/wlm/notes/#abortion> (Pristupljeno 15. prosinca 2008.).

društvu grupu, nego su istodobno osvještavale žensku tjelesnost tražeći između ostalog seksualnu autonomiju kao jedan od temelja na čijem se nedostatku razvija opresija. U skladu s novim zahtjevima rodila se potreba za novim leksikom i novom društvenom teorijom koja neće pratiti dominantne teorije i njihov "muški" diskurs (Thornham, 2001: 25) i koja će znati odgovoriti na pitanje o podređenosti žena.

Feministički pokret u Americi dao je poticaj "crnim" ženama u borbi za svoja prava, pogotovo zato što su bile razočarane seksizmom unutar vlastitih rasnih skupina. Rasno pitanje za "crne" žene postaje važnije od spola, pa nastaju sukobi interesa između "crnih" žena i ostalih oko pitanja koja su znatno premašivala ciljeve bijelih žena. *Life-and-death struggle* strategija bila je suprotstavljena kritiziranoj teoretizaciji bijelog feminizma – *middle-class-white*. Osim toga, "bijeli" feminizam nije bio naročito privlačan ni ženama radničke klase.¹² Kao izraz radikalnog oslobođenja, osim potonjih zahtjeva, pojavljuju se i oni lezbijski, koji odlučno podupiru gledište kako je feminizam teorijska, a lezbijstvo praktična strana oslobođenja. Tim se jednostavnim, homoseksualnim postulatima, tvrdile su pojedine feministice, praktički rješavaju pitanja opresije i seksualnog oslobođenja. Feminizam time zadobiva još jednu dimenziju, onu ekskluzivnu i ona je do danas ostala jedna od prijetopnih točaka identifikacije ostalih žena s feminističkim idejama, iako se treba reći da su neke teoretičarke upozoravale kako lezbijstvo udruženo s radikalnim feminizmom šteti ženskoj solidarnosti u cjelini. Sve je to imalo, što će se pokazati, reperkusije na teorijsko preispitivanje ženskog identiteta.

Kasnih se šezdesetih godina, iako nastalo 1959. godine, revalorizira rad Simone de Beauvoir, koja u djelu *Drugi spol* raščlanjuje temeljne teze koje će poslije biti problematizirane u mnogim feminističkim djelima. Nastalo na temeljima egzistencijalističke filozofije,¹³ njezino je djelo imalo paradigmatički utjecaj na pojavu modernih feminističkih teorija. Spoznaja da su žene "oblikovane" maskulinističkom kulturom izrasla je iz kompendija biologizma, psihoanalize i marksističke teorije. Može se reći da je ta knjiga iz temelja promijenila evaluaciju ženskog identiteta, iako je poslije, u nekim radovima, de Beauvoir tvrdila kako bi, da ponovno piše isto djelo, analizu temeljila na materijalističkim, a ne idealističkim osnovama, odnosno na ekonomskoj osnovi oskudice, a ne antagonizmu svijesti (Čačinović, 2000:108). Ipak, i dalje je ostala pri tezi kako je ženskost posve kulturna konstrukcija. "Žena se ne rađa kao žena, nego to postaje. Nikakva biološka, psihička i ekonomska predodređenost ne definira lik koji ženka čovjeka dobiva u društvu; čitava civilizacija stvara taj prijelazni proizvod između mužjaka i kastrata nazvan ženski rod. Isključivo posredovanje drugih može od jedinke stvoriti Drugog" (de Beauvoir, 1982, II sv.: 11).

Distinkcija spola i roda, koncepcija drugosti i Drugog, smatrala je de Beauvoir, temeljni su u određenju ljudske subjektivnosti. Muškarci su subjektivnost prisvojili za sebe, a ženama ostavili Drugost. Žene su, što je najvažnije, internalizirale vrijednosti muškog subjekta i ponašaju se u skladu s očekivanjima. Neoptimistična i na trenutke gotovo tmurna, sumorna analiza ženskih života pokazala je kako je potrebno uložiti

¹² Sheila Rowbotham u djelu *Once a Feminist* na tu je temu opisala svoja iskustva.

¹³ Često se tvrdi da je Simone de Beauvoir pisala pod utjecajem filozofije egzistencijalizma J. P. Sartrea.

mного napora da bi žena postala subjekt. De Beauvoir će u tančine razraditi temelje predrasuda i stereotipa prema ženama, što će i pokazati pesimističnost u vezi s "po-pravljanjem" tzv. ženske prirode.

Iskoristivši u svojem djelu teze Freudove psihoanalize, ona pokazuje svu bit "unu-tarnje" opresije nad ženskim spolom. Iako priznaje značenje psihoanalize, duboko je skeptična prema toj metodi jer u obzir premalo uzima odnos pojedinca i društva pa dramu individue (žene) svodi na neprestanu borbu ženskih i muških težnji. Freudov psihoanalitički pristup ženi koncentriran je na opisivanje sudbine muškaraca, pa se redukcionizmom nekih karakterističnih crta analogijom primijenio na žene. Dok u razvoju muškarca postoji samo genitalna faza, kod žene postoje dvije, pa je ona više izložena opasnosti da ne postigne krajnji seksualni razvoj, kao i opasnosti od osta-janja na infantilnom stupnju psihološkog razvoja koji vodi u neuroze. Ženska žud-nja za penisom i identifikacijom s ocem može prouzročiti ostajanje na klitoričnom razvojnom stupnju. De Beauvoir primjećuje kako znanost često može biti u službi predrasuda pa se poziva na Adlera, koji slijedeći Freudovu metodu, ipak promatra razvoj pojedinca izvan isključivo seksualnog razvoja. Čak se i ponašanje životinjskog svijeta, ženki životinja, stereotipno, smatra ona, tumači kao koketerija, pasivni libido ili hipokrizija. Dostignuća psihoanalize su priznata, ali metoda se mora odbaciti, smatra de Beauvoir. Zavist na falusu nije seksualne prirode, nego je to prije zavist na simbolu privilegija, slobodi i autonomnosti. Žene su mnogo složenija bića pa se iz opozicije prema muškarcima ne može zaključivati o njihovoj seksualnosti. Ženski nagon karakterizira neraskidiva sinteza privlačenja i odbijanja. Međutim, žena nije samo određena seksualnošću, nego njezin položaj ovisi o društvenoj strukturi, kao i o stupnju tehničke evolucije čovječanstva. Kao prorok, de Beauvoir predviđa da će tehnologija ići prema poništenju razlika među spolovima (1982: 77).

Njezina analiza kritična je i prema Engelsovoj teoriji o porijeklu obitelji i privatnog vlasništva;¹⁴ u njoj su skriveni razlozi podčinjavanja žena, ali klasni sukobi ne mogu objasniti odnose među spolovima. Iako podjela rada podsjeća na klasni sukob, ras-cjep među klasama nema biološku osnovu. Marksističkom se metodom, smatra de

¹⁴ Engels (1973) je tvrdio da su identifikacija očinstva i prijenos vlasništva bili civilizacijska teko-vina koja je izravno povezana sa strukturom monogamnog braka. Tvrdio je da je u najranijim fazama društvenog razvoja položaj žene bio povoljan, unatoč postojanju spolne podjele poslo-va. Žena je bila zadužena za kuću i obitelj, ali se vlasništvo prenosilo po ženskoj, a ne muš-koj liniji. Kada se sa sakupljačkog načina života prelazi na domestikaciju životinja, počinje kontrola nad životinjama i stvara se odgovornost za posjedovanje. Engelsov diskurs u teoriji roda podvodi se u idealistički način viđenja početka povijesti. Vjerovanje kako je u početku postojao matrijarhat ili da nije postojala neravnopravnost spolova ničim se ne da potkrijepiti, iako postoje teorije za i protiv toga stajališta. Na Engelseve su se teze nastavile Coontz i Hen-derson (navedeno u Haralambos, Holborn, 2002) koje su tvrdile da je uvođenje srodničkog korporativnog vlasništva značilo da su nesrodnici i stranci izgubili pravo na hranu i resurse, pa je to bio jedan od najvažnijih čimbenika u prijelazu u društvo s rodnom stratifikacijom. Žene su u sustavu patrilokalnosti selidbom, odnosno udajom gubile pravo na vlasništvo, iako su neka društva matrilokalna, odnosno muškarci su dolazili živjeti sa ženama. Tako su isti uzroci koji su doveli do klasnog društva doveli i do rodne nejednakosti. Kad su pojedine srodničke skupine uspjele akumulirati više vlasništva nad drugima, stvorila se skupina bogatih muškaraca koji su počeli dominirati nad drugim muškarcima i ženama.

Beauvoir kao i poslije Nussbaum (1999) ili Young (2005), zanemaruju glavni problemi. Naime, ne objašnjava se prijelaz s društvenog vlasništva na privatno i nije jasno kako je privatno vlasništvo nužno sa sobom povuklo podjarmljivanje žena.

Temeljita analiza položaja žene u povijesti de Beauvoir vodi do zaključka kako žene, iako nisu manjina, nemaju vlastitu prošlost, povijest i religiju te iz marksističke perspektive nemaju razvijenu solidarnost. Žene su više povezane s vlastitom autoritaranom obitelji nego s drugim ženama. Jednako tako nisu povezane ekonomskim interesima ni društvenim položajem. U ženi ne živi želja za pobunom – ona sebe ne bi mogla poništiti kao spol, ona jedino traži da "određene posljedice seksualne određenosti budu poništene" (1982: 82).

De Beauvoir vidi u kapitalističkom društvu jednu od najvažnijih kočnica ženskom napretku. Smatra kako muškarci uime sistema koče žene, jer su im one najopasnija konkurencija zbog koje pojeftinjuje njihov rad. Kada se u povijesti pojavljuje efikasniji ropski rad, žena gubi ekonomsku ulogu. Rad, inače, ima veliko značenje u djelu de Beauvoir; on je ženu oslobodio braka i omogućio joj izlazak iz vazalnog odnosa. Čak kada se žena oslobodi braka, ne događa se potpuno "oslobođenje". Država u nizu institucija ima važnu ulogu pa onoliko koliko npr. zadire u ženino pravo na reprodukciju, toliko zadire i u njezin život.

Svijet pripada muškarcima, a da bi se objasnio uzrok tome, potrebno je promatrati činjenice iz prapovijesti i etnografije. Moć je, dakle, za de Beauvoir duboko patrijarhalnog, strukturnog karaktera. Na simboličkoj razini, ljudska je superiornost uvijek dodijeljena onom koji ubija, dakle muškarcu. Kada ratnik stavlja na kocku svoj život u lovu, njegov pohod dobiva sveti karakter. Najgore je, kaže, prokletstvo žene što je isključena iz lova i ratnih pohoda.¹⁵ Simbolički gledano, de Beauvoir je imala pravo kada je u rekreativnom lovu prepoznala javnu objavu muške moći.

Superiornost muškaraca nastajala je spontano. De Beauvoir uviđa prvotnu vezanost između prirode i žene: zemlja u prvobitnim zajednicama pripada ženskom klanu. Žena je, kao i priroda posjednica mističnih sila, pa joj je povjeren poljski rad. Kroz ženska božanstva ljudi njeguju ideju plodnosti. Iako zbunjen misterijima Života, Prirode i Žene, muškarac se nije odrekao svoje vlasti, pa žena biva obuhvaćena pojmovima stvorenima muškom svijesću.

U strahu, a ne u ljubavi, stvoren je kult žene. Mitska slika žene jesu smrt, mrak, kaos. Ta slika oduvijek ulijeva strah muškarcima i podsjeća na neizvjesnost koja je potom projektirana na žene. Ženino odijevanje i čitav habitus pokazuju kako je u njoj priroda prisutna ali i modelirana, zarobljena. Prikrivanje tjelesnih slabosti dio je ženskosti – ako ih ne prikriva, ona je degradirana. Njezina briga za tjelesni izgled može voditi u opsjednutost. *Some day he'll come along, the man I love* čeznutljiv je stih koji dobro opisuje ženinu predanost naivnim, budalastim, naučenim opsesijama o "pravoj" ljubavi.

U kompendiju raznolikih elemenata mita, psihoanalize i koristeći se elementima popularne kulture, de Beauvoir tka zamršenu priču o ženskom identitetu. Osim u

¹⁵ Koliko je bila pronicljiva analiza de Beauvoir, pokazuje jedan suvremeni hrvatski primjer: menadžerice velikih kompanija okupljaju se na privatnim lovištima kako bi lovile. Iako se njihov čin proglašava "damskim lovom", one odstreljuju veprove, divlje svinje i muflone.

mitologiji, ona uviđa posebno mjesto žena u kršćanskome kontekstu. Uloga *milosrđa i nježnosti* jedna je od glavnih koje su dane ženi. Ako je kršćanski Bog oličenje pravde, kaže de Beauvoir, onda je Bogorodica oličenje blagosti i milosrđa. Žena je istodobno posvećena, ali je i ona koja opovrgava dobro. Tako se razvija mit o ženskoj misterioznosti i nedokučivosti te o njezinoj potpunoj ukorijenjenosti u prirodu. Žena je uvijek misterij, ne samo zato što je takva po prirodi, nego je takva zato što je tako uče. Otuda ponavljanje istih negativnih "vrlina" koje su spominjali stari Grci; lukavost i licemjerje, komedijastvo, okolišanje, sklonost lažima.

Na moć de Beauvoir gleda kao na odnose između *kasta*; jedna kasta ima više plaće i veće mogućnosti za uspjeh i zauzima više položaje u području industrijskog rada i politici – to su muškarci. Da autoritaran *odnos moći nije jednostran* pokazuje činjenica kako se žena *dobro osjeća* i nužna joj je veza koja ju spaja s muškarcem, dakle podčinjavanju žena pristupa racionalno. Ženska Drugost nije samonametnuta, žena u njoj često uživa. Dvosmislenost žene poklapa se s dvosmislenošću zamislo o Drugosti.

Velika pozitivnost pristupa de Beauvoir jest što smatra da žena *ima mogućnost djelovanja*,¹⁶ što je dio proturječja vezanih za pojam "ženske sudbine"; ona može birati između transcendencije i otuđenja u objekt, drugost. Ako se "žena ne rađa, nego se ženom postaje", moguće je povijesno djelovanje kako bi se ta sudbina promijenila. Problem nastaje svaki put kada se ponaša drugačije, kada se pokušava mijenjati, pa se misli da imitira muškarca, te mijenja ono što joj je zadano. Utoliko je ženska autonomija ne samo objektivno osporavana, nego i same žene teško prihvaćaju autonomnost, ali i pesimističnu, kaže nadalje de Beauvoir, žensku sudbinu. Povijest tužne ženske nemoći i sudbine, prema de Beauvoir, jedna je od najboljih teorija koja pokazuje elemente povijesne opresije nad ženama i žensku internalizaciju takve kulture. Moć de Beauvoir shvaća deterministički, hijerarhijski od vrha prema dolje, binarno, a kao najveći se razlog tomu navode nesvjesni, internalizirani elementi koncepcije Drugosti koji onemogućuju veći pomak iz postojećeg stanja. Otuda je taj pristup i na početku nazvan manje optimističnim. Sve tri razine moći su opisane (ženska priroda, feministički pokret, patrijarhalna struktura kapitalizma), s time što se za individualnu (ne) moć vezuje skoro nepromjenljiv utjecaj strukturne, kapitalističke moći.

Kulturalna konstrukcija Drugosti omogućila je kritičku revalorizaciju svijeta kao cjeline i potaknula nova teorijska promišljanja rodne (ne)moći. U razmatranje ulaze mitovi, religija, književnosti, analizira se sve – od znanstvenih dostignuća do medijske kulture; u svemu su se nalazili elementi opresije i nove forme patrijarhata.

Iako je aktualnost njezina djela nepobitna i poticajna za istraživanje, teorija Simone de Beauvoir ipak pokazuje naznake generacijske određenosti. Patrijarhalna paradigma shvaćena je fatalistički, fatumski, učvršćena u strukture koje su određivale ženu sredinom 20. stoljeća. Koliko s jedne strane de Beauvoir daje odličan prikaz nastanka ženske rodne strukture, toliko ženskoj prirodi prilazi fatalistički, previše se pouzdajući u određivanje važnosti procesa internalizacije vrijednosti. Međutim, time samo ističe proturječnost ženskog identiteta. Ona je ovom svojevrsnom "Biblijom" o

¹⁶ I Sartre kaže: Svagda za kukavicu postoji mogućnost da više ne bude kukavica, a za junaka da prestane biti junak.

ženskom identitetu otvorila sva bitna područja i konstruirala poticajne ideje. I njezina analiza, kao i svaka sljedeća, imat će povijesna i hermeneutička ograničenja. To pokazuje kako patrijarhalne strukture i prakse nisu stabilne nego fluidne i podložne promjeni.

Utjecaj teorije Simone de Beauvoir najviše se ogledao u djelima teoretičarki drugoga vala feminizma, Betty Friedan i Kate Millet. *The Feminine Mystique* (1963.), kapitalno djelo Betty Friedan (osnivačice organizacije NOW – *The National Organisation for Women*), izraslo je na idejnoj tradiciji *Drugog spola* i iznijelo teze o ženskoj prirodi kao misterioznoj, intuitivnoj, nedokučivoj "muškoj" znanosti, izdvojivši time pitanje ženskog identiteta (Thornham, 2001, Boucher, 2003). Utemeljeno na upitniku koji su ispunjavale "domačice iz američkoga predgrađa", to je istraživanje nastojalo odgovoriti po čemu se žene osjećaju Drugima. Pisano iz rakursa "svakodnevne" djelo se temelji na mnogim generalizacijama. Jedna, a ujedno i najvažnija od njih, bila je konstatacija kako se žene identificiraju sa svijetom muškaraca i djece, pasivne su i izolirane. Kultura im ne dopušta ostvarenje vlastitog bića, one ne ispunjavaju sve svoje mogućnosti. Skrb, pasivnost i materinska ljubav osnovna su obilježja ženske prirode. Rješenja se vide jedino unutar američkoga liberalizma koji će, budu li se žene obrazovale, potaknuti promjene i omogućiti oslobođenje obaju spolova. Friedan je opisala stvarnost poslijeratne, naivne, suburbane žene. Zamjerke njezinu gledištu išle su tragom iskustva siromašnih i slabo plaćenih, osobito crnih žena, čija se iskustva opresije nisu mogla usporediti s iskustvima domaćica. Friedan je zanemarila činjenicu kako su neka iskustva žena (zadovoljstvo životom domaćica) u opisanim situacijama ipak pozitivna. Ta svojevrsna generalizacija nastala na istraživanju male skupine "white, middle-class, heterosexual women" (bijela žena srednje klase – heteroseksualna, sintagma koja će se poslije neprestano provlačiti kroz feminističku teoriju!) koja ispunjava tradicionalne uloge žene i majke, nije se doticala iskustva žena zaposlenih u industriji, niti općenito zaposlenih žena. bell hooks zamjera Friedan to što njezina generalizacija počiva na slučajevima koji iskazuju narcizam, psihološku izolaciju i nesenzibilnost, pa je očito da su te teze izrasle iz "buržoasko – liberalnog" feminizma (navedeno u Boucher, 2003). Identitet američkih bijelih domaćica nije bio "ženski". To je bio identitet zatvoren unutar izoliranog sloja koji se u djelu Friedan početkom šezdesetih predstavlja univerzalnim, onim koji "sažima" sve odrednice ženskog identiteta.

Sa sociološkog stanovišta Friedan je ipak opisala sloj žena unutar američke srednje klase, opisujući karakteristike prilično izoliranog stila života bijelih domaćica iz predgrađa. O identitetu domaćica ili kućanica pisala je i Ann Oakley (2005) 70-ih godina. Ona je smatrala kako je njihova uloga nerazdvojivo povezana s industrijskim razvojem društva. U predindustrijskom razdoblju obitelj je proizvodna jedinica u svojoj cjelini, jer se svi njezini članovi uglavnom bave proizvodnjom hrane i tkanina. Javni i privatni život u tolikoj se mjeri razdvajaju tek kada tvornica postaje jedinica proizvodnje. Tek se između 1914. i 1950. stvara model ponašanja "kućanica" pa nije čudno što se Friedan i Oakley koncentriraju na taj novi položaj u kojem žene "čuvaju" kuću, ali se osim odgojen djece i kućanskim poslovima ne bave najčešće nikakvim drugim, javnim poslovima. Za razliku od žena na selu, koje uz te poslove obavljaju niz poslova vezanih za uzgoj kultura ili brigu oko životinja, prodaje namirnica i slič-

no, domaćice su od svih "vanjskih", privredivačkih zaduženja izolirane. Odvojene od funkcija hraniteljstva obitelji, frustrirane izolacijom u takvoj strukturi, izlaz često pronalaze u potrošačkom načinu života.

Thornham (2001: 30) smatra kako je "uznemirujući aspekt gledišta i de Beauvoir i Friedan tendencija samookrivljanja žena za njihov položaj", što je trebalo imati katarzičan utjecaj na njihovu preobrazbu, kako bi iz spoznavanja vlastite biti krenule u samotransformaciju i stvaranje novog ženskog identiteta. Ne čudi što se mogućnost ostvarenja ravnopravnosti u ovih autorica vidjela jedino unutar javne sfere.

Navedene ideje, nadalje, nastavile su razrađivati mnoge značajne teoretičarke. Jedna od poznatijih je Kate Millet (1970), koja se prva bavila temom *spolnih politika*. Pišući pod utjecajem de Beauvoir, ona je pojam patrijarhata proširila na "institucijsku opresiju muškaraca ženama". Njezina analiza počinje pitanjem: "Može li se veza između spolova vidjeti u političkom svjetlu?" Također, patrijarhat smatra jednom od najviše rasprostranjenih ideologija naše kulture i temeljnom koncepcijom moći. On je za Millet jači i od klasne stratifikacije te uključuje dominaciju na oba područja, privatnom i javnom. Uglavnom, patrijarhat je, kaže, politička institucija, a spol statusna kategorija sa svim političkim implikacijama. U odnosu na rasnu, političku i ekonomsku opresiju, patrijarhat je primarnog karaktera i bez njegova rješenja neće se moći zaustaviti nijedna od drugih opresija. On ima svoje raznolike forme; ideološka potka patrijarhata oblikovana je predrasudama o muškoj superiornosti i pripisanim višim statusom u društvu, stereotipima koji oblikuju temperament žene i muškarca u skladu s odgovarajućim kategorijama ženskosti i muškosti i spolno/rodnim ulogama prema kojima se žene brinu o djeci i obavljaju kućanske poslove, a muškarci zarađuju i grade karijeru. Odnose među spolovima Millet promatra kroz Weberove pojmove dominacije i subordinacije, pri čemu muškarci stječu prava već rođenjem ili "unutar-njom kolonizacijom". Ona patrijarhalnu moć smatra strukturnom odrednicom svih društava. Patrijarhalna religija, kako ju Millet zove, diskurs popularnih medija, a do nekog stupnja i znanost, smatraju kako su psihološke razlike utemeljene na biološkim razlikama među spolova. Ta distinkcija, smatra Millet, nije imanentna ljudskoj prirodi. Samo zbog društvenih okolnosti, žene i muškarci odgajani su kao dvije odvojene kulture te se ponašaju prema načelu *self-fulfilling prophecy*. Glavna patrijarhalna institucija je obitelj, koja je agent šireg društva, ona internalizira norme i prenosi ih na svoje članove. Međutim, osim u obitelji, Millet nalazi da obrazovni, jednako kao mitološki i religijski čimbenik djeluju na perpetuiranje patrijarhalne ideologije. U klasnom kontekstu žene ne dijele ni interese niti benefite vlastite klase kao muškarci. U ekonomskom smislu žene su potplaćene, one su pričuvna vojska radne snage, slično kolonijalnoj radnoj snazi. Žene ne proizvode tehnologiju niti znaju kako njome rukovati. Millet, za razliku od de Beauvoir, u tehnologiji ne vidi mogućnost za žene. Dok će Bourdieu (2001) govoriti o ženskom "negativnom simboličkom koeficijentu", Millet je mnogo prije tvrdila kako muškarci njeguju "dominantan temperament" koji ih potiče na zauzimanje viših društvenih položaja i uloga u svakodnevnom životu koje im omogućavaju dominaciju.

Antropološka raščlamba Kate Millet također je pokazala kako funkcioniraju zapadni arhetipovi, a kao jedan od najpoznatijih uzima mit o *Pandori* i njezinoj kutiji

svih zala. U privatnoj sferi žena je preko patrijarhalnih struktura podložna silovanju, njezin kulturni ekvivalent je pornografija, a institucijski nedostatak prava. Kad god društvo upotrijebi silu, nju provode muškarci. Čitav sustav održava se na odstupanjima i kontradikcijama, kao i svaka društvena institucija. Patrijarhat je, smatra Millet, praktički sveobuhvatan; on ima svoje društvene, ekonomske i političke forme, provlači se kroz religije, ima varijacije u povijesti, a i na lokalnim razinama.

Navedene koncepcije, počevši od one Simone de Beauvoir, utemeljene su na objašnjenju koje glorificira važnost nesvjesnoga; ponekad se njime koriste kao "činjenicom" od koje se ne može pobjeći, a ponekad kao referentnim okvirom u promišljanju ženskog identiteta. Time same sebe navode na "sklizak" teren u razumijevanju i objašnjenjima. Iz nesvjesnog, koje je nesumnjivo određujuće, zaključuje se na društveno ili se pričom o unutarnjoj moći i samosvijesti žena daju objašnjenja vanjske moći. Također, strukturne se odrednice patrijarhalnih struktura gotovo smatraju nepromjenljivima. Kada bi zaista koncepcija nesvjesnoga bila toliko jaka, nikada te mirne, tihe, ženskom sudbinom određene žene ne bi bile sposobne napraviti bilo što vezano za društveni aktivitet. Ne saznaje se niti u kojem trenutku akteri "odbacuju" nesvjesno da bi poduzeli akciju, iako de Beauvoir dopušta tu mogućnost. Konačno, izolirane, nesolidarne, isključivo posvećene domu ili obitelji, žene ne bi prihvaćale ideje koje je iznosila feministička intelektualna elita. Osobine popularne kulture i utjecaj masovnih medija Millet također sagledava jednostrano. Naime, upravo su masovni mediji, kao i nakladnička produkcija, a danas već i internet, odgovorni za širenje mreža utjecaja žena, informacija i znanja o feminističkim idejama. Karakteristika je razmatranih teorija njihova grandioznost i sveobuhvatnost, pa ne čudi što prevladava stanovita ahistoričnost, ali i koncentracija na iskustva isključivo bijelih žena.

Najveća zasluga spomenutih teorija jest određivanje osobina patrijarhalnih praksi iz rakursa vremena u kojem su nastale, iako neke spoznaje vrijede i danas. Znanja koja nisu aktualna pokazuju da se patrijarhalne prakse neprestano mijenjaju i prilagođavaju vremenu, neke se ukidaju a neke nove se rađaju pa to zasigurno utječe na mijenjanje ženskog identiteta, koji je kod potonjih autorica shvaćen podosta statično. Uvođenje povijesne dimenzije i razmatranje razvoja feminističkih ideja omogućuje sagledavanje ženskih postignuća izvan kruga cirkulirajuće retorike, kako osim opresije postoje minimalne ili ne postoje mogućnosti za promjenu. Dakle, osnovna je karakteristika do sada navedenih teorija antropološka i kulturno-identitetska, a moć je potpuno percipirana asimetrično. Patrijarhalna je moć ahistorijske i sveobuhvatne strukturne prirode i ogleda se u obitelji i na razini institucija. Čak tamo gdje bi se mogle razbiti patrijarhalne strukture, nesvjesno je kao dio ženskog identiteta toliko jako da se može reći kako rješenja zahtijevaju promjenu "ženske prirode". Sistem se poistovjećuje s muškarcima kao homogenim konglomeratom koji ima istu naslijeđenu ili kulturno stečenu želju da provodi opresiju nad ženama.

Vjeran Katunarić (1984) u analizi konfliktnih modaliteta ženskog pitanja također razmatra spomenute kontroverze, odnosno način na koji se odnos "sistem – žena" teorijski najčešće rješava, a taj je da se muškarce smatra nositeljima sistema u kojem je muškarac glavni, a žena pasivni, podložni nositelj. Odnosi u sistemu su komplicirani, čas uključuju jedne, čas druge, isprepleteni su i kombinirani i nadilaze spolnu

razliku. Žena je u opreci s povijesnim oblicima sistema, a ne s muškarcem kao biološkim spolom. Antifeminizam je prema Katunariću ugrađen u svijest žena u jačem ili slabijem obliku, čime opisuje internalizaciju patrijarhalnih vrijednosti o kojima je pisala de Beauvoir i ostale autorice. Često isticana zamjena tipičnih uloga žena znači interveniranje u obiteljske i roditeljske dužnosti, ali i seksualnost. Zamjena, kaže Katunarić, ne može biti potpuna jer žena "ne može zamijeniti muškarca u ključnim ulogama gdje se kreira i održava sistem, nadzor nad resursima i ratna tehnologija" (1984: 30). Katunarić također primjećuje da postoji modalitet "*pro et contra* feminizma", koji pokazuje činjenicu kako i same žene sumnjaju u feminizam.

3.3. Važnost nesvjesnog

U drugome valu feminizma događa se rascjep u nove feminističke struje. Dogodio se na pitanjima problema kojima će se feminizam baviti. Danas se smatra kako se američki feminizam tada više okrenuo problemima spola i primio radikalnije forme, dok su se Britanke i feministice starog kontinenta više bavile političkim i ostalim teorijskim problemima. Feministice se, osim toga, počinju razlikovati s obzirom na odnos prema društvenom poretku, kao i prema filozofskom i povijesnom nasljeđu. Tako liberalne feministice vide mogućnost za promjenu patrijarhalnih struktura unutar postojećih društveno – političkih struktura, a radikalne feministice smatraju da patrijarhalno društvo ne može omogućiti promjenu i zaustaviti opresiju nad ženama bez širega revolucionarnog angažmana.

U tom je smislu Juliet Mitchell kritizirala marksističku teoriju jer je žensko pitanje podredila klasnom. Kao i Sheila Rowbotham, ona smatra kako je važna borba za žene u području proizvodnje i reprodukcije, te da se radnička klasa ne može izostaviti iz toga pohoda. Mitchell je inzistirala na prepoznavanju opresije nad ženama i u području seksualnosti te socijalizacije djece. Ustrajnost patrijarhalnih predrasuda i zakona tumači djelovanjem nesvjesnog. "Nesvjesno je način na koji čovjek živi svoju čovječnost – i razlog zašto ideologija opstaje u promjenama kultura, ekonomskih modela" (Mitchell, navedeno u Stamenković, 2005: 81). Smatrajući da je definicija "ženskosti" usko povezana s time kako patrijarhalno društvo gleda na žene, a ne "prirodnim" ženskim ponašanjem, ona smatra da su žene objekt razmjene u strukturi srodstva. Ključno je to što žene patrijarhalne norme interioriziraju, što jamči njihovu opstojnost. Ponovno se ovdje polemizira s Freudom.

Po zastupljenosti Freudove koncepcije u suvremenim feminističkim radovima, može se reći da je ona u teorijama ovoga tipa imala velik utjecaj unatoč kritikama što nije uspjela izaći iz društvenog okvira vremena u kojem je stvarao. Freudovsko inzistiranje na tezi da je u djevojčica slabo razvijeno Nad-ja, te da zato kod njih Edipov kompleks nije posve razriješen, mjesto je na kojem se znatan broj autora/ica upušta u dekonstrukciju. Ako ženu ionako karakterizira nedostatak svjesnosti, nemogućnost sublimacije, ponašanje vođeno nagonском određenošću djelovanja, umjesto internalizacije zakona u super ego po kojem će živjeti, žena jedino, tvrdi Mitchell, može razviti "narcistički ego ideal". I ovdje se, kao i u teorijama Drugosti, patrijarhalne strukture smatraju konstantnima. Više usmjerena na psihološko

objašnjenje Mitchell će prihvatiti i širiti ideje o skoro nepromjenljivom psihološkom konstrukt u žena.

Shvaćajući ulogu i važnost nesvjesnoga i arhetipova pod utjecajem psihoanalize Carla Gustava Junga razvijaju se pristupi koji u njegovoj teoriji vide potencijal na kojem može počivati novo shvaćanje ravnopravnosti, odnosno utopijska vizija o "neostvarenim mogućnostima čovjeka" (Katunarić, 1984). To su samo neka tumačenja utjecaja Jungove psihoanalize na feminističku misao. Odabrani pozitivni primjeri nastavljaju se na koncepcije koje su nadalje razvijale feminizam utemeljen na "kulturi razlike".

Jungova teorija izrasla na eklekticizmu teorijskih smjerova smatra kako se priroda nesvjesnoga nalazi između nagona i potreba. Strukturalni temelji nesvjesnoga su arhetipski. Arhetip je primordijalan, instinktivan i nepromjenljiv obrazac. Jungova analiza arhetipova kaže da "kada se pojavi situacija koja korespondira s danim arhetipom, taj se arhetip aktivira i pojavljuje se kompulzivnost, koja kao i instinktivno nalazi način koji funkcionira protiv razuma i volje" (navedeno u Hedblom Jacobson, 1995: 23). Arhetip nije konkretan sadržaj nego njegov strukturalni oblik uzima širok spektar manifestacija, ovisno o pojedincu i životnom iskustvu. Zbog bipolarne strukture nesvjesnog, funkcioniranje arhetipova shvaća se kao proces čija energija spaja ekstremne opozicije. Nijedna pozicija ne može opstojati bez svoje negacije, tako da arhetipovi spontano razvijaju opozicije svjetla i tame, dobrog i lošeg. Nesvjesno i svjesno čine psihičku cjelinu, a energetski izvor te cjeline je libido. Anima i animus (duša i duh) dva su najvažnija arhetipa u ženskoj i muškoj psihi. Anima je nesvjesna ženskost koja stvara ravnotežu u muškoj osobnosti, jednako tako je animus nesvjesna muškost u ženskoj osobnosti.

Koncepcija arhetipova zvuči jako mistično, nedovoljno konkretno da bi bila definitivno dokazana. Ipak, Jung je uzima kao empirijsku činjenicu unutar nesvjesnog, a ne kao filozofsko ili metafizičko pitanje. Proučavao ju je u mitovima, bajkama, alkemijskim tekstovima, religiji, povijesti književnosti i umjetnosti.

Kombinirajući dvije analize, weberovske elemente određenja racionalne organizacije i Jungovo djelovanje arhetipova, Hedblom Jacobson smatra kako je moć instinktivna psihička energija, dio svih arhetipova i ne razlikuje se od njih (1995: 27). Tako razlikuje dva shvaćanja moći: moć kao sposobnost ili potencijal i moć kao subordinaciju. Ova druga vrsta moći, u kojoj ego subordinira, sve je iskrivljenje psihičke energije. Time se pozitivna psihička energija pretvara u kompleks moći. Zavođenje, izdaja, manipulacija kako bi se došlo na vrh u karijeri u racionalnoj organizaciji, patološke su želje koje proizlaze iz represije nad animom iako se nositelji moći smatraju uspješnim u svojem poslu i uklapaju se u radnu okolinu. Žene nisu imune na zavodnički potencijal moći.

Represija nad osjećajnom stranom u "racionalnim" organizacijama mnogo je veći problem od dugih radnih sati provedenih na poslu. Ne možemo živjeti u nesinhroniziranosti nesvjesnog i svjesnog, a da pritom ne oštetimo unutarnji život, pa Hedblom Jacobson zaključuje kako treba tražiti modele organizacija koje će transformirati unutarnju nesvjesnu energiju. Otuda ni ponašanje ne može biti potpuno prediktibilno onako kako to traži racionalna organizacija.

Racionalnost provodi represiju nad ženskom stranom (animom), dok muška preteže. Logos, kao animus i eros kao anima, ne smiju se potiskivati; ako se anima negira, muškarac nije sposoban odgovoriti na život, njegova intelektualna kreativnost slabi. Jednako tako, ženski intelektualni kapaciteti ne mogu biti zadovoljeni ako su potisnuti logos ili znanje. Zapadna civilizacija, međutim, vrednuje samo muško načelo nad ženskim, što su u vrijednostima preuzele i žene. Takva pretjerana vrijednost muškog načela poništava njihovu žensku stranu.

Katunarić (1984) i Hedblom Jacobson smatraju kako Jungova koncepcija pogađa u bit "ženske prirode". Žene se više vezuju za toplinu i suosjećajnost nego muškarcima. Eros muške kulture tjera žene na kooptiranje muških vrijednosti, pri čemu pati njihova ženska strana. Prihvatanje vrijednosti kompeticije i uzora uspješnih žena stavlja karijeru ispred osjećaja. S druge se strane ističe kako je naivno očekivati da će više žena u organizaciji pridonijeti razvijanju ženskih vrijednosti. One, osim toga, razvijaju kompeticiju s drugim ženama pa model racionalne organizacije prije separira negoli povezuje. Javlja se sindrom "queen bee", odnosno žene u vrhu organizacije prihvaćaju muška načela i ideale pa dolazi do žrtvovanja "ženskih" načela. U privatnom životu to rezultira žrtvovanjem obiteljskih vrijednosti, zanemarivanjem djece ili zanemarivanjem sebe u smislu izbjegavanja veza itd. (Hedblom Jacobson, 1995).

Katunarić kaže kako mitsku sliku stvara muško društvo, a ženski se arhetip vezuje za kompleks krivnje muškarca. Majka i žena kao projektni termini ne sadržavaju samo osobine uloga nego i alternativne elemente zbilje pa majka nije samo biološka roditeljica nego i fizički i emotivno biće najbliže djetetu; ona je čuvarica duševno neostvarene alternative (Katunarić, 1984: 129). Jungova "sociološka kritika psihoanalize ne dovodi u pitanje i ne relativizira postojanje nesvjesnog, nego ga kao najširi ljudski potencijal stavlja u odnos prema razvoju vanjskih odnosa između muškaraca i žena" (ibid., str. 140). Otuda Jungova "anima", smatra Katunarić, naviješta klicu novih snaga. Katunarić oprezno primjećuje kako Jungova koncepcija ima male izgleda u pozitivističkom teorijskom okružju.

3.4. Nova društvena kritika

Ukupno gledano, feministice drugoga vala bile su prilično koncentrirane na pravo žena na pobačaj pa se "borba" s terena političke akcije prebacuje na područje legislative. Britanske su feministice 1967. godine izborile pravo na abortus, a 1970. pravo na jednaku plaću prema zakonu *The Equal Pay Act*. Godine 1975. nastaje *Sex Discrimination Act* kojim su bile definirane razne vrste diskriminacija i spolnog uznemiravanja i on još uvijek dobiva svoje amandmane (SDA, 1975).¹⁷ U Francuskoj, u kojoj žene do 1967. godine nisu imale pravo na pobačaj, 1971. počinje novo razdoblje. Kampanja koju su u obliku manifesta potpisale 343 poznate Francuskinje priznajući da su imale pobačaj ili se zalažući za njega, omogućila je da je 1975. godine to pravo priznato, iste godine kada i građankama Švedske. Sličan manifest organizirala je

¹⁷ Vidjeti internetski izvor. www.opsi.gov.uk/si/si2008/uksi_20080656_en_1 (Pristupljeno 6. prosinca 2008.).

Alice Schwarzer u Njemačkoj, a potpisale su ga 374 poznate Njemice.¹⁸ Feministice drugoga vala zahtijevaju pravo na rastavu braka, što također ima povijest opterećenu različitim kulturnim naslijeđem (od Španjolske u kojoj je priznato tek 1981. do Irske u kojoj je jedva izborna 1995. godine). Dok se u politici i aktivizmu pozornost skreće na ljudska prava žene i njezino slobodno raspolaganje vlastitim tijelom, teorija se ponovno kreće prema određenju novog identiteta žene.

Jedna od takvih teorija je ona Nancy Chodorow (1978) s kraja sedamdesetih godina, koja majčinstvo stavlja u univerzalni, međukulturalni položaj. Ona istražuje način na koji se majčinstvo održalo kao prirodna ženska aktivnost. Odgovor na to pitanje pronalazi u pojmu "rodnog identiteta", koji je u sebi relacijski, dok muški to nije. Njezina je teorija istaknula osnovnu razliku između ženskog i muškog spola (esencijalistički pristup) i time dobila metanarativni ton. Ona se oslanja na najmanje tri esencijalističke pretpostavke: prva je da svatko razvija osjećaj sebstva u ranom djetinjstvu preko svojeg odnosa s roditeljima; druga je da postoji "duboko sebstvo" žena i muškaraca te da se ono temeljno razlikuje; također, da je "ono žensko" zajedničko svim ženama u svim kulturama bez obzira na etnicitet, klasu i rasu; i treće, da "duboko sebstvo" određuje naše prakse bez obzira na to čime se bavimo (navedeno u Fraser, Nicholson, 1994: 253). Za razliku od Freuda, Chodorow smatra kako je majka mnogo važnija djetetu od oca, pogotovo u prvim godinama djetetova razvoja. Dječaci za razliku od djevojčica na drukčiji način, ranije prekidaju veze s majkom. Djevojčice ostaju dulje povezane, što se iskazuje na bihevioralnoj razini (ljubljenje, grljenje, imitiranje majke). Na temelju toga Chodorow izvlači reperkusije na ženski identitet koji se "relacijski" iskazuje kroz dublju povezanost s identitetima drugih, prvotno s majkom, a poslije s mužem. Emocionalnost i senzibilnost prema Chodorow nisu stoljetne predrasude nego upravo izraz "prave ženske prirode". Za razliku od njih muškarci, distancirajući se od ženskog ponašanja, razvijaju druge osobine, među ostalima analitičnost, aktivnost i potiskivanje osjećaja, što je posljedica rane socijalizacije u kojoj uče ponašanje suprotno od onog koje smatraju ženskim. Chodorow smatra da nije stoga muškost iskazana u obliku Edipova kompleksa bitna u razvoju djeteta, nego je važan gubitak onog što se smatra ženskim, iskonskim, prirodnim, bliskim majci (1978: 111).

Ova koncepcija iako je stekla izrazitu popularnost kritizirana je kao trivijalna jer u biti odmah u početku zatire mogućnost postizanja ravnopravnosti, kao i potrebu postojanja bilo kakve politike koja bi prema njoj vodila. Mogućnost postojanja kolektivno nesvjesnog, ženskog sestrinstva ili ženske solidarnosti ide čak po cijenu zatiranja razlika između žena. Neki su pak u koncepciji Chodorow pronašli elemente za objašnjenje ženske suosjećajnosti i muškog potiskivanja osjećaja, kao da je riječ o dvama duboko određenim tipovima. Iako su je feministice kritizirale zbog uskog shvaćanja ženskosti, kao i negiranja potrebe žena za samostalnošću i odlučnošću, neki njezinu teoriju smatraju dobrim objašnjenjem za tzv. "mušku neekspresivnost", odnosno teškoće koje muškarci imaju u otkrivanju vlastitih osjećaja drugima (Giddens, 2007:

¹⁸ Godine 1974. Bundestag je dopustio pobačaj u prva tri mjeseca trudnoće, da bi godinu dana poslije Vrhovni sud osporio tu odluku na religijskim temeljima i to pravo podložio mnogim restrikcijama. Istočna Njemačka, koja je pravo na pobačaj imala u potpunosti kao socijalistička zemlja, nakon ujedinjenja preuzima legislativu Zapadne Njemačke (Sowerwine, Grimshaw, 2004: 600).

111). Ovakav pristup nije bio samo karakterističan za Chodorow. Sličan pristup imale su i neke druge teoretičarke¹⁹ koje su jednu odrednicu, jedno temeljno određenje, separirale i proglašavale međukulturnom spojnicom. U to kao prvo spadaju kategorije seksualnosti, majčinstva i reprodukcije, iako njihova genealogija nije istražena prije nego što se utvrdila njihova univerzalnost (prisutnost u svim društvima). Chodorow je u svojem razmišljanju imala sljedbenice, pa je tako MacKinnon smatrala kako su emocije i seksualnost žena i muškaraca različito društveno oblikovane. Mušku agresivnost i žensku stidljivost, kao i njihove seksualne želje, oblikuju norme prema kojima žene trebaju biti podređene muškarcima. "Žene erotiziraju podčinjavanje i uče kako naći zadovoljstvo u činu predavanja" (Nussbaum, 2003: 202).

Tako su se na primjeru majčinstva prelamala različita shvaćanja pojma ženske moći. Prvu reevaluaciju poduzele su feministice prvoga vala Kate Miller i Betty Friedan te ostale, koje su demistificirale majčinstvo tako što su ga stavile u negativan kontekst koji pridonosi subordinaciji žena. S tog su položaja prava za žene tražile uglavnom u javnoj sferi. Smatrale se da će, ako se žene smjeste unutar javnog prostora u spektru drukčijih uloga, to otvoriti put njihovu oslobođenju, čime uloge kojima je imanentno podčinjavanje više neće biti primarno određujuće.

Sljedeća reevaluacija bila je, međutim, pozitivna u biti povezana sa shvaćanjem moći. U majčinstvu se vidjela mogućnost za prakticiranje proaktivne moći koja ne uključuje dominaciju, a mogućnost za njezinu realizaciju vidjela se u pozitivnom utjecaju na odgoj djece. Nancy Hartsock je smatrala kako žene općenito drugačije doživljavaju moć od muškaraca (navedeno u Wartenberg, 1988: 306). One imaju posve različita iskustva i smatraju da se moć veže za majčinstvo i pomaganje drugima. Kod Hartsock je moć shvaćena kao transformativna, ona nije ni izvršavanje zadataka ni moć subordinacije. Primjere takvih teorija nalazimo i u feminističkoj koncepciji Sare Ruddick, koja majčinstvo objašnjava kao praksu, kao "način bivanja" koji je posve jednak onome što Habermas tvrdi za znanje. Ako je znanje oblikovano tako da služi specifičnim ljudskim interesima, onda su i imperativi koji određuju prakse majčinstva (život djece, njihov emocionalni i intelektualni razvoj te poslije uklapanje u društvo) također forme moći koje djeci omogućuju ono esencijalno – život. Brigu za druge, koja se pripisuje ženama, Ruddick izvodi iz Heideggerove koncepcije brige kao "fundamentalne strukture ljudskosti". S druge strane, u majčinskim praksama vidi potrebu za prilagodbom svijetu koji je oblikovan muškom dominacijom. Ruddick misli kako žene često ne uspijevaju prepoznati pravi potencijal majčinskog "moda" bivanja, pa su te vrijednosti strane ideji moći kao dominacije. Iako su te vrijednosti vezane za tradicionalno, i Hartsock i Ruddick žele njihovu revitalizaciju, odnosno reevaluaciju u javnoj sferi. Ruddick tu praksu promatra sa stajališta akomodacije na *status quo*, ali ih istodobno pozicionira kao alternativne društvene prakse. Materinstvo je s jedne strane u odnosu prema djetetu, dominiranje i kontroliranje, ali je istodobno ozdravljajuća, kreativna i transformativna praksa. Transformativna upotreba moći ima drukčiji temelj od vrijednosno muških tipova moći jer nije zasnovana na strategiji uvećavanja kao

¹⁹ Ann Ferguson i Nancy Folbre (1981), Nancy Hartsock (1983), Catharine MacKinnon (1982) navedeno u radu Fraser, Nicholson, 1994.

sredstva održavanja (ibid., str. 306-309). Kada moć ispuni svoju svrhu i postane nepotrebna, pretvara se u mnogo više egalitaran odnos. Slično se načelo analize može primijeniti i na teoriju Luce Irigaray, u kojoj se vidi razvijanje različitih oblika ženske moći, ali o tome će riječi biti poslije.

Iako su ovakve koncepcije u prvome redu utemeljene na tradicionalnoj prirodi uloga koje žene obnašaju u društvu kao rezultat rodne podjele uloga, transformativno shvaćanje moći omogućuje feministicama da je vide u pozitivnom a ne samo u negativnom svjetlu, istodobno kao podređivanje i dominaciju. Ako se moći pride sa stajališta "žrtve njezine strategije" njezina se kontrola ne može izbjeći. Takve teorije imaju praktičku namjenu, a to je eliminacija dominacije muškaraca, ali također pokušavaju odgovoriti na pitanje kako se moć može ugraditi unutar društvenih institucija na manje problematičan način.

U kritici takvih koncepcija često se ističe idealizacija uloge majke i majčinstva, kao i neprepoznavanje odnosa dominacije koji se javljaju unutar takvih odnosa s jedne, te privilegiranje majčinstva kao prakse s druge strane. Steže se dojam da su očinske prakse potpuno zanemarene pa se podizanje djece smatra posve ženskom praksom. Također, one su olako prelazile preko socijalizacijskih i obrazovnih praksi kao i utjecaja drugih, a zanemareni su i aspekti nasilja i ostalih psihičkih procesa nepovoljnih za razvoj djeteta. Nove prakse majčinstva, međutim, ne mogu promijeniti dominaciju muškaraca na ostalim područjima društvene moći, pa je ovdje na djelu svojevrsna simplifikacija u smislu nuđenja odgovarajućeg rješenja, iako se ovakvim pristupima, u načelu, jačaju potencijali žena.

Osamdesetih godina, feminističke su teorije odustale od konstruiranja grandioznih objašnjenja i posvetile se manje zahtjevnim zadacima (Fraser, Nicholson, 1994: 255). Tome je u prvom redu pridonijela institucionalizacija ženskih studija, što je ujedno donijelo porast ne samo interesa za tu temu nego i parcijalnih istraživanja. Umjesto "velikih" teorija, taj je pothvat omogućio slaganje neovisnih dijelova i postupno sazrijevanje feminističkih znanstvenica. I dalje su se neke feministice oslanjale na istraživanje "ženskog identiteta". Neke teoretičarke otišle su tako daleko da su predlagale proučavanje ženskog za razliku od muškog morala, i to bez obzira na povijesne okolnosti, društva ili kulture. U tom se smislu feministička teorija našla u bezizlaznoj situaciji. S jedne strane, otkrivala je nešto partikularno i specifično, a s druge se javila sumnja u postojanje bilo univerzalnih normi. Feministice su kao i postmodernisti razvile "nove paradigme društvene kritike" (ibid.), ne samo iz teorijskih razloga, nego iz potrebe za utjecanjem na političke prakse. Upravo je taj praktični razlog "spasio" feminizam jer su se feministice, "zabavljene" teorijskim problemima, uvijek morale vraćati onom iskonskom, a to je politička borba za konkretna prava. Kako kažu Fraser i Nicholson, feminističke teorije nisu metanaracije, ahistorične, normative teorije o transkulturalnoj prirodi i racionalnosti pravde, nego su to multidisciplinarne teorije društva, teorije kulture koje identificiraju uzroke i univerzalne konstitutivne elemente seksizma.

Još je jedna činjenica utjecala na mijenjanje feminističkih teorija, a to je bilo praktično pitanje feminističkih politika koje su odjednom, nakon osamdesetih godina, počele slušati zahtjeve ne samo bijelih nego i obojenih žena, lezbijki i radnica. Osim teza

WAMCH-a²⁰ koje su bile usmjerene najviše na probleme bijelih žena, bilo je narušeno i shvaćanje univerzalnog ženskog identiteta (podložnosti, krotкости, sklonosti prema tajnovitosti i slično).²¹ U prvi plan dolaze potpuno jasne, diferencirane, sociološke odrednice ženskosti kao što su seksualno opredjeljenje, raso, klasno, etničko. To ne samo da je utjecalo na feminističku teoriju, nego se također odrazilo na pitanje aktivizma. One prve nisu mogle pokazati koliko su u stvarnosti žene podređene, koja vrsta seksizma se prema njima provodi. Osim toga, nisu mogle korespondirati sa suvremenim zbivanjima pa time i novim pokretima jer su bile kulturalno i povijesno neosjetljive. Pokazala se time sva ispraznost kvazimetanaracija jer se njima nije jačalo sestrinstvo i solidarnost, nego se pokazalo da i takve *mainstream* teorije imaju svoju povijest, svoje "krv i meso", svoju utemeljenost u stvarnosti, svoju klasu, rasu, etnicitet, homo ili heteroseksualne interese.

3.5. Kultura razlike

Na teorijskoj razini u Francuskoj se (opet) na tradiciji *drugog spola* začine nova struja feminističke teorije. Ona sredinom osamdesetih postaje specifičnija, iako se i dalje u nekima od njih provlači esencijalistički trag u pokušaju određenja rodnog identiteta. Pritom se jasno razdjeljuju dvije struje: američka i francuska, psihoanalitička. Ova druga, iako ne pristaje uz esencijalizam, upotrebljava neke njegove bitne postavke.

Beauvoirina konstrukcija Drugosti potaknula je potonju struju na istraživanje kulture i jezika, a psihoanalitički pristup Lacana inspirira ih na nov pristup ženskoj prirodi, pa ih smatraju začetnicama postmoderne feminističke teorije. Predvodnice su Lucy Irigaray, Helen Cixous i Julija Kristeva, pripadnice grupe Psihoanaliza i politika – *Psych et po* (Sowerwine, Grimshaw, 2004: 599). Lacanova psihoanaliza,²² osim na društvenu i filozofsku teoriju, utjecala je na shvaćanje sebstva kao dostignuća "jezičnog pozicioniranja koje je uvijek kontekstualizirano u konkretnim odnosima s drugim osobama i njihovim miješanim identitetima" (Young, 2005: 61). Sebstvo se smatra proizvodom društvenih procesa, a ne njihovim izvorom.

Postfeminizam razmatra pitanje postmoderne predodžbe o nestabilnom, raspršenom subjektu. On u biti zauzima, u djelima navedenih autorica, kritiku dotadašnjeg diskursa feminizma i patrijarhalnosti, čime izaziva niz autorica koje su patrijarhat

²⁰ "White, Anglo-Saxon, Middle class, Heterosexual" u prev. "bijelo – anglosaksonsko – srednja klasa – heteroseksualno".

²¹ Fraser i Nicholson (1994: 257) spominju u ovom valu *bell hooks* (1984), Gloriju Joseph (1981), Audre Lord (1981), Mariu Lugones i Elizabeth Spelman (1983, 1980).

²² Feministice su prigrlile Lacanov doprinos određenju spolne razlike. On smatra da je otuđenje strukturalni uvjet subjektivnosti, te da njezin rascjep stvara spolnu podjelu i udjeljuje simbolički rod. Subjekt se stvara u jeziku. Lacan pokazuje kako muškarci nisu s Marsa, a žene s Venere, nego su to dva zamišljena načina identifikacije pomoću kojih svaki od spolova odbija kastraciju. Napuštanje falusa zajednička sudbina je i žene i muškarca. Neke su feministice također krivo shvatile značenje Drugog. Ono u kulturi ima jedno značenje (sociološko), a u psihoanalizi Lacana Drugo je kod Lacana bezlično, ono ne određuje stvarnost i ne upravlja našim odlukama. Ono je struktura koja djeluje kroz konstitutivni nedostatak, preko obećanja koje ne može ispuniti (Wright, 2001).

svrstavale u jedno od najvećih mogućih "zala" (Friedan, Millet, Mitchell). Francuski feminizam se distancira od feminizma anglosaksonskoga svijeta, ističe utjecaj nesvesnog i daje kritiku psihoanalize.

Osim ovoga diskursa, "protuudar" na feminizam drugoga vala²³ izvodi dio samih feministica. Rene Denfeld sumnja u odnos prema patrijarhatu kao i prema muškarcima, pa kaže da su "feministice stvorile pretjerane teorije koje zapravo sve muškarce stavljaju u jednu homogenu klasu". Patrijarhat znači "vladavinu očeva" ali u današnjem pokretu taj se izraz upotrebljava s bezobzirnim neparom za svaki oblik društva koji suvremene feministice ne trpe" (navedeno u Wright, 2001: 13). Denfeld starije feminističke teoretičarke naziva "novim viktorijskima", a tu svrstava Catherine MacKinnon, koju smatra puritankom zbog njezine sumnje u mogućnost postojanja sporazumnog seksa. Andreu Dworkin²⁴ naziva konzervativnom zbog kampanje protiv pornografije, a Mary Daly²⁵ proziva zbog poziva na obožavanje božica. Denfeld smatra da je heteroseksualnost nije opresivnog karaktera kao niti da je lezbijstvo najradikalniji oblik feminizma.

"Kultura razlike" kao izraz radikalne pozicije, biologijskog determinizma i esencijalizma svoju je puninu dosegla u djelu Lucy Irigaray. Ona početkom devedesetih postavlja neka od temeljnih pitanja o odbacivanju starog i uspostavi novog identiteta žene ali i muškarca. Tim je diskursom, kažu, uzdrmla tradicionalne modele razmišljanja o spolnoj razlici unutar lingvistike, filozofije, religije, psihoanalize i političke teorije. U njezinim se djelima, kao i u svima koja nude utopijska rješenja, spominje mogućnost nastanka "nove demokratske kulture", ali je ta demokratska kultura nedostignut cilj sve dok se ne destruiraju prava i privilegiji jednog spola nad drugim. Ta destrukcija može se dogoditi samo i jedino ukoliko se priznaju razlike kako ta buduća, po svemu utopijska kultura, ne bi trebala imati apstraktne značajke. Karakteristika pristupa Lucy Irigaray jest revalorizacija marginalnosti i strateško privilegiranje ženskosti. Ženskost se interpretira kao različito od u prvom redu muških normi. Muškost je simbol moći i hijerarhije u društvu, pa jedino slavljenje razlika, a ne njihovo potiskivanje, može donijeti pozitivne promjene.

Irigaray smatra kako živimo u društvima dubokog patrijarhata prožetog *falokratskim modelom* utjecaja pa je u tim uvjetima potpuno pogrešno zahtijevati "neutralizaciju" spolnih razlika, a kada bi ona i bila moguća, značila bi kraj ljudske vrste. Usađivane sociokulturne vrijednosti moraju se, stoga, preispitivati i mijenjati pa se nameće nužnost ponovnog pisanja prava i dužnosti svakoga spola.

Spolna razlika postoji iz nekoliko razloga: prvo, potrebna je za održavanje vrste, drugo, status spolne razlike povezan je s našom kulturom i ogleda se u jezicima, i treće, regresiju spolne razlike prati uspostavljanje različitih vrijednosti koje su samo prividno univerzalne, a zapravo je riječ o prevlasti jednog dijela čovječanstva nad drugim (1999: 13-14).

²³ Naomi Wolf, Katie Roiphe, Rene Denfeld, Natasha Walter (Wright, 2001).

²⁴ Andrea Dworkin je isticala tezu kako pornografija potiče na nasilje, nju je smatrala teorijom o silovanju.

²⁵ Radikalna feministica i teologinja.

Patrijarhalna tradicija ima mnoge grijehe, a jedan je i *brisanje tragova ženske genealogije* (odnosa majke-kćeri). Irigaray na primjeru Hestije, ženskog božanstva koje je čuvalo vatru kućnog ognjišta, nalazi potvrdu njezina drevnog postojanja. Zaokupljena simboličkim elementima, Irigaray u simboličkom prenošenju iskustava pomoću vatre s majke na kćer (kada se kći udaje, majka pali baklju na novom ognjištu i nosi je idući ispred novoga para) nalazi primjer čuvanja čistoće kao i štovanja svetog karaktera kuće. Zaboravljanjem Hestije, a time i ženske moći u korist muških bogova, začinje se patrijarhalni razvoj kulture koji se ogleda u jeziku. Kako bi vratila svoj spol i rod, žena mora proći bolan put obraćenja na vlastiti rod, čime Irigaray daje kulturi presudno značenje jer tvrdi da nisu samo ekonomski elementi (u užem smislu) presudni za postojanje društvene nepravde, nego je posrijedi "kulturna perverzija". Da bi se postiglo utopijsko društvo pravde, ne samo ono regulirano zakonima, jezikom, koncepcijom istine i vrijednostima nego i spolnom pravdom, potrebno je modificirati kulturne instrumente i podijeliti materijalna dobra. Tom su zadatku nedorastle sve dosadašnje koncepcije, od Marxove do Freudove, jer inzistiraju na patrijarhalnoj mitologiji u čijem su okviru i nastale. I patrijarhat i falokracija dijelom su mitovi koji sebe smatraju jedinim mogućim poretkom. Oni podupiru norme, religijske i građanske, koje osakaćuju društvo i mijenjaju stvarnost. To se pogotovo odražava u sustavima komunikacija i razmjena koji odvojeni od individualne provjere postaju stvar specijalista i stručnjaka (1999: 22).

Irigaray provodi analizu spolno određenog obilježja govora pa se pita: jesu li razlike između iskaza muškaraca i žena posljedica utjecaja društva ili jezika? Ako je jezik proizvod sedimentacije jezika u prošlim razdobljima, on nije univerzalan nego je društveno uvjetovan, on otkriva način funkcioniranja društva. Sve je kultivirano muškoga roda, (barem u francuskom jeziku, tvrdi Irigaray) dok su neživi, nekultivirani predmeti, ženskoga roda. Ženski su subjekti slabo predstavljeni na lingvističkoj razini. Muški rod dominira sintaktički, on daje svoj rod svijetu kao i ime svojoj djeci, svojoj ženi i svojoj imovini. To je, zaključuje, presnažno opterećenje odnosa između spolova, kao i spolova prema stvarima i objektima. Zato spol nije patologija i nedostatak, nego mora imati ljudski kulturni status. Promjene se mogu dogoditi tek evolucijom spolno određene dimenzije jezika i svih sredstava za razmjenu.

Preuzimajući, ali i kritizirajući diskurs psihoanalize, Irigaray smatra kako je potrebno prekinuti s kulturnom fuzijom majke i djeteta te njihovom neodvojivošću i međusobnom samodostatnošću. Komunicirajući na taj način s pravilima mnogih kultura, Irigaray smatra kako žensko dijete treba poštovati na jednak način kao i muško, iako ga patrijarhalno smješta izvan kulture, u prirodu i reprodukciju. Utoliko su biologija i kultura u "nepromišljenom" odnosu, jer se temeljem bioloških odrednica ženama uskraćuju društvena i politička prava.

Funkcija rada na govoru jest osnaživati žensku subjektivnost, žene se moraju postaviti kao ja, ja – ona/one, predstaviti sebe kao subjekte i razgovarati s drugim ženama (1999: 27). Izaći iz falokratskog, patrijarhalnog poretka, za Irigaray znači uspostavljati subjektivan odnos između majki i kćeri, poštovati hranu i život (majka priroda), umjetnošću slaviti taj odnos, upotrebljavati ženski plural, ostvarivati komunikaciju razmjene između žena (dijeljenje i razmjenjivanje predmeta) te poštovati nehijerarhi-

sku razliku među spolovima itd. – sve su to praktične upute kojima Irigaray ne ostaje samo unutar teorije. Upoznavanje s genealogijom, poznatim ženama i prijateljicama jedan je od takvih savjeta (1999: 38-39).

I pisanje se može promijeniti: treba pisati kao žena, promišljati kulturu na način koji "ne može zamijeniti razradu kulture koju su dali muškarci" (1999: 42). Zahtjev za novim diskursom mora se prepoznati u znanosti, religiji, politici kako bi se ostvarila punopravnost subjekata. Sve to, međutim, nije moguće ako žene ne definiraju svoj identitet u društvenom, lingvističkom, kulturnom poretku. Dječake također treba odgajati tako da spolno ostanu muškarci, ali da su istodobno tihi, mirni i sućutni. Psihoanaliza je ovdje od velike pomoći jedino ako je njezina primjena prilagođena tjelesnim i duhovnim potrebama žena, jer ako bi ekonomija svuda nametala svoje zakone, učinila bi nas bolesnima.

Irigaray dobro utemeljuje problem identiteta: ako danas biti žena znači ne biti muškarac i ako je ona svedena na predmet, ona prvo treba steći individualni i kolektivni status subjekta. Do njega neće doći posjedovanjem dobara, kako ističu neke društvene teorije. Žene, međutim, identitet ne mogu graditi na tome što su odgovorne za produženje vrste, dapače, one moraju zahtijevati slobodno raspolaganje tijelom i osobom, na što se još nastavlja čitav spektar radnih prava koja u biti nisu prilagođena ženama. To što će žene dobiti jednaku plaću, ne znači ništa ako uvećavaju kapital i kulturu muškaraca. Uvjeti i ciljevi rada stoga nisu prilagođeni ženama pa ulaskom u to područje žena napušta svoj identitet. Žene se na dobro plaćenim poslovima odriču svojeg ženskog identiteta. Ni dokolica nije uređena prema kulturi žena; mediji forsiraju ispunjavanje fantazmi muškaraca preko ratnih filmova, nasilja i pornografije.

Promjene u pravima žena označene dijadama majka/kći, majčevina/očevina, mir/rat, hrana iz prirode/industrijska hrana itd. odvele su Irigaray u razmišljanje o postindustrijskom društvu koje bi trebalo prihvatiti potpuno drukčija načela funkcioniranja: prirodni način proizvodnje i izbjegavanje hiperprodukcije. Ona čak uvodi pojam "prihvatljive razmjene" kao odnos cijene proizvodnje i izbora sredstava proizvodnje.

Suprotno trendovima koji od žena traže tjelesnu "neprikosnovenost=dominaciju", Irigaray smatra da to nije cilj oslobođenja. To što će žena biti oslobođena majčinstva (ženski identitet ne može imati reproduksijske odrednice), ne znači da mora izgledati ili biti po kriterijima muškaraca. Jedan od načina da si žene međusobno pomognu jest solidarnost i uzajamno poštovanje. Politika treba biti jačanje subjektiviteta, u čemu simboličko ima veliko značenje. I odnos žene prema tijelu treba biti prevrednovan, pa djevičanstvo treba dati nova prirodna i više duhovna značenja; prema njemu se treba odnositi s odgovornošću. I djevičanstvo i majčinstvo sastavnice su *dualnog ženskog identiteta*.

Opsežna kritika kulture, kao i rješenja koja je ponudila Irigaray devedesetih godina, bila su radikalna za ono vrijeme, a možda su to i danas. U međuvremenu su se njezini zahtjevi počeli očitovati u zakonima, pa danas nije neobično da se, na primjer, radna mjesta oglašavaju u ženskom i muškom rodu. Subverzija patrijarhalnih struktura u nekim je segmentima ostala utopijska; iako je pretpostavila kako je ženama bliža briga za okoliš, ona je esencijalističkim pristupom iz nje djelomično isključila muškarce.

Osim toga, određenje žene kao intuitivne, suosjećajne i emotivne dijelom se čini kao preuzimanje patrijarhalnih stereotipija. Sustav koji je zaslužan za sveukupno tlačenje obaju spolova dotaknut je tek na razini važnosti postojanja prepreka ostvarenju nove kulture razlike. Ostala su otvorena pitanja (budućih) odnosa s muškim subjektom, kao i promjena njegova identiteta kako bi se odista stvorila nova kultura.

Osim što je kritizirala, Irigaray priznaje postojanje ženske moći i, za razliku od pesimističnih, hermetičnih koncepcija, daje razloge za vjerovanje kako kultura razlike ipak počiva na ženskoj nadmoći. Međutim, povjerenje u ženske mogućnosti kao partikularne može kod nekih stvoriti uvjerenje kako takve koncepcije samo učvršćuju patrijarhalne strukture iako im očito to nije bio cilj. Prema jednoj kritici pristup ženstvenosti je kod Irigaray "ukalupljen" kao i kod Judith Butler (o kojoj će biti riječi poslije), odnosno rod se shvaća kroz glumu i maskaradu, što bi trebao biti izlaz iz esencijalizma, pogotovo za Butlerovu. Zatvorenost u psihoanalitičke koncepcije kojih je osovina "majka-kći" podcjenjuje važnost sistema i svodi "veliku priču" samo na prirodne karakteristike. Također, kada je riječ o identitetu, o njemu govori kao o kategoriji podložnoj promjeni, ali samo u jednome smjeru. Moć je isključivo negativna kategorija kada je u rukama muškaraca, a pozitivna kada se njome služe žene, iza čega se krije naivno ili romantično razmišljanje o dobroj, toploj i neiskvarenoj ženskoj prirodi.

Žižek je dobro postavio dvojbu vezanu za ovu temu. On se pita: Ako je svaki opis ženstvenoga muški kliše, što je onda ženstveno samo po sebi? (navedeno u Wright, 2001: 13). Tako postavlja problem između onoga što je žena samoj sebi, a što je za drugoga, čime se ističe odnos osobnog i društvenog identiteta. O ograničenom identitetu žene na primjerima zanimanja piše i Katunarić (1984) kada navodi neke elemente društvenog identiteta: ženu-majku, maskuliniziranu ženu, ali i zanimanja koja ženu ograničavaju na čistačice, tajnice, njegovateljice i medicinske sestre, prostitutke, filmske i fotografske modele. Ove potonje zarobljene su u društvene mitove; njegovateljice i medicinske sestre u mit o humanosti i suosjećajnosti u koji same više i ne vjeruju, a čistačice i tajnice u mit o tradicionalnom "znanju" o tome kako se treba ophoditi prema službenom prostoru da bi bio sačuvan, čist ili "tajan" – jednako kao i dom.

Elizabeth Grosz je eventualnu neshvaćenost Irigarayine teorije pokušala pojasniti smještajući ju uz Foucaulta, Derridu, Deleuzea, među najznačajnije francuske filozofe/filozofkinje. Poticajnim smatra shvaćanje kako moć nije neprijatelj feminizma nego njegov saveznik. Irigaray, kaže Grosz, "ne inzistira na tome da jedan spol ima jedinstvena iskustva koja ne dijeli s drugim, već prije želi da kaže da u kulturi nikad nije bilo prostora za žene kao žene" (2000: 95). Irigaray je u feminističku teoriju unijela novo shvaćanje moći – moć djelovanja, što je imalo reperkusije i na određenje identiteta – identiteti za nju, kao ni društva, nisu statične, objektivne, prirodne osobine nego se zajedno s društvom mijenjaju. To što Irigaray žene ne smatra samo predmetom intelektualnog istraživanja nego za njih otvara poziciju samospoznajnog subjekta, inspiriralo je i Grosz na zanimljiva promišljanja o odnosu feminizma i moći.

Grosz smatra kako su se u paradigmi koja je utjecala na feminističko obrazovanje i politiku dogodila dva pomaka: 1) shvaćanje znanja, diskursa, tekstova i povijesti (politizirao se sadržaj i pozicije s kojih se taj sadržaj artikulira) i 2) preobražaj znanja i značenja žena i ženstvenosti (pitanja identiteta, pisanje o ženama, ženskog pisanja,

ženskog čitanja, shvaćanja ženske psihologije). Bilo je, kaže, "potrebno shvatiti žene ili ženstvenost kao samosvojne, dane, jedinstvene identitete različite od muškaraca, kao potlačene i viktimizirane subjekte, na neki način *nemoćne*, nasilno lišene mogućnosti djelovanja ili pristupa moći" (2000: 85). Rad na samosvojnosti i razmatranje subjektivnosti promijenio je odnos prema moći žena, i to ne kao subjekata moći, nego u percepciji *moći djelovanja*, pri čemu se subjekt sagledava kao niz raznovrsnih procesa djelovanja, a ne kao dana forma. Ta dvostruka politizacija znanja – na jednoj strani diskursa i pisma, a na drugoj politike identiteta – iznjedrila je nova feministička pitanja o znanju, subjektivnosti i moći, smatra Grosz. Subjekt, kaže ona, postaje operativni vektor, a znanja i diskursi ne smatraju se više magalitskim predstavama "interesa moći koji isključuju žene: tvrditi da njima jednostavno dominiraju muškarci znači oduzeti ženama sredstva prevladavajućih znanja kao i način njihove kritike. Ukratko, patrijarhalna ili ne, ta znanja daju moć koliko je i oduzimaju: ona pružaju sredstva vlastitog ukidanja" (2000: 86).

Promjena paradigme ogleda se u tome što više nije potrebno stalno postavljati isto pitanje, a to je jesu li znanja patrijarhalnog porijekla ili nisu, već mogu li se ona upotrebljavati za izgradnju moći. Ako se moć shvati široko, fluidno, složenije, kao stalna sila (Grosz piše pod utjecajem Foucaulta!), onda to ima reperkusije na ciljeve feminizma: on se više ne treba baviti raskrinkavanjem moći niti njezinom pravednom raspodjelom, ali ne u smislu odustajanja od nje. Moć stoga nije "dovršena, sistematična, strukturna ili istorodna cjelina", ona ima "odskočni", preobražajni učinak. Njezino se funkcioniranje ne može objasniti univerzalnim zakonima ili općim pravilima jer je moć nasumična, otvorena i djeluje kroz modele materijalne konstitucije (prakse i institucije). Otpor nije odvojen od moći nego je jedna od funkcija njezinih nasumičnih operacija. Forme moći su neuhvatljive, uvijek nove i nepredvidive.

Kako proučavati moć ako je ona krajnje fluidna koncepcija Jedno od objašnjenja već je spomenuto: ne treba se baviti raskrinkavanjem, ali treba imati na umu "pitanja ugnjetavanja, pokoravanja, dominacije i kontrole", s time da se o ženama ne piše kao o pasivnim žrtvama muške moći. Taj pomak u shvaćanju moći djelovanja razara trijadu moć–subordinacija–bespomoćnost i otvara put proučavanju strategija znanja o moći, i to od svakodnevnog života, iskustva i položaja. Odnos "autoritet–subordinacija" ne podrazumijeva samo izvršavanje nečije volje (A djeluje na B, da bi B učinio nešto jer mu se prijeti ili ga se nagrađuje), nego se ovdje otvaraju vrata dijapazonu iskustava, od načina pregovaranja, "podrazumijevanja" moći, do sudjelovanja u njezinoj realizaciji. Kada se na taj način shvati moći, otvara se drugačija, izazovnija perspektiva. Jedna od njih podrazumijeva zadatke feminističke teorije čija provedba donosi nova stajališta o moći, čije prepoznavanje i razotkrivanje pomaže ženama u strategijama, upravljanju životom te izgrađuje drukčiji odnos prema prošlosti. No, imaju li sve žene, bez obzira na rasu, etnicitet i klasu jednake mogućnosti za realizaciju potencijala vanjske moći?

Dok Irigaray smatra kako spolnu razliku treba "pojačati", Grosz ističe da se o njoj ne može govoriti u smislu "kruške i jabuke". Razlika je konstitutivna te pokazuje da postoji kao preidentitet koji tu razliku proizvodi, pri čemu se misli na kulturalno prikazivanje ženske drugosti, suprotnosti ili dopune jedinom, jedinstvenom ljudskom subjektu. U kulturi, prema Grosz, nije bilo prostora za žene, pa ako je žena refleksija,

dopuna, partner, ona je zatočena u falocentrizmu "koji odbija alternativne pozicije i prostore" (2000: 95). Falocentrizam pritom ne poriče identitet žene, on ga samo ograničava.

Žena koju opisuje Irigaray proizvod je filozofijskih i metodoloških strategija i nema mnogo veze sa stvarnim životom žena; taj pristup međutim, smatra Grosz, ima dalekosežne posljedice – on pretpostavlja otvaranje pozicije spoznajnog subjekta iako se ne zna kako to učiniti s obzirom na različita ženska iskustva, čime se omogućuje pojavljivanje hipoteza "iznenađenja" unutar feminističke teorije. Takvo razmišljanje ima dvije reperkusije za feminističku teoriju: prvo, ona može oblikovati sadašnjost i drugo, omogućuje zamišljanje "bolje" budućnosti.

3.6. Suvremeni feminizam i nova pitanja

Treći val feminizma nije bio ništa spektakularno i novo, barem tako kažu njegove sudionice. Njegova su glavna obilježja revizija leksika i ukazivanje na semantičku relativnost, odnos drugih kultura prema ženama, preispitivanje generacijskog jaza, prvenstveno između feministica drugoga i trećega vala, nasilja nad ženama, te pojmova autonomije i odgovornosti. Osim toga, preispituju se definicije i konotacije nastanka feminizma kao društvenog pokreta. Kako se smatralo da je drugi val pokrenuo mnoga pitanja na području legistative, nove su se generacije feministica okrenule istraživanju novih tema i feminizama, što je pak feministice koje su se po diskursu svrstavale uz drugi val potaknulo na kritiku i podsjećanje na to da mnogo toga nije riješeno i da je samo prividno uspostavljena ravnopravnost.

Treći val karakterizira "sprega s medijima", pa ga neke feministice ironično nazivaju "medijskim pokretom" ili feminizmom bez žena, prvenstveno zbog zainteresiranosti autorica za odnos spolno/rodnih pitanja i popularne kulture. Pokazuje se kako je feminizam "fleksibilna ideologija" koja može zadovoljiti interese i potrebe raznih žena (Gamble, 2001: 36). Neke autorice feminizam trećega vala nazivaju i postfeminizmom (Gamble, 2001, Sowerwine, Grimshaw, 2004), prvenstveno zbog njegova rodnog interesa i zainteresiranosti za pitanja ne samo ženskog nego i muškog subjekta, ali i zbog postfeminističke pluralističke epistemologije posvećene razbijanju univerzalnih obrazaca mišljenja. Ipak, jedan korpus feministica odbija svrstavanje uz postfeminizam dok neke suvremene feministice čak odbijaju korištenje riječi feminizam zbog njegove negativne konotacije.

Njegova "agenda" nastojala se obračunati sa "zastarjelim" idejama feminističkog pokreta, koje su na muškarce gledale kao na neprijatelje. Otuda se stvorilo razmišljanje kako postfeminizam znači nazadak jer se temelji na pseudointelektualnoj kritici drugoga vala. Medijski se u to vrijeme širi ideja kako je feminizam demodiran, pasé. Nazadnima i redukcionističkim proglašavaju se pokušaji samorefleksije jer se smatraju opasnim za feminizam i jer su to pokušaji borbe žena protiv žena (Susan Faludi (1991) i Naomi Wolf (2008) zagovornice su takvog razmišljanja). Na temelju rečenog, a i zato što su mediji proglasili "feministički bauk", neke teoretičarke su zaključile kako se treba vratiti osnovnim pitanjima, a to su jednakost i ekonomsko

jačanje. Teza kako moć postoji i samo je treba uzeti, smatrala se nerazumnom jer crna, siromašna populacija žena ili žene koje žive unutar represivnog, militantnog režima jednostavno nemaju nikakvu moć kojom bi mogle znatnije promijeniti svoj položaj (Gamble, 2001: 41).

Dok je drugi val feminizma bio zahtjev za inverzijom hijerarhijskog dualizma pa se stvorilo utopijsko mišljenje kako će inverzija uroditi oslobođenjem žena, postfeminističko mišljenje ispituje ideološke procese po kojima su žene i muškarci smješteni u binarne, zasebne kategorije. Dualizam se zamjenjuje raznovrsnošću, a konsenzus različitosti (Brooks, 2003). Dok se Brooks zauzima za postfeminizam, za koji smatra da ima predispozicije zadobiti pluralističke koncepcije u primjeni u koju su itekako ugrađeni zahtjevi marginaliziranih, dijasporičkih i postkolonijalnih feminizama, Gamble (2001: 42) smatra da se općom otvorenosti propitkuje svaka akcija, a postfeminizam prevodi u teorijski pokret bez mnogo kontakta s realnošću. Teme tog "irealnog" postaju dekonstrukcija, različitost, identitet i akademska zatvorenost kao opozicija konkretnoj stvarnosti.

Postfeminizam je otvorio još jedno pitanje, a to je koliko su žene same stavljene u položaj moći, ili čak opresije prema Drugima u okruženju u kojem je moć iz politike prešla u područje multinacionalnih korporacija. Posljedica "uživanja u moći" u biti je mijenjanje ženskog identiteta pa se žene ponašaju kao suradnice muškaraca, kao da stvarno "mogu sve". Svojim "kodom odijevanja", odijelima i kravatama, demonstriraju mušku moć; osim toga, imaju osjećaj da im nije strana ideja o jačanju takve moći, ali također istodobnim "igranjem uloga" ostavljaju dojam, a i doista vjeruju, kako mogu biti dobre majke, ljepotice, potrošačice pilula, kozmetičke kirurgije i mode i političarke. Čitavo to ozračje "moćnosti" ostavlja gorak okus jer žene time postaju samo suradnice zapadne hegemonije. "Ako vjerujete, kao što ja vjerujem, da biti feministicom znači vjerovati kako ste žena prije negoli pripadnica neke rase, nacionalnosti, religije, stranke ili obitelji, tada vas neuspjeh većine žena da zadobiju ugled i gospodarsku moć u svijetu kao izravna posljedica zapadne hegemonije mora zabrinjavati" (Greer, navedeno u Gamble, 2001: 43). Takvim stajalištem zapravo se poziva na nastavljanje borbe koja je započela drugim valom feminizma i ponovno redefiniranje pojmova moći kao odnosa jednosmjerne, asimetrične dominacije. Ovaj kratak uvod pokazuje kako postfeminizam nije jednosmjerna teorijska orijentacija, nego višesmjerna i ambivalentna, i po zahtjevima i po subjektima o kojima govori.

3.7. Foucaultov "preobrat"

Vratimo se pojmu moći. Slijedom nastanka i razvoja feminističkih teorija, treba reći da su postrukturalizam i suvremeni feminizam našli inspiraciju u proučavanju odnosa moći u radovima M. Foucaulta. Posebno treba izdvojiti dva teorijska problema koja su izazvala neke prijemore, ali i poticaje za konačno "rješenje" ženskog pitanja.

Prvo, utemeljenost Foucaultove analize na tjelesnom i svojevrsna redukcija društvenih agensa na problematiku tijela, izazvala je averziju nekih teoretičarki jer su smatrale da se takvim pristupom znatno oslabljuju emancipacijski ciljevi feminizma. Drugi

problem povezan je sa središtem Foucaultove teorije moći, genealoškom metodom kao socijalnom kritikom koja je prvotno uobličena statično, a u kasnijim radovima dinamično, dopuštajući mogućnost društvene promjene, što je feministice zbunjivalo. Međutim, ta je promjena "iskupila" Foucaulta u feminističkoj teoriji, barem kod teoričarki koje su bile usmjerene na pojam "moći za" i u čijem diskursu nije bilo toliko zastupljeno bavljenje koncepcijom "moći nad" ili čije zdvajanje nad subordinacijom nije ostavljano bez manje-više utopističkih rješenja.

Nadalje, treba objasniti zašto nijedna koncepcija moći nije u tolikoj mjeri utjecala na feminističku teoriju i u kojim se aspektima taj utjecaj najviše očitovao. Za razliku od tradicionalne historiografije, Foucaultova metoda bavi se konstitucijom znanja i diskurzivnih praksi koje su pridonijele oblikovanju moderne europske kulture, te načinima njihova uobličavanja u institucijama, tehnikama vladanja, formama znanja, shemama ponašanja, tipovima prijenosa i difuzije itd. Kada Foucault piše o povijesti tijela, ujedno piše o povijesti morala, i to ne samo muškog, onog koj su pisali muškarci, nego usprkos svojoj "nenamjeri" i ženskog. Analogija je jednostavno morala biti prepoznata; kao što je tijelo moralo biti odgajano ili preodgajano ili kažnjavano, tako su i žene svedene na tijelo objekti patrijarhalnog preodgojnog sustava. Akter u takvom filozofskom diskursu nije onaj koji primarno mijenja ili podnosi, nego onaj koji je usidren u kompleks mreža i odnosa između znanja, moći i tijela.

Moć nije društveno negativna kategorija kako misli Hobbes, ona ne postoji samo kroz juridičko-diskurzivne koncepcije moći jer oni nisu u dovoljnoj mjeri objašnjujući. Hobbesova i slične koncepcije zasnovani su na subjektu moći pa je s toga stajališta zakon fundamentalna manifestacija moći (vlasti). Takvo je gledište povezano s praksama predmodernih društava, kada je moć bila u rukama autoriteta, suverena koji se služio silom. Ako je moć odnos snaga, treba li se zato tumačiti kao opći oblik rata? – pita se Foucault. Evolucija ili stvaranje država ostvarivala se paralelno s evolucijom ratne sile, odnosno "društvo potpuno prožeto ratnim sukobima postupno je zamijenila država, opskrbljena vojnim institucijama" (ibid., str. 73). Filozofsko-pravni diskurs zamjenjuje jedan novi, povijesno-politički diskurs, koji govori o odnosu društva i rata i pojavljuje se nakon završetka vjerskih ratova u 17. stoljeću. Potonji diskurs pokazuje kako su krvavi, okrutni, bjesneći a ne pravedni, idealizirani ratovi prethodili stvaranju zakona, upravo suprotno mišljenju koje su zastupale koncepcije o prirodnom stanju. Zakon stvoren usred ratnog nereda nije zaustavio divljanje moći, i to na drugim razinama, u institucijama i samome poretku. U modernitetu je zakon zamijenjen normama koje provode društvenu kontrolu, smatra Foucault, i time izaziva "tradicionalnu pretpostavku juridičkog pojma moći kao zakona". Moderna društva donose nove tipove moći, prije svega, biomoć koja ima dva oblika: jedan usmjeren na "tjelesno" upravljanje populacijom u cjelini (rađanje, smrt, bolest, zdravlje itd.) i drugi, koji manipulaciju usmjerava na pojedinačno ljudsko tijelo.

Tko je subjekt moći? To svakako nije pojedinac iz tradicionalnih koncepcija moći, jer se moć ne proučava u terminima odnosa, nego u samim odnosima. Ne ispituju se idealni subjekti koji ustupaju dio svoje moći da bi se pokorili, nego odnosi pokoravanja stvaraju subjekte – podanike. Nema središnje točke moći, nego postoje isprepletene snage – jedni su upućeni na druge, suprotstavljaju se i poništavaju. Umjesto da

se preispituju zakoni kao manifestacija vlasti, misli Foucault, treba odrediti njihovo tehničko pojavljivanje. Subjekt koji je na tragu "starog" diskursa ne zauzima stajalište univerzalnog subjekta, to je iluzija (ibid., str. 74), on prije stoji na strani "strateške istine" koja mu omogućuje pobjedu. Strast, mržnja i osveta, tkanje sitnih okolnosti čini poraze i pobjede, to je Foucaultova mikropsihologija i mikrosociologija moći. Moć je, kaže Foucault, "tajni motor" (ibid., str. 73).

Preobražaj kazneno-popravnog sustava ne spada samo u povijest tijela, nego pokazuje odnos između političke vlasti i tijela utemeljen na prisili, podčinjavanju, savladavanju, fiksiranju i korištenju. Zato Foucault kaže kako bi trebalo napisati novu fiziku vlasti utemeljenu na novoj optici (stalnom nadzornom organu), koja bi pokazala kako se usporedo s razvojem državnih struktura početkom 19. stoljeća sve mijenja. Novu optiku podupiru razne institucije vlasti (policija, arhivi), uvodi se novi panoptizam. Novu mehaniku podupiru izoliranje i grupiranje pojedinaca, "utvrđivanje cijele discipline života, vremena, energija" (ibid., str. 41-42). Nova psihologija počiva na određivanju normi, popravne intervencije, dvosmisleno "ljekovite" i kaznene. Psihološki subjekt se, kaže Foucault, rađa na susretu vlasti i tijela; on je samo efekt određene "političke fizike". Panoptizam, disciplina i normalizacija proizvode ujedno nove osobe, nove pojedince. U djelu *Nadzor i kazna*, on opisuje načine konstantnog preživljavanja koji su usmjereni protiv tehnika discipliniranja tijela, i to u kaznenom sustavu definiranim velikim zakonima iz 18. i 19. stoljeća u kojima se znanje, tehnike i "znanstveni" diskursi isprepleću s praksom kaznenih vlasti.

Pojedinci internaliziraju opstanak i proizvode novu vrstu samosvijesti, koja definira moderni subjekt. Ponašanje individua kontrolirano je kroz standarde "normalizacije", koji su diseminirani kroz određenje, dijagnozu, prognostička i normativna znanja (kriminologija, medicina, psihologija i psihijatrija). Utopija "pravosudne čednosti" nastoji čovjeku oduzeti sva prava, ali tako da ga ne podvrgne patnji. Umjesto kazne za tijelo, kažnjava se duša, duševno stanje (srce, misao i volja), nagoni i želje. Tijelo je uronjeno u političko okruženje (Foucault, 1994a: 25), a odnosi moći se prožimaju, pa je to političko prožimanje tijela. Ono ima ekonomsku upotrebu i prožeto je odnosima moći i dominacije kao proizvodna snaga.

Mikrofizika moći je više strategija, karakteriziraju je manevri, tehnike, taktike, oblici funkcioniranja pa su moć i znanje implicirani jedno drugom. Zatvor funkcionira kao aparat znanja u kojem se stvaraju planovi za budućnost, pripremljeni na ometanje ponavljanja zlodjela. U poglavlju *Pokorna tijela* Foucault daje dojmljiv opis vojnika iz 17. stoljeća. Prirodni znakovi tijela (krepekost, hrabrost, gordost), snaga i srčanost pripadaju tjelesnoj "retorici časti". "Znakovi po kojima se prepoznaju ljudi najprikladniji za taj zadatak jesu živahnost i budnost, uspravna glava, izbačena prsa, široka ramena, duge ruke, snažni prsti, mali trbuh, jaka bedra, vitke noge i uska stopala, pa čovjek takva stasa neizostavno mora biti okretan i snažan" (ibid., str. 137). Taj tip analize vojničkog idealnog tijela, kao i koncepcija discipliniranja, poslije će znatno utjecati na feminističku teoriju; ona se poklapa s diskursom kojim je krenula Sandra Lee Bartky (2006) izučavajući utjecaj tjelesnih uzora, s time što je medijsko diseminiranje slika znatno jače, pa je i njegova moć drukčija.

Moderni je subjekt prijenosnik i objekt moći, iako su prijepori u feminističkoj teoriji u prvome redu nastali na tragu pitanja koliko je subjekt moći aktivan. Moć nije nasuprot subjektu nego je proizvod efekata moći, iako su znanje i moć u međusobno kreativnom odnosu – moć stvara znanje i obrnuto, znanje inducira učinke moći. Istina, forme znanja su kontaminirane tehnologijom moći. Jačanje moći povezuje se s umnožavanjem diskursa, a oni su u biti "mnogostruki, isprepleteni, spretno hijerarhizirani i svi čvrsto artikulirani oko snopa odnosa moći" (ibid., str. 24).

Kada proučava seksualnost, Foucault zaključuje kako moć nema oblik zakona ni učinke zabrane. Načini kontrole seksualnosti navode ga na zaključak kako se mehanizmi i manifestacije moći mijenjaju. Njegova minuciozna analiza, upravo suprotno od očekivanog, tvrdi kako moderna industrijska društva karakterizira sve veća represija nad seksom, ali istodobno nijedno društvo nije bilo stidljivije i nikada mu nije posvećivalo više pozornosti.

Histerizacija ženskog tijela kao jedna od četiri velike strategijske cjeline razvijene od 18. stoljeća, navela je feministice na produkciju mnoštva radova. Žensko tijelo je diskvalificirano kao tijelo potpuno zasićeno seksualnošću. Pojavljuje se "živčana žena" koja je najvidljiviji oblik histerije, rezultat objedinjene komunikacije s društvenim poljem (obiteljskim prostorom, životom djece) i znanjima medicinske prakse. Od 18. stoljeća strategije su usmjerene na obitelj i ona postaje mjesto osjećaja, uzbuđenja i ljubavi. Znanja liječnika, pedagoga, psihijatra odgovaraju na zahtjeve obitelji pa obitelj postaje mjesto vježbanja znanja u smislu proizvodnje novih lica: živčane žene, frigidne supruge, te na široj razini reguliranja stanovništva.

Kada analizira moć, Foucault ne misli na skup institucija i aparata koji jamče podčinjenost građana u velikoj državi niti na velike institucije moći; moć je posvuda, odasvud dolazi, provodi se polazeći od bezbroj točaka i u igri nejednakih i pokretljivih odnosa. Odnosi moći nisu vanjski u usporedbi s drugim tipovima odnosa (ekonomskih procesa, spoznajnih odnosa, spolnih veza), nego su im imanentni. Oni su neposredne posljedice podjela, nejednakosti, neravnoteža. Moć dolazi odozdo. Ona ne konstruira opću matricu s binarnom raspodjelom onih gore i onih dolje (vlastodržaca i podanika), nego se odnosi snaga oblikuju i djeluju u aparatima proizvodnje, obiteljima, malim skupovima, institucijama. Ona je intencionalna i nesubjektivna, ima niz težnji i ciljeva. Društvo je kapilarno prožeto moći; ni najviši državni aparati ni grupe koje kontroliraju te aparate, kao ni oni koji upravljaju u području ekonomije, nisu središnje mjesto moći. Tamo gdje postoji moć, postoji i otpor uključen u odnos moći i nije negdje vani (1994b: 67). Postoje različite vrste otpora, ne postoji "jedno mjesto velikog Odbijanja". Otpori, (nužni, nevjerovatni, žrtveni, koristoljubivi) dio su strategijskog polja odnosa moći.

Pravila preko kojih se manifestira moć (pravilo imanencije, pravilo neprekidnih mijena, dvostruke uvjetovanosti i taktičke polivalentnosti diskursa) idejno su zaintrigirale feminističke teoretičarke. Pogotovo ovo drugo, koje u analizi moći zahtijeva da se ne analizira tko je ima, a tko je bez nje, jer postoje stalni pomaci i preinake, što je posve suprotno pristupu koji inzistira da je moć uvijek na strani muškaraca, a zbog spolno/rodnihih karakteristika žene su iz nje izuzete. Djelovanje ili akcija ovdje su shvaćeni kao "neobičan obrat". Također, feministice koje su s mikroplana (obitelji) zaključivale

na makroplan (društvo), u Foucaultu nisu našle saveznika, jer obitelj ne reproducira društvo, a društvo ne oponaša obitelj. Neki su se tumači utjecaja Foucaultove teorije koristili sintagmom "Foucaultov učinak" kako bi označili utjecaj koji je njegovo djelo imalo na problematiziranje odnosa kulture i moći, što se povezuje s ranijim razvojnim stupnjevima kulturalnih studija (Bennett, 2005).

Hvaljena i osporavana, ali također nezaobilazna u modernom diskursu proučavanja moći, Foucaultova je koncepcija dobila kvalifikaciju "općenitosti" i širine, što je omogućilo razvijanje različitih feminističkih struja na tom, izrazito dobrom temelju.

3.8. Feministička inspiracija Foucaultovim određenjem moći

Foucaultovski način gledanja na moć nije bio inspirativan samo u istraživanju ženskog iskustva nego i procjene ženskih kapaciteta. Moć ne stoji nasuprot seksualnosti; Foucault smatra da ona nije tu samo da bi tlačila i oponirala. Ako je moć produktivna i cirkulirajuća, onda ju je najbolje "snimiti" u svakodnevnom životu, izvan političke ili u drukčijoj političkoj stvarnosti. Tema društvene kontrole tijela i seksualnosti žena činila se "idealnom". Novi načini gledanja na moć pokreću zanimanje za nove subjekte moći pa se analiza provodi izvan zapadnog, bijelog, heteroseksualnog okvira. Feminističko redefiniranje moći zanima teza prema kojoj moć nije jednostavan ni jednoličan odnos, niti se emanira odozgo prema dolje, i više je produktivna nego represivna. Time se posumnjalo u tradicionalne modele gledanja na središnje pitanje feminističke teorije i tradicionalno građeno znanje o jednosmjernosti utjecaja te iz toga izvedenu konstantno i pojednostavljeno shvaćenu represiju muškaraca nad ženama.

Usmjeravanje zanimanja feminističkih istraživanja na područje mikropolitika osobnog života (subordinacija na intimnoj razini ženskog iskustva) potaknulo je razradu konceptualnih alata za društvenu konstrukciju roda i seksualnosti, te identifikaciju tijela kao glavne mete moći. Žensko tijelo, a s tim povezane i ostale teme (brak, majčinstvo, heteroseksualnost itd.), svakodnevni rituali, proučavani su da se pokaže kako su nadmoćni fizički kapaciteti muškaraca pretvoreni u njihove društvene karakteristike i obrnuto, nemoćni fizički, ali produktivno jaki kapaciteti žena pretvoreni u njihove društvene karakteristike prvenstveno preko reprodukcije i majčinstva. To je potaknulo razvoj *antiesencijalističke* struje koja je redefinirala kategorije spola i roda. Stavljanje u pitanje distinkcije između spola i roda bio je pokušaj feminističke teorije da se obračuna s biološkim i kulturnim, društvenim karakteristikama tih dvaju konstrukata. Ta se ideja također "uvukla" iz Foucaultova shvaćanja kako je fenomen seksualnosti konstruiran kroz odnose moći.

Foucaultovo uvjerenje kako će uspjeh ženskog pokreta ovisiti o spremnosti žena da promijene svoj identitet dočekano je dvjema strategijama. Prva se temeljila na načelu politizacije svih elemenata identiteta. Judith Butler (jedna od, ironično kaže Nussbaum "ne zna se zašto" najznačajnijih, feminističkih teoretičarki moći²⁶) na tragu

* Ova ironična izjava bit će objašnjena u nastavku.

Foucaultovih ideja dala je i spolu i rodu kulturno značenje. Butler, za razliku od identitetski usmjerenih koncepcija koje su organizirane oko neke zajedničke strukture, zagovara "koaliciju politika" vodeći računa o različitim klasama, kulturama pa i seksualnostima, što nije nevažno, jer ovo treće dopušta stvaranje zajedničkog ženskog političkog "mi", ali ne i subordinaciju pod zajednički pojam "žene". Međutim, taj je Butlerin prijedlog o koaliciji proglašen prilično labavim (Simons, 1995: 108) upravo zbog golemih različitosti i nemogućnosti stvaranja zajedničkog identiteta pa se jednim zajedničkim resursom proglašavao otpor sam po sebi (Sawicki, 1991). Ovdje je svrstan i pokušaj Joan Wallach Scott (2003) i njezina ideja o tome da je moć u modernim društvima organizirana uzduž osi rod – klasa – rasa.

Druga strategija Foucaultovu zamisao vidi kao pretjerivanje. Naime, efikasnost strategije deseksualizacije u sukobu je s praksom jer žene još uvijek vode borbu za priznavanje svojih prava na područjima koja su određena spolom/rodom; kontroli vlastitog tijela, reproduktivnih prava, jednakih plaća za istu vrstu rada, jednakih mogućnosti u karijeri i obrazovanju, naknadama za roditeljstvo, naknadama samohranim majkama itd. Dok u isto vrijeme muški, najčešće bijeli subjekt, vodi borbu za svoja seksualna prava, ostale žene vode borbu ne samo za seksualna prava, nego i za opća, društvena iako naizgled specifično ženska. Otuda žene moraju uložiti veće kapacitete otpora nego muškarci u borbi za svoja specifična prava (Sawicki, 1991).

3.9. Prva strategija nakon Foucaulta – feminizam "simboličkog" tipa

Feministička genealogija treba upozoriti na činjenicu da su žene kao rodni subjekti samo subordinirane muškarcima, pa je *spol/rod središnje mjesto moći* u Butlerinoj koncepciji. Prema njezinu viđenju, konstrukcija "prirodnog spola" ili ideja o prirodnoj heteroseksualnosti nije lišena odnosa moći. Njezina ideja, ne osobito nova, nazire se još u filozofiji J. S. Milla, koji smatra kako je pojam "prirode žena" posve artifičijalan i izvodi se iz hijerarhije moći, kao i da neuspjeh savladavanja problema silovanja u braku stavlja ženu u podređeni položaj muškog vlasništva i negiranja njezina dostojanstva. Slično će sedamdesetih i osamdesetih godina tvrditi MacKinnon i Dworkin, kada će reći "...da je konvencionalno razumijevanje uloga roda način da se osigura muška dominacija u odnosima između spolova u javnoj sferi" (navedeno u Nussbaum, 1999: 387).

Moć, kaže Butler, nije stabilna i statična, nego se ponovo stvara na raznim spojevima unutar svakodnevnog života; ona konstituira "naš istančani osjećaj za zdrav razum i smještena je među vladajuće episteme neke kulture" (2007: 19). Moć treba shvatiti kao formiranje subjekta, a ako se tako shvati, ona nije nešto čemu se subordinira ili jednostavno oponira, nego nešto o čemu ovisi naše postojanje (Butler, 1997). Moć se, dakle, ne mora konceptualizirati, iako za to postoji navika, kao pritiskanje i tlačjenje, iako treba imati na umu konvencionalne modele moći koji kažu da se ona projicira na nas tako da oslabljeni njezinom snagom internaliziramo ili akceptiramo njezine uvjete. Moć uključuje i subordinaciju, ali također proces postajanja subjektom. Su-

bordinacija pretpostavlja psihičku formu koja konstituira samoidentitet subjekta, a ta je forma označena položajem preokreta iz sebe. Djelovanje subjekta rezultat je njegove subordinacije; pritisak na subjekt ujedno ga oblikuje, stoga nema subjekta prije tog efekta. U nietzscheovskom smislu subjekt se oblikuje voljom koja se okreće protiv njega pa je on modalitet moći koja se okreće protiv sebe. Svijest prerađuje regulatorne norme i kao psihička operacija konstituira psihičko i socijalno djelovanje moći. Socijalne su norme internalizirane, ali ne jednostavno, na mehanički i potpuno prediktivan način. Prakticiranje moći nije jednostavno, niti se moć reproducira kada se preuzme. Subjekt može težiti subordinaciji kao obećanju egzistencije, pa podređivanje "eksploatira želju za egzistencijom".

Iako Foucault nije objasnio mehanizme kroz koje se subjekt formira u pokornosti, Butler tome "doskače" upotrebom psihoanalize bez koje, kaže, nije moguće objasniti moć niti napraviti koncepciju političkog djelovanja u postliberalizmu. Ona prihvaća Foucaultovu sugestiju kako poanta moderne politike više nije oslobođenje subjekta, nego ispitivanje regulatornih mehanizama kroz koje se subjekti proizvode i podupiru.

Polje moći čine juridičke strukture jezika i politike pa izvan toga polja ne postoji drugo do "kritička genealogija njegovih legitimirajućih praksi". Feministička se genealogija bavi utvrđivanjem političkog djelovanja; međutim, rod u tom propitivanju žena kao subjekta feminističke politike može biti smetnja. Ako se identitet subjekta moći stvara upravo u polju moći, paradoksalnim se može pokazati da feminističko zastupanje žena ima smisla jedino kada se žena nigdje ne pretpostavlja. Butlerina koncepcija identiteta kaže kako žene nisu samo "žene", grupa sa zajedničkim karakteristikama i interesima, pa njezina koncepcija ne podupire binarnu podjelu ljudskoga roda na "žene" i "muškarce" kao jasno odijeljene grupe. Ako patrijarhalna kultura stvara rodne identitete vodeći se upravo biološkim odrednicama ženskosti i muškosti, izgleda da se "ženska sudbina" može izbjeći. Upravo u ovom dijelu Butler nalazi opravdanje za intervenciju: ako se subverziraju temeljni pojmovi, onda postoji dovoljno mjesta za varijetete, izbore i otpor. U skladu s takvim shvaćanjem, Butler zaključuje kako je rod fluidna kategorija čije se značenje ovisno o kontekstu i vremenu može mijenjati.

Pozivajući se na starije teorije, Butler smatra kako je proučavanje univerzalnih struktura dominacije potaknulo teorije na traženje onoga što je zajedničko "ženama", odnosno onoga što prethodi njihovu tlačenju. Proučavalo se postoji li kakav integritet kulturnih i jezičnih praksi, te postoji li "ikakvo" prepoznatljivo "žensko", različito od "muškog". "Razbijanje" tog binarnog okvira spoznavanja, tj. "specifičnosti" ženskog, tim je pristupom dekontekstualizirana i odijeljena od ostalih osi odnosa moći koji tvore identitet, pri čemu se singularni pojam identiteta činio pogrešnim. Takva je strategija bila dobra u "prvoj fazi", kaže Butler, u kojoj je žene trebalo predstaviti kao političke subjekte. Da bi taj cilj bio ostvaren, subjekt je trebalo smatrati čvrstim i nepromjenljivim, međutim, razlike postoje na raznim razinama, pa "subjekt" ili "žene" treba, nadalje, smatrati fluidnom koncepcijom. Naime, feministički subjekt diskurzivno konstituira upravo politički sustav koji bi trebao omogućiti njegovu emancipaciju. Takvo je nastojanje, međutim, problematično pretpostavi li se postojanje univerzalnog patrijarhata ili fiktivnih univerzalnih struktura dominacije koje proizvode isto, zajedničko iskustvo potlačenosti "žena". U takvoj situaciji nekritičko

pozivanje na emancipaciju "žena", bez uvažavanja rasnih, klasnih, etničkih, spolnih i regionalnih modaliteta, nije produktivno. Butler kritizira feminističku teoriju koja pretpostavlja postojanje jednog, nepostojećeg identiteta koji se poima preko kategorije "žene". Otuda je kritizirala i jungovce, koji nikada nisu dali zadovoljavajući odgovor na pitanje zašto upotrebljavaju izraz "ženski" kada osoba bilo kojeg spola može biti nositelj bilo kojeg načela (2007: 154). Definiran kao "jedno", subjekt političke akcije ima reperkusije na postavljanje ciljeva feminističkog interesa. U tako shvaćenom određenju "žena" i "politika" i "predstavljanje" postaju diskutabilni termini.

3.10. Fluidna struktura spola i roda

Feminističke teoretičarke pod rodom podrazumijevaju različito: od skupa odnosa do Beauvoirine dihotomije kojoj Butler zamjera kartezijsko razlikovanje duha i tijela; univerzalno, sloboda = muški rod, dok je spol (tijelo), Drugo = ženski rod. Tu dihotomiju, zapravo hijerarhiju prema kojoj um podvrgava tijelo te se zanosi kako čak može izmaknuti utjelovljenju, prepoznaje u filozofskoj tradiciji koja počinje još s Platonom, a nastavlja se s Descartesom, Husserlom i Sartreom. Proučavajući Irigaray, Butler smatra da je kod nje žena = mnogostruki spol, ali i jezična neprisutnost, subjekt i Drugo u sustavu falogenocentričnog načina označavanja. Takvi različiti pristupi vode u radikalno promišljanje kategorija identiteta u uvjetima rodne asimetrije. Na tradiciji tih razmišljanja Butler zaključuje kako ne postoje samo dva spola, čime kritizira "hegemonističko zapadnjačko predočivanje". Isto tako, jedinstvena kategorija "žene" odbacuje kulturalna, društvena i politička sjecišta.

U psihoanalizi je poticaj za razmišljanje o moći: ona omogućuje objašnjenje kako su potlačeni određenim djelovanjem moći također uključeni u tlačenje, te kako zapravo njihovo samoodređenje postaje vezano za uvjete moći koja ih regulira, marginalizira ili briše iz kulturnoga života. Kao i Foucault, ona smatra da je seksualnost uvijek smještena u matrice moći, proizvedena i konstruirana unutar povijesnih praksi. Ona također razmatra Freudovu i Lacanovu psihoanalizu, kao i razmišljanja Julije Kristeve, Lacanove sljedbenice ali i kritičarke. Butler smatra kako Kristeva²⁷ nije ozbiljno promislila o prohibicijskom očinskom zakonu koji utemeljuje kulturu. Subverzijom očinski sankcionirane kulture ne može se doći do druge verzije kulture. Butler se protivi uporabi Edipova kompleksa i dvorodnoj roditeljskoj strukturi te nekritičnom promišljanju obitelji. Ona smatra kako treba razmotriti tabue rodoskrvrnuća, ali i tabu homoseksualnosti, koji opunomoćuju heteroseksualnost kao svoje rješenje

²⁷ Kristeva je psihoanalitičku teoriju usmjerila na proučavanje prijedopovskih procesa organizacije nagona u kojima lik majke predstavlja stanje osjećaja, dok je otac u edipovskom procesu zakon. Poslije uvodi podjelu na simboličko i semiotičko kao dva heterogena aspekta jezika. Simboličko je umno, logično, sposobnost označavanja, a semiotičko je tjelesno, materijalno, nerazuman aspekt govora: geste, ton glasa, sklad govora, poredak riječi, itd. Ona u ideji "zazornog" vidi jedan oblik manifestacije sebstva koji se ogleda kao odvajanje od drugoga, granicom između Ja i drugoga. Zazornost je istodobno i osjećaj prezira prema predodžbama, problemima, maštarijama i oćaravanje. Subjekt je istodobno privučen i odbijen. Zazorno nastaje iz procesa u kojem se novorođenče bori za odvajanje od majčina tijela koje ga i njeguje i tješi (vidjeti opširnije u Kristeva 1977, navedeno u Young, 2005: 174).

(2007: 150). Zabrana rodoskrvrnuća i prethodna zabrana homoseksualnosti generativni su momenti rodnog identiteta. Heteroseksualnost je prisilna pa homoseksualne žene i muškarci ne mogu zadobiti položaj govornog subjekta u jezičnom sustavu prisilne heteroseksualnosti.

Rod je norma koja se ne može interiorizirati, nije stabilan, stvara se u vremenu, a njegov se učinak provodi stilizacijom tijela (tjelesne geste, pokreti, stilovi tvore iluziju rodnog jastva) (2000: 141). Ako je rod nešto što se postaje, onda on nije imenica ni statično obilježje, nego neprestano i ponovljeno djelovanje. Rod je vrsta *djelovanja* koja potencijalno buja preko binarnih granica nametnutih granicama binarnog shvaćanja spola. On se zbiva u društvu kroz strategije koje prikrivaju njegovo performativno značenje. Dekonstrukcija identiteta nije dekonstrukcija politike; ona uspostavlja kao političke, upravo termine kroz koje se identitet artikulira (2000: 149).

Opovrgnut je kontinuum prema kojem je spol²⁸ (ženski ili muški) konstitutivni dio roda (ženskog ili muškog), pa se prema toj podjeli uspostavlja i žudnja (žudnja shvaćena u duhu Lacanovske psihoanalitike). I žudnju i spolove i rodove Butlerova shvaća dinamički i fleksibilno, čime se opravdava njihov položaj unutar tako shvaćenog kontinuum. Rod je kulturno konfiguriran iako izgleda kao da je prirodnog karaktera. Subverzija, konfuzija roda spada u "nevolje" koje može izvesti svaki pojedinac. Biraњem različitosti može se mijenjati njegova binarna određenost.

Rod je višestruka interpretacija spola i nema čvrstu strukturu kao spol pa se, smatra Butler, ne može govoriti da je rod posljedica spola ili da iz njega proistječe (2000: 21). Muškarac i muško mogu označavati žensko tijelo i obrnuto. Rod nije samo kulturalno upisivanje, nego također aparat proizvodnje kojim se ustanovljuju spolovi.

Jedna od zamjerki teoriji Judith Butler jest da je spol potpuno zanemarila pa je u kasnijim radovima to pokušala ispraviti. Konačno se pozvavši na Lacanovu psihoanalizu, zaključila je kako je spol norma. Ona pokušava riješiti problem materijalizacije norme u tijelu, odnosno načina na koji norma animira ili oblikuje. Norma se u praksi očituje kada neka žena u kasnim dvadesetim ili tridesetim godinama ne može ostati trudna iz bioloških ili ne želi ostati trudna iz socijalnih razloga. Kakva god bila pozadina njezine odluke, ona se suočava s normom koja regulira njezin spol. Osjećaj gubitka, neuspjeha, slabosti ili neadekvatnosti proizlazi iz dominantne norme koja kaže da žene *moraju* imati vlastitu djecu. Norme djeluju na subjekt preko privrženosti idealima koji su istodobno i društveni i psihološki, kaže Butler. S obzirom na to da je fantazmička dimenzija društvenih normi neobjašnjiva, u pomoć treba uzeti psihoanalizu. Norme nisu samo utjelovljene kao što je tvrdio Bourdieu, nego utjelovljenje uključuje različite načine djelovanja nesvjesnog i svjesnog, koje ima svoju dinamičku i temporalnu dimenziju. Mašta je *modus operandi* norme; norma ne ulazi jednostavno

²⁸ Što se spola tiče, Butler (2000: 35) je prihvatila političku kritiku Monique Wittig prema kojoj je ženski spol obilježen, a muški nije. Povezivanje žena sa spolom, tijelom odbijanje je da se ženama daju sloboda i autonomija. Osobe ne mogu biti obilježene u jeziku bez oznake roda pa rod određuje osobe temeljem spola, psihičkog osjećaja jastva i spolne žudnje. Žene, prema Wittig, trebaju dobiti status univerzalnog subjekta, a homoseksualna želja je ona koja transcendira kategoriju spola. Wittig pri tome zastupa radikalnan projekt lezbijске emancipacije i nameće razliku između lezbijke i žene.

u život spolnosti: ona je seksualizirana i seksualizirajuća, a spolnost se konstituira, iako ne i određuje na njezinoj osnovi (2007: 156). Podsvjesno nije preddruštveno, nego određena funkcija u kojoj neizrecivo društveno traje. To nije psihička zbilja očišćena od društvenog sadržaja. Ono je "stalno psihičko stanje u koje se norme upisuju kako na normalizirajuće tako i na druge načine, postavljeno mjesto njihova učvršćenja, njihovo poništenje i njihova perverzija" (2007: 155). Isključenja koja utemeljuju i destabiliziraju subjekt artikuliraju se preko putanja moći, regulacijskih ideala koji ograničavaju ono što će biti ili neće biti neka osoba, oni odvajaju osobu od životinje, prave razliku između spolova.

Butlerin pristup rodu postao je vjerojatno tako popularan zbog gotovo nepresušne mogućnosti transformacija i, kako neki kažu, "teatralnih improvizacija", iako će poslije reći da ljudi ipak ne konstruiraju i dekonstruiraju identitete tako "umjetnički" kako se stjecao dojam. Ona, ipak, tvrdi kako je sloboda ograničena – postoje samo dva rodna tipa; rodove, naime, ne možemo u beskraj izmišljati. Mišljenje koje podupire žensku i mušku "prirodu" zapravo podupire stvaranje fikcije, kako takve "prirode" odista postoje u stvarnosti. Performativnost roda imala je, međutim, svoju "jasnu" političku pozadinu i namjeru.

Butler okvir američke liberalne politike u slučaju ostvarenja prava homoseksualnih osoba smatra potpuno neodgovarajućim. Pristajući na konvencionalne institucije homoseksualci zapravo "rodoljubno pozdravljaju zastavu". Homoseksualni zahtjevi u sklopu poretka samo proširuju moć tradicionalnih institucija (braka, vojske). Oni osnažuju državu u sankcioniranju prava i ovlasti te u regulaciji spolnog ponašanja ljudi i potiču distinkciju između zakonskih i nezakonskih oblika partnerstva i srodstva, iako bi trebalo odvojiti pravo od države. (2007: 175-176) Time homoseksualci prekidaju svoje veze s onima koji ta prava nemaju (neudanim majkama i neoženjenim očevima, drugim lezbijkama, homoseksualcima, rastavljenima itd.), a to posljedično uvećava državnu moć i prihvatanje njezine nadležnosti u procesu demokratizacije. Nije samo norma heteroseksualnosti problematična, nego su to i sve druge seksualne norme, što se osobito ogleda na primjeru homoseksualnosti, o čemu ljudi jako malo znaju i što je podložno predrasudama. Butler navodi primjer američkog senatora koji je o homoseksualcima razmišljao kao o "onima" koji spolno opće u javnim toaletima, mršavi su, i većinom su muškarci itd. (navedeno u Osborne, Segal, 1993). Svaka destrukcija binarnih identiteta, smatra Butler, poželjna je, pogotovo ona medijska koja promovira alternativnu semiotiku. Psihoanaliza pomaže shvaćanju kontingencije i rizika koji je karakterističan za političku praksu – da neke vrste ciljeva mogu biti oslabljene drugim djelovanjima moći (na primjer, feministički antipornografski pokret u SAD-u doživio je da njegov cilj preuzmu desničarski republikanci) (2007: 159) – što intelektualke feminističkog usmjerenja odvrća od angažiranja u aktivističkoj politici. Butlerina filozofija pokazuje kako se često u državi vidi središte dominacije, međutim, društveni pokreti trebaju prodrmati samopouzdanje njezine dominacije kako bi se dokazala dvosmislenost zahtjeva za univerzalnošću, čime će se država lišiti povlaštenog statusa kao medija posredstvom kojeg se univerzalno artikulira. Zadatak nove ljevice trebalo bi stoga biti traženje zajedničke osnove među postojećim pokretima bez pozivanja na "transcendentalne zahtjeve" (2000: 167).

Kritički gledano, odrednice roda Judith Butler dobro se uklapaju u *queer teoriju* i to proizlazi iz biti njezine teorije o transformaciji spola i roda. Upitana u jednom intervjuu smatra li se queer teoretičarkom ili feminističkom teoretičarkom, izjasnila se za ovo drugo, iako je kritikom heteroseksualnosti unutar feminističke teorije stekla publiku i pristaše upravo u queer teorijama i politikama, pogotovo zato što u vrijeme kada je napisala *Nevolje s rodom* lezbijske i gay teorije nisu bile utemeljene. Karakteristika je njezine postmoderne teorije, kao i postmodernih politika, repolitizacija niza područja koja su se prije smatrala apolitičkim ili privatnim.

Martha Nussbaum (2001) je kritizirala Butlerinu koncepciju moći kao sveobuhvatnu i svemoćnu jer je smatra neprobojnom za "upletanje" subjekta. Subjekt se čini upleten u paučinu Moći, tako da jedino što može napraviti jest upustiti se u perverzne "marginalne erotizirajuće igre". Dapače, Nussbaum svrstava Butlerinu filozofiju u "oholu apstrakciju" i "feminizam novog simboličkog tipa".

Teorija Judith Butler uzima u obzir raznolikost teorijsku tradiciju, što pokatkad mi-ješa ideje na takav način da se počinje sumnjati kako su zaboravljene osnovne teze. Ta teorijska opterećenost, treba se složiti s Nussbaum, iskazuje se kao povremena zbrkanost, čemu pridonosi izrazito nerazumljiv stil pisanja.

Djelovanje se ovdje, smatra Nussbaum, uspostavlja na razini leksika i simbola tako da se strukture moći ismijavaju i parodiraju, odnosno samo krše "govorom". Nussbaum i druge autorice kritizirale su Butler jer otpor moći shvaća kao osobni čin malog broja "upućenih" glumaca. Nussbaum zamjera i Foucaultu i Butler precijenjenost značenja tijela i nedostatak sluha za posebnost ženskog tijela u odnosu na muško. Ta se posebnost odražava u sportskim disciplinama te u različitim nutritivnim potrebama u pojedinim fazama života, pa poziva na istraživanja koja bi tek trebala ustanoviti međuigru tjelesnih razlika i kulturnih konstrukcija (2001: 391). Iz svojeg liberalnog položaja Nussbaum smatra kako norme "dobra" moraju postojati, ali također da Butler ne objašnjava zašto je dobro subverzirati norme roda, a ne i norme pravde, iako bi Butler vjerojatno zadržala mišljenje kako je subverzija moguća svagdje i posvuda. Kako objasniti nekome, pita se Nussbaum, da je subverzija roda dobra, a subverzija plaćanja poreza državi loša? Kritiziranjem utopijskih elemenata Butlerine koncepcije rodnog, Nussbaum kritiku prebacuje na sadržaj njezinih teorija koje nikada nisu vezane za nepismene, silovane i gladne žene, ali pretjeruje kada kaže da njezina "pesimistička erotska antropologija podupire amoralnu anarhističnu politiku", i to samo zato što Butler odbacuje povjerenje u liberalnu državu.

Žižek zamjera teoriji Judith Butler shvaćanje državnog aparata moći. Ona, naime, moć države shvaća kao Foucault, kao aktera nadzora i regulacije,²⁹ a otpor moći smješta u rubna područja onih koji su isključeni ili poluisključeni iz službene mreže moći "vodeći sablasne poluživote u sjeni, bez pravoga mjesta unutar društveno-

²⁹ Bennett također kritizira Foucaulta jer nije uspio shvatiti da gospodarski odnosi kapitalizma čine "unificirajuće načelo socijalne formacije", tako da se različite povijesne tranzicije mogu shvaćati tako da jedna korespondira s drugom, jer su dijelovi povezanog skupa procesa izazvanih razvojem kapitalizma. Također, on mu zamjera što nije uvidio da su oblici moći primije-njeni u sferama gospodarstva, kažnjavanja i spolnosti, izvedeni iz klasne moći buržoazije ili su na neki način s njom povezani (2005: 88).

ga prostora spriječeni da potvrde svoj simbolički identitet" (Butler, Laclau, Žižek, 2007: 310). Butlerova, kaže Žižek, ne razmatra koliko je državna moć rascijepljena iznutra i koliko se oslanja na vlastito "opsceno sablasno podzemlje"; državne aparate uvijek dopunjuje njihov dvojnik u sjeni, mreža javno poricanih rituala, nepisanih pravila, ustanova, praksi itd. Niz "nevidljivih" aktera vodi sablasne poluživote (npr. crno-bijelo rasističko podzemlje, neonacisti itd.); sam se režim mora oslanjati na ljestvicu mehanizama čiji je status sablastan, porican, isključen iz javnoga područja.

Žižek smatra da u današnjem društvu postoji niz političkih borbi (ekonomskih, za ljudska prava, ekoloških, rasističkih, seksističkih, vjerskih itd.) i nijedna borba ne može tvrditi da je "istinska", ključ za sve druge. (ibid., str. 100). U razmatranju doseg države moći, on misli kako postoje dobri i loši Drugi. Čak je i sama suprotnost između države i civilnoga društva danas potpuno dvosmislena: ne čudi stoga da moralna većina predstavlja sebe (i zapravo je organizirana) kao otpor lokalnoga civilnog društva protiv "naprednih" regulacijskih upletanja liberalne države (ibid., str. 310). I ekonomska borba je politička jer je jedno od mjesta političke borbe, moći i otpora.

Pojam univerzalnih ljudskih prava unaprijed isključuje niz spolnih praksi i usmjerenja. Žižek smatra kako je prihvatiti standardnu liberalnu igru jednostavnog ustrajavanja redefinicije i proširenja pojma ljudskih prava kako bi on uključio sve nenaravne prakse suviše pojednostavljeno shvaćanje. Ono što standardni liberalni humanizam podcjenjuje doseg je do kojega su takva isključenja konstitutivna "neutralnoj" univerzalnosti ljudskih prava, tako da bi njihovo sadašnje uključivanje u ljudska prava radikalno reartikuliralo i potkopalo naš pojam onoga što znači čovječnost u ljudskim pravima. Žižek to slikovito ilustrira pojmom univerzalnosti: univerzalnost može biti sredstvo koje potiče propitivanje i razmatranje: "Ako priznate univerzalna ljudska prava, zašto nismo mi (homoseksualci, crnci...) također dio toga?" (ibid., str. 104). S jedne strane postoji mrtva, apstraktna univerzalnost ideološkog pojma, a s druge živ, konkretan stalan proces propitivanja, u čemu se Žižek slaže s Butler.

Prijelaz s "esencijalističkog" marksizma na postmodernu kontingentnu politiku ili prijelaz sa spolnog esencijalizma na kontingentnu tvorbu spola (Butlerova) nije jednostavan epistemološki napredak, nego dio globalne promjene u samoj prirodi kapitalističkog sustava, smatra Žižek, i time filozofiju Judith Butler vidi kao posljedicu društva koje je takvo mišljenje potvrđno strukturiralo. To ne znači da su ljudi prije bili "glupi esencijalisti" i vjerovali u naturaliziranu spolnost, a danas znaju da se spolovi performativno određuju; potrebna nam je, kaže, vrsta metanaracije, koja bi objasnila taj prijelaz s esencijalizma na svijest o kontingenciji (ili heideggerovski pojam "epoha bitka" ili foucaultovski pojam "pomaka u vladajućoj epistemi" ili standardni sociološki pojam "modernizacije") u kojem taj prijelaz slijedi dinamiku kapitalizma. Naša epoha omogućuje uvid u kontingenciju, što nije bilo moguće u Marxovo ili vrijeme "klasnog esencijalizma", smatra Žižek (2007).

3.11. Nova feministička epistemologija

"Mislim da je feministička povijest analiza odnosa moći koja konstruira rod, koja konstruira uloge, definicije i attribute onoga što smatramo karakterističnim za muškarce i žene. Dakako, postoji povijest žena, jer moramo znati nešto o ženama, njihovu specifičnom iskustvu, kako bismo mogle raditi, ali to nije sve. Radi se o rodu i moći i o načinima na koje te dvije kategorije ulaze u različite međusobne odnose. Sedamdesetih i osamdesetih godina naglasak je bio na ženama i naporu da se pokaže njihova vidljivost, te na odgovorima na pitanje zašto i prije toga nisu bile prepoznate, vidljive u povijesti. Zašto je podcjenjivan njihov doprinos u povijesti? Iako se nikada ne radi o linearnom razvoju, od tada je primjetan pomak do pitanja o rodu i odnosima moći između muškaraca i žena. Koji su psihološki, gospodarski i društveni utjecaji doveli do naturalizacije određenih uloga spolova, ideje o tome kakvi bi spolovi morali biti, idealiziranih slika o tome kako bi ljudi trebali živjeti i tko su uopće? Mnoga se pitanja trenutačno postavljaju, o tome kamo se okrenuti, kamo krenuti, i postoje različiti odgovori. Neki misle da samo treba nastaviti, pisati nove priče o ženama i uvijek iznova dokazivati kako žene nisu imale mogućnost biti politički aktivne, itd. Ali, postoje novi izazovi."³⁰

Ovim je riječima sukus vlastitog uvida u važnost proučavanja povijesnih aspekata feminističke teorije opisala Joan Wallach Scott, jedna od najutjecajnijih svjetskih povjesničarki. Teorija J. W. Scott, također, izvire ispod "kabanice" M. Foucaulta i jedan je od smjerova kojim se razvijala feministička teorija. Pod njegovim utjecajem ona zaključuje kako rod označava "znanje o spolnoj različitosti". Kao i Foucault, ona smatra da je "znanje razumijevanje ljudskih odnosa koje postižu kulture i društva, u ovom slučaju odnosa između muškaraca i žena". Znanja su "načini uređivanja svijeta", a upotreba i značenja znanja "sredstva su konstruiranja odnosa moći – dominacija i subordinacija" (2003: 18).

Njezino određenje roda kao "društvene organizacije spolne različitosti" ne ostaje na konstataciji o Drugosti, nego podrazumijeva mikropropitivanje te različitosti. Naime, Scott se ne zadovoljava time da se postojanje žena samo dokumentira, nego se činjenicama *treba mijenjati važnost pripisivana ženskim aktivnostima*. Potrebno je proučavati zajedničku prošlost žena, ali i muškaraca, jer ako bi se samo proučavale žene, opet bi se došlo do dualiteta; ženske marginalnosti i/ili muške univerzalnosti. To je pokušaj da se feministička epistemologija ne getoizira.

Cilj proučavanja ženske moći tim je zahtjevom Scottove potpuno revidiran; on se, naime, više ne može svesti na potvrđivanje stereotipa o ženama ili dokazivanje kako je spolno razlikovanje prirodna, a ne društvena pojava. Ako se inzistira na opisivanju "drugачijih" ženskih iskustava, to ima političke posljedice jer se potvrđuju "ideje o spolnoj različitosti koju nije moguće mijenjati, ideje koje služe kao opravdanje za diskriminaciju" (2003: 20). Tom tezom Scottova propituje esencijalistički pristup rodnoj moći i "radikalnu epistemologiju". "Radikalna epistemologija" se temelji također na idejama Foucaulta i Derride, inaugurirala je metodu *Her-story* i u svojim različitim

³⁰ Intervju Andree Feldman, "Bush vlada kao mužjak" s Joan Wallach Scott, *Feral Tribune*, (23. svibnja 2003.).

oblicima uporno pokušavala pokazati postojanje ženske povijesti, ali i ženske kulture i ženske svijesti,³¹ bez obzira na to je li riječ o temi reproduktivnih ideologija ili o biografijama znamenitih žena.

Scott, međutim, smatra kako ključna područja međusobno povezane analize trebaju biti *subjekt, rod i politika*. Taj trolist opravdanje nalazi u rodu kao ključnom aspektu društvene organizacije. Rod je izraz muškog i ženskog identiteta i određen je kulturalno, a razlike između spolova uspostavljaju hijerarhijska društvena ustrojstva (2003: 45). Zbog toga je u analizi moći potrebno promatrati niz iskustvenih područja kako bi se dokazala osnovna pretpostavka J. W. Scotta kako rod i politika nisu međusobno suprotstavljeni, nego su izravno povezani s nastajanjem ženskog subjekta. Time se premošćuje analitika privatno–javno i osporava točnost "ustaljenih binarnih razlika između muškaraca i žena u povijesti". Taj analitički novum Scottove potpuno je suprotan teorijama koje su svoje teze utemeljile na analizi privatnog i javnog kao zasebnim područjima i pisanju paralelne ženske povijesti.

Moć je u društvu organizirana oko tri osi: *roda, klase i rase*. Proturječja u vezi s određenjem pojma klase u marksističkom (ekonomska determiniranost klase) i weberovskom, funkcionalističkom (ekonomska bogatstvo, društveni ugled i politička moć) smislu pokazuju, smatra Scott, postojanje nekoherentnih određenja. To se odnosi također na poimanje roda, čije se konceptualiziranje kreće od biološke određenosti do koncepcije "kulturalne konstrukcije". Scott smatra kako "uporaba roda upućuje na cijeli sustav odnosa koji mogu uključivati spol, ali njime nisu izravno određeni niti izravno određuju spolnost" (2003: 51). Ona kritizira teorije koje ističu kako postoji urođena nejednakost odnosa među spolovima, ali koje ne objašnjavaju *kako funkcioniraju odnosi moći*.³²

Tezom kako su izvor nejednakosti među spolovima nejednaki odnosi između njih, ništa se ne objašnjava. Naime, teorije koje se temelje na samo jednoj objašnjavajućoj varijabli (fizičke razlike) rodu pristupaju ne vodeći računa o povijesnom aspektu. Tako marksističko–feminističke teorije suviše ističu ekonomsku kauzalnost i zanemaruju da podčinjenost žena prethodi kapitalizmu, a također da je postojala i u socijalističkim zemljama. Patrijarhat se ne može objašnjavati njegovim razvijanjem i mijenjanjem kao funkcija odnosa proizvodnje.

Rod se kod suvremenih feministica pojavljuje samo kao definicijsko područje koje treba upozoriti na nesvrishodnost teorijskih analiza u tumačenju nejednakosti žena i muškaraca (2003: 62). Prema Scott, bitno je analizirati i rod i organizaciju društva

³¹ Carl Degler smatra kako su Amerikanke same u borbi za političku vidljivost stvorile ideologiju zasebne sfere kako bi ojačale neovisnost i status. Ženska se svijest stvorila zato da bi promaknula "splet interesa svoje skupine, definiranih i artikuliranih u samoj toj skupini" (navedeno u Scott, 2003: 39).

³² Među feminističkim povjesničarkama, smatra Scott, postoje tri pristupa rodu: potpuno feministički koji se bavi podrijetlom patrijarhata, marksistički koji djelomično počiva na feminističkim elementima i treći, poststrukturalistički (francuski i anglo-američki), utemeljen na preuzimanju znanja psihoanalize. Neke od tih teorija su statične, uglavnom se bave porijeklom dominacije muškaraca nad ženama, dok neke uvode u svoja razmatranja utopijske elemente. Implikacije razvoja tehnologije na ženskost najviše je razradila Donna Haraway.

"te artikulirati prirodu njihovih međusobnih odnosa". Ona, naime, odbacuje univerzalne binarne opozicije³³ i poziva se na izjavu Denise Riley o užasnom osjećaju "stalnosti spolnog polariteta". Fiksno, dakle, treba odbaciti i dati povijesno vjerodostojnije dokaze, te raditi na dekonstrukciji spolne različitosti. To zahtijeva i promjenu koncepcije moći prema kojoj je ona centralizirana, jedinstvena i cjelovita.³⁴

Rod kao "tvorbeni element društvenih odnosa" i kao "primarni način označavanja odnosa moći" ovisi o organizaciji društva iako se promjene ne događaju nužno u jednome smjeru. I spol i rod su koncepcije znanja, blisko povezani i nerazlučivi (Scott, 2003: 239). Oni su vjerovanja o spolnoj različitosti, pa se ne može reći da rod odražava spol, prije je spol posljedica roda. Rod obuhvaća četiri međusobno povezana elementa:

- a) kulturne simbole (simboli žena, na primjer Eva i Djevica Marija, svjetla i tame, nevinosti i iskvarenosti)
- b) normativne (najčešće binarne) koncepcije koje interpretiraju značenje simbola izraženih kroz vjerske, obrazovne, znanstvene, pravne i političke doktrine (tu spadaju, na primjer, viktorska ideologija obiteljskog života ili suvremenih fundamentalističkih vjerskih skupina)
- c) treći aspekt čini politika i povezanost roda s društvenim institucijama i organizacijama; rod treba promatrati šire, ne samo kroz rodbinske odnose, nego kroz ekonomske odnose i državno ustrojstvo
- d) četvrti aspekt roda je subjektivni identitet. Iako je, kaže Scott, lacanovska analiza korisna i važna jer govori o izgradnji identiteta, tvrdnja da kada bi se rod temeljio "uvijek i u svakom slučaju na strahu od kastracije, povijesno istraživanje nema (ne bi imalo, *op.a.*) smisla" (2003: 64-65).

Feministička metoda unutar povijesti kao znanstvene discipline treba ispitati načine na koje se rodom obilježeni identiteti smještaju unutar društvenog konteksta (djelatnosti, društvene organizacije). Stoga se, ako je na primjer riječ o proučavanju klase i roda, ne smije upasti u zamku psihoanalize jer se "ono ponašanje koje je katkad slično i u žena i u muškaraca može protumačiti kao funkcija neke mistificirajuće "rodne ideologije". Ona ne objašnjava do kraja zbog čega ta ideologija toliko moćno ustraje, kako se povezuje s artikulacijom klasnog interesa i zašto se različite političke strategije (uključujući odnose između roda i klase) pojavljuju unutar sociološki slične skupine" (2003: 112). Klasa i rod su neraskidivo povezani, kao identitet i kao politič-

³³ Poststrukturalistice su pod utjecajem Foucaulta usvojile tvrdnju da je spolnost nastala u povijesnim kontekstima pa istražuju spolnu politiku. Oslanjaju se najvećim dijelom na Lacanovu koncepciju prema kojoj središnju ulogu ima jezik, te interpretacija i predstavljanje roda. Jezik se pritom shvaća kao sustav značenja ili simboličkih uputa. I te koncepcije, kao i ona koju je zasnovala Amerikanka Nancy Chodorow kao teoriju objektnih odnosa za koje je bitan utjecaj stvarnog iskustva djeteta u razvoju (vid, sluh, razvijanje bliskosti), problematične su. Dok je kod Lacana nesvjesno odlučujući čimbenik u izgradnji subjekta, kod Chodorow je nesvjesno u toj izgradnji ipak podložno svjesnom. Obje koncepcije zanemaruju odnos društvene stvarnosti i roda – tvrdi Scott.

³⁴ Poricaj se ponovno nalazi kod Foucaulta, gdje se govori o "moći kao raspršenim konstelacijama nejednakih odnosa, diskurzivno ustrojenih u društvenim "poljima sile".

ka praksa. Scottova, kao i Denise Riley, odustaje od shematskog pojma "žene" jer je on konstruiran "...povijesno, diskurzivno i uvijek u odnosu na druge kategorije koje se same po sebi mijenjaju; "žene" to je nepostojana kolektivnost u kojoj ženske osobe mogu biti postavljene vrlo različito" (Riley, navedeno u Scott, 2003: 113).

Unutar feminističkih teorija potpuno se izdvojio problem, odnosno pristajanje ili nepristajanje uz koncepciju *ženske prirode* i *ženske svijesti*. Te su ideje utjecale na politike time što se poticala praktična koncepcija jednakosti ili koncepcija različitosti žena od muškaraca. Ovaj drugi pristup, prema Scott, stavlja feminističku teoriju u poprilične probleme; naime, ona smatra kako je teza prema kojoj su žene različite od muškaraca konzervativna, pa ni žene ne mogu očekivati u praktičnim reperkusijama toga stajališta jednakost s muškarcima. Taj se problem može prevladati jedino ako se prestane različitost stavljati u opoziciju s jednakošću; različitosti, naime, postoje kao uvjeti individualnih ili kolektivnih identiteta pa je i moć uvijek konstruirana temeljem različitosti (2003: 209). Međutim, univerzalističke kategorizacije različitosti najčešće nameću normativna pravila pa kao primjer uzima majčinstvo koje je s jedne strane važno za određenje ženskog ponašanja, ali izjednačivati ženskost, identitet s majčinstvom "znači sakriti različitosti koje omogućuju izbor". Teza da konstrukcija političkog identiteta žena treba biti lišena stereotipa o njima izravno je suprotstavljena onima o kojima govori Chodorow.

Scott čini jedan od pionirskih pokušaja problematizacije odnosa discipline (povijesti) i roda, i to u sklopu sociološko-povijesnog kategorijalnog aparata. Ona ne daje teoriju, ali daje upute za istraživanja, zainteresirana je za pitanje kako se odnosi moći učvršćuju pozivanjem na spolnu različitost. Muškarce i žene vidi kao ideale koji su postavljeni za regulaciju i kanaliziranje ponašanja slično Žižeku (2007) koji tvrdi kako je spolna razlika možda "nulta točka" ili neutralno mjesto koje treba nužno postojati. Zainteresirana je za istraživanje kategorije žene "kao povijesnog ili političkog događaja", pa moći pristupa s raznih aspekata; kako nesvjesno djeluje u artikulaciji moći, ima li u moći erotike, u kojim je sferama provoditi normativne spolne uloge važno, a u kojima je spolna različitost nevažan čimbenik; kako se očituju proturječja, je li pravo glasa dovelo do boljih mogućnosti zapošljavanja ili do promjene u načinu udvaranja, te kako promjene u jednome području utječu na drugu, čime je otvorila niz zanimljivih i čak potencijalno empirijski provjerljivih pitanja, za razliku od Judith Butler čija je teorija, unatoč nekim sličnostima s idejama Scottove, ostala "zatvorena" unutar "simboličkog" feminizma.

3.12. Druga strategija nakon Foucaulta – potraga za središtem moći

Osim nadahnuća za feminističku teoriju, Foucaultov je rad ozbiljno kritiziran i čini temelj za strategiju koja razmatra načine otpora moći te otvara neke "stare" probleme koje je prva strategija na neki način zanemarila. Fraser smatra kako je Foucaultova koncepcija moći primjerena modernom dobu, međutim tzv. vrijednosno neutralno određenje ili ne preciziranje središta moći ono je što nalazi izrazito problematičnim.

Ona smatra kako individue shvaćene kao efekti moći, kao i nepostojanje neovisno potvrđenih normi, onemogućuju distinkciju prihvatljivih od neprihvatljivih forma moći, što ostavlja otvorenim važno pitanje: zašto bi se dominaciji trebalo oduprijeti, odnosno zašto su se žene počele ponašati kao subjekti, a ne objekti (Hartsock, 1990., Fraser, 1989., navedeno u Armstrong 2006). Ne zna se, kaže ona, kakvo je stajalište Foucaulta o liberalnom "okviru". Terminološki i općenito Foucaultova koncepcija, misli Fraser, ne može biti vrijednosno neutralna jer dominacija, podređivanje i kontrola nisu vrijednosno neutralni termini, osim toga, u konačnici on se koristi marksističkom terminologijom i Kantovom etikom pa je zato normativni okvir njegove teorije u najmanju ruku konfuzan (1981: 284). Liberalni okvir dopušta, smatra Fraser, postojanje zone slobodne od moći. Tu spada nelegitimna moć i tu počinje opresija. Kod Foucaulta taj prijelaz ne postoji. Društvene su prakse, kaže Fraser, uvijek vođene nekim normama koje nešto brane ili koje postavljaju ograničenja, pa konfuznost, neodređenost može spriječiti jasno određenje koje su vrste moći prihvatljive, a koje neprihvatljive, iako upravo terminima (npr. discipliniranje) Foucault označava širinu utjecaja moći. Fraser (1981) smatra da otpora moći i ne može biti, jer nije definirano protiv čijih se normi treba boriti. Koncepcija "mikrofizike moći" nije omogućila put "na kojemu se mogu povezivati male borbe kako bi proizvele temelj za borbu s revolucionarnim potencijalom u cijelome društvu", osim toga, nepostojanje "teorije države" vodi političkom paralizirajućem epistemološkom agnosticizmu (Bennett, 2005: 89).

Nedopuštanje da subjekti imaju određen kapacitet otpora, ističe Nancy Hartsock, također je problem (navedeno u Armstrong, 2006). Ona zapravo postavlja pitanje u kojoj je mjeri subjekt oblikovan moći, odnosno ako subjekt sa svojim interesima ne postoji prije nego što ga oblikuje moć, što je onda izvor otpora? Iako je u svojim kasnijim radovima napravio korekciju (ibid.), Foucault odbacuje utopijsko, totalno oslobođenje u zamjenu za tezu kako nema moći bez otpora.

Foucaultova teorija odrazila se i na promišljanje ženskog identiteta. Naime, ako normalizirajuće-disciplinirajuće prakse vežu individue za njihove identitete, onda je ženski identitet potpuno ograničen i fiksiran. Ipak, Foucault kaže kako se otpor može temeljiti na odbijanju fiksnog, naturaliziranog identiteta.

Sve se to odrazilo na shvaćanje rodних politika i postavilo se pitanje treba li oslobođenje žena biti ukorijenjeno u ženskom iskustvu ili ženskoj prirodi kao ključnoj točki emancipacijske teorije. Trebaju li se, dakle, strategije otpora temeljiti na specifičnim iskustvima žena ili na općenitoj tezi o postojanju vječne ženske prirode.

U razmišljanju o politici identiteta i politici otpora Wendy Brown (2001) smatra kako se suvremeni feminizam treba oslanjati na obje, i Butlerinu i Foucaultovu teoriju, koje ujedinjuju politiku identiteta i politiku otpora. U feminističkim teorijama vidi inzistiranje na ženskom identitetu koji je (ipak) konstruiran patrijarhalnim praksama i pokušava se očuvati autentičnim. To je pokušaj reakcije na učinke patrijarhalne moći. Modernitet je, međutim, uzdrmao konstitutivne naracije koje nisu zamijenjene novima, što ima implikacije na političke prakse i shvaćanje političke pravde. Mnogi su izgubili povjerenje u povijesno poimanje ideje napretka, iako nema političkog supstituta za razumijevanje pitanja otkud dolazimo i kamo idemo. U modernitetu se mijenjaju shvaćanja suvereniteta i pravde, iako su oni i dalje u potki političkog djelo-

vanja. Razvoj, prava, suverenitet, slobodna volja, moralna istina itd. sliče epistemološkoj strukturi onoga što Freud naziva "fetišima" sadržanoj u izjavi "Znam, ali ipak...". Ideja napretka strukturalno je ugrađena u modernitet. Ona predstavlja temeljni zahtjev prosvjetiteljstva za kretanje prema većoj slobodi i jednakosti bez obzira na to je li riječ o Hegelovu shvaćanju kako se svijet kreće prema sve većoj racionalnosti, većoj miroljubivosti (Kant), većim slobodama (Tocqueville), slobodi (Mill) itd. (ibid., str. 6). Feministička politika otpora, smatra Brown, ne sadržava kritiku, viziju ni temelje za organizirana kolektivna nastojanja pa otuda zahtjev kako prije treba razmatrati što je "dobro za žene". To zahtijeva demokratičniji pristup te preispitivanje političkih normi i osnovnih pojmova. Taj je zadatak važniji nego ustanoviti zajednički identitet (navedeno u Armstrong, 2006).

Slično razmišlja i Jana Sawicki (1986), kojoj je Foucaultova analiza moći poslužila da definira "politiku razlike". Ona se oslonila na nekoliko ključnih teza njegove teorije. Unatoč, kako kaže, androcentризму prisutnom u Foucaultovoj teoriji, u obzir treba uzeti dvosmisleni narav moći, kao i priznanje razlika koje s jedne strane mogu biti izvor fragmentacije i razdvajanja, a istodobno kreativni izvor otpora i promjene (1986: 24). Sawicki ističe kako su razlike među ženama tolike da nije moguće razmišljati o stvaranju zajedničke teorije i aktivističkog djelovanja. Analiza moći u tom kontekstu višestruko je potrebna. Da bi se spoznale razlike među ženama, Sawicki kao i Foucault, odbacuje juridičko-diskurzivne modele utemeljene na pretpostavkama kako se moć može posjedovati, kako proizlazi iz jednog centralnog izvora (emaniranje od vrha prema dnu), te kako je primarno represivne naravi.

Upravo obrnuto, moć je prije djelovanje nego posjedovanje, produktivna je i treba je analizirati počevši od dna prema gore. Feminizam, dakle, ne može mnogo napredovati koristeći se suviše monolitnom ideju kako muškarci dominiraju i kontroliraju žene. Pritom se humanistički kriteriji ne smiju koristiti u ideološkom smislu, kao legitimacija dominacije. Moć je represivna samo kada je u svojoj frustrirajućoj i ekstremnoj formi. Disciplinirajuću moć treba analizirati u institucijskim i kulturalnim praksama.

Korisnom smatra i Foucaultovu tezu kako moderni pojedinac stječe svijest o sebi kao o seksualnom objektu, pa je važno analizirati ulogu normalizirajućih praksi. Osvijetljenje raznih kutova moći omogućuje da se odbace teorije koje inzistiraju na zajedničkim iskustvima žena s obzirom na rasu, klasu, godine ili kulturu. Te se razlike neopravdano trpaju pod zajednički nazivnik "ženskog iskustva" ili "ženske kaste" kako bi se istaknulo ono što je zajedničko "ženskom subjektu". Zasluga je marksističkih i radikalnih feministica³⁵ što su naglasile razlike u klasama, međutim o drugim se razlikama ne govori dovoljno. To je bit druge strategije. Ona, primjerice, razlikuje ženska spolna iskustva te ih uzima kao objašnjenje jedne vrste podređenosti, bez ambicija da se postignu univerzalna objašnjenja. Feminizam se ovdje našao pred priznanjem vlastite potrebe za dominacijom i tendencije da se marginaliziraju različite ženske skupine, pa moć treba proučavati na razini klase, zanimanja, etniciteta itd. Feminizam, kaže Sawicki, a tu se slaže s Grosz (navedeno u Brooks, 2003: 55), nije vrijednosno neutra-

³⁵ Marksističke i radikalne feministice smatraju povijesne procese borbom za ljudsko oslobođenje. Obje orijentacije nastoje locirati porijeklo podređenosti i identificirati revolucionarni subjekt. One nastoje odrediti korijene podređivanja u patrijarhalnim praksama (Sawicki, 1986: 25).

lan i dio je odnosa moći kao i svaka druga ideologija, što je zaoštrano odlučnim zahtjevom Marthe Nussbaum (2003) za priznanje, jedino i samo jedino, načela liberalizma.

Skepticizam je prevladao prema Foucaultu sa stajališta pisanja s aspekta muškog subjekta iako se napominjalo da njegove istraživačke metode koriste u proučavanju moći. On priznaje muške prakse i prakticiranje moći nad ženama, ali ne priznaje da muškarci općenito imaju moć, pa se može reći da je njegova analiza insuficijentna, korisna na mikrorazini, ali nedovoljno osjetljiva na muške privilegije u širem kontekstu ili društvu općenito (ibid., str. 57).

I unutar ove, uvjetno rečeno druge strategije, ima neslaganja. Sawicki (1991), suprotno od Fraser, misli kako Foucaultova analiza itekako ima normativni okvir jer se povijesna analiza isprepliće s određenim dominantnim diskursom, čime se omogućuju razumijevanja i odbacivanja karakterizacije praksi i želja žena iz pozicije dominantne kulture, te njihova redefiniranja iz pozicije kulture otpora. Tu, smatra Sawicki, nalazi se područje slobode.

U drugu strategiju svakako treba ubrojiti i pokušaje koje Chris Beasley (2005) zove zajedničkom kovanicom REI-feminizam (*rasa-etnicitet-imperijalizam*). Iako ovo nije homogena feministička teorija, nego je nastala na kontinuitetu modernizma i postmodernizma, ona ima zajednička obilježja unatoč terminološkim razlikovitostima. Neke teoretičarke odbacuju pojam rase kao prazan, isključivo utemeljen na nevažnim biološkim razlikovitostima, a prihvaćaju pojam "žene Trećeg svijeta". Te, u biti postkolonijalne teorije, odbacuju univerzalistički način shvaćanja svijeta, kritizira se europska kultura i njezino inzistiranje da govori umjesto svih. Otuda "imperijalizam" u REI-feminizmu označava kontinuitet ekonomske, političke i kulturne dominacije te seksističku, rasističku i imperijalističku strukturu. Spivak se koristi terminom "planetarni kapitalizam" kako bi pokazala da distinkcija između Prvog i Trećeg svijeta nije više održiva jer se nejednakosti ogledaju posvuda, globalno (ibid., str. 74).

Iz REI-feminističke perspektive govoriti o pojmu Žene jednako je neplodonosno kao i rabiti pojam Čovjeka. Time se lako pada u iluziju kako perspektiva bijele, srednje klase može bilo što konkretnije reći o "crnoj kulturi", i to ne samo o "crnoj" nego o "crnim" kulturama. Također, zastupati interese afričkih imigrantkinja u Francuskoj, na primjer, ne može biti isto kao zastupati interese Libanonki ili žena iz Saudijske Arabije ili Indije. Utoliko se feminizam koji želi govoriti u ime svih naziva nepromišljenim, a pojmovi žene i ženskosti podvrgavaju preispitivanju. Te teorije ističu da feministička teorija nije otporna na rasistički sindrom, te da neki njezini zaključci mogu biti prijetnja "crnim" identitetima. Neke su teoretičarke stoga sklonije tražiti solidarnost između potlačenih žena i muškaraca, odbacujući rodno određenje moći. Komunalitet konstruiran pod imenom "žene" odbacuje se kao nedostatak jer je uključena mogućnost subordinacije nepovlašćenih etniciteta koji se iskazuje u odnosu "žene – žene", pa postoji sumnja u mogućnost političke solidarnosti. Korijen toga stajališta REI-feminizma nalazi se još u počecima; dok su bijele žene Mary Wollstonecraft čitale na toplini svojih malograđanskih ili intelektualnih domova, "crne žene" su plakale nad ropskom sudbinom Sojourner Truth (1797.–1883.). Divljaštvo kojem je bila podvrgnuta Truth, smatraju REI-feministice, bjelkinje ne mogu razumjeti. "Bijele" su se žene borile za obrazovanje, a "crne" za život.

Postmodernističke REI-teorije idu korak dalje i razgrađuju sve identitete pa tako ne postoji više ni esencijalni crni, etnički, manjinski ili identitet žene Trećeg svijeta. Sumnja se u svaku pretpostavku koja tvrdi da postoji iole fiksni kulturni identitet. Naglasak je na popustljivosti kulturnih granica, kao i na miješanom kulturnom porijeklu. U skladu s time, Spivak (navedeno u Beasley, 2005) nalazi djelomično opravdanje za korištenje metode dekonstrukcije. Ona kaže kako je zapadno mišljenje utemeljeno na dihotomijama muško/žensko, crno/bijelo, dobro/loše, svjetlo/tama i da se time isključuju drugi, sekundarni i niži termini. Zadatak je dekonstrukcije otkriti kako te dihotomije funkcioniraju vezano za rodni imperijalizam. Ona izrazito ističe hibridni karakter kultura i ljudi i odbacuje distinkciju mi/oni. Iako, kako kaže, "Derrida nije njezin prorok", smatra da dekonstrukcija može pomoći u akademskoj areni, ali na razini politika treba se vratiti "strateškom esencijalizmu". Temu feminističkih teorija time skreće na borbu za podčinjene, a ne na akademsko propitivanje identiteta.

3.13. Disciplinirajuće prakse i anonimni nadzor

Ženama je povijesno imanentan "prostor slike i reprezentacije", teza je kojom se otvara niz tema o ženskom izgledu i tjelesnosti. To se potvrđuje time, kaže Fraisse upotrebljavajući malo čudnu usporedbu, što žene imaju sličan status u svijetu mode i u filozofiji (2006: 80). "Žena je subjekt samo ako ostane objekt. Kod ženskog spola nije moguće ostvariti razdiobu između objekta i subjekta. Sve žensko spoznavanje i sve znanje o ženama sadržano je u tom stalnom pomicanju između mjesta subjekta i mjesta objekta" (ibid., str. 81). Nije stoga čudo što su seksualnost i moć utemeljena na seksualnosti postavljene kao središnji problem mnogih feminističkih analiza. Prihvati li se teza kako su građani u modernom kapitalizmu svedeni na ulogu konzumenta, seksualnost postaje područje političke borbe. Još je Marx³⁶ pokazao kroz svoju analizu procesa kapitalističke proizvodnje kako se s tržišnim odnosima mijenjaju i odnosi među ljudima. Jednako kao i svaka roba ili robni odnos, i seksualnost se našla na tržištu, kao poželjna roba.

³⁶ Marx u *Kapitalu* (1958: 131) razmatra radnu snagu ili radnu sposobnost kroz cjelokupne fizičke i duhovne sposobnosti koje "postoje u tjelesnoj, živoj ličnosti čovjekovoj, i koje on stavlja u pokret kad god proizvodi upotrebne vrijednosti ma koje vrste". Vrijednost radne snage, smatra Marx, određuje se kao i vrijednosti druge robe, radnim vremenom potrebnim za proizvodnju i reprodukciju "ovog naročitog artikla". U skladu s vremenom u kojem je pisao *Kapital*, Marx je smatrao kako veće trošenje radne snage (mišića, živaca, mozga itd.) uključuje i veća primanja. Suma namirnica koju je trošio radnik trebala je biti dovoljna da održi radnu individuu u normalnom životu. Osim prirodnih, nužnih potreba Marx je smatrao kako su potrebe i način njihova zadovoljavanja historijski uvjetovane pa "određenje vrijednosti radne snage sadrži izvjestan historijski i moralni element" (1958: 134). On je primijetio kako istrošenost i smrt odvlače radnu snagu s tržišta pa suma životnih namirnica mora uključivati i životne namirnice i obrazovanje zamjenika, tj. radničke djece. U objašnjenju prirode procesa rada kao "društvenog oblika" dolazi do procesa čovjeka i prirode u kojem čovjek kao prirodna sila istupa prema prirodnoj materiji, "ali ono što unaprijed odvaja i najgoreg graditelja od najbolje pčele jest da je on svoju komoru izgradio u glavi prije no što će je izgraditi u vosku" (ibid., str. 139).

Kapitalizam ne počiva na nagovaranju, nego zavodi kroz stvari i fetišizaciju robe. Potrošnja je nabijena emocijama od najjednostavnijega – izbora hrane, do složenijih izbora robe kojom zadovoljavamo svoje želje. Zavodenje se pokazuje kako klasičan čin upotrebe seksualnog, iako konteksti mogu biti različiti. Marketinška istraživanja upravo na toj činjenici temelje preporuke za prodaju proizvoda. Zašto su žene najveći potrošači, dobro opisuje Daniel Miller, koji polazi od teze kako je kupovanje "čin iskazivanja ljubavi i brige" pa darovanje postaje ritual po snazi jednak kao emocionalni angažman u kojem žene konstruiraju društvene i obiteljske veze (navedeno u Westwood, 2002: 84). Ipak, ova teza zanemaruje ostale patrijarhalne prakse, zbog kojih je žena prisiljena neprestano kupovati.

Iako za mnoge ljude seksualnost spada u prirodno, ona u modernitetu održava ravnotežu između prirode i kulture pa treba u obzir uzeti Foucaultovu tezu prema kojoj se seksualnost neprestano eksploatira u javnoj sferi. Kako je postavljena, seksualnost danas postaje posve društvena. Giddens (2000) u tome smislu kaže kako se razvila "plastična seksualnost", pri čemu je potpuno povezana s potrošnjom i spada u postmoderne slobode jer se njome stalno eksperimentira.

Razvoj teze o disciplinirajućim praksama odrazio se u interesu za žensko tijelo i njegova konstantnog podvrgavanja dijetnim režimima, vježbanju, režimima ljepote što je razdvojilo feministice na najmanje dvije struje: za jednu su struju feministica (najčešće prema diskursu drugoga vala) one potvrda neopatrijarhalnih praksi, a za druge (postmoderni diskurs) mogućnost oslobođanja i kreativnosti u stvaranju tjelesnih identiteta. Nadzor je prema prvima uvećan toliko da žena ne smije prekoračiti estetske standarde ni neposredno nakon majčinstva, što potvrđuje drukčiju vrstu discipliniranja tijela od muškoga.

U teoriji se kritizirao jedan od najcjenjenijih stereotipa kako žensko tijelo treba biti kontrolirano, mršavo i sitno, a posebno su se napadale prakse koje su vrhunac doživjele u nemogućnosti kontroliranja procesa hranjenja (anoreksija i bulimija). Uviđala se važnost utjecaja medijskih "tjelesno modificiranih uzora" na stvaranje ideala ženstvenosti (Wolf, 2008)) i upozoravalo kako se na taj način pounutruje društveni nadzor te žene postaju agensi vlastite podređenosti, podržavajući time tradicionalnu simboličku reprezentaciju (Bourdieu, 2002).

Žene i pojava su kategorije koje se međusobno, gotovo kulturalno podrazumijevaju. U suvremenosti u "zastrašujuća" tijela ne spadaju samo tijela homoseksualaca i raso različiti, nego i debela tijela. Time kulturni imperijalizam ne stvara samo *Drugo* nego i *Ružno Drugo* kao proizvod znanstvene, estetske i moralne kulture 19. i 20. stoljeća. Normalizirajući pogled kako ga definira Foucault uključuje usporodbu, razlikovanje, hijerarhizaciju, homogenizaciju i isključivanje (Young, 1005: 153). Tako se, tradicionalno, crna za razliku od bijele kože uspoređivala s tjelesnim, materijalnim, strastvenim, dok se bijela povezivala s umom, racionalnim.

Vaganje, mjerenje i klasificiranje pretpostavljalo je, barem kod teoretičara rase 19. stoljeća, prirodnu superiornost bijele rase. Na vrhu ljestvice bilo je mlado, zdravo i bijelo, a na dnu nestandardno, "izopačeno" tijelo. Međutim, tjelesna izopačenost povezivana je i s moralnim i s mentalnim zdravljem. Otuda se ponašanje "tjelesne

nesuzdržanosti" homoseksualaca i prostitutki tumačilo kao amoralno, ali i tjelesno bolesno.

Diskurs 19. stoljeća žene stavlja u "izopačene" kategorije; uvjetovanost ženskog tijela reproduktivnošću i spolnim organima povezivalo se s mogućnošću gubitka razuma u žena. Tada se definiraju i mjerila zapadnog tipa ljepote, koji podrazumijeva svijetlu kosu i kožu kao i vitkost, za razliku od rasno izopačenih i/ili naglašeno seksualiziranih karakteristika Drugih. Bitna razlika diskursa 19. stoljeća u odnosu na moderno vrijeme jest odnos prema mladosti i starosti. Dok se nekada starost poštovala kao izvor mudrosti, danas se ženska, ali i muška visoka dob sve više povezuje s dosadom, inkontinencijom, gubitkom pamćenja i nesposobnošću konzumiranja hrane. Kako bi objasnila strah i odbojnost prema Drugima, I. M. Young koristi se kategorijom "zazornosti" (emocionalne i simboličke) onako kako tu kategoriju shvaća Julija Kristeva. "Zazorno" je dio djelomične strukture razizma, seksizma, homofobije i diskriminacije starijih, pri čemu je takva zazornost društveno konstituirana. Te su skupine prijetnja identitetu ili onome što Giddens naziva "sustavom osobne sigurnosti".

Za razliku od klasičnog doba, modernizaciju i demokratizaciju suvremenih društava prati kontrakretanje, tj. jačanje disciplinirajućih praksi tijela: vojske, bolnica, škola, zatvora, čiji je cilj stvoriti krotka tijela, ali i povećati njihovu korisnost. Bartky smatra kako zanemariti oblike podređivanja koji stvaraju žensko tijelo znači održati tišinu i nemoć onih koje su te prakse podredile. Tako se, smatra ona, reproducira seksizam, inače endemičan u zapadnoj političkoj teoriji (2006: 62).

Bartky navodi nekoliko razina pristupa disciplinirajućim praksama; oblik tijela, način kretanja i pristup tijelu kao ukrasu, pri čemu ostaju bitna pitanja tko i kada nameće disciplinirajuće prakse, koji su njihovi učinci na ženski identitet i subjektivitet, te razumijevanje tih praksi unutar modernizacije patrijarhalne dominacije. Primjenjujući Foucaultove spoznaje, Bartky smatra da je danas većina "idealnih mjera" potpuno suprotna onome kako žensko tijelo u stvarnosti stvarno izgleda. Tijelo se stoga disciplinira dijetama, sportovima i specifičnim "ženskim" vježbama za vrat, bradu, stegna ili prsa, ali sve više i uz pomoć plastične kirurgije. Geste su također kontrolirane, zna se kako žena treba sjediti i kakvi trebaju biti pokreti njezinih ruku, žensko tijelo treba uvijek pokazivati "intencionalnost". Moderni ukras ženskom licu je kozmetika kao visokostilizirana aktivnost koja danas graniči s umjetnošću. Žena koja ne upotrebljava kozmetiku postaje predmet raznih sankcija kojima nikada neće biti podvrgnut onaj tko odluči da neće slikati tehnikom akvarela. Bartky kaže: "U režimu institucionalizirane heteroseksualnosti žena se mora nuditi kao objekt i udi-ca; u današnjoj patrijarhalnoj kulturi u svijesti većine žena prebiva panoptički muški poznavatelj. Žena živi svoje tijelo kako ga vide drugi, anonimni patrijarhalni Drugi" (ibid., str. 67-72).

Dakle, dok kod Foucaulta discipliniraju institucije, škole, zatvori, bolnice, kod ženstva je disciplinarni nadzor anoniman i široko raspršen. Ne postoji formalna institucijska struktura, nema određenog autoriteta. Stvara se dojam kako je produkcija "žensko-sti" dobrovoljna i prirodna, a mnogi smatraju kako je konstruirana od žena samih. Nema čak ni formalnih javnih sankcija, iako postoji niz neformalnih. Neki od njih

su gubitak muškog pokroviteljstva ili smanjeni dohoci, iako se ovo prvo ne može podvesti pod sankcije.³⁷

Postfeminizam, posebno radikalni, odbacuje patrijarhalnu konstrukciju ženskog tijela. Odbacuje se normativna ženstvenost koja se temelji na pretpostavci postojanja dviju odvojenih sfera (privatne i javne) i tradicionalnoj spolnoj diobi rada, ali se istodobno prihvaćaju konvencionalni standardi izlaganja ženskog tijela. Postfeminizam je u razmatranju ove teme krenuo potpuno drugim smjerom, koji uključuje tezu kako globalizacija pokreće sveprisutnu pojavu sve veće individualizacije (novi individualizam) (Giddens, 2007: 61) u skladu s kojom ljudi kreativno mijenjaju ili na razne načine utječu na svoj identitet. Ako je globalizacija promijenila svakodnevni život do te mjere da se događaju različita redefiniranja obitelji, rodnih uloga, spolnosti, osobnih identiteta, odnosa s drugima i odnosa na poslu (Giddens, 2007: 61) nije čudno što o njoj možemo govoriti i na razini konstrukcije ili projektiranja tjelesnih identiteta.³⁸ Llewellyn Negrin u kritici postfeminističke obrane sve popularnijih tjelesnih modifikacija (preciznije, postupaka manje-više radikalne estetske kirurgije) formulirane u djelima Anne Balsamo, Kathryn Morgan i kirurškim performansima umjetnice Orlan (Adamović, Maskalan, 2011) postavlja zanimljivo pitanje; zašto je tijelo postalo toliko značajno za formiranje vlastitog identiteta i koje su posljedice toga? Naime, opravdanje tjelesnih modifikacija temelji se na ideji da je tijelo toliko bitna odrednica identiteta da njegovim preoblikovanjem dolazimo do vlastite biti. To je u skladu s razmišljanjem kako u visokom modernitetu tijelo (Giddens, 1991) postaje poimano kao projekt ovisan o vlastitom shvaćanju sebe.

Postmoderni je identitet, izgubivši svoja religijska i politička utemeljenja, mnoge izvore svojeg novog utemeljenja pronašao u tjelesnome. Za razliku od tradicionalnih društava sklonijih promatrati tijelo kao dio prirode neovisno o izravnim intervencijama, moderno zapadno društvo na sebe preuzima odgovornost oblikovanja tijela. Ulaskom tijela s područja prirode u područje kulture, njegove se "prirodne" funkcije poput defekacije, starenja i smrti skrivaju. Skrivanje se često tumači kao rezultat postmodernističke tendencije prema negaciji prirodom određenog biološkog tijela te njegovim predstavljanjem kao tvorevine podložne beskrajnim oblikovanjima. Tijelo tako postaje društveno kulturalni konstrukt omogućen tehnikom i tehnologijom kao sredstvima transcendeniranja tjelesnih ograničenja, Foucaultovom terminologijom rečeno, individua se stavlja u položaj nadzora nad tijelom, njegove regulacije odnosno njegova discipliniranja. Discipliniranje vode određene kulturološke norme i standardi. Pri tome je prodaja standarda tjelesnog identiteta zapakirana u različite ideologije: od one o potrebi usvajanja "zdravih stilova života" do "mršavosti" kao koncepcije "zdravog tijela". Aparati moći (televizija, časopisi, videospotovi itd.) svojim vizualnim proizvodima utječu na preoblikovanje i reinterpretaciju života. Oni ne samo da po-

³⁷ Istraživanja pokazuju kako se manje lijepe, neatraktivne žene teže socijaliziraju, teže pronalaze partnere i teže zapošljavaju, a mnoge kompanije danas i od ženskih i od muških kandidata traže fotografije kako bi procijenile njihovu vanjštinu.

³⁸ U ovom radu prihvaća se teza prema kojoj rodni identitet obuhvaća set kulturalno pripisanih fizičkih, emocionalnih i etičkih obilježja. Tjelesnim se identitetom kao dijelom rodnog identiteta ovdje podrazumijeva ono što se u engl. jeziku zove "body image"; a podrazumijeva samosvijest i procjenjivanje vlastitog tijela.

tiču opčinjenost tijelom, nego također sugeriraju potrebu da se tijelo korigira i modificira. Seksualnost postoji kao glavni moment "estetskih tehnologija", publiciteta, pornografije, biozahvata i antropoloških refleksija (Kalanj, 2004: 208) i u sudaru s patrijarhalnim estetskim očekivanjima stvara pritisak koji kod mnogih žena izazivaju frustracije i očaj. Otkud takva sklonost "klonističkim preobrazbama"? Može li se govoriti o stvaranju "tjelesne kulture sličnosti"? Kako se to odražava na moć?

Žene imaju "rodno" iskustvo s modernizacijom vladanja i vlasti. Moderniziranjem društva one odbacuju neke elemente patrijarhalnosti, no istodobno se pojavljuju novi oblici dominacije, šire se i konsolidiraju. Koncentracija na dom i materinstvo u suvremenim društvima nema više toliku ulogu pa se patrijarhalne strukture moći sele u kulturu. Discipliniranje se stoga ostvaruje preko medija a posredstvom medijskih ikona kojima su podređene sve žene, svih rasa, klase i dobi. Normativna se ženskost sve više usmjerava na izgled tijela. Istodobno, država prema ženama provodi oslobađajuće mjere, u radnom sektoru žene potpuno vladaju dužnostima i obavezama, a za nadzor reprodukcije se bore (ovisno o društvu u kojem žive). Novi oblici discipliniranja kompatibilni su postkapitalizmu i njegovim potrebama. Potreba za ženskom radnom snagom ujedinjena je s kultom mladosti i fitnessa, visokom razinom potrošnje, a žene postaju sudionice u ekonomiji usiljavanja: žene same izvode disciplinarne prakse na svojim tijelima i protiv njih (Bartky, 2006: 83). Samonadzor postaje jedan od oblika pokornosti patrijarhalnome, pa moć automatski djeluje. Kako nije moguće u punoj mjeri postići standarde tjelesne poželjnosti, događa se osjećaj tjelesne manjkavosti i beskarakternosti, pa je i stroži nadzor tijela povezan s bitkom za ovladavanje duhom.

Oponentica pesimističkom stajalištu prema ovom problemu, Jana Sawicki, kaže kako se krivo misli da patrijarhalne prakse ne dopuštaju mogućnost izbora i slobode: "žene su proizvedene patrijarhalnom moći istodobno kada joj se odupiru" (1991: 101). Ona, osim toga, smatra kako je pogrešno misliti da je disciplinarna moć sveobuhvatna i neizbježna.

Iako je Foucaultovo razmatranje moći ostavilo traga na postmodernom feminizmu i novonastalom interesu za žensko tijelo, neke od zamjerki pesimizmu polaze od toga kako je riječ o svojevrsnoj redukciji koja sprečava viđenje svih ljudskih kapaciteta, čime se žene osuđuju na stalno tlačenje i ugnjetavanje. Ako veće znanje ne vodi smanjenju patrijarhalne moći, onda se time sprečava bilo kakav projekt konačnog oslobođenja.

Osim aspekta odnosa zapadne kulture prema tijelima, ali i svojevrsnog kulturnog imperijalizma³⁹ koji označuje tjelesno i izdvaja one koji su drukčiji od dominantnih i prvih, važno je reći da je taj problem povezan s vizualnom moći kao centralnim elementom u razvoju. U biti takve moći je zavođenje, zadovoljstvo gledanja kao dio svijeta potrošnje. Ikonografija oglašavanja sve se više koristi "slatkastom" retorikom. Svijet se predstavlja slikom i to je ono na čemu se od ostalih, distingvira moderno doba. Svijet znakova time postaje ništa manje društveni svijet nego što je to stvaran život. Vidljivost postaje ključni moment u razumijevanju moći, a snaga slika postala je bitno sredstvo politike.

³⁹ Iris Marion Young smatra kako su seksizam i rasizam sredstva odjeljivanja radnika.

3.14. Ženska (ne)moć i muško bratstvo

Krajem osamdesetih godina feministička se teorija usmjerava prema proučavanju pravila demokracije i osnova građanskih društava kako bi se dao okvir budućeg djelovanja, ali i skrenula pozornost na nepravedne i spolno isključive klasične koncepcije utemeljitelja liberalne teorije. To nije bio nikakav novitet u odnosu na sedamdesete, kada se pojavljuje zanimanje za teoriju ugovora, ali je kritika "bratskog ugovora" u djelima Carole Pateman (1998, 2000) koja je istražujući temelje građanskog života utjecala na feminističku teoriju i njezino pozicioniranje prema liberalizmu, čime se otvaraju problemi koji nadmašuju ambicije prvotnih teorija koncentriranih na razmatranje odnosa roda i moći izvan konteksta ozbiljnije analize funkcioniranja društva.

Bit pitanja jest može li feminizam naći zaštitu unutar liberalizma ili ne, je li liberalna ideologija odista uključila i žene, te mogu li one unutar građanskog društva ostvariti svoja prava i ravnopravnost s muškarcima. Konačno i najvažnije, ako bijele žene imaju legalnu ravnopravnost, u čemu je onda problem? Ponovno se postavlja "stari" problem koji nema ime" ali sa sadržajno drugačijim postavkama.

Šire gledano, riječ je o vremenu teorijskog sazrijevanja mnogih akademski obrazovanih feministica koje pokušavaju teorijski dekonstruirati političku teoriju. U središte zanimanja dolaze pojmovi demokracije i političkog života, a u središte izučavanja moderne političke teorije stavlja se problem patrijarhalne moći kao one prema kojoj je politička teorija ostala ravnodušna zbog zaokupljenosti javnim područjem, ekonomskom i političkom moći. Preispituju se misli klasika političke teorije Hobbesa, Lockea, Rousseaua, Kanta, Hegela itd. Osnovni se problem vidi u tzv. nepristranosti politike, njezinoj lažnoj, prividnoj univerzalnosti i zanemarivanju rodne perspektive. Uviđa se kako se razlozi povijesnoga isključenja žena iz javnoga područja povezuju s pojmom "ženskog nereda" (preuzetog iz Rousseauova nepravednog pisanja o ženama) kao onog koji prijeti ozbiljnosti političkog poretka.

Koncepciju "ženskog nereda" Pateman temelji na analizi društvenog poretka, koji je podijeljen na privatno i javno. Dok javno područje ima status *sui generis* neovisno o privatnim, spolnim i ostalim društvenim odnosima, privatno, nepolitično područje je potpuno zanemareno. Iza koncepcije Carole Pateman krije se potreba uključivanja žena u javni život, ali ne kao jednakih muškarcima, nego kao ravnopravnih iako spolno drukčijih bića, posljedica čega je zahtjev za promjenu demokratske teorije i prakse. Njezini zahtjevi uobličeni su upravo na zalazu drugoga vala feminizma, koji je teorijski "izazvao" demokratske koncepcije političkog. Nastoji se politizirati 'sve', odnosno svi aspekti odnosa između žena i muškaraca. "Ženska nerednost" postaje dio propitivanja društvenih odnosa moći, ali i način konstruktivne analize, a ne samo tvrdnji kako postoji puka subordinacija. U tvrdnjama koje "samo" govore o "jednostavnoj" dominaciji i subordinaciji (moći nad) vidi se simplifikiranje stvarnosti i nemogućnost dugoročnog rješavanja nepravednog društvenog položaja žena.

Postavlja se pitanje kako to da žene imaju opće pravo glasa a "nigdje ih nema"? Gdje su se onda zadržale patrijarhalne vrijednosti, te zašto žene malo participiraju u politici? Dakle, iza cjelokupnog pothvata Pateman leži u biti jednostavno pitanje: Kako žene uključiti u javno područje, odnosno kako upozoriti na to da je politici dana privatna dimenzija.

Pateman univerzalni procjep nalazi u spolnoj podjeli rada, ali ne onoj posljedičnoj, unutar gospodarske sfere, nego onoj koja proizlazi iz pozicije države. Spolni ugovor proglašava jednom od temeljnih dimenzija teorije ugovora. Prvobitni društveni ugovor, kako se danas shvaća, dio je čina "političkog pristanka" koji su opisali klasični teoretičari ugovora u 17. i 18. stoljeću. Teoretičari društvenog ugovora, smatra Pateman, dobro uobličuju osnovne postavke modernih građanskih država. Iako Hobbes smatra kako su svi ljudi jednaki u prirodnom stanju, a Locke kako pojedinci svoje prirodno političko pravo u obliku građanskog prava predaju državi, Pateman smatra da je riječ o ugovorima koji isključuju žene. Muški ili bratski savez podrazumijeva Rousseauovo stajalište kako politički poredak ovisi o isključenju žena iz građanskog statusa (Pateman, 1998: 15). Razlog je jednostavan; ženski porok rađa sve poroke i može uništiti državu, smatrao je Rousseau. I Rousseau i Freud smatraju kako je ženama "anatomija sudbina", a biološke razlike povezane su s moralnim osobinama. Slično razmišljanje Pateman nalazi kod Hegela, koji smatra kako su žene "vječna ironija" u životu zajednice: kada one drže kormilo, državi prijeti opasnost.

Obitelj kao prirodna osnova građanskog društva stoji u opreci s političkim i društvenim. Trijada žene – moral – država okosnica je njihova isključenja iz građanskog društva. Uvjerjenje o subverzivnosti žena u odnosu na sve ozbiljno i promišljeno, duboko je usađeno u cjelokupnu kulturu, počevši od vjerske i mitološke baštine. Stoga ne čudi da Rousseau smatra kako je potrebna stroga segregacija spolova i njihovih aktivnosti kako bi se zaštitila država. Žene u toj segregaciji imaju sasvim jasne građanske funkcije; one rađaju za državu, brinu se i njeguju jednako kao što muškarci ginu kada idu u rat – to su osnovni zadaci spolova.

Patrijarhalna politička teorija nema mnogo zajedničkog s tradicijom patrijarhalizma. Pateman pod patrijarhalizmom koji se razvio i doživio poraz u specifičnom povijesnom i teorijskom kontekstu podrazumijeva dvije dimenzije: paternalnu (otac/sin) i mušku (muž/žena). Dok su patrijarhalisti tvrdili da su kraljevi i očevi vladali na jednake načine te da su obitelj i zajednica podudarne, teoretičari društvenog ugovora su takve tvrdnje odbacili smatrajući da su paternalna i politička vlast različite, te da su obitelj i politička zajednica dva različita i odvojena oblika zajednice (ibid., str. 41). Cilj teoretičara spolnog ugovora bilo je teorijsko ocoubojstvo, a ne svrgavanje spolnog prava muškaraca nad ženama, pa Pateman zaključuje kako su teoretičari društvenog ugovora prešućivali spolni ili bračni aspekt patrijarhata. Ona postavlja pitanje zašto bi slobodna i jednaka ženska individua pristupila ugovoru koji je stavlja u podređen položaj ako je položaj žena od američkoga Juga do Indije sredinom 19. st. bio pravno i socijalno pod vlasništvom muža. Liberalizam je, zaključuje, individualistička, egalitarna i konvencionalistička doktrina, dok patrijarhalizam tvrdi da hijerarhijski odnosi podređenosti nužno proistječu iz prirodnih osobina muškaraca i žena (ibid., str. 114).

Građanski status, zapošljavanje i brak također su ugovorne naravi, ali ih se promatra kroz okrnjenu optiku "kastriране teorije ugovora". Patrijarhalna koncepcija spolne razlike ugrađena je u strukturu modernog društva, međutim žene nisu više podređene moći očeva nego muškarcima kao muškarcima, odnosno muškarcima kao bratstvu. Moderni patrijarhat je bratski, ugovorni i strukturira kapitalističko građansko

društvo (2000: 38). Ovdje se dolazi do ideje koju će poslije upotrijebiti I. M. Young (2005) u objašnjenju strukturnog načina djelovanja moći.

Za razliku od drugih feminističkih teoretičarki, Pateman smatra da patrijarhalno pravo ne proizlazi iz položaja žena kao majki. Njezina je koncepcija potpuno različita od one koju nudi Chodorow. Supružnički odnosi dio su spolne podjele rada i strukture subordinacije koja izlazi iz okvira privatnog doma i širi se na javno područje kapitalističkog tržišta. Engels je stoga potpuno pogrešno pretpostavio da će kada žene izađu na tržište rada, prestati i opresija nad njima. Naime, i nadalje vrijedi Rousseauova pretpostavka kako se žene "moraju brinuti oko kolibe", a i spolna se razlika prepoznaje se na kapitalističkom tržištu u raznim aspektima iako pune implikacije patrijarhalnog prava i dalje nisu poznate.

Jedan od oblika kojim se patrijarhalno pravo proteže na društveni život jest prostitucija. Prostitucijom tijekom 20. stoljeća (koja je kao tema dobro iskorištena u medijskoj industriji) žene zarađuju znatno više nego što bi zaradile u bilo kojem drugom, prosječnom zanimanju. Međutim, od kraja 19. stoljeća i pojavom spolnih bolesti prostituciju više ne nadziru, kao ranije, žene nego muškarci. Slobodna ljubav i prostitucija međusobno su suprotstavljene jer prostitutka radi samo za muško zadovoljstvo. U analizi te pojave Pateman će slijediti liberalna feministica Martha Nussbaum (1999). Ona ovim aspektima prostitucije dodaje i izrazito nasilno ponašanje muških glumaca prema glumicama u pornoindustriji. Potpuno je pogrešno pretpostaviti da je prostitucija proizvod prirodnog spolnog nagona muškaraca, kaže Pateman. U modernom patrijarhatu prodaja ženskih tijela uključuje prodaju jastva jer se spolni identitet prodaje kao njegov nerazdvojit dio. Na tome se temelje teze nekih feministica kako žene prodaju tijelo kao jedinke s punim pravom vlasništva nad svojim tijelom, što je samo još jedna "kontraktarijanska obrana prostitucije", kaže Pateman.

Bijeli muškarci sa svojim bratskim savezom legitimiraju svoju vladavinu društvenim i spolnim kao i ropskim ugovorom, koji čini legitimnim vladavinu nad drugim rasama. Bračni ugovor, ugovor o prostituciji i ugovor o surogatnom majčinstvu pokazuju da se ženska tjelesnost nikada ne zaboravlja. Žene nikako da postanu "pojedinci" kao što su muškarci, stoga su tijelo, spol i spolna razlika dio građanske podređenosti. To se očituje i u terminima spol i rod jer kada se govori o rodu, pretpostavlja se da ženinu sudbinu ne određuje biologija "nego da je (ona, *op.a.*) posljedica društvene ili političke lukavštine" (2000: 218). Politički problemi postaju priroda, spol, muškost, ženskost, privatno, brak i prostitucija. Pateman smatra kako je potrebno "ucrtati nove, protupatrijarhalne smjerove koji će voditi demokraciji, socijalizmu i slobodi", dajući tako feminizmu svojevrzni "ideološki" zadatak (*ibid.*, str. 225).

Pateman je time također otvorila pitanje odnosa između liberalizma i feminizma, između kojih postoji vrlo blizak odnos. Oba se koriste idejom emancipacije pojedina kao slobodnih i jednakih bića, a feminizam inzistira na ideji kako oslobođenje mora podrazumijevati i oslobođenje od hijerarhijskih odnosa u području privatnog. Na obje strane postoji povjerenje u ideale liberalne države, ali feminizam ne stoji potpuno iza liberalnog "projekta"; naime, iako postoji nužnost liberalno-demokratske države, u stvarnosti nema dovoljno elemenata za potpunu političku poslušnost.

Upravo su se o liberalnoj državi i njezinu potpunom emancipacijskom projektu feministice međusobno podijelile. Neke smatraju kako je liberalizam jedini mogući okvir, iako duboko patrijarhalan i klasan, u sklopu kojeg se mogu razvijati ženska ljudska prava. Radikalnije struje feministica, primjerice socijalistice, u skladu s vrijednostima smatraju liberalizam nedostatnim okvirom za dostignuće ravnopravnosti.

U tome smislu Pateman u središte moći ne stavlja žensku prirodu, pa čak ni spolno/rodnu problematiku, nego ponajviše *odvojenost sfera javnog i privatnog*, za što kaže da je izrazito složena problematika. Liberalna se načela ne mogu poopćiti ako se ne razore patrijarhalne strukture u privatnom području. Ako se ne postavlja pitanje otkud "prirodna spolna podjela rada", ruši se svako zalaganje za javni položaj žena. Žene, prema Pateman, nisu nikada potpuno isključene iz javnosti, nego je njihov položaj utemeljen na dubokim patrijarhalnim uvjerenjima jednako čvrstima kao i njihov položaj u kućanskoj sferi. "Kućanski život" je u biti građanskog društva pa je spolna dominacija u temelju pojma vlasti. Osobno stoga mora postati političko, jer je podjela između privatnog i javnog također patrijarhalna podjela. Pateman kritizira moderne antifeministe/ice koji imaju jednako stajalište kao i feministice 19. stoljeća kada prihvaćaju doktrinu o odvojenim sferama i tvrde kako su obje podjednako važne i vrijedne.

Jedino u *političkoj socijalizaciji* Pateman vidi mogućnost "razgradnje" političke kulture, jer to što se žene školuju nije dovoljno da bi sudjelovale u politici. Iako se smatralo kako će obrazovanje pridonijeti razbijanju "umjetnih" osobina žena, kako ih je nazivala Mary Wollstonecraft, ostaje činjenica da žene rađaju. Žene će uvijek ostati simboli prirode, nižeg oblika egzistencije, za razliku od kulture koja se definira kao kreacija čovjeka, odnosno muškarca. Pateman smatra kako je suprotnost između žene i prirode i muškarca i kulture posredovana samom kulturnom tvorevinom. Otud postoji nužnost preispitivanja prirodne podjele rada. Ona problemski postavlja odnos pripadnika nižeg društveno-ekonomskog položaja, ženskog spola i političke neaktivnosti. Politički je fokus u modernim kapitalističkim državama usmjeren na ulogu muških građana višega društveno-ekonomskog položaja, kao sudionika i donositelja odluka. Time je građanska kultura isto što i muška kultura, izvedena iz liberalne teorije. Demokracija se danas smatra sustavom u kojem građani pravo odlučivanja o vlastitom političkom životu predaju pravnicima i profesionalcima. Žene su na drugoj strani, one čine većinu među siromašnima i zaposlenima u javnim, državnim institucijama.

Prema tome, iako se protiv feministica često iznosi primjedba da su žene, danas, nakon zakonskih reformi građanski i politički ravnopravne pa feminizam tek malo pridonosi demokratskoj teoriji i praksi, Pateman pokazuje suprotno i otvara niz područja koja do tada nisu imala konotaciju političkog. Time se pokazalo kako je povezivanje privatnog s prirodom žene "patrijarhalna mimikrija svake demokracije" (Despot, 2005). Ako je čin rađanja ženski, odgoj i kućanski poslovi to nisu. Utopijsko prevladava kod Carole Pateman u elementima u kojima tvrdi kako će onog trenutka kada dostignuća reproduktivne tehnologije dostignu najvišu razvojnu razinu, potreba za određenjem žene preko tjelesnog identiteta potpuno prestati, čime će se omogućiti oslobođenje.

3.15. Liberalizam i feminizam: politika "mogućeg"

"Jezik liberalizma" danas ne zagovaraju samo bijele feministice nego i feministice zemalja Trećega svijeta, iako mnoge smatraju kako je on postao neadekvatnim okvirom za napredak žena, njihove potrebe i ciljeve, odnosno "oslobođenje" žena. Martha Nussbaum (2003) odlučno podupire liberalizam kao jedini mogući prosperitetni okvir, posebno u uvjetima radikalnih primjera nasilja nad ženama, poput kliterodektomije i ostalih tradicionalnih sakaćenja u nekim kulturama. Nahid Toubia, prva kirurginja u Sudanu, tvrdi kako je zbog toga potrebno mobilizirati sve snage. Ona je pripadnica struje koja drži da se liberalizam mora mijenjati pod utjecajem feminističke teorije, što implicira šire kulturne intervencije.⁴⁰

Bit liberalne koncepcije brani se mišljenjem kako sva ljudska bića imaju dostojanstvo i vrijednost te da iako se moć izbora i planiranja života u skladu s tim ciljevima tek treba razviti, osnova ljudske jednakosti jest posjedovati moć za takav razvoj (ibid., str. 172). U liberalnom se suprotstavljanju monarhijskom, kastinskom i "inim" hijerarhijskim sistemima, kao i kulturama "tradicionalnog", "konzervativnog" tipa te "religijskoj netoleranciji" vidi razvojna kvaliteta koja, između ostalog, može djelovati pozitivno i harmonizirajuće na feminističku teoriju s obzirom na vrijednosna razmišljanja.⁴¹

Ipak, liberalizmu se prigovara sljedeće: 1) suviše individualistička koncepcija i zanemarena zajednica i kolektivni društveni entiteti, 2) ideal jednakosti ima formalan i apstraktan karakter i određen je realnom moći i 3) usmjerenost na razum i omalovažavanje emocija i brige u moralnom i političkom životu. Okin, osim toga, liberalnu teoriju kritizira za nedostatak sluha prema nepravdi u obitelji (navedeno u Nussbaum, 2003: 175-184). Neke feministice smatraju kako je liberalna tradicija zadojena muškim normama hladne racionalnosti. Ideal jednakosti kritizirale su također Jaggar i MacKinnon (ibid., str. 187), smatrajući kako unatoč liberalnim praksama opstoji nejednakost moći.

Liberalni feminizam za koji se zalaže Nussbaum, međutim, vrlo je blizak, smatra, radikalnom feminizmu, jer kada feministice kritiziraju organizacije za zaštitu ljudskih prava ili kada redefiniraju kršenja ljudskih prava žena i načine njihove degradacije, one ne odbacuju liberalnu tradiciju ili jezik ljudskih prava.

⁴⁰ Vidjeti djelo *Female Genital Mutilation*, navedeno u Nussbaum, 2003:169.

⁴¹ Vrijednosna razmišljanja unutar feminizma iskazuju postojanje velikog broja njegovih podtipova. Na primjer, katolički feminizam poziva se na, između ostalog, encikliku o vrijednosti i nepovredivosti ljudskog života "Evangelje života" (1995) Ivana Pavla II. u u kojoj je pozvao na stvaranje "novog feminizma". "U kulturalnom zaokretu u korist života, žene imaju jedinstven i možda odlučujući prostor misli i djelovanja: one trebaju postati promicateljice 'novog feminizma' koji, bez upadanja u napast oponašanja modela 'muškosti', zna prepoznati i izraziti istinski ženski genij u svim očitovanjima društvenog života u svrhu potpunog nadilaženja svakog oblika diskriminacije, nasilja i iskorištavanja". Ne treba napominjati da je katolički feminizam sa svojom osnovnom koncentracijom na "život i obitelj" u sukobu s podtipovima feminizma koji se zauzimaju za pravo na abortus i s njihovom definicijom ženskih prava i odlučivanja o vlastitom tijelu.

Zanimljivo je odbijanje marksističke koncepcije Marthe Nussbaum. Ona smatra kako se na lokalnim nivoima, kada je posrijedi konkretna akcija, feministice povezuju s marksističkim pokretom, ali u tome ne vidi dugoročnu kvalitetu jer se unutar "kolektivističkog okvira" ne mogu potpuno ostvariti ženska prava. Osim toga, svaka je lokalna tradicija najčešće pod najglasnijim utjecajem muškaraca. Sklona liberalizmu, kaže kako je on samo ponekad bio "slijep za spol". Međutim, komunitarne vizije prema kojima su ljudi ono što su od njih stvorile tradicije, suprotne su liberalnom feminizmu, koji u biti prihvaća "sve vrste tolerancija". Feministički se pokret mora stoga zauzimati za dobrobit svih Drugih, a žene moraju znati što je dobro za njih, a što je dobro za ostale; to je bit razmišljanja Marthe Nussbaum (treba se sjetiti da načelo "dobra za žene" zagovara i W. Brown (2001)).

Nussbaum sastavlja listu "glavnih ljudskih funkcionalnih sposobnosti" kako bi odredila temeljno značenje dobra, a to je da svi građani trebaju imati mogućnosti (1999: 41-42). Ti ciljevi⁴² trebaju biti ugrađeni u javne politike. To su: *pravo na život; tjelesno zdravlje i integritet* (reproduktivno zdravlje, odgovarajući smještaj); *tjelesni integritet* (zaštita od nasilja, seksualnog zlostavljanja, kućnog nasilja, reproduktivna prava); *osjećaji, mašta i mišljenje* (pravo na opismenjavanje, matematičko i znanstveno obrazovanje, religijske slobode, umjetničko izražavanje); *emocije* (potreba za primanjem i davanjem ljubavi); *praktični razum* (odlučivanje o dobru i kritička refleksija u planiranju vlastitog života); *suosjećanje* (uključivanje u različite društvene interakcije, sloboda govora, pravo na dostojanstvo osobe koja je jednaka s drugima, pravo na nediskriminiranje); *ostale vrste* (pravo na život s ostalim biljnim i životinjskim vrstama); *igra* (pravo na smijeh, igru i uživanje u rekreaciji) i *kontrola nad okolinom* (političke slobode, sloboda govora, udruživanja i participacije i materijalna kontrola, pravo na vlasništvo, zaposlenje, ljudske uvjete rada).

Jedan niz ciljeva uključuje, Crespijevom terminologijom analizirano, razvoj unutarnje moći shvaćene kao temelj ljudskog postojanja. Nadalje, niz ciljeva uključuje odnose s prirodom i drugim ljudima, što pretpostavlja prakticiranje vanjske moći. Također, državne institucije trebaju osigurati u osnovi liberalan okvir koji sva ta prava omogućuje. Svi su ti ciljevi razvojnog karaktera unutar postojećih poredaka Zapadnih država, ali se postavlja pitanje koliko su ne-Zapadnjaci skloni idejama koje su u osnovi moralnog karaktera. Kada govori o nezapadnim kulturama i ciljevima politika, kao jedan od problema razmimoilaženja i potrebe za intervencijom u prava žena nezapadnih kultura, Nussbaum nalazi u praksi genitalnog sakaćenja. U osnovi je zahtjev da žena, bez obzira na to kojoj kulturi pripadala, ima pravo na slobodu i raspolaganje svojim tijelom. Ako može održati svoj ljudski integritet, nije potrebna intervencija, a ako ne može, lokalna se tradicija mora mijenjati, tj. negira se njezina povijesna i kulturna različitost.

Zahtjevi koje postavlja Nussbaum u osnovi su univerzalni i ne pate od spolno/rodniha označenosti, iako su pisani s mišlju o siromašnim ženama Indije i sličnih područja. Ne postoji posebna norma kojom bi se moglo ili trebalo odvajati ljude, dapače, stječe

⁴² Usporedbe radi, Malinowski je identificirao sedam osnovnih ljudskih potreba: hranjenje, reprodukcija, tjelesna udobnost, sigurnost, relaksacija, kretanje i rast (prema Schäfer, 2008: 146), što podsjeća na popis zahtjeva koji je sastavila Nussbaum.

se dojam da je sjedinjujući političko s emocionalnim područjem, "poljuljala" staru podjelu na javno i privatno područje. Takav njezin projekt zaziva mnoštvo redistributivnih politika i promjena te ga svrstava u temeljne zahtjeve koje građani imaju pravo postavljati svojim vladama. Time zahtjevi bivaju stavljeni pod "moralni kišobran" primjeren za različite kulturne "varijante", a feministička se teorija okreće od problema bijelih žena prema interesu za najsiriromašnije, istinske Druge. Liberalizam, onakav kako ga shvaća Nussbaum, oponira svakoj društvenoj hijerarhiji, političkim organizacijama koje traže dobro a da se pritom ne usmjeravaju na dobrobit svih svojih članova, kao i ideologijama nastalima temeljem jednakih, tradicionalnih ili utopijskih elemenata. On također oponira religijskom u dijelu u kojem ono krši ljudska prava. Nussbaum piše sa znanjem da feminizam u svojim zalaganjima i postignućima nema u svim kulturama jednake učinke. U Indiji se akademske feministice i dalje suočavaju i bore za praktične ciljeve: opismenjavanje žena, reformu zakona, promjenu zakona o silovanju, problemima seksualnog zlostavljanja, nasiljem u obitelji itd. (Nussbaum, 2001). Ipak, feministice SAD-a danas okrivljuju jer su zanemarile borbu izvan kontinenta. Nussbaum smatra da se krenulo potpuno nepotrebno, drugom, verbalnom i simboličkom politikom. "Novi feminizmi" prilično su pesimistični, smatra se da smo svi dio gotovo nepromjenljivih struktura moći koje petrificiraju identitete žena pa je i manevarski prostor djelovanja sužen. Takvi pristupi zanemaruju stvarno djelovanje. Posvećivanje javnom dobru, dakle politikama "mogućeg", jedan je od načina da se nešto postigne kao opreka kabinetskom feminizmu. Zbog toga Nussbaum odriče optimizam Butlerinoj teoriji i svodi je na male geste koje u biti jesu političke akcije, ali je nada da će se nešto promijeniti lažna. "Time se ne mogu nahraniti gladne žene niti zaštititi prebijane, niti se može dati pravda žrtvama silovanja ili zakonska zaštita homoseksualcima i lezbijkama" (2001: 397).

Baveći se problemom "raspodjelne paradigme" u suvremenim društvima, I. M. Young smatra kako "društvena pravda znači ukidanje institucionalizirane dominacije i ugnjetavanja" (2005: 23) i time ponovno potvrđuje zanimanje feminističke teorije za smještanje problema rodne moći unutar šireg okvira društvene neravnopravnosti, koji ne uključuje samo žene. Pod raspodjelnom paradigmom misli na "suvremeni diskurs o pravednosti koji podrazumijeva različita ideološka stajališta", odnosno "definira društvenu pravednost kao moralno ispravnu raspodjelu društvenih povlastica i tereta na članove društva, od kojih su najvažniji bogatstvo, dohodak i druga materijalna sredstva" (ibid., str. 25). Međutim, definicija pravednosti kao raspodjele uključuje i druga, ne samo materijalna obilježja, kao što su pravo, mogućnost, moć i samopoštovanje. Društvenoj se pravednosti ne može prići sa stajališta materijalnih dobara jer problem nije sam po sebi jednostavan. Ekonomska moć ne podrazumijeva samo bolju plaću nego i mogućnost donošenja odluka na različitim razinama (korporacijskoj, legislativnoj, proizvodnoj, promidžbenoj, financijskoj itd.). U biti problema je proces podjele rada na zanimanja i njima pripisane poslove.

Raspodjelna je paradigma izravno povezana s društvenom moći, ali se moći ne može prići korištenjem logike raspodjele, smatra Young, kao nečemu što u manjoj ili većoj mjeri imaju akteri. Moć je interaktivna, ona je odnos pojedinca koji tu moć upotrebljava i drugih pojedinaca, a ne materijalni predmet i iako u svojim sredstvima (novac,

oprema itd.) ovisi o njima, oni se s njom ne mogu poistovjećivati. Young kritizira "atomističku perspektivu" koja je usmjerena na moćne pojedince ili uloge i na one nad kojima ovi prvi imaju moć. U toj se perspektivi zanemaruje "šira struktura subjekata i postupaka" koja posreduje između dva subjekta. Tim se pristupima zanemaruju, kako Hartsock kaže, "strukturne pojave dominacije" koje "onemogućuju pojedince da sudjeluju u odlučivanju o svojim postupcima ili uvjetima u kojima djeluju". Pojedinci jesu moćni, međutim unutar sustava neki su ljudi moćniji, a drugi relativno nemoćni. Moć nije predmet raspodjele, jer ona kao i dominacija ima strukturni temelj. Ovdje Young prihvaća postavku Foucaulta; moć je u suvremenim društvima raspršena: "mnogi pojedinci na raspršenim položajima" su čimbenici moći "ali (...) nemaju "stvarnu" moć i povlastice" (2005: 43-44). Nussbaum upravo ove ideje o "fatalnoj moći" (shvaćene na tragu Foucaulta) smatra izrazito spornima. Ona odbacuje fatalistički utjecaj "sveobuhvatne strukturne moći" jer bi onda reformatorski pokušaji društvenih pokreta završavali tako što bi se na nove i manipulativne načine ponovno stavili u službu te iste, opscene i podmukle moći.

Ugnjetavanje kao svakodnevna, strukturna praksa nalazi se u biti diskursa borbe modernih društvenih pokreta. Ono nije posljedica izbora niti nastaje temeljem nečije političke odluke, smatra Young. Uzroci ugnjetavanja su "ugrađeni (...) u nepropitane norme, navike i simbole te u pretpostavke na kojima se temelje institucijska pravila i kolektivne posljedice poštivanja pravila" (ibid., str. 56). Diskriminacija žena tako je posljedica nesvjesnog sklopa (pretpostavki i reakcija) čak i "dobronamjernih pojedinaca" u svakodnevnim interakcijama. U medijima se ona ogleda kroz upotrebu stereotipa, u birokratskim organizacijama u postojanju hijerarhije. Nije stoga čudno što je Young pesimistična kada kaže da se diskriminacija ne može ukinuti zakonom ili oslobađanjem od "vladajuće skupine". Ugnjetavanje se "sustavno održava u glavnim gospodarskim, političkim i kulturnim institucijama" (2005: 56). Njezino određenje glavnih formi strukturnog ugnjetavanja uključuje seksizam, rasizam, diskriminaciju starijih osoba i homofobiju. Dakle, Young detektira niz skupina koje su u sličnom položaju, pa za nju "ženska priroda" i slični pojmovi nisu bitni. Ona smatra kako se identifikacija koja je u potki individualne moći ostvaruje u društvenoj skupini s kojom individua (žena) dijeli sličan društveni položaj, povijest i samoidentifikaciju, kao i kulturne prakse i način života, što je razlikuje od ostalih skupina. Ne postoji, dakle, pojam "zajedničke prirode" koju dijele pripadnici neke skupine.

Young se zauzima za redefiniranje značenja javnog i privatnog iako postoje teorijski i praktični razlozi za njihovo postojanje. Redefinicija uključuje uklanjanje hijerarhijske opreke između uma i osjećaja, univerzalnog i partikularnog, muškog i ženskog. Stoga participacijska demokracija treba promicati ideal heterogene javnosti u kojoj se razlike priznaju i poštuju. Privatno ne bi trebalo biti područje o čijem isključivanju iz javnosti odlučuju institucije nego pojedinac. I sama svjesna problema s ovim određenjem, Young ističe važnost zaštite privatnosti kao javnog problema. Međutim, "heterogena javnost" treba podrazumijevati dva načela: nijedna osoba, njezin čin ili aspekt života ne treba prisiljavati na privatnost i nijedna društvena institucija ili prak-

sa ne treba se a priori isključivati kao neprimjerena tema javne rasprave i izražavanja (ibid., str. 147).⁴³

U praksama osvješćavanja koje promoviraju društveni pokreti može se utjecati na strukturnu moć i tu Young ističe važnost djelovanja. U njihovu diskursu je nekoliko aspekata: izrabljivanje, marginalizacija, nemoć, kulturni imperijalizam i nasilje (ibid., str. 18). Izrabljivanje je najviše očito u radnom sektoru, u kojem žene i manjinske rase obavljaju tzv. sluganske poslove. Marginalizacija podrazumijeva otežano zapošljavanje pa time i društvenu marginalizaciju. Budući da pojedinci ne mogu iskoristiti svoje potencijale, pomaže im država, koja je često u raspodjeli socijalne pomoći nepravedna. Ženama često nije dostupan autonoman položaj u pravom smislu riječi jer ih njihove kućanske obveze stavljaju u položaj ovisnosti ili je pak netko o njima uvijek ovisan. Ponekad je plaća koju žene primaju za svoj rad toliko mala, posebno u slučajevima nekvalificiranog rada, da donose odluku kako im se kućni rad više isplati. Tada bivaju etiketirane kao "domačice" koje nemaju nikakvih prava i čiji se rad ne cijeni. Žene koje rade nekvalificirane poslove, kao i muškarci na sličnim nekvalificiranim poslovima, iskazuju nemoć kao još jedan oblik ugnjetavanja. Ti se radnici/radnice nalaze, kako Young kaže, u "nejasnom klasnom položaju" jer ih ne izrabljuju samo vlasnici, nego i visokokvalificirani radnici. Karakteristika je "nemoćnih" nedostatak samopoštovanja, autoriteta i samosvijesti. Dok se visokokvalificirani radnici neprestano usavršavaju temeljem svojeg sveučilišnog ili specijaliziranog obrazovanja, niskokvalificirani nemaju mogućnost napredovati ili postići priznanje. Njihov položaj u radnom procesu je ovisan, uvijek postoji autoritet kojem moraju odgovarati. U SAD-u takve poslove najčešće obavljaju obojene osobe čija se "nemoć" prepoznaje i u ostalim dijelovima društvenog života. Također, kulturom života (odijevanjem, govorom, ukusom i ponašanjem) niskokvalificirani radnici vode život koji ni u kojem slučaju nije "ugledan". I žene i muškarci toga položaja moraju u svakodnevnom praksama stalno dokazivati "ostalima" kako su vrijedni poštovanja.

Izrabljivanje, marginalizacija i nemoć vezani su za ugnjetavanje koje se provodi u društvenoj podjeli rada. To su ujedno konkretni načini da se podčine pojedinci. Kulturni imperijalizam, međutim, podrazumijeva mnogo više. On označava "univerzalizaciju iskustva i kulture dominantne skupine i njihovo utemeljenje normi" (ibid., str. 75-76). Iskustvo univerzaliziraju oni koji imaju pristup komunikacijama, pri čemu se komentiraju i izražavaju stajališta dominantne skupine. Tako kulturni imperijalizam stvara Druge ili one koji u odnosu na dominantne vrijednosti predstavljaju negaciju istih. Dominantna kultura prema ženama izražava seksizam kroz stereotipe koji se temelje na "znanju" o pravoj "biti" žena. Kao i Afroamerikanci ili hendikepirani, žene se svode na "prirodne" karakteristike čija je istinitost karkada neosporiva.

⁴³ Young ima pravo kada kaže da se o sastavnicama ženskog identiteta gotovo uopće ne govori u javnosti (menstruacija, trudnoća, laktacija) ili se zabranjuje govoriti, što zorno ilustrira nedavna vijest o zabrani postavljanja slika majki koje doje djecu na internetskom društvenom portalu Facebook, koji ih je proglasio opscenima. Sve je u redu kada svoje svakodnevne prakse zadržavaju unutar privatnog, međutim, problem nastaje kada ih počinju "oglašavati" u javnosti. Vidjeti internetski izvor: Facebook, 2008.

Konačno, nasilje kao najgrublji oblik potlačivanja unutar doma ali i na ulici, uz ostale rasne i spolno drukčije skupine, najčešće doživljavaju žene. Silovanje je jedna od učestalih društvenih praksi pa mnoge žene zaziru od samostalnih noćnih izlazaka jer naknadno dokazivanje nevinosti u slučaju nasilja najčešće istodobno podrazumijeva nemoralno ponašanje ili izgled kao i naknadnu društvenu stigmju. "Kulturni imperijalizam isprepleće se s nasiljem", kaže Young. Iako potlačene skupine često propituju vrijednosti dominantne kulture, propitivanja s jedne strane objavljuju njihova stajališta dominantnoj kulturi i tjeraju je na promjenu, ali s druge strane mogu biti izvor iracionalnog nasilja.

Ove dvije koncepcije (Nussbaumove i Youngove), po mnogome slične i različite, pokazuju raspon mišljenja suvremenog feminizma. Obje koncepcije imaju zastupljenu kritiku postojećeg, Nussbaum šire međukulturne razine, a Young zapadne kulture u čijem kontekstu dokazuje nužnost postojanja feminističkog, ali i drugih društvenih pokreta. Koncepcija I. M. Young mnogo je pesimističnija. Obje autorice daju prijedloge za poboljšanje položaja žena (utopijski elementi!), Nussbaum preko normativna za ljudske slobode, a Young preko ideala heterogene javnosti kao načina života koji se može postići u velikim gradovima, u kojima bi se mogao realizirati ideal priznanja potreba i interesa svih članova društva, a ne samo žena. To pokazuje shvaćanje kako rodnu ravnopravnost više nije moguće postići "u izolaciji" nego vodeći računa o pokušaju da se riješi niz nejednakosti.⁴⁴

⁴⁴ Kako spomenute ideje "mogućnosti" nisu izolirani slučajevi, zanimljivo je u ovom kontekstu spomenuti Paula Schafera (2008) i njegov vrlo sličan diskurs iznesen u knjizi *Revolution and Renaissance* koja se koristi vrlo sličnim, a ponegdje i jednakim elementima, kao i spomenute autorice u izgradnji svoje "kulturalne utopije". On smatra kako se konflikt u svijetu iskazuje kroz postojanje nejednakosti u bogatstvu, prihodima, globalizaciji, slobodnoj trgovini, kretanju profita. Također, neprestano postoji ista podjela svijeta na dva nejednaka dijela, kao što postoje i temeljne razlike u religijama, kulturama i civilizaciji. Schafer smatra kako donedavno prevladavajuće ekonomsko doba ne može omogućiti promjene za navedene globalne probleme pa se zauzima za ostvarenje "potpuno drukčije ekonomije" odnosno kulturalnog pogleda na svijet, ne nadajući se pritom da će potpuno nestati onaj ekonomski. Potrebu za "holističkom transformacijom" iskazuje predlaganjem dinamičkog razvoja kroz devet prioriteta značajnih u kulturalnom dobu: 1) novi pristup shvaćanju okoliša; 2) ispunjenje ljudskih potreba (rodna ravnopravnost, glad, smanjenje stope mortaliteta, borba protiv beskućništva); 3) novi pogled na bogatstvo (mjerjenje bogatstva kvantitativnim, ali i kvalitativnim terminima); 4) nova korporativna ideologija (korporacije podređene zadovoljenju ljudskih potreba i realnoj zaradi); 5) novi politički sustav (odgovornost vlada da razvijaju kulturu u općem i posebnom smislu te riječi), pri čemu kultura i politika ostvaruju "balansirane, harmonijske, sinergijske i održive veze između dijelova i cjeline" (2008: 228); 6) kulturalni pristup građanstvu (ostvarenje socijalnih, ali i kulturnih prava građana); 7) kulturalno obrazovanje (učenje o vlastitoj kulturi i kulturama drugih); 8) živi i "održivi gradovi" (gradovi koji omogućuju rad i imaju socijalno osjetljive programe u kojima se ističe važnost umjetnosti); 9) udruženi svijet (vizija koja se ostvaruje renesansom, a ne revolucijom). U kulturalnom dobu strateška je uloga rezervirana za vlade i međunarodne organizacije, obrazovne institucije, kulturne zajednice, općenito civilno društvo. Oni su važni u procesu donošenja odluka kako bi se premostio jaz između siromašnih i bogatih zemalja, kako bi se razvijali svi aspekti kulturnog života, odnosno kako kulturni razvoj ne bi bio "statičan, sterilan i elitistički".

3.16. Globalizacija rodni politika: institucijski i civilni naponi

Feminizam je na "naddržavnim" razinama najviše postigao, ili kako neki kažu, trijumfirao na području političke ravnopravnosti pa se time otvara pitanje ostvarenja društvene moći žena unutar lokalnih, nacionalnih i globalnih rodno primjenjivih politika. Na primjer, naponi EU-a usmjereni su na pritisak na zemlje članice u smislu poštivanja odredaba o jednakim plaćama ili na promjenu zakonodavstva ako je ono suprotno toj odredbi.⁴⁵

U širem smislu, jedna od funkcija modernih kapitalističkih država izravno je usmjerena na socijalnu skrb pa, između ostaloga, i na praćenje pojedinih feminističkih zahtjeva. Razlozi za takvo kooperativno ponašanje proizlaze iz srži kapitalističke socijalne države, koja odbija podjelu "na javnu sferu državne aktivnosti i sferu privatne poduzetničke gospodarske aktivnosti" (Young, 2005: 86). Država se trudi zadovoljiti osnovne potrebe i prava građana kako bi se zadovoljilo formalno načelo jednakosti i impersonalnosti. Ona više nije "samo" zainteresirana za gomilanje kapitala, nego i za kakvo takvo zadovoljenje potreba građana. U toj namjeri, država i dalje nije bez utjecaja bogatih i slabosti nemoćnih, ali je utjecaj novih pokreta bio toliko snažan da su na radikalizam zahtjeva države odgovorile suzdržanom umjerenošću u implementaciji istih u politike i socijalnu skrb.

Rješenje za poboljšanje položaja žena na tržištu rada povezano je sa *sferom politike*. Naime, tvrdi se da jedino afirmativna, prokreativna politika može potaknuti da se odnosi u privredi počnu rodno mijenjati (Walby, 2005: 14). Utoliko Sylvia Walby tvrdi da politički status koji su žene zadobile priznanjem njihova građanskog statusa ne znači ništa drugo nego da privredu strukturiraju političke institucije, nacionalna i europska naddržava. Politika nastoji ubrzati donošenje zakona a preporukama ili zakonima nastoje se provesti kulturne promjene.

Promatrano od 1918. godine, broj žena u parlamentima neprestano se povećavao. Sa sociološkog stajališta događali su se divergentni procesi. Iako su konzervativci upozoravali da se uvođenjem žena u politiku krše gotovo sve tradicionalne vrijednosti, s druge su se strane događale strukturne promjene u društvima postkapitalizma. Pad stope fertiliteta u svim zemljama starog kontinenta, razvoj sekularnog društva, bitni su čimbenici tih promjena. Također, domaćinstva postaju sve manja, raste stopa rastava braka kao i broj djece rođene izvan braka, žene rađaju sve starije. Radno sposobnih žena sve je više, iako one još uvijek rade u tradicionalnim ženskim zanimanjima.

U zapadnim se zemljama uslijed zahtjeva za fleksibilnošću privrede žene uključuju na poslove sa skraćenim radnim vremenom ili povremene poslove ne uspijevajući pritom ostvariti zadovoljavajuću socijalnu zaštitu, pa se tvrdi da je na djelu "sofisticirana segregacija" (Sowerwine, Grimshaw, 2004). Za mnoge žene, jer ih je među obrazovanimima sve više, problem prestaje biti pronalaženje posla nego i dostupnost dobro plaćenih poslova. Svi se slažu da nejednakost i nadalje postoji, pogotovo imigrantkinja i žena drugih, nebijelih rasa.

⁴⁵ Velika Britanija je još 1984. godine prihvatila Zakon o jednakoj vrijednosti.

Iz nastojanja da se odrede područja u kojima se očituje rodna neravnopravnost, nastale su nejednolike razvijene političke prakse nazvane *gender mainstreaming* ili rodno osviještene politike. Rodna politika jest oblik političke prakse koji rodne odnose određuje u interesu ili protiv interesa žena. Zahtjev za takvim diskursom opravdava činjenica da nasuprot žena nikada ne stoji "nerodni" objekt. Naime, kako kaže Walby, žene su se uvijek borile s različitim patrijarhalnim strategijama koje su sprečavale njihove uspjehe (Walby, 2006: 160).

Ciljevi političkih mjera okrenuti su prema radnom životu žena (skrb o djeci, diskriminacija u zapošljavanju, plaće), obiteljskom životu (razvod, nasilje u obitelji), spolnosti (kontracepcija i pobačaj). Rodno osviještena politika pretpostavlja uvođenje politike ravnopravnosti spolova u sve sustave i strukture, mjere i programe, procese i projekte. Ona je i način na koji se razumije rodna problematika i način njezine provedbe.

"Pravi" put prema priznanju svih građanskih prava ženama utemeljio je *Rimski ugovor* iz 1957. godine koji je u svoje odredbe uvrstio pravedno postupanje prema ženama. Na taj ugovor, redom su se nastavili ostali zakoni.⁴⁶ Uloga naddržavnih i državnih politika nastojala je tržišta rada učiniti što manje diskriminatornima. Te politike nastojale su utjecati i praktički mijenjati klasnu strukturu (Walby, 2006). Istodobno se u suvremenim društvima u javnosti stvorilo raspoloženje antifeminizma prema kojem se svako inzistiranje na ženskim pravima smatralo nepotrebnim, pa se od žena, slijedeći tu logiku, tražilo da podrobno dokazuju u kojim su to aspektima diskriminirane. Feministice su, međutim, odgovorile kako je dovoljno pogledati zastupljenost žena na položajima političke moći kako bi ta rasprava postala bespredmetna.

Takvo stajalište podupiru i velike međunarodne organizacije, konkretno UN, koji je još 1995. na Konferenciji o ženama u Pekingu prihvatio Platformu akcije kako bi se osnažio položaj žena u svijetu. Na toj je konferenciji sudjelovalo 2500 civilnih udruga.⁴⁷ Platforma je iskazala stajalište kako se razvoj ne može shvatiti isključivo u gospodarskim terminima dok god ne postoji rodna ravnopravnost. U njoj je identificirano dvanaest područja koja zahtijevaju akciju kako bi se pokazalo da rodna neravnopravnost ne može biti svedena samo na jednu dimenziju. Među pokazateljima su bili: siromaštvo, zdravlje, obrazovanje, nasilje, vojni sukobi, ekonomija, odlučivanje, mediji, okoliš itd., međutim rezultati dobiveni sakupljanjem podataka u skladu s određenim pokazateljima nisu do kraja bili usporedivi, jednako kao što sami pokazatelji traže doradu. Bitno je napomenuti da je na toj četvrtoj konferenciji o ženama izražena sumnja u značenje općeg pojma "žene" kao i da su razmatrane teme bile usko povezane s procesom globalizacije. Upozoreno je da globalizacija perpetuirati rodne ideologije i stereotipe, ali da također stvara mogućnosti i resurse koji pogoduju transnacionalnoj političkoj mobilizaciji (Croucher, 2004). Osim kritike patrijarhalnih praksa ocijenjeno je da se na svjetskoj razini sve više povećavaju mogućnosti za žene te kako one više ne mogu čekati da vlade reagiraju u njihovo ime.⁴⁸ Kako ne bi

⁴⁶ U Velikoj Britaniji slijedili su ga Zakon o jednakim plaćama 1970. godine, Zakon o spolnoj diskriminaciji iz 1975., Amandman o jednakoj vrijednosti iz 1984. itd. (Walby, 2005: 19)

⁴⁷ Na konferenciji u Nairobiju, Kenija (1985) 157 država poslalo je 1899 predstavnica.

⁴⁸ Također, Komisija UN-a za praćenje položaja žena prihvatila je višegodišnji radni program (2002.–2006.) o djelotvornoj primjeni *Platforme* iz Pekinga, pa je sazvana posebna sjednica

izgledalo da se na tim konferencijama u svemu postiže slaganje, treba napomenuti da postoji konstantno razmimoilaženje o pitanju reproduktivnih prava, u čemu su posebno agilne pojedine predstavnice tradicionalnih kršćanskih uvjerenja, islamskih zemalja i Latinske Amerike.

Od 1996. godine, sa stajališta zemalja EU-a, koncepcija rodno osviještene politike s jedne je strane "paket mjera" kojeg bi se sve članice EU-a trebale pridržavati, a s druge je strane to integracijski dokument koji je ujedno mjera vrijednosti i demokratičnosti svakog društva, odnosno države. Na razini EU-a osnovana je komisija pod nazivom *Equal Opportunities Commission* (EOC)⁴⁹ koja je još 2001. godine dala preporuke o reviziji plaća i ispitivanju različitih praksi na području zapošljavanja žena.⁵⁰

Iako postoje različite strategije kojima se nastoje mijenjati rodni odnosi, moguće je identificirati tri najčešće: 1) one vezane za procese ekonomskog i ljudskog razvoja, 2) specifične za promjene u pojedinim zemljama i 3) ostale, povezane sa svjetskim političkim strujama i razvojem međunarodnih načina vladanja (Walby, 2005a: 371).

Koliko se promjena dogodilo na području ženskih ljudskih prava pokazuje to da politički diskurs EU-a danas zvuči kao radikalni feministički diskurs od prije nekoliko desetljeća. Politike EU-a koncentrirane su oko tri osi: a) jednakih plaća usmjerenih na poništavanje diskriminacije u plaćama; b) jednakih mogućnosti koje potiču žene na kontinuiranu zaposlenost i procese desegregacije zanimanja; i c) smanjenja razlika u plaćama i poboljšavanja naknada za nisko plaćene ženske poslove (Plantenga, Remery, 2006: 51). Tome treba dodati i interes da se poveća broj žena na upravljačkim položajima u tvrtkama pa je Odbor za prava žena Europskog parlamenta nedavno izglasao prijedlog rezolucije koje ide u tom smjeru. Europska komisija bi do 2012. godine trebala predložiti zakon "koji bi uključio kvote za povećanje broja žena u upravljačkim tijelima kompanija na 30% do 2015. i 40% do 2020. godine (MVPEI, 2011).

U nastojanja EU-a i drugih zemalja feminizam je ipak posumnjao: "posljednjih nekoliko godina javljaju se i kritički glasovi, prije svega kad je riječ o tome koliko je to transformativna strategija, dakle demokratska i participatorna te otvorena za različitosti, a koliko je posrijedi samo socijalni inženjering i birokratsko sredstvo integracije

Opće skupštine UN-a naslovljena *Women 2000: gender equality, development and peace for the twenty-first century*. Za svaku su godinu prihvaćeni posebni zadaci ovisno o temi: iskorjenjivanje siromaštva, upravljanje okolišem, ublažavanje prirodnih katastrofa, participacija i pristup žena medijima i informacijskoj tehnologiji, ženska ljudska prava i eliminacija nasilja, uloga muškaraca u postignuću rodne ravnopravnosti, participacija žena u prevenciji konflikata i gradnji mira, ravnopravna participacija žena i muškaraca u donošenju odluka na svim razinama itd.

⁴⁹ EOC je odredio da bi do 2003. godine 50% velikih organizacija, a 25% ostalih do 2005. trebalo provesti rodnu reviziju plaća (Zaborski – Čunović, 2004).

⁵⁰ Istraživanje EOC-a na velikim i srednjim organizacijama u Velikoj Britaniji (N=251) pokazalo je kako su plaće rodno segregirane, da žene češće (60% od dvije trećine ispitanih organizacija) rade administrativne poslove te da se bonusi češće isplaćuju menadžerima (muškarcima), iako na svim razinama postoji nedostatak adekvatnih statističkih pokazatelja razvrstanih prema spolu. U tim je rezultatima ustanovljeno da javni/državni sektor mnogo češće posvećuje pozornost politici osiguranja jednakih plaća, za razliku od privatnog i industrijskog. Osim toga, preporuke za reviziju plaća ne mogu se jednostavno ostvariti, naime, postoje najmanje dva problema: skupoća i nedostatak statističkih podataka.

jednakosti posredstvom tehničkih alati i metoda. Feminističke teoretičarke i aktivistkinje svjesne su zamki koje donosi promicanje rodne perspektive u politiku, jer se boje da će se samo na normativnoj razini, smještanjem rodne perspektive u "glavne tokove" *mainstreaming* politike zanemariti rodne razlike u korist tek nominalne, formalne ravnopravnosti...." (Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije, 2007: 80-81).

Institucijske napore, također, kritički prati teorija. Stvaraju se modeli primjene i analize utjecaja i dometa politika. Jedan od pristupa razlikuje tri modela; prvi se temelji na ideji ravnopravnosti, pogotovo na područjima u kojima tradicionalno dominiraju muškarci; drugi model, temelji se na jednakoj vrijednosti različitih doprinosa žena i muškaraca u rodno segregiranom društvu; a treći počiva na inauguraciji novih normi za oboje, žene i muškarce, ili na transformaciji rodnih odnosa. Rees smatra da tek treći model označava pravu promjenu rodnih odnosa, dok je za prva dva upitno spadaju li u rodno osviježene politike (Rees, 1998, navedeno u Walby, 2005b: 455).

Proces rodnog osviježavanja ima različite oblike: zauzimanje za rad udruga na međunarodnoj i lokalnoj razini, sastavljanje međunarodnih stručnih skupina, pojave izomorfno razvoja u Europi, slijeđenja političkih odluka članica EU-a na putu pridruživanja Uniji. Što više pojedina država gubi na svojem suverenitetu priznajući naddržavnu regulativu EU-a, to je položaj žena društveno osviženiji (Walby, 2005b: 458). Time on postaje povezan s nacionalnim, nadnacionalnim, odnosno globalnim pritiscima, ili regulirajućim zakonodavstvom. Ta politika ubrzava promjene koje bi se prije ili poslije možda dogodile u nekom društvu ili se nikada ne bi dogodile.

U svakom se slučaju najnaprednijom na svjetskoj razini pokazala Europska unija, koja je još u Lisabonskoj agendi i Europskoj strategiji zapošljavanja odredila djelovanje prema postizanju rodne ravnopravnosti. Svaka članica EU-a, u skladu sa strategijom zapošljavanja, trebala je osmisliti način na koji će u Nacionalne akcijske planove (NAP) uvrstiti indikatore rodne ravnopravnosti. Rezultati praćenja statističkih podataka pokazali su da je u područjima koja su bila izravno povezana s rastom BDP-a postojao znatan napredak institucionalnih mehanizama, indikatora i statistika, za razliku od područja koja su bila općenitije naravi, poput ženskih ljudskih prava, za čije praćenje nije bilo toliko razvijenih institucionalnih mehanizama ni međunarodne statističke usporedivosti (Walby, 2005a: 384).

Ovaj primjer pokazuje kako je teško operacionalizirati teoriju u politiku kao i da su zemlje članice najčešće zainteresirane za rodne politike primjenjive u ekonomiji. Politika EU-a ocjenjuje se najnaprednijom u području tržišta rada jer pokušava zadovoljiti potrebe žena da uravnoteže karijeru i obiteljske obaveze, iako ovaj primjer pokazuje kako su implikacije rasta moći globalnog kapitala ispresijecane političkim utjecajem i različitim strategijama.

Feministička teorija u ovoj konstelaciji ima dvostruku ulogu: ona je s jedne strane uvučena u razradu koncepcije i terminologije korištene u politikama, a s druge strane prisiljena je valorizirati posljedice. Ta vrsta odnosa teorije i prakse pokazuje napetost u smislu da postoje različite varijante primjene rodnih politika ovisno o različitim društvima. Stručnjakinje za rodna pitanja pojavljuju se kao posrednice između te-

orije, državnih politika i civilnog društva. Feministička se ekspertiza u tom slučaju pojavljuje kao *forma moći* u vrlo bliskom odnosu s državom. Stručnjakinje dobivaju status "vladinih službenica", čime se feminizam počinje oslanjati na angažman profesionalnih feministica što je u skladu s tendencijom modernih društava u kojima se ljudi sve češće oslanjaju na stručnost.

Istodobno se sve više razvijaju institucije civilnog sektora: ženske nevladine udruge, autonomne ženske grupe, sekcije u političkim strankama itd. Aktivisticama nije cilj preuzeti vlast, državnu moć, nego zainteresirati javnost i potaknuti ograničene promjene na područjima koja smatraju kritičnima za razvoj (to mogu čak biti utjecaj birokracije ili osporavanje potrošačke paradigme). Ipak, njihovi se zahtjevi često ocjenjuju partikularističkim, iako postoje primjeri umrežavanja interesa, pa se feminističke aktivistice jednim svojim dijelom uključuju u mirovne kampanje ili u ekološke akcije (Žene u crnom, 2008).⁵¹ Organizacije te vrste nisu samo usmjerene na intrigiranje javnosti preko performansa, okruglih stolova, tribina ili predavanja, nego se zauzimaju za proširenje prava na različitim područjima društvenog života (borba protiv rasizma, ksenofobije, antisemitizma itd.). Zanimljiv je jedan od slogana *Žena u crnom* koji kaže: "Uvijek neposlušne patrijarhatu, ratu, nacionalizmu, militarizmu". Ova organizacija ne samo što propituje odnose moći u državi, jer je to grupa feminističko-antimilitarističke orijentacije, nego također organizira putujuće ženske mirovne radionice, međunarodne i regionalne skupove i radi na osvješćivanju javnosti. Cjelokupna se njihova aktivnost može sažeti pod pojmom *obrazovanje za demokraciju* što ne uključuje samo borbu sa stereotipima nego i osnaživanje žena za stvaranje mirovne politike.

Mnogi su društveni pokreti unutar sebe odlučili institucijski djelovati, pa su se razvile organizacije kao što su SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja u Hrvatskoj, Sigurna kuća, B.a.b.e. itd. Tek nakon dugog niza godina autonomnog djelovanja država ih je počela uključivati u vlastite projekte, što je vjerojatno bila posljedica utjecaja globalnih promjena ali i njihovog stalnog pritiska na javno mnijenje. Time je slogan "osobno je političko" oživotvoren, odnosno politizirani su svi aspekti društvenog života. Javna rasprava o svekolikim pitanjima ne ostvaruje se samo u jednom taboru, postoji mnoštvo civilnih organizacija koje na različite načine politiziraju svakodnevno iskustvo.

Svemu su u novije vrijeme izrazito pridonijele komunikacijske tehnologije koje omogućuju zbližavanje, otvorenost i dijeljenje iskustava te disperziju znanja o ženama koja bi da te povezanosti nema, ostala nepoznata. Institucije civilnog sektora stvorile su globalnu mrežu koja, osim razmjene informacija omogućavaju savjetovanje i lobiranje za promjene. Uloga tehnologije je u tome procesu nužna jer su u međuvremenu otvorene na stotine internetskih domena na kojima se informira i raspravlja o stanju ženskih prava, čime je stvoren svojevrsni *transdržavni aktivizam* (Croucher, 2004: 177).

Još uvijek se vodi sukob o tome promiče li ženska prava najbolje rodno neutralna ili rodno osvijestena politika. Neke feministice ističu kako se život muškaraca i mogućnost neprekinutog ostajanja u radnome procesu ne može uzimati kao norma, a npr. trudnoća stavljati u kontekst "privremene nesposobnosti za rad" zato što je riječ

⁵¹ Vidjeti internetski izvor.

o normalnom procesu vezanom za život žena. Pitanja o tome hoće li se muškarcima omogućiti da preuzmu roditeljske obveze nakon porođaja, zahtijeva rodno neutralnu politiku.

O velikim razlikama među ženama moralo se razmišljati dok su se osmišljavali različiti politički planovi. Pokazalo se da žene nemaju jedinstven politički identitet što je došlo do izražaja u različitim političkim kampanjama. Na primjer, u Francuskoj je 1981. godine osnovano *Ministarstvo za ženska prava* u vrijeme Mitterandove vlade. Ono se bavilo spolnom diskriminacijom na području rada, pomagalo različite ženske organizacije, osnivalo skloništa za pretučene žene, savjetodavne centre, vodilo kampanje za slobodno korištenje kontracepcije itd. Devedesetih je godina uveden paritetni zakon koji je propisao ravnotežu žena i muškaraca na izbornim listama. Takvim aktivnostima država se nije pojavila samo kao pratitelj feminističkih težnji, nego i kao inicijator tzv. *državnog feminizma*.⁵²

3.17. Kulturni trijumf – ženski studiji

Važnost simboličkih formi ili kulture još je uvidio Max Weber. Kultura ima, rekao je, funkciju simboličkog posredovanja, naime, svi proizvodi ljudskog duha – jezik, mitologija, religija, umjetnost, vještina, znanost, filozofija, pravni sustav, obrasci ponašanja – odnos su čovjeka sa stvarnošću i sa samim sobom. Američki kulturolog Clifford Geertz, nastavljajući se na Weberove ideje, predložio je definiciju kulture prema kojoj je "čovjek biće koje zapleteno u značenjska tkanja koja je samo istkalo" (navedeno u Crespi, 2005: 16). Pod tkanjem je mislio na kulturu. Analiziravši tu definiciju, njemački germanist i teoretičar medija Jochen Hörisch (2007:138) s pravom je postavio niz pitanja koja se čine vrlo operativnima za tematiku o kojoj će ovdje biti riječi u smislu određenja problematike ženskih studija: tko plete, tko тка, tko radi dizajn, što je tvar kulture, kako se mijenja moda, postoji li alternativna tkalačka kultura, treba li ili postoji li kultura za sve, postoji li prava kultura, što se događa pri sudaru kultura te konačno što vrijedi kulturno štovati, što su neke od tema kojima se bave i ženski studiji.⁵³

⁵² Nisu sve pokušaje angažmana žena pratili uspješni učinci. Slučaj Margaret Thatcher jedan je od najpoznatijih. Autoritarnost i ratobornost, politički konzervativizam, dapače radikalizam, nemilosrdnost u provedbi svojih namjera, neke su od odlika njezine politike. Nije uzalud Margaret Thatcher dobila nadimak "Željezna Lady". Često je upravo ona isticana kao primjer negativne moći žene koja je osvojivši vlast, preuzela ista načela kao i "muškarci" i koja nije ništa posebno napravila na područjima koja su joj trebala biti najbliža, a to su ženska i socijalna prava itd.

⁵³ U mnoštvu definicija koje pokušavaju dati određenje kulture ističe se E. B. Tylor koji je kao i neki antropolozi vidio kulturu kao širi termin koji promiče holističko razumijevanje kulture. On je 1871. godine definirao kulturu kao "kompleks koji uključuje znanje, vjerovanja, umjetnost, moral, zakone, običaje i ostale kapacitete i navike ljudi kao članova društva" (navedeno u Schafer, 2008:143). Od zanimljivih definicija treba napomenuti onu Hallovu (2005), jer on pod kulturom podrazumijeva "sumu svih aktivnosti u društvu". Hall je radio na objašnjenju kako su kulture interaktivne i kako iz interakcije kultura dolazi do prenošenja vrijednosti pa se potreba za međusobnim razumijevanjem uvećava. UNESCO-va definicija iz 1982. određuje kulturu kao kompleks distinktivnih duhovnih, materijalnih, intelektualnih i emocionalnih

Između feminističke politike i akademskih proučavanja roda proizašlih iz ženskih studija ne postoji velika razdvojenost. Naime, oni su samo lice i naličje te istog projekta političke naravi kojem je cilj konfrontirati se s postojećom raspodjelom društvene moći. Gledano šire, zasluga je kulturalnih studija⁵⁴ zahtjev da akademski rad ne ostane samo akademski nego da se povezuje s drugim područjima djelovanja i uključujući u šire društvo. Taj diskurs također je proizašao iz Foucaultovih zamisli o tome kako se sva znanja preklapaju odnosno "...kulturalni studiji nastoje upravo u vrstama veza između znanja i prakse pokazati u čemu je distinktivnost njihovih stajališta: primjerice, u povezivanju onoga što ih zanima preko odnosa između kulture i moći s politikom društvenih pokreta, ili u razmatranju doprinosa kulturalnih studija kad je riječ o politici pojedinca u odnosima među spolovima" (Bennett, 2005: 15). U odnosu građanskog društva, kulture i države kulturi se dopušta autonomnost i oblici društvenog djelovanja, tj. ona postaje sredstvo djelovanja na socijalno.

Predmet kulturalnih studija odnosi su kulture i moći, tj. odnosi spola, klase, rase, kolonijalizma i imperijalizma, prirode i čovjeka. Oni razvijaju kulturnu svjesnost, znanje i razumijevanje kulture općenito (Schafer, 2008). Njihova ambicija postaje djelovati na "društvene posrednike" kako bi se dogodila promjena. Promjene se događaju tek u vrijeme modernih sustava vladanja jer je obnašanje vlasti povezano s procesima spoznavanja disperzije moći. Jedan od učinka kulturalnih studija također je shvaćanje kako oblici kulturne borbe više ne ovise o borbi protiv jednog izvora moći (država, vladajuća klasa, patrijarhat) ili aglomerativnog izvora moći (patrijarhalna imperijalistička država), nego da uključenost intelektualaca u područje kulture mora počivati na "političkim detaljima" kroz djelotvorne pristupe i postupanja prema vladinim programima kroz koja se organiziraju i reguliraju određena područja ponašanja (ibid., str. 111-113).

O potrebi za proučavanje života prosječnih žena elizabetinskog razdoblja pisala je još Virginia Woolf. Ona je smatrala kako nedostaju stvarni podaci o ženama: "u kojoj se životnoj dobi udavala; koliko je u pravilu imala djece; kako joj je izgledala kuća; je li imala zasebnu sobu; je li kuhala; koliko je vjerojatno da je imala služavku?" itd. Izrazila je potrebu i otvorila pitanja treba li se povijest dopunjavati ženskom poviješću, te što povlači za sobom feminističko ispisivanje povijesti (Scott, 2003: 34).

Suvremeni feminizam je preko kulture, odnosno ženskih studija utemeljio jedan od najdalekosežnijih projekata kulturne politike u smislu određenja ženske kulture, formiranja ženskog identiteta i ženskih potreba za znanjem, iako vjerojatno na to nitko nije računao, jer se smatralo kako žene ne raspolažu nikakvom silom kojom bi mogle nametnuti svoje ideje društvu i još iz toga izvući političku korist. Svi aspekti svakodnevnog iskustva postali su predmet analize i kritike: "jezik, humor, stilovi

oblika koji karakteriziraju društvo ili društvenu grupu. Kultura uključuje umjetnost i književnost, moduse života, temeljna prava ljudskih bića, vrijednosni sustav, tradiciju i vjerovanja. Prema Schaferu, kada se kultura sveđe na esencijalno, onda uključuje pogled na svijet, vrijednosti i ljude. On razlikuje srednjovjekovnu vjersku, renesansnu estetsku i zapadnu ekonomsku kulturu.

⁵⁴ Kulturalni studiji bave se analizom kulturnih oblika i djelatnosti u kontekstu odnosa moći, koji uvjetuju njihovo stvaranje, optjecaj, razmještaj i učinke (Bennett, 2005: 85).

oglašavanja, ljubavne veze, odijevanje, norme odgoja i drugi svjetovni i trivijalni elementi ponašanja" (Young, 2005: 110). Također se kao predmet proučavanja postavljaju seksualna i erotska iskustva žena, pojam "normalne" seksualnosti itd. Drugost se analizira kako bi se pokazalo postojanje jednakovrijednosti iskustva i kako bi se pokazalo da različito ne znači i devijantno.

Ako se prihvati pretpostavka kako je znanje, njegovo prihvaćanje ili odbijanje povezano s društvenim okolnostima, za uspon feminizma vežu se neke nepobitne činjenice: žene su obrazovanjem dobivale mogućnost upozoriti na specifična ženska iskustva, povijest i feministička znanja za koja se u široj javnosti nije ni znalo da postoje. Kompresija znanja oblikovala je odrednice ženske kulture kao predmet studija, ali i kao tehniku osnaživanja. S jedne su strane stvarana specifično ženska znanja, a s druge je utjecaj feminističkih ideja bio toliko jak i rasprostranjen da su, barem u američkom kontekstu, one postale dio znanja u akademskim institucijama, ali uglavnom na zasebnim odjelima ili centrima. Ipak, "kulturalni studiji poznati su po preosjetljivosti na ortodoksiju onih koji u njima sudjeluju, što se pozitivno manifestira u obvezi prema interdisciplinarnosti, a negativno u izbjegavanju autoriteta; nemaju jedinstvene teorije, tekstualnoga kanona, disciplinarnost istine, dogovorene metodologije, zajedničkoga nastavnog programa, ispitnoga gradiva ili profesionalne zajednice, uopće nemaju materijalne cjelovitosti" (Hartley, 1991, navedeno u Benner, 2005: 58).

Ženski se studiji percipiraju kao "sigurni prostori", zaštićenih od verbalne dominacije muškaraca. Revnost nekih predavačica bila je tolika da su neke, od kojih je najpoznatija Mary Daly, zabranjivale prisutnost studenata – muškaraca – na svojim predavanjima čak pod optužbom da se time provodi spolna diskriminacija i ljudsko pravo na obrazovanje. Programi potiču žene na iznošenje vlastitih iskustava, motiva i kritičkog razmišljanja, dijaloga i potpore. Jedan od važnih ciljeva takvih programa jest i poticanje ženske solidarnosti. Programi imaju zadatak jačati ženski subjekt i njegovo iskustvo.

Utemeljeno na stajalištu kako žene ionako nitko ne sluša kada govore, te iz često prisutnog ženskog straha od javnog nastupa, smatra(lo) se kako je studentice bolje segregirati. Jedan od elemenata opravdanja segregacije, ali i poticaja na njezino stvaranje, bila je ideja kako prvo treba ojačati samosvijest žena a tek se potom "maknuti" od spornih kategorija "žena" i "ženskosti". Ženski se studiji, a poslije i rodni, ne vežu za postojeće institucije zbog prevladavajuće ideje kako se u njima diseminira samo muško znanje. Oni se smatraju alternativnom kulturom sve dok kolegiji usmjereni na rodno osjetljiva područja nisu bili kooptirani na razna sveučilišta.

Početkom devedesetih godina nastaje organizacija *Women's International Studies in Europe*,⁵⁵ "koja nastoji unaprijediti obrazovanje žena, istraživanja i publiciranje žen-

⁵⁵ WISE je podijeljena na sedam sekcija: 1. ženski rad, izvori i državne politike, 2. suvremeni feminizam i njegove strategije, 3. kulturna praksa i komunikacija, 4. rasizam i diskriminacija u izbjegličkoj i imigracijskoj politici u Europi, 5. žene, znanost i tehnologija, 6. istraživanja o nasilju i 7. žene predavačice na fakultetima društvenih znanosti i institutima višega profesionalnog obrazovanja. Četiri puta na godinu WISE objavljuje novine s izvještajima iz zemalja članica i izvještajima sekcija, te informacije o konferencijama, publikacijama, izvorima financiranja i slično (Knežević, 1994). Više o WISE pogledati na internetskim stranicama.

skih radova, inicirati razmjenu studentica i nastavnica na evropskim univerzitetima, osnažiti razvoj mreže ženskih studija u Evropi, pomoći uspostavu ženskih studija u Evropi tamo gdje još ne postoje i, što je osobito korisno, braniti interese ženskih studija na evropskoj razini u za to prikladnim institucijama i organizacijama" (Knežević, 1994: 1). Istovremeno se organizira mnoštvo konferencija, javnih okupljanja i grupa za pritisak.

Ženski studiji su, osim obrazovnog središta, bili jedan od najvažnijih izvora istraživanja feminističke teorije, što je bilo izravno povezano s porastom obrazovanja žena u društvenim i humanističkim disciplinama. Upravo su te nekadašnje studentice bile među važnijim sudionicama drugog vala feminizma koji je počeo šezdesetih godina, kada su se pridružile studentskom pokretu.

Važan poticaj osnutku ženskih školskih ustanova dala je i popularna kultura: objavljuju se časopisi koji jačaju žensku samosvijest i potrebu za znanjem. Uglavnom, teorijske se ideje šire u obliku knjiga i časopisa pa se može reći da je vrlo živa izdavačka aktivnost popularizirala feminističke ideje. Čini se da je kulturni utjecaj feminizma (obrazovanje i izdavačka djelatnost) udružen s izrazito jakim medijskim prodorom u vrijeme drugoga i trećega vala feminizma učinio za dobrobit žena zaista mnogo; neka viđenja toga prodora smatraju da je on vredniji od prodora žena na upravljačke položaje i masovnog zapošljavanja. U tom se smislu kultura zajedno s pokretom u konkretnim povijesnim okolnostima pokazala kao pokretačka sila u traženju ravnopravnosti.⁵⁶

Međutim, kako svako lice ima i naličje, nastaju prijeperi o pitanju je li otupjela "oštrica" ženskih studija, te koliko su oni još uvijek kritički, politički i institucijski izazov univerzalnom kurikulumu. Jesu li i u kojoj mjeri studiji povezani s feminističkim aktivizmom, daju li samo znanje o feminizmu ili odgajaju nove aktivistkinje te jesu li postojeće koncepcije učenja dovoljno osjetljive na "ženske razlike"? Postavljena pitanja u biti su bila ista kao i problematizacija teorije.

Gledano u cjelini kulturalni su, pa tako i ženski studiji, utjecali na područje zanimanja sociologije, povijesti i ostalih disciplina nadajući se da će znanjem nadmašiti te discipline zbog navodne superiornosti interdisciplinarnog diskursa, zbog čega su bili izvrgnuti oštroj kritici. Opravdanje za interdisciplinarnost nalazi se u pokušaju da se patrijarhalizam objasni proučavanjem sveukupnog načina života. To je izazvalo niz kritika koje se odnose na samu srž kulturalnih studija; na uporabu teorija i metoda i nemogućnosti da se jasno definiraju status kulturalnih studija, intelektualne discipline i institucija unutar kojih djeluju.

Kritizirana je svojevrсна nadmoć u tumačenju znanja. Istaknuto je, naime, da djeluju kao "fantomski društveni pokret" ili "zamjena za radničku klasu" ili za "protuhegemonijske saveze društvenih snaga"⁵⁷ koji bi trebali zauzeti mjesto proletarijata, odnosno da prenošenjem znanja od taktike oponiranja prelaze u korpus znanja čijim

⁵⁶ Treba reći da je Nacionalno vijeće za visoko obrazovanje u RH dalo preporuku 2008. godine da se rodni kolegiji slušaju u preddiplomskoj, diplomskoj i posljediplomskoj nastavi kako bi se ispunili zahtjevi Nacionalne politike za ravnopravnost spolova.

⁵⁷ Termini koje koristi T. Bennet (2005).

bi se prenošenjem omogućila institucionalizacija, što bi u konačnici rezultiralo smještanjem nastavnika kulturalnih studija na stranu onih koji vladaju.

Iako se jezgra osposobljenog sloja intelektualaca u sklopu kulturalnih studija nije vezala ili pripremila, kako Bennett (2005) kaže, "za neki povijesni pokret u nastanku" te iako je vjerojatnost da će se to dogoditi mala, stvorio se sloj obrazovanih žena koje su unutar feminističkog diskursa različitih disciplina zauzele ključna i utjecajna mjesta.

Mnoge od njih su sklopile savez s "mašinerijama vlada" u najširem smislu riječi. Njihovim i uključivanjem ostalih "kulturnjaka", kažu kritičari, tradicija kulturne kritike je pala u vodu jer se dopuštalo i dopušta se da kulturno iskustvo oblikuju instrumenti vlasti preko institucionalizacije i novih oblika podučavanja.

Kritika je utemeljenje našla u povijesti i posebnosti buržoazije koja je kao klasa bila prisiljena voditi računa o pristanku onih kojima vlada te voditi aktivnu politiku u obliku zanimanja za kulturu podređenih klasa kako bi zadobila potporu u misiji tržišne ekspanzije.⁵⁸

Kontrastni uvid u Foucaultove i Gramscijeve radove omogućio je Bennettu kritiku suvremene koncepcije kulture⁵⁹ i uključenosti intelektualaca u kulturu te postavljanje teze kako je kultura "znanost reformatora", pri čemu ona nipošto nije niti egzaktna ni neutralna. Foucault i Gramsci pripisuju kulturi osnaženu ulogu u ustroju i funkcioniranju suvremenih sustava vlasti, a buržoaziji pozornost i brigu za subjektivni život podređenih. Tome su usmjereni u prvom redu ideološki aparati države⁶⁰ – obrazovanje i mediji (ibid., str. 93).

Jezik Drugih, smatra Bennett, pokazao se mobilnijim od jezika kulture vladajuće klase i kulture podređene klase jer se bavi različitim područjima moći (klase, roda, kolonizacije) za razliku od kulture radničke klase koja stupa u "nagodbu s kulturom vladajuće klase". Otpor Drugih se, međutim, ne može unaprijed teorijski promisliti pa se u sklopu toga, a i šire treba, kako kaže, čuvati "šik radikalizma" i prestati grozničavo kopati po ideji da bi se kulturalni studiji trebali zaokupiti tim "svetim" ciljem.

⁵⁸ O tome je opširnije pisao Gramsci, koji je smatrao da je "država postala "odgajateljica" posvećena zadaći podizanja "velike mase stanovništva na određenu kulturnu i moralnu razinu koja je podudarna s potrebama proizvodnih snaga za razvitkom, te stoga s interesima vladajuće klase" (opširnije u Bennett, 2005: 90-91).

⁵⁹ Misli se prvenstveno na koncepciju kulture kao "načina života" koji prvi put ulazi u upotrebu s Taylorom.

⁶⁰ Gramsci je državu smatrao dijelom odnosa moći. Ona ih pomaže oblikovati i sastavljati. Njezina uloga je jačati klasne odnose moći u građanskom društvu (u Bennet, 2005: 99).

4. DOSEZI VANJSKE MOĆI

4.1. Odabrani aspekti podjele rada

Feminističke teorije često polaze od podjele rada kao jedne od važnih pokazatelja neravnopravnosti na tržištu rada. Smatra se da ona utječe na sve druge oblike nejednakosti, djelujući linearno, pojačavajući ih te da je osnova nejednake distribucije moći. Podjela rada omogućuje muškom spolu veću gospodarsku i političku moć ne samo u društvu nego također na području obiteljskih veza. Spolna podjela rada opterećena je vrijednostima zapadne, maskulinističke kulture jer se temeljem spola društveno pripisuju uloge.¹ Bourdieu (2001) se koristi sintagmom "negativnog simboličkog koeficijenta" povezanog s tjelesnim, kojim su žene odvojene od muškaraca. Slabost ženske tjelesne konstitucije, podložnost "prirodi" u obliku menstrualnih ciklusa i dugotrajnih razdoblja trudnoće ostavilo je traga na percepciju i karakternih ali i radnih osobina žena. Rad koji su žene obavljale u kući imao je manju važnost od rada koji su obavljali muškarci. Vještine u radu rukama, vez, manji radovi na zemlji (sadnja, okopavanje) općenito kultiviranje tla, rad na prikupljanju i pripremi hrane, briga za djecu i starije, pomoć ukućanima, uključile su tjelesnost u strukture koje su se zadržale u kolektivnoj svijesti kao one koje su imanentne ženskoj prirodi kao takvoj. Sve što je bilo povezano s vještinom ruku, pripisivalo se ženskom radu. Žena je još od aristotelovske tradicije dobila, ali i na sebe preuzela teret "pomoćne radne pasivnosti", iako je posve jasno da su žene u povijesti mnogo radile. Spolna konotacija, određenost habitusa tjelesnošću nije izražavala samo opće, muško stajalište o ženama nego i žensko viđenje samih sebe, misli Bourdieu. Pripisana neozbiljnost i djetinjastost, vjerojatno zbog posvećenosti odgoju djece, odrazila se i na leksik: žene su tepale, gutale slova i riječi, koristile se umanjenicama, zabavljale i brinule se hoće li potomstvo izrasti u ljude.

Rasni aspekt problematike pokazuje da ako je i bijela žena viktorijskog razdoblja odista većinu svojega vremena provodila u izradi akvarela i sviranju klavirskih koncerata, "crna" je žena negdje u isto vrijeme na plantažama pamuka u Americi ili na brodovima koji su gazili preko Tihog oceana bila seksualno ponižavana, tukli su je i svojim je grubim prstima radila mnogo teže nego neki muškarci bijele rase.

¹ Ann Oakley (2005) upozorava da u mnogim kulturama žene i muškarci obavljaju jednake poslove kao što su lov, zajednički odgoj djece itd.

Promjene koje su se dogodile u 20. stoljeću u svijeta rada, brza i učinkovita industrijalizacija, masovno zapošljavanje, urbanizacija, promjene u gospodarskim mogućnostima i načinima življenja udaljile su žene od (samo)reproduktivne i obiteljske "utemeljenosti". Usavršena i visoka podjela rada kao oznaka modernih društava o kojoj je još pisao Durkheim (1972), stvorila je nove odnose među ljudima. Mogućnost školovanja, promjene funkcija školskih ustanova u reproduciranju razlike između rodova, mogućnost kontrole reprodukcije, smanjenje broja članova domaćinstava, kasnije stupanje u brak, skraćivanje prekida profesionalnih aktivnosti u vrijeme rođenja djece, povećanje stope razvoda kao i smanjenje stope zaključenih brakova dovode do pojave novih tipova obitelji (Bourdieu, 1998: 123).

Obrazovanje žena je povećalo njihove izgleda u društvu. Ako im već nije bilo dostupno vlasništvo nad zemljom, kapital ili vojna sila, profesionalno je znanje mnogima od njih otvorilo vrata, ali je i utjecalo na svijest o vlastitoj podređenosti. Područje znanja, međutim, ostalo je pod utjecajem starih podjela; muškarcima su tradicionalno pripadale, ako se govori o znanosti, one najotmjenije, najsintetičnije, najteoretičnije, a ženama najanalitičnije, najpraktičnije i najmanje prestižne discipline (ibid., str. 128). Feminizacija zanimanja postala je s vremenom pokazatelj pada njegove vrijednosti. Visoka menadžerska, politička i medijska zanimanja, odnosno visoki upravljački položaji, unatoč sve većoj prisutnosti žena i dalje su dostupni uglavnom muškarcima. Slično je s visokim položajima u području visokog obrazovanja, kao i nekim drugim sektorima.

Briga o djeci, starijima i bolesnima iz kućnih se struktura pripisuje ženama i na javnim i na različitim institucijskim razinama. Primjerice, često ministarstva obitelji, socijalne skrbi i slične ustanove drže upravo žene, dok se ministarstvo obrane, financija, gospodarstva i ostali važniji resori dodjeljuju muškarcima.²

Spolno/rodni odnosi u području obiteljskog, ali i na tržištu rada u suvremenim društvima mogu se shvatiti i preko analitičkog konstrukta "rodnog poretka" koji je osmislio R. W. Connell (Connell, Messerschmidt, 2005). Rodni odnosi su organizirana područja praksi i društvenih odnosa i kao takvi nadređeni su patrijarhalnima, dok je patrijarhalna moć za Connella zamjenjujući pojam kojim se koristi zapadna kultura za rodne odnose koje karakterizira dominacija muškaraca nad ženama. Društvo, odnosno kolektivne prakse, odražavaju se na područja rada, moći i *kathexisa* (osobnih i spolnih odnosa) i povezane su s ponašanjem ljudi u svakodnevnom životu. Rad je spolno podijeljen unutar kuće i na tržištu rada (profesionalna segregacija i nejednake plaće), a moć djeluje u društvenim odnosima koji uključuju autoritet i ideologiju državnih, vojnih institucija i kućanskog života. Connell upotrebljava i pojam različitih "rodnih režima" koji se očituju u funkcioniranju posebnih institucija (obitelj, susjedstvo, država). U analizu uvodi pojam *hegemonijske muškosti* koji porijeklo ima u kulturi i njezinoj dinamici. Ona je nadređena pojmovima muškosti i ženskosti. He-

² Suvremena sintagma da iza "svakog uspješnog muškarca stoji jedna žena" predobro opisuje ženin položaj. Ona je ta koja stoji uz bok ili iza, ona je sa strane, pomaže, uskače pri radu muškarca. Njima se pišu zahvale što su strpljive i poticajne, što se brinu o djeci dok se muškarci bave važnijim radom. U tom se smislu malo što promijenilo unutar obitelji, iako su se paralelno dogodile velike institucijske promjene.

gemonijska muškost utjelovljuje *white – Anglo-Saxon – heterosexual – American syndrome*³ jer podrazumijeva sve stereotipe koji se vežu za muškarca (hraniteljstvo obitelji, heteroseksualnost, brak, autoritet, tjelesna snaga). Hraniteljstvo ili "breadwinner" model pristupa radnim ulogama važan je u objašnjenju položaja žena na tržištu rada. Povezan je s hegemonijskom muškošću čije najslikovitije primjere Connell nalazi u filmskim mačo likovima. Connell upozorava na kulturni problem prema kojem prosječan muškarac pati za ostvarenjem hegemonijske muškosti dobro prikazane u filmskoj umjetnosti, ali smatra da joj je podređena i ženskost. Drži kako se kriza u suvremenim društvima pojavljuje na tri razine: institucijskoj (obitelj i država), seksualnoj (heteroseksualnost više nije dominantna) i oblikovanju interesa (prava udanih žena, homoseksualaca i antiseksizam) koji prijetu poretku rodničkih odnosa.

Društvena pravila o radu za Iris Marion Young (2005) pokazuju odnose moći i neravnopravnosti. Važna su pitanja tko radi za koga, kako se rad nadoknađuje i kojim se društvenim procesima prisvajaju rezultati procesa rada.⁴

"Sloboda, moć, položaj i samoostvarenje muškaraca mogući su jer žene rade za njih" – ženski rad neke feministice smatraju oblikom klasnog izrabljivanja jer se financira plaćom koju prima obitelj (Young, 2005: 66-67). Young se za kućni rad koristi terminom "sluganskog rada", koji ujedno obuhvaća sve vrste rada a oni uključuju brigu bilo o dnevnim, bilo o noćnim aktivnostima. On nije samo rodno nego je i rasno određen, pa tako Afroamerikanci i Latinoamerikanci u SAD-u često rade kao nosači, portiri, sobarice, vozači autobusa i slično. Osim tih poslova, tu spadaju svi nekvalificirani poslovi kojima se opslužuju visokokvalificirani radnici. "Spolna podjela rada kod kuće i na radnom mjestu proizvodi rodno specifične oblike izrabljivanja i nemoći" (Walby, 2005: 151).

Carol Brown (1981) i Sylvia Walby (1990) smatraju kako strateško postojanje javnog patrijarhata stvara nov sustav izrabljivanja ženskog rada u kućanstvu, što znači da su muškarci odbacili brigu o odgoju djece jer je to žensko područje, odnosno time se bave državne institucije socijalne skrbi. Također se pokazalo da skraćeno radno vrijeme u Velikoj Britaniji češće rade žene od muškaraca. Ne zato da bi se udovoljilo ženama koje se istodobno brinu za obitelj, nego je vjerojatnija teza prema kojoj je kapitalistička privreda strukturno iskazala potrebu za takvom vrstom rada, pa su se žene uključivale na tržište rada kao vrsta radne snage koja tom zahtjevu može udovoljiti. Žene, smatra Walby (2005) lakše prihvaćaju fleksibilnost, ali istodobno ulaze u područje sindikalno nezaštićenog rada, loših uvjeta rada, iako je on zakonski reguliran kao i rad u punom radnom vremenu.

Kapitalizam i patrijarhalne strukture karakteriziraju napeti, proturječni odnosi. To pokazuje činjenica da je kapitalizam u početku imao koristi od spolne podjele rada jer su žene besplatno održavale kućni pogon i brinule se za muškarce (Oakley, 2005), da bi poslije s ulaskom žena na tržište rada odnosi postali zamršeni, pa se kapitalizam "distancira" od patrijarhalnih struktura.

³ U prijevodu: bijeli – anglosaksonski – heteroseksualni – američki sindrom.

⁴ Young smatra da marksistička teorija klasnog ugnjetavanja ne objašnjava spolno i rasno ugnjetavanje pa to što žene ne posjeduju sredstva za proizvodnju i bogatstvo ne objašnjava njihov potlačen položaj u cijelosti.

Walby (1990) smatra kako postoji šest neovisnih, interaktivnih struktura koje upućuju na današnje postojanje patrijarhata: proizvodni odnosi u kućanstvu, zaposlenje, patrijarhalna država, muško nasilje, patrijarhalni odnosi u seksualnosti i patrijarhalne kulturne institucije. Na svih šest razina žene su žrtve patrijarhalnih struktura; u kući obavljaju neplaćeni kućni rad i odgajaju djecu, na tržištu rade određene i najčešće niže kvalificirane poslove i primaju niže plaće. Država također ima patrijarhalne osobine i zastupa patrijarhalne interese često izmišljajući modele ravnopravnosti koji su napravljeni temeljem modela muškog hranitelja obitelji. Žene su sustavno žrtve muškog nasilja, a država im u zaštiti rijetko pomaže, odbija intervenirati ili ih sumnjiči za izazivanje nasilnika. Seksualnost je također patrijarhalno konstruirana jer se različita pravila ponašanja primjenjuju na žene a različita na muškarce, a u to je uključena i "prisilna heteroseksualnost". Kulturne institucije (mediji, religija, obrazovni sustav) žene sustavno prikazuju patrijarhalno. Walby temeljem toga razlikuje dva tipa patrijarhata: privatni i javni. Dok privatni uključuje dominaciju unutar kućanstva i priječi sudjelovanje žena u širem društvenom životu, javni dopušta uključenje žena na tržište rada i u politiku, ali ne i sudjelovanje u "moći, bogatstvu i društvenom položaju". Ona smatra kako danas prevladava javni patrijarhat. U prilog javnog patrijarhata govori i činjenica da su žene isključene iz vojske i policije, pa danas analizirati položaj žena bez razmišljanja u tim dvjema institucijama nema previše smisla.

Walby je u svojim kasnijim radovima uključila i generacijsko razlikovanje žena pa je tvrdila da su starije žene češće u kućnom, a mlađe u javnom rodnom režimu. Ostaje pitanje koliko je njezina analiza patrijarhalnih struktura osjetljiva na promjene te u kojoj mjeri zagovara homogen pristup ženskom i muškom spolu/rodu.

Na pitanje kakav je položaj žena na tržištu rada u suvremenim društvima, odgovoriti su pokušali različiti subfeminizmi. Na primjer, marksistički feminizam u osnovnim idejama drži kako su učinci kapitalističke proizvodnje strukturnog, znatno snažnijeg karaktera nego što to tvrdi liberalni feminizam. "Siromaštvo je samo simptom; eksploatacija je u njegovim korijenima" (Bandarage, 1984: 500). Marksističko gledište uzima u obzir promjene tipa, odnosno strukture radne snage, što objašnjava moćnim kapitalističkim sustavom i njegovim pravilima koja su u prvome redu usmjerena prema profitu. Zagovara tezu kako su žene prostorna i rezervna radna snaga u procesu kapitalističke proizvodnje. Kapital stvara spolno/rodno tipizirane poslove, te je pojam manje vrijednosti ženske radne snage samo rodna ideologizacija. "Suvremeni marksisti ističu da je opresija nad ženama neraskidivo povezana s klasnom opresijom na oboje, nacionalnoj i međunarodnoj razini. Prema tome, oslobođenje većine žena i muškaraca – nije moguće unutar prevladavajućeg kapitalističkog svjetskog sistema. Integracija društvene proizvodnje unutar socijalističke ekonomije preduvjet je ženske slobode od stega rodnih uloga" (ibid.).

Liberalni feminizam inzistira na postojanju nepodudarnosti političkog, civilnog i socijalnog građanskog statusa žena. Naime, žene za razliku od muškaraca zaostaju u stjecanju socijalnog statusa pod kojim podrazumijeva "spektar prava na minimum ekonomskog blagostanja i sigurnosti". Ipak, rodne nejednakosti liberalni feminizam više vidi kao aberacije "koje se mogu otkloniti kroz pravne procedure i promjene stavova" (ibid., str. 495). Liberalna teorija tvrdi kako je pristup plaćenim poslovima i

koncentracija ženske radne snage u uslužnim djelatnostima, a ne u proizvodnji pokazatelj društvene (ne)moći žena, osim toga, učestalost rada žena u modusu skraćene ili fleksibilnog radnog vremena nije izravno povezana s manjkom ili viškom radne snage. Walby (2005) temeljem proučavanja pet lokalnih tržišta rada u nekoliko posljednjih desetljeća u Velikoj Britaniji pokazuje kako žene neprestano uvećavaju zapošljivost bez obzira na potrebe kapitala. Žene, prema njoj, nisu rezervna radna snaga koja u proces proizvodnje biva uključena samo u vrijeme procvata kapitalističke ekonomije, protivući se tako tezi Bravermana iz sedamdesetih godina, koji je tvrdio da žene ulaze u proces proizvodnje ulaskom kapitalizma u kućanstva kao i u cikličkim fluktuacijama privrede. Stajalište liberalnog feminizma utemeljeno je na ideji kako su promjene u privredi povezane s preobrazbom rodnih odnosa, za razliku od oponentata koji u objašnjenje uključuju razne aspekte i tvrde kako se potreba za radnom snagom mijenja ovisno o prostornoj koncentraciji, spolu ili tipu rada, fazi kapitalizma i slično.

Pozivajući se na još neke teoretičare, Walby (2005: 17) tvrdi kako su rod i klasa uzročno povezani (iako se u društvenim znanostima terminologija uzrokovanja ne upotrebljava) te da povezanost nije toliko kompleksna da se "uzrok" (kako kaže, op.a.) ne bi mogao identificirati. To razmišljanje temelji na tezi kako rodno restrukturiranje, deregulacija i globalizacija mijenjaju privredu, odnosno da je privreda pod utjecajem političkih i kulturnih procesa. Uslijed toga, u rodnim su odnosima prisutna dva uspredna procesa: konvergencija i polarizacija. Dok je konvergencija proces kojim se označava mogućnost u prvome redu mlađih žena da se školuju i pronađu bolji posao, s druge strane je polarizacija, odnosno odvajanje njihova iskustva od iskustva žena starijih generacija.

Ženska je neovisnost rezultirala i sasvim drukčijim procesom od onog koji bi se mogao očekivati – siromaštvom. Gubitak "privilegiranog", tipično ženskog položaja uzdržavane i zbrinute žene, zamijenio je strah i nesigurnost jer vrata siromaštva za niže obrazovane žene nisu zatvorena samom činjenicom što su nekoć radile⁵ i stekle pravo na mirovinu.

Opreka između marksističkog i liberalnog pristupa odražava se u objašnjenju vrijednosti ženskog kapitala. Dok marksističke feministice tvrde da zapošljivost žena ovisi o ponudi i potražnji, te da manje zarade ovise o nedostatnoj vrijednosti ženskog kapitala uslijed nedostatka obrazovanja, iskustva i vještina, liberalne tvrde da su za sve krive diskriminacija i vrijednosti koje žene vežu za kućne djelatnosti te stereotipno vrednuju ženski rad. Neke teoretičarke tvrde da je marksistička analiza ipak superiorna u analitičkom i moralnom smislu. Sociologinja Bandarage opresiji pristupa povijesno promatrajući odnos klase i imperijalizma jer "opresiju nad ženama nije moguće jednostavno svesti na mušku ignoranciju ili na muški ego. Oslobođenje žena traži radikalnu promjenu naših vrijednosti, materijalnih interesa i društvenih dogovora na nacionalnom i međunarodnom nivou". "Analitički, možemo izdvojiti klasno ugnjetanje

⁵ U Hrvatskoj se događa još jedna pojava. Naime, mirovina postaje generator siromaštva i za žene i za muškarce, ali prvenstveno za žene koje su ju ostvarile na poslovima s niskim primanjima. Postotni udio ženskih mirovina u mirovinama muškaraca iznosi 83% (*Žene i muškarci u Hrvatskoj*, 2008: 41).

vanje od seksualnog ugnjetavanja, kapitalizam od patrijarhata, ali u stvarnosti oni su neraskidivo međusobno povezani. Kao što sada znamo, patrijarhat je gotovo svugdje oblikovan njegovim odnosom prema kapitalističkom svjetskom sistemu. Patrijarhat i kapitalizam su u dijalektičkom odnosu i njihovo razrješenje zahtijeva dijalektičku analizu (1984: 504-505).

Socijalistički je feminizam⁶ uzeo je u obzir obje strukture, patrijarhalnu i klasnu. Prema tome stajalištu, klasna i rodna struktura su neodvojive, pa je cilj te struje feminizma zalaganje za ravnopravnost koja neće biti utemeljena na eksploataciji jedne grupe ljudi od strane druge (Holmstrom, 2003). Osim klase i roda, uzimaju se u obzir ostali elementi identiteta: rasa, etnicitet, seksualna orijentacija te se smatra da ova obilježja mogu pomoći u definiranju aktivističke strategije. Može se reći da je aktivizam i potaknuo ovu vrstu subfeminizma jer je on nastao na iskazima aktivističkih grupa, kolektivnim radovima (*Redstocking Manifesto*),⁷ kao i nekim klasičnim feminističkim radovima.⁸ Socijalistička struja smatra da ako feminizam ne vidi uzrok ugnjetavanju žena u kapitalizmu, nije od velike koristi jer su žene subjekti proletarijata novoindustrijaliziranih zemalja kao i trefkinga. Socijalističke se feministkinje trude ne svoditi spolno ili rasno ugnjetavanje na ekonomsku eksploataciju, nego to zovu zajedničkim terminom "kapitalistički patrijarhat", svjesne patrijarhalnih struktura koje su odgovorne za podređen položaj žena. Opravdanje za zanemarivanje obiteljskog rada žena u Marxa i Engelsa nalaze u njihovoj koncentriranosti na glavnu zamisao prema kojoj kapitalizam zanima samo onaj rad koji u društvu proizvodi višak vrijednosti. Stoga je pozicija žena funkcija ekonomskog sistema, kapitalizma i rodnog sistema. Holmstrom brani Marxa kada kaže da je rad u kući neproduktivnog karaktera. To je, kaže ona, rekao i za rad stolara, ali samo zato što ni jedan ni drugi ne stvaraju višak vrijednosti. Marksizam, dakle, ne treba reviziju nego samo rodnu nadopunu. Socijalističke su feministice od radikalnog feminizma preuzele tezu kako je "osobno političko" pa tako analiziraju i "rad" oko reprodukcije i daju mu političke konotacije. S njihova stajališta i liberalne i marksističke teorije bile su "rodno sljepe" i koncentrirale su se na ključne pojmove individualizma u prvom slučaju, i radničke klase u drugom slučaju. Kao takve nisu bile u stanju objasniti pojam "ugnjjetavanja žena" kao posebne klasne i individualne kategorije.

Ni socijalističke ni marksističke feministkinje⁹ nisu bile pošteđene kritike. Jedna se od najozbiljnijih razvila upravo u redovima "crnih" feministkinja koje su im prigovarale "rasnu sljepoću", ali i temeljnu orijentaciju koja je neosjetljiva na postojanje patrijarhalnih struktura u nekapitalističkim društvima. "Crne" žene, Indijke, Pakistanke itd. imaju nižu privrednu aktivnost od bjelkinja te rade tipizirana zanimanja u bo-

⁶ Socijalistički feminizam poznat je i pod nazivima womanizam, materijalistički feminizam i feministički materijalizam.

⁷ Vidjeti *Redstocking Manifesto*, *Combahee River Collective's Statement* te radove Heidi Hartmann i Gayle Rubin. Opširnije u radu Nancy Holmstrom (2003).

⁸ Misli se na Mary Wolstonecraft i njezino djelo iz 1792. godine *Obrana ženskih prava*.

⁹ Marksistički i socijalistički feminizam korijene eksploatacije žena nalaze u kapitalističkom poretku. Oba inzistiraju na koncepciji klasne solidarnosti koja ujedinjuje žene i muškarce iz iste klase. Socijalističke feministice vjeruju kako će se jednakost spolova ostvariti postupno, a marksističke feministice teže uspostavi drukčijeg, komunističkog društva.

gatim društvima Zapada. Također, "crne" su feministkinje tražile da se iz analize ne izostave svakodnevni odnosi žena i muškaraca u kojima su prisutni seksualnost i nasilje (hooks, 1989).

4.2. Ženska zanimanja

Već su u prijašnjim poglavljima spominjana ženska zanimanja, čije se obavljanje najčešće veže za tradicionalne rodne uloge.¹⁰ Upravo rodno specifična područja (skrb, njega itd.) predmet su nižeg vrednovanja i slabije plaćenog posla, jer iako se rad vrednuje temeljem nekih objektivnih kriterija, feministice tvrde kako se područja u kojima dominiraju žene otvoreno diskriminiraju kao umno nedovoljno zahtjevna. Žene uglavnom ne rade u prestižnim zanimanjima.

Tradicionalno se društveni ugled žena povezivao sa zanimanjem i ugledom muža. Kada žena počinje obavljati poslove izvan domaćinstva i kuće oni, upravo zato što ih obavlja osoba nižeg ugleda, imaju manju vrijednost (Šporer, 1990: 124). Kao primjer može se dati medicinsko zvanje koje do 18. stoljeća žene nisu mogle obavljati, ali je posao njegovateljica ostao ženski sve do danas. Kada je netko u obitelji bolestan, prirodno je da ga njeguju žene, ali je i danas rijetko da su žene kirurginje. Liječnice uglavnom specijaliziraju niže rangirana zanimanja u medicinskoj profesiji (stomatologija, pedijatrija, opća praksa i slično).

Žene su u bivšim socijalističkim zemljama više ulazile u profesije, za razliku od zemalja Zapada, posebno SAD-a. Dominirale su na poslovima na kojima su i danas najviše zastupljene: tajnice, medicinske sestre, odgajateljice, u kojima su činile gotovo 100% zaposlenih. Slično se može zapaziti i kod učiteljskih poziva, jer su se žene u tom zanimanju obrazovale i prije nego što su se počele upisivati na fakultete. "Karakteristike organizacija koje zapošljavaju masovno poluprofesije (bolnice, socijalni rad, škole itd.) jesu administrativna kontrola ili kontrola stručnjaka. Ostaje pitanje dobivaju li poluprofesionalne organizacije takvu formu (administrativna kontrola) zbog velikog postotka zaposlenih žena ili te organizacije regrutiraju žene zbog organizacijskih razloga – smatrajući ih pokornijima i submisivnijima" (Šporer, 1990: 126). Na primjeru triju zemalja (SAD-a, tadašnjeg SSSR-a i bivše Jugoslavije) Šporer je još početkom devedesetih godina pokazala kako je socijalistička ideologija znatno pomogla ulasku žena u neke profesije. Dok je ravnopravnost žena u zemljama bivšeg socijalističkog bloka uvela država, u SAD-u je borba za ravnopravnost bila potpuno drukčija: bila je proizvod borbe sufražetskog pokreta te nastojanja različitih interesnih grupa. Za to je u prvome redu bila zaslužna državna socijalistička ideologija glorigiranjem manualnog rada, egalitarizmom i uravnilovkom koja je smanjivala prestiž između zanimanja u društvu (ibid.).

¹⁰ Zanimljiva je lista poslova koju navodi Virginia Woolf u eseju *Vlastita soba*. Ona kaže kako su intelektualni ženski poslovi za novac do 1918. godine podrazumijevali pisanje adresa na omotnicama, čitanje starim gospođama, izradu umjetnog cvijeća, podučavanje djece u vrtiću abecedi, dok su novinarski poslovi uključivali praćenje vjenčanja i petparačkih predstava (2003: 41).

Jedna sistematizacija (Boyd, 1997) poslijeratnih rezultata istraživanja spolno/rodne segregacije zanimanja, bez obzira na metodološko nesuglasje, pokazuje sljedeće:

1. rasni i migrantski statusi često su u kombinaciji sa segregacijom
2. veličina segregacije pada, iako i dalje postoji
3. razine segregacije odražavaju odnos kompleksa društvenih faktora koji uvećavaju ili snižavaju razine segregacije zanimanja
4. žene ulaze u muška zanimanja, a istodobno muškarci ne ulaze u ženska.

Reskin (1990) vidi razloge za spolno/rodnu segregaciju u nekoliko ujedinjenih faktora: preferencijama žena i muškaraca za pojedina zanimanja uslijed obiteljskih vrijednosti ili pritiska i socijalizacije spolno/rodnih uloga. Iz šireg društvenog konteksta ona uzima kao važne faktore ponudu radnih mjesta, preferencija i praksi poslodavaca (što uključuje i rodnu diskriminaciju, ali i rodne stereotipe kod zapošljavanja), troškove zapošljavanja, obrazovanja i plaća.

Zanimljivo je istraživanje Chafetz i Hagan iz 1996. godine (navedeno u Crompton, Harris, 1998: 299) na uzorku od 21 industrijske države tijekom tri desetljeća, počevši od 1960. godine. Te autorice opisuju promjene koje su se dogodile sa ženskom radnom snagom, ali i brakom, smještajući objašnjenje unutar teorije racionalnog izbora. Autorice smatraju da priroda prevladavajućih socijalnih normi omogućuje muškarcima ostvarivanje ciljeva bez obzira na obiteljski život, što se ne može reći za žene. Racionalni izbor žena ograničen je na dihotomiju i balansiranje između društveno vrednovanih ciljeva; s jedne strane ugodno obiteljsko ozračje i uspješan kućni život, a s druge "individualno ispunjenje i uspjeh u javnoj sferi", što se slaže s tezom Tourainea (2005) o ambivalentnoj poziciji žena.

Istraživanje Crompton i Harris (1998) pokazalo je da sve više žena svoj identitet određuje u prvom redu preko zaposlenja. Također, te su autorice na malom uzorku u Velikoj Britaniji pronašle razlike između liječnica i menadžerica u vezi s usklađivanjem obiteljskog života. Dok su liječnice nastojale biti podjednako uspješne na oba područja, obiteljskom i radnom, menadžerice nisu iskazivale veliko zanimanje za obiteljski život. Također, liječnice su uglavnom specijalizirale "ženska" područja medicine – pedijatriju, dermatologiju i radiologiju u skladu, kako autorice kažu, s konzervativnim raspoloženjem u Velikoj Britaniji. One su unutar obitelji prihvaćale tradicionalnu podjelu poslova, kao što su i manje koristile pomoć u čuvanju djece ili održavanju kuće. Od početaka karijere bile su okrenute "obiteljski usmjerenim" specijalizacijama u medicini, donoseći tako racionalne odluke koje će im omogućiti dobro usklađivanje životnih obaveza. Gjerberg (2003) također pokazuje kako žene rijetko rade na prestižnim poslovima u medicini te kako su odrednice ženskih i muških karijera različite. Manji broj djece i odgađanje rađanja prvog djeteta pokazali su se povezanim s uspjehom žena u karijeri. Zanimljivo je da je brak s doktorom također imao pozitivan utjecaj na razvoj karijere.

Danas, općenito gledano, segregacija zanimanja slabi iako i dalje postoji, osobito u zapošljavanju (Walby, 2005: 41). Međutim, feminizacija je tijekom 20. stoljeća najviše zahvatila obrazovanje i zdravstvo, iako je za njih kao, i za ostale djelatnosti, karakte-

ristična horizontalna segregacija rada, što znači da postoje ženski i muški poslovi na raznim organizacijskim razinama. Na primjer u medicini (pedijatrija, opća praksa, laboratorij), u arhitekturi (unutrašnje uređenje). Zanimljivo je kako su žene najviše zaposlene na poslovima održavanja unutarnje čistoće objekata, dok čistoću javnih prostora održavaju muškarci (Katunarić, 1984).¹¹

Scott (2003) smatra kako se više ne može tvrditi da je ekonomska organizacija rodno slijepa. Budući da su zbog rodne ideologije rodni identiteti ugrađeni u zanimanja, ne treba očekivati da će muškarci prelaziti u ženska zanimanja ako se ne stvori poticajno političko ozračje ili se neko tipično žensko zanimanje ne popularizira u medijima ili iz nekog drugog razloga, postane dobro plaćeno¹² i time dobije na atraktivnosti.

Sa stajališta spolno/rodne segregacije¹³ zanimanja, važno je razmotriti odnose moći, jer svako zanimanje uključuje različite razine odgovornosti, autonomije te društvene i ekonomske nagrade. Može se očekivati da će globalni trendovi, između kojih je značajna niska stopa fertiliteta stanovništva, zajedno s ostalim faktorima pogodovati tolerantnijem tipu rodne ideologije, postepenim ispravljanjem negativnog odnosa prema ženskoj radnoj snazi.

Šire gledano, Young (2005: 263-264) tvrdi kako je danas u kapitalističkim društvima osnovna klasna podjela između kvalificiranih i nekvalificiranih radnika, a kontrola kapitala samo je poseban oblik vlasničkih prava. Visokokvalificirani nisu produktivni radnici u marksističkom smislu te riječi, nego su radnici u bolje plaćenim zanimanjima. Iz ove dihotomije proizlazi tzv. "normativni dualizam", odnosno neki se poslovi smatraju prirodno superiornijima i vrijednijima od drugih. Kvalificirana klasa sustavno regulira ulazak ostalih posjedovanjem specifičnih znanja. Temeljem tih znanja, visokokvalificirani imaju veće plaće, priznanja i moć te vode poseban način života, a rad nekvalificiranih radnika im to omogućuje.

4.3. Potplaćenost

Kao jedan od najčešćih argumenata potplaćenosti ženske radne snage navodi se slaba izobrazba i rodna "specijalizacija" za pojedina, niže vrednovana zanimanja.¹⁴ Međutim, raspon plaća žena i muškaraca posljednjih godina sve se više smanjuje. O kakvom je rasponu riječ i koji faktori utječu na njega?

Rad, danas, podrazumijeva neprestano usavršavanje, višu razinu umijeća i kvalifikacija. Obrazovanje je važno za promaknuće na bolje plaćene poslove, no ne smiju se isključiti ni ostale varijable kao što su struktura spolno/rodne segregacije, diskrimi-

¹¹ Primijećeno je kako broj žena među uredskim službenicima u Hrvatskoj stalno raste: 2001. godine bilo ih je 72%, a slično je u drugim zemljama (*Žene i muškarci u Hrvatskoj 2007*, 2007: 37).

¹² Možda je za to dobar primjer modna industrija.

¹³ Termin "spolna segregacija" 1960-ih i 1970-ih bio je prvotno u upotrebi i ekvivalent je pojmu "rodne segregacije" koji je ušao u upotrebu poslije.

¹⁴ Međutim, promjene u obrazovnoj strukturi stanovništva idu u korist pokušaja mnogih žena da steknu visoko obrazovanje, pa tako danas udio studentica na nekim fakultetima u RH premašuje polovicu (Adamović, 2006).

nacija i predanost poslu. Iako je školovanje za tipično ženska zanimanja povezano sa spolno segregiranim zapošljavanjem, dugoročno gledano, teško je, optimistično ne zamisliti da će većina profesija ostati imuna na prodor žena.

Ipak, treba se vratiti realnim pokazateljima. Izvještaj Europske komisije za 2008. godinu za članice EU-a pokazuje da žene prosječno zarađuju 17,5% manje nego muškarci, iako se napominje da razlog tomu nije diskriminacija. Često se kaže da je riječ o prirodi posla ili o izboru zanimanja ili o nižim plaćama u zanimanjima u kojima rade žene (*European Commission*, 2011).¹⁵ Međutim, onog trenutka kada se neko zanimanje feminizira, plaće najčešće padaju, što je posljedica nejednakog vrednovanja kompetencija žena. S toga stajališta, nije svedeno koje zanimanje obavlja žena a koje muškarac; ženska će tradicionalna zanimanja, bez obzira na to obavljaju li ih muškarci ili žene (odgajateljice, učiteljice i slično) biti manje plaćena od obrtničkih, tradicionalno muških zanimanja (mehaničar, vodoinstalater, električar itd.). Zdravstvo i obrazovanje, također, u svojim nižim segmentima imaju plaće manje od policije i vojske, koje države vrednuju na poseban način. Malobrojne žene u potonjim, javnim službama vjerojatno će dobivati istu plaću za isti posao, ali će imati problema u procesu napredovanja u karijeri, o čemu će riječi biti poslije.

Statistički podaci, ponekad, stvaraju iluziju o tome kako žene, ako to zaista žele, mogu postići sve; oni potkrepljuju ideju da bi "horda" obrazovanih žena brzo mogla okupirati većinu raspoloživih, dobro plaćenih radnih mjesta i "istjerati" muškarce iz određenih zvanja. Za sada, izgleda, za to nema bojazni; na primjer, jedna od djelatnosti koja je imala najvišu prosječnu mjesečnu bruto plaću u 2008. u Hrvatskoj bila je "financijska djelatnost i djelatnost osiguranja". U njoj je, međutim, udio plaća žena u plaćama muškaraca bio najniži od svih djelatnosti – 72,4 posto (*Žene i muškarci u Hrvatskoj 2010*, 2010: 39).

U socijalističkom razdoblju, prema jednom od rijetkih istraživanja toga problema (jer se statistički rodna struktura plaća u Hrvatskoj prati tek nekoliko godina), žene s visokom stručnom spremom primale su 83,4 posto dohotka jednako obrazovanih muškaraca, dok su niže kvalificirane žene primale 91,9 posto prosječne plaće muškaraca (Šporer, 1990). U razdoblju prijelaza na kapitalizam u Hrvatskoj su se dogodile velike promjene u cjelokupnom načinu funkcioniranja ekonomije, što se odrazilo na strukturu i liberalniju politiku plaća, a ujedno se pojačalo proučavanje rodno različitosti u plaćama.¹⁶ Uspoređujući Hrvatsku s ostalim zemljama srednje i istočne Europe (CEE) nalazimo neke specifičnosti – relativno niska nekororigirana razlika u plaćama (oko 10 posto u prosjeku 2008. godine)¹⁷ u Hrvatskoj povezana je s osobinama ljud-

¹⁵ Vidjeti internetski izvor.

¹⁶ Što se udjela žena među zaposlenima tiče, Hrvatska je danas na razmeđu Istoka i Zapada; ima nešto niži udio žena među zaposlenima (56,6 posto – 2009. godine) nego postsocijalističke članice EU-a; čak ni u vrijeme pune zaposlenosti u socijalizmu, njihov udio nije bio izrazito velik (39 posto – 1971.). Ipak, podaci s početka 90-ih do danas sugeriraju kako se udio žena na tržištu rada neprestano uvećava iako su postojale oscilacije uslijed povećanja nezaposlenosti i nepovoljnih ekonomskih trendova.

¹⁷ CEE zemlje također imaju nisku nekororigiranu razliku u plaćama. Prema podacima Eurostata za 2008. godinu Slovenija ima 8,5 posto, Rumunjska – 9 posto, Poljska – 9,8 posto, Mađarska – 17,5 posto, Bugarska 13,6 posto, Češka 26,2 posto.

skog kapitala¹⁸ žena, koji kao prednosne karakteristike ima obrazovanje i iskustvo¹⁹ (Nestić 2009: 86). Međutim, rezultati primjene kompleksne metodologije²⁰ pokazali su da su žene znatno niže plaćene za iste karakteristike na tržištu rada nego muškarci te da se ta praksa pogoršala između 1998. (20%) i 2008. (22%).²¹ Ta razlika u plaćama u javnom sektoru je relativno manje izražena, iako je veća vjerojatnost pojave dviju prepreka mobilnosti: efekt "ljepljivog poda" (engl. *sticky floor*)²² i efekt "staklenog stropa" (*glass ceiling effect*)²³ što je u javnom sektoru nešto manje izraženo. Jedan od razloga pogoršanja stanja u Hrvatskoj može se pripisati diskriminaciji na tržištu rada (Galić; Nikodem, 2009), ali i drugim neprimijećenim karakteristikama zaposlenika i poslova (Nestić 2010).

Žene s djecom zaposlene kod privatnih poslodavaca (23%) imaju prosječno nižu plaću nego žene koje nisu majke kao i u odnosu na muškarce, a u javnom sektoru nema razlike između žena s djecom i bez djece (Ured za ravnopravnost, 2009).²⁴ Najveća razlika u plaćama žena i muškaraca u RH postoji na razini nezavršene osnovne škole (28%) i škole za obrtnička i industrijska zanimanja te u školama za KV i VKV radnike (22%). Na razini završene osnovne škole razlika je 20%, opće srednje škole 12%, poslijediplomskog obrazovanja 6% te visokog obrazovanja 2%. Među dužnosnicima i direktorima razlika u plaćama 2003. iznosila je 13%. Također je nešto izraženija u privatnom sektoru (16%), u poduzećima u državnom vlasništvu (14%), a u državnim i javnim službama iznosi 7%. Nestić (2008)²⁵ zaključuje kako je segregacija zanimanja "vjerojatno najčešći kanal kojim se realizira neravnopravnost u plaćama". Također izdvaja faktore obrazovanja, iskustva, složenosti poslova, uvjeta rada, kao u učinke "staklenog stropa".

Još se 2000. godine pretpostavljalo – jer egzaktnih podataka o plaćama žena i muškaraca nije bilo – da su žene najpotplaćenije u tradicionalnim "ženskim" sektorima: proizvodnji tekstila, proizvodnji odjeće, kožarstvu i obući, trgovini, ugostiteljstvu, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi. Te su djelatnosti imale najniže do-

¹⁸ Prema nekim interpretacijama teorije ljudskog kapitala, obrazovanje je pozitivno korelirano s dohotkom, odnosno, vještine stečene obrazovanjem uvećavaju produktivnost koja se nagrađuje višim zaradama (Becker 1985; Strobe 1990). Strobe ipak napominje kako teorija ljudskog kapitala objašnjava samo dio varijance zarada a ne daje objašnjenje u cijelosti, pa ekonomistički pristup ovoj problematiki nije dostatan.

¹⁹ Međutim, unutar hrvatskog tržišta rada, žene iako bolje obrazovane nego muškarci, imaju malo ili nedovoljno radnog iskustva (Nestić 2007: 35).

²⁰ Nestić (2009) se u istraživanju koristio složenim postupkom *Machado-Mata* dekompozicijske tehnike.

²¹ Procjenjuje se koliko bi plaću imali muškarci sa svojim radnim karakteristikama uz uvjet da su za svaku tu karakteristiku plaćeni poput žena – tako dobivena "uvjetna" plaća uspoređuje se sa stvarnim plaćama muškaraca.

²² Žene na nižim položajima u organizacijama imaju slabe mogućnosti napredovanja.

²³ Stakleni strop je izraz koji se koristi u literaturi za opisivanje nepotvrđenih prepreka napredovanju žena na položaje moći i odgovornosti ili općenito na bolje plaćene poslove (Nestić 2010: 98).

²⁴ Slična razlika u plaćama postoji u Španjolskoj i Portugalu, 12% u Švedskoj, a 10% u Sloveniji. Vidjeti internetski izvor.

²⁵ Vidjeti internetski izvor.

hotke u odnosu na prosjek.²⁶ U 2005. godini, u Hrvatskoj, žene su najviše zapošljavale sljedeći sektori: zdravstvena zaštita i socijalna skrb (78,3%), obrazovanje (74,8%), financijsko posredovanje (70,0%), hoteli i restorani (56,0%), trgovina na veliko i malo (53,8%), poslovanje nekretninama (52,6%), ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti (50,21%) itd. (Žene i muškarci u Hrvatskoj 2007., 2007: 38).

Podaci o plaćama u Hrvatskoj, u tablici 2, pokazuju kako je udio plaća žena u plaćama muškaraca najviši u građevinarstvu i rudarstvu, vjerojatno zato što su u tim djelatnostima zaposlene žene, uglavnom, višeg stupnja obrazovanja, a velika većina muškaraca je nižih kvalifikacija. Sektori koji zapošljavaju najviše žena ujedno imaju niži udio plaća žena u plaćama muškaraca. Iako kategorije nisu potpuno usporedive, mogu se primijetiti manji pomaci u promatranom razdoblju od 2005. do 2009. godine. Obje, navedene djelatnosti u kojima udio plaća žena u plaćama muškaraca znatno premašuje prosjek je uvećan, dok u drugim djelatnostima postoje manje oscilacije. Ukupno gledano, udio plaća žena u plaćama muškaraca je 2005. godine iznosio 89,7% a 2009. godine – 89,8%.

I statistike ILO-a (*International Labour Organization*, 2008)²⁷ pokazuju kako su žene (na globalnoj razini) iako se njihovo sudjelovanje u plaćenom poslu od 1997. godine povećalo sa 41,8% na 46,4% u 2007. ostale u sektorima s malim plaćama i malom produktivnošću. ILO među glavne smetnje ubraja nejednak pristup zapošljavanju, nejednake plaće i ograničen pristup socijalnoj zaštiti i upravljačkim radnim mjestima. Na globalnoj razini samo je 67 žena ekonomski aktivno u odnosu na 100 muškaraca; žene se također nalaze među najsiriomašnjim i najmanje povlaštenim stanovnicima svijeta jer od oko 800 milijuna ljudi koliko ih ne zna čitati, žene čine dvije trećine.

ILO je sa svojim partnerima (vlade, poslodavci i sindikati) osmislio program pod nazivom *Decent Work Agenda* kako bi potaknuo promjene na polju postizanja rodne ravnopravnosti. "Investiranjem" u ta područja potiču se, kako se u programu kaže, političke, socijalne i ekonomske promjene koje osnažuju žene. To možda potvrđuje i podatak da su 2007. godine deset od petsto najuspješnijih tvrtki vodile žene, dok ih je 2006. bilo sedam. Bez obzira na ovaj "porast", to su izrazito mali brojevi.

Utjecaj plaćenog zaposlenja na živote žena neprocjenjivo je velik jer uvećava njihove potencijale. U tom smislu i razvojni projekti UN-a procjenjuju kako se postotak zaposlenosti žena i visina plaće, uz obrazovanje i životni vijek, smatraju glavnim pokazateljima društvenog položaja žena. I u tom je tijelu prihvaćeno stajalište, a time i politika prema kojoj postoje razlike između žena i muškaraca u mogućnostima za ostvarenje ekonomske moći u društvu. Žene su još uvijek u mnogim društvima, pa i u hrvatskom, slabo reprezentirane u procesima odlučivanja, bilo da je riječ o financijskom, monetarnom, komercijalnom ili drugim ekonomskim sektorima.

Ovdje treba istaknuti da se zanimanje za ženska prava, iako naravno potican feminističkim inicijativama, nije javio iz čiste dobrobiti da se pomogne neravnopravnima. U pozadini je svijest kapitalističkog sustava o tome kako je domaćinstvo jedno od

²⁶ U tekstilnoj i kožarsko-obućarskoj industriji primanja su 47,4% manja od državnog prosjeka. Pogotovo su male plaće u trgovinama na malo, gdje je zaposlena većina žena.

²⁷ Vidjeti internetski izvor.

Tablica 2. Udio prosječne mjesečne isplaćene neto plaće žena u plaćama muškaraca 2005. i 2009. godine (postotak, rang)

Djelatnost	Udio plaća žena u plaćama muškaraca, 2005. (%)	Djelatnost	Udio plaća žena u plaćama muškaraca, 2009. (%)
Građevinarstvo	103,4	Građevinarstvo	111,0
Rudarstvo i vađenje	98,5	Rudarstvo i vađenje	101,0
Prijevoz, skladištenje i veze	95,5	Administrativne i pomoćne uslužne djelatnosti	97,3
Opskrba električnom energijom, plinom i vodom	94,6	Opskrba vodom: uklanjanje otpadnih voda, gospodarenje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša	96,6
Poljoprivreda, lov, šumarstvo	91,2	Prijevoz i skladištenje	91,2
Ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti	90,2	Opskrba elekt.energijom, plinom, parom i klimatizacija	92,9
Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i pos.usluge	88,5	Informacije i komunikacije	89,2
Ribarstvo	86,9	Poslovanje nekretninama	88,4
Hoteli i restorani	86,5	Stručne, znanstvene i tehničke djelatnosti	87,6
Obrazovanje	84,0	Umjetnost, zabava i rekreacija	87,2
Javna uprava i obrana, obvezno socijalno osiguranje	83,4	Djelatnosti pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane	85,8
Trgovina na veliko i malo	82,7	Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	85,5
Financijsko posredovanje	78,9	Obrazovanje	85,2
Zdravstvena zaštita i socijalna skrb	78,4	Ostale uslužne djelatnosti	82,6
Prerađivačka industrija	77,6	Javna uprava i obrana: obavezno socijalno osiguranje	82,3
		Trgovina na veliko i malo: popravak motornih vozila i motocikala	79,7
		Prerađivačka industrija	78,5
		Djelatnost zdravstvene zaštite i socijalne skrbi	76,9
		Financijske djelatnosti i djelatnost osiguranja	76,0
Ukupno	89,7		89,8

Izvor: Žene i muškarci u Hrvatskoj 2007. (2007: 40) i Žene i muškarci u Hrvatskoj 2011. (2011: 39).

najvažnijih mjesta u donošenju odluka koje utječu na ekonomski sustav. Pritom se misli na to da se u obiteljima donosi niz vrlo značajnih odluka: od odluke o zaposlenju, obrazovanju, troškovima, štednji, akumuliranju bogatstva, investicijama, udaji/ženidbi, fertilitnosti i slično, pa se zaključilo kako to što se događa unutar kućanstva može utjecati pozitivno ili negativno na rast društva, raspodjelu dohotka kao i distribuciju siromaštva u zemlji (UNDP, 2008a).²⁸

²⁸ Vidjeti internetski izvor.

Ostvarila su se predviđanja radikalnih feministica s početka i kraja osamdesetih godina (Dworkin, 1981; MacKinnon, 1989, navedeno u Wlaby, 2005: 26). Zapošljavanje žena, ne vodi automatski većoj društvenoj moći. Pokazalo se kako su sociodemografske karakteristike izrazito značajne kada se procjenjuje siromaštvo etničkih skupina, naročito žena. bell hooks (2004) bi rekla da je ipak etnicitet presudan jer nebijele žene češće rade na slabo plaćenim poslovima. Izgledi bijelih, obrazovanih žena iz viših klasa da pronađu dobro plaćeno zanimanje i solidan položaj u društvu razlikuju se od potencijalnih mogućnosti Azijatkinja, Afrikanki. Također, stope privredne aktivnosti žena koje su od pedesetih godina 20. stoljeća u neprestanom porastu različite su po regijama i etničkim skupinama.

4.4. Stereotipi i/ili ženske vrijednosti: posljedice na upravljanje žena u ekonomiji i politici

Javni ili "državni" feminizam u svojim nastojanjima da udovolji feminističkim zahtjevima poziva se na zadovoljenje načela ravnopravnosti. Osim političkog sektora, država regulira i intervenira na raznim razinama u živote žena: od pitanja reprodukcije do sprečavanja nasilja u obitelji ili raznih manifestacija javnog seksizma. U politikama se ne nastoji intervenirati samo u socijalizacijske i obrazovne, nego također u institucijske prakse, gdje država svojom legislativom zadire u poslove privatnih i javnih tvrtki preporučujući im promjene koje će ženama omogućiti veći udio na upravljačkim položajima (Eurostat, 2011).²⁹ Ovdje se govori o iskustvima najnaprednijih zemalja Zapada. Naime, institucijske norme i pravila sve se više prilagođavaju kvotnim udjelima žena kako bi im se omogućio intenzivniji prodor u organizacije, odnosno, suvremena se društva trude kreirati emancipacijske prakse koje bi trebale ublažiti strukturnu hegemoniju patrijarhalnih vrijednosti.

Koliko moguće upravljanje žena može biti pod utjecajem politike, pokazuje norveški primjer. Naime, Norveška je odnedavno (Guardian, 2009)³⁰ donijela zakon prema kojem u upravnim odborima norveških poduzeća na *neizvršnim mjestima* treba biti zastupljeno najmanje 40% žena. Nastojeći provesti taj zakon, norveška je vlada objavila popis sa dvanaest kompanija koje ga krše. Iznenadenje kojim je dočekan zakon potaknulo je staru raspravu o kompetentnosti i vrijednosti ženske radne snage, pogotovo na upravljačkim položajima. Suvlasnik jedne od norveških banaka izjavio je da je takav zakon vrlo teško provesti jer u upravnim odborima tvrtki sjede muškarci po dvadeset ili trideset godina i sada ih treba zamijeniti "nekim" ženama u koje se ne može imati puno povjerenje. Vlada je pošla od pretpostavke dvostrukog dobitka: prvo, da će muškarci koji teško odstupaju s položaja moći biti na to "prisiljeni" i drugo, da će potisnuti talenti žena pomoći tvrtkama kako bi svi bili na dobitku (ibid.).³¹

²⁹ Vidjeti internetski izvor.

³⁰ Vidjeti internetski izvor.

³¹ U Velikoj Britaniji žene također sudjeluju u *neizvršnim upravnim odborima* u malom postotku od 14,5%, a još su niži podaci za neke druge zemlje (u Italiji 2%, Španjolskoj 4%).

Zakonodavci tvrde kako kvote nisu samo formalnost, one mogu voditi velikim ekonomskim dobicima za sve strane. Politički se pritisak u posljednje vrijeme pokušava opravdati upravo tom logikom, pa se rađe studije koje potvrđuju da se poštovati političke odluke jednostavno – isplati.

Smatra se da su razlozi nepovjerenja u sposobnosti žena da zauzmu upravljačke položaje najčešće utemeljeni na mješavini stvarnog iskustva i stereotipa.³² Istraživanja pokazuju da i muškarci i žene prihvaćaju stereotipe, pa su aktivnosti usmjerene mijenjanju stvarnosti često u sukobu s psihološkim čimbenicima. Iako stereotipi ne ovise o istinitosti, neka zajednička obilježja pripisuju se većini skupina, a podložna su ovakvom vrednovanju: nekompetentnost, neambicioznost, nepoduzetnost, ovisnost, lijenost, nesposobnost itd. (Manzevski, Jonsen, 2006: 11). Psihologijska su istraživanja pokazala kako su ljudi skloni stvoriti čak i svojevrsno "sljepilo" za činjenice koje demantiraju njihova kriva uvjerenja. Sve se te značajke stereotipa prenose u specifično radno okruženje. Treba također imati na umu da stereotipi imaju svoju deskriptivnu i pripisanu komponentu koja najviše govori o tome kako bi se žene ili muškarci trebali ponašati (ibid.).

Vlastito iskustvo s jedne, i pozitivne beneficije uslijed rodne politike s druge strane, mogu u žena stvoriti suprotne osjećaje prema takvim pogodnostima. Iako vjerojatno sposobne žene izbjegavaju doći na vodeće pozicije samo zbog pritiska kvotnog sustava. Primjer tome je Norvežanka (Guardian, 2008)³³ koja je izjavila da se zahvaljuje na svojem visokom položaju ako ga dobiva temeljem kvotnog sustava ili po povlaštenim uvjetima. Otuda motivacija za uklanjanje stereotipa ne ovisi samo o namjerama društva, nego također o individualnim vrijednostima. Neprisutnost žena u neformalnim mrežama, nedostatak uzora, prepuštanje vođenja muškarcima, obiteljske obveze i neiskustvo u provedbi politike tvrtke, neki su od najčešće navođenih razloga sumnjičavosti (Manzevski, Jonsen, 2006).

Žene tvrde kako je među njima mnogo sposobnih, ali nisu dovoljno "vidljive" i međusobno povezane kao muškarci. "Muškarci se sastaju na mjestima na koja žene ne idu. Idu u lov, ribolov i piju zajedno. Izabiru se ljudi koji se međusobno poznaju. Voljela bih da kvote nisu nužne, ali sam realna. One tjeraju muškarce da gledaju izvan svoga magičnog unutarnjeg kruga", rekla je jedna visoko pozicionirana ekonomistica (Gu-

³² Stereotipi se oslanjaju na pojednostavljena, pejorativna značenja. Ako je riječ o rodnim stereotipima, smatra se kako je stereotipija povezana s procesom socijalizacije u kojem djeca usvajaju rodne uloge. Riječ je o jednostranim imidžima žena i muškaraca. Pozitivno ili negativno stereotipno evaluiranje često postaje oblik predrasude. U *Pojmovniku rodne terminologije prema standardima Europske unije*, stoji da je seksizam "oblik društvene diskriminacije osobe na temelju spola, a zasniva se na predrasudama i ukorijenjenim stereotipima, te se javlja na različitim razinama, od individualne do institucionalne. Najčešće se odnosi na diskriminaciju žena. Pojam se pojavljuje kasnih šezdesetih godina prošloga stoljeća i označava individualne predrasude, uvjerenja, ponašanja, ali i institucionalizirana shvaćanja, politiku, mjere, jezične prakse ili druge aktivnosti kojima se sustavno pokazuje da su žene manje vrijedne od muškaraca, dakle, sadrže ideologiju neravnopravnosti spolova. U patrijarhalnim se društvima seksizmi javljaju na svim razinama društvenog života, od zabrane obrazovanja žena do neprimanja žena u radni odnos ako planiraju ili imaju obitelj, ili ako su u srednjoj životnoj dobi itd." (2007: 19-20).

³³ Izjavila Ann Widdecomb. Vidjeti internetski izvor.

ardian, 2008).³⁴ Ako bi kvote funkcionirale samo kao preporuka, mnogi misle da bi se promjene trebalo čekati sljedećih tridesetak godina.

Istraživanje Manzevski i Jonsen (2006) na uzorku od 935 menadžera i menadžerica (žena je u uzorku bilo 282, odnosno 30,2%³⁵) trebalo je ispitati glavne prepreke u razvoju karijera žena, odnosno stereotipa o njihovim upravljačkim kapacitetima.³⁶ Ono pokazuje kako je jedna od najvažnijih prepreka u napredovanju žena prema upravljačkim položajima povezana s rodnim stereotipima. Medijski su stereotipi u tome pogledu vrlo značajni i prenose se na ostala područja života prikazujući najčešće ženske karakteristike kao majčinske, brižne, njegovateljske, popustljive i neodlučne.³⁷ Neosporno je, kaže se u istraživanju, kako su to pozitivni stereotipi iako svojom jačinom u potpunosti zaklanjaju ostale osobine menadžerica, izrazito bitne u poslovanju. Osnovni rezultati istraživanja pokazuju da se bez obzira na kulturnu grupaciju, žene i muškarci na menadžerskim položajima slažu kako su "brižnost i podržavanje" ženske kvalitete upravljanja, dok se rješavanje problema i veći utjecaj u organizaciji pripisuju u većoj mjeri muškarcima (2006: 4).

Sličan rezultat dobili su u "IBM-ovoj studiji" Hofstede i sur. (2010) koji su pokazali da gotovo sve ispitivane kulture razlikuju ženske i muške vrijednosti. Muške vrijednosti, kaže Hofstede, imaju dimenzije asertivnosti i kompetitivnosti, te se razlikuju od ženskih, koje sadržavaju konotacije brižnosti i nježnosti. Na razini korporativne kulture to se ogleda tako što su muškarci bili skloniji dimenzijama stavova koji ističu mogućnost veće zarade i napredovanja u poslu, a žene su u odgovorima iskazivale želju za dobrim odnosima s nadređenima i rad s ljudima sklonima suradnji.

Menadžerice, pripadnice nordijske grupacije, smatrale su kako 86% žena na upravljačkim položajima podupire zaposlenike, dok su tu osobinu muškarcima pripisale u 61% slučajeva. Žene "bolje slušaju", imaju razumijevanja, nastoje "usrećiti" druge, osim toga, od njih se vrlo brzo može dobiti povratna informacija. Muškarci iz istog klastera pripisuju ženama osobinu potpore u 77% slučajeva (Manzevski, Jonsen, 2006: 15).

Ispitanici obaju spolova u svim klasterima, no u nordijskom ponajviše, podupirali su stajalište kako su muškarci učinkovitiji u sposobnosti utjecaja i moći napredovanja (više akcijski usmjereni, ostvaruju veći utjecaj na zaposlenike i okolinu). U nordij-

³⁴ Vidjeti internetski izvor.

³⁵ Istraživanje pati od metodoloških nedostataka. Naime, kao i kod sličnih istraživanja koja se provode putem interneta ili telefona a koja ciljaju na specifični uzorak ispitanika, na upitnik odgovaraju samo zainteresirani, a ne svi ispitanici. Ipak, to je učinkovit način dolaska do ispitanika, pogotovo kada je riječ o malim uzorcima ili ukoliko osobine populacije nisu poznate.

³⁶ Uzorak je bio podijeljen u klastere (nordijski, latinski, germanski i anglo klaster) a istraživanje je provedeno u deset zemalja, anketom putem interneta odnosno elektroničkom poštom. Klasteri su bili formirani ovako: Nordijski: Danska, Norveška, Švedska; Latinski: Italija, Francuska, Španjolska; Germanski: Njemačka i Nizozemska; Anglo klaster: Velika Britanija i Sjedinjene Američke Države.

³⁷ Rodni stereotipi su u 85% slučajeva (prema istraživanju Catalysta iz 1999. godine), kako smatraju starije menadžerice, zaslužni za sporije napredovanje u karijeri. Isto potvrđuje i istraživanje Catalysta iz 2002. godine na uzorku od 20 europskih zemalja (Manzevski, Jonsen, 2006:3).

skom klasteru ista se osobina pripisivala u 85% slučajeva muškarcima, a u 66% slučajeva ženama. Najmanja se razlika u procjeni muških osobina upravljanja pokazala u anglosaksonskom klasteru (ibid., str. 17).

Norvežanke su na popisu od 14 osobina, koje dobar rukovoditelj/ica mora imati, za njih 10 ustvrdile da ih imaju žene, između ostalog da su u intelektualnim poticajima zaposlenicima djelotvornije od muškaraca (ibid., str. 22). U usporedbi s ostalim klasterima, i tu je nordijski imao najviši rezultat. Očito su Norvežanke, Dankinje i Šveđanke izrazile samopouzdanje, čemu razlog ne mora biti samo u stereotipnom procjenjivanju, kako tvrde autori studije, nego također u društvenom poticanju ili jačanju samosvijesti žena kroz opće vrijednosti ili kroz različite aspekte rodnih politika.

Hofstede i sur. (2010) u tom smislu upozoravaju na osobitosti nordijskih zemalja u "IBM-ovu" uzorku. Norveška, Švedska, Nizozemska i Danska svrstane su u tzv. "ženstvene" kulture, u kojima oba spola iskazuju znatno veću "nježnost" i "brižnost" na ispitivanim dimenzijama, odnosno ljudi općenito nastoje sporove rješavati dogovorom i kompromisom. U Japanu i Austriji rezultati muškaraca na dimenziji odlučnosti bili su vrlo visoko pozicionirani u odnosu na ostale zemlje, ali su znatno više rezultate pokazale i žene. Gledano na individualnoj razini, kažu autori, žene uče djelovati na "muževan" način i obrnuto, ovisno o općim vrijednosnim smjerovima u promatranoj kulturi. U IBM-ovu je upitniku 38 zanimanja odvojeno u šest zasebnih kategorija na dimenzijama muževnosti – ženstvenosti. Na popisu najmuževnijih su prodavači (profesionalni i neprofesionalni), profesionalci (inženjeri i znanstvenici), stručnjaci i tehničari, nekvalificirani i polukvalificirani radnici i naposljetku službenici (1994: 86). U "ženstvenim" je kulturama menadžer manje vidljiv, intuitivan prije nego odlučan, naučen tražiti konsenzus za razliku od menadžera u "muževnim" kulturama.

Manzevski i Jansen svoje rezultate objašnjavaju na temelju psiholoških testova, koji pokazuju kako ljudi, nastojeći izbjeći stereotipe, često ih, što je paradoksalno, uvećavaju. Prema jednom takvom stereotipu muškarci su više analitični i autoritativniji od žena. To se posebno iskazuje u zanimanjima povezanim s tehnikom i tehnologijom, kao i na menadžerskim položajima. Ženske su sposobnosti upravljanja procijenjene slabijima u svim sektorima u kojima tradicionalno dominiraju muškarci (ibid., str. 27-30).

U svim kulturnim grupacijama u istraživanju Manzevski i Jansen, muškarci su percipirani kao bolji upravljači. Oni sami svoje kvalitete opisuju ovako: fleksibilne osobe, sklone pronalaženju rješenja, za razliku od žena koje ponekad nisu u mogućnosti sagledati probleme "izvan zadanog okvira". Muški menadžeri u svim grupacijama sebi pripisuju mogućnost lakšeg vertikalnog utjecanja u organizaciji. To istraživanje završava zaključkom kako kultura utječe na oblike i jačinu rodnih stereotipa. Naime, postoje međukulturne sličnosti u sadržaju rodnih stereotipa iako ima i različitosti u skladu s time kako koja kultura vidi ženske ili muške osobine. Otuda će se u nekoj kulturi upraviteljicama pripisivati stereotipne značajke koje se ne moraju podudarati sa sadržajem stereotipa o ženama u drugim kulturama (ibid., str. 5-18).

Paradoksalno je da su rodni stereotipi "jači" u ispitanika koji su pripadnici klastera s egalitarnijim vrijednostima, odnosno onima koji su privrženiji vrijednostima rodne

ravnopravnosti nego u društvima s manje egalitarnim vrijednostima. Klasteri se također razlikuju ovisno o tome na koji način na ljestvici prioriteta ispitanici vrednuju osobine vođe općenito, odnosno prema tome koje osobine dobar rukovoditelj treba imati jer je i sama studija pošla od pretpostavke da će se u vrednovanjima ili ocjenjivanjima prepoznati stereotipi koji opisuju rodne upravljačke atribute. Tako su Austrijanci i istočni Nijemci smatrali kako je "poticanje" podređenih jedna od temeljnih osobina vodstva i ona im je bila mnogo značajnija na ljestvici važnosti nego za Fince i Dance.

Studija Hofsteda i sur. u mnogome je komplementarna ovim rezultatima, ali je iznijela nešto rafiniranije zaključke. Hofstede i sur. su, naime, muško-ženske vrijednosti uzeli "zdravo za gotovo" i pripisali ih u analizi samim kulturama.³⁸ Za njih nije bilo sporno da između ženskih i muških vrijednosti u svim kulturama postoje razlike. U "muževnim" su kulturama rodno društvene uloge jasno odvojene, a u "ženstvenim" se međusobno preklapaju. To je sukladno njihovoj tezi kako kultura provodi svojevrsno *mentalno programiranje* pa pojedinac usvaja obrasce mišljenja, osjećanja i potencijalne akcije, o čemu uči cijelog života. Autori razlikuju pojmove: kultura, ljudska priroda i individualne osobine te smatraju kako se utjecaj kulture može prepoznati na četiri razine: simbolima, junacima, ritualima i vrijednostima. Zasluga je Hofstede i suradnika što su pokazali da se na tim razinama mogu analizirati rod, generacijska pripadnost i klasna kultura, a također što su upozorili na važnost obrazovanja i zanimanja kao moćnih izvora kulturnog učenja.

Oba istraživanja o kojima je ovdje riječ imaju metodološka ograničenja u smislu intervjuiranog uzorka, što se posebno odnosi na utjecajno Hofstedeovo istraživanje (opširnije u Katunarić, 2007). Pomalo, također, čudi, iako je vrlo zanimljiva elementarna podjela na muževni i ženstveni feminizam, koju su Hofstede i sur. izveli iz dobivenih rezultata. Naime, priznajući kako je odnos između feminizma i kulture u nekoj zemlji na dimenzijama muževnosti i ženstvenosti složen i višeznačan, Hofstede dijeli kulture na one u kojima postoji više ženstven i više muževan feminizam. Muževan bi feminizam trebao biti onaj koji zahtijeva ravnopravnost žena i muškaraca, a ženstvena forma feminizma želi promijeniti društvo tako da ono usvoji više ženske vrijednosti, čime je, čini se, Hofstede skrenuo u stereotipno klasificiranje ne vodeći računa o specifičnostima i mogućem spektru vrijednosnih analiza.

No, kako je u realitetu, tj. koje posljedice usvajanje stereotipa ima na ponašanje u organizacijama? Jedno modelirano istraživanje³⁹ procjene sklonosti prema muškom spolu pri napredovanju u organizaciji pokazuje da ako su u nekom uzorku jednako zastupljene žene i muškarci i postoji vrlo mali postotak od 7% razlike u korist naklonosti prema muškarcima, ta bi hipotetska naklonost žene u konačnici, nakon četiri promocijska ciklusa, mogla "koštati" toliko da bi njihov postotak u vrhu organizacije pao sa 50% na 42%. Kumuliranje naklonosti čak u maloj mjeri može očito naštetiti

³⁸ U dimenzije modela "nacionalne kulture" Geerta Hofstede spadaju i hijerarhijska distanca, anksioznost i konfučijanski dinamizam.

³⁹ Agars, D. M. (2004) Reconsidering the Impact of Gender Stereotypes on the Advancement of Women in Organisation, *Psychology of Women Quarterly*, 25(2):103-111 (navedeno u Manzevski, Jensen, 2006: 11).

ženama u usponu u karijeri, pa kad se oni ujedine s ostalim faktorima, mogu se očekivati teškoće u procesu vertikalne mobilnosti.

Nadalje, u zemljama Europske unije žene su, prema podacima *European Commission* (2010),⁴⁰ – podreprezentirane na menadžerskim (32%) i na položajima odlučivanja u upravljačkim tijelima velikih kompanija (10%); malo ih je također među znanstvenicima i inženjerima (29%) pa se rješenje toga problema i veća zastupljenost žena smatra jednim od ključnih poticanja gospodarske stabilnosti i rasta Europske unije. Realitet, nadalje, pokazuje da se u najvećim javnim kompanijama (tablica 3), prema izvještaju Europske komisije, žene kao članice u najvišim tijelima odlučivanja nalaze tek u 11% slučajeva (podatak za EU-27). Na najvišim pozicijama unutar europskih kompanija, kao predsjednice, žene su prosječno zaposlene tek u 4% slučajeva. To potvrđuje asimetričnost odlučivanja u ekonomskom sektoru u Europi. Zanimljivo je također pogledati u kojim je zemljama najviše žena predsjednica u tijelima odlučivanja. Ne iznenađuje to što prednjače bivše socijalističke zemlje (Hrvatska, Slovačka) koje su u samom vrhu sa 20%, slijede Bugarska, Poljska, Češka, Latvija itd. te od ostalih europskih zemalja samo Norveška (11%). Ti podaci ne govore samo o suvremenim rodnim politikama, što je na snazi u Norveškoj, nego i o tradicijama društvenog odnosa prema ženskom pitanju u tranzicijskim zemljama.

Treba napomenuti da se prema jednom od pokazatelja GII (Gender Inequality Index – indeks rodne nejednakosti⁴¹) koje je razvio ILO (UNDP, 2011) Norveška nalazi na petome mjestu, a prema HDI indeksu (Human Development Indeks – indeks ljudskog razvoja)⁴² na prvome. Prosječna vrijednost GII indeksa na svjetskoj razini iznosi 0,56 ili 56%, što pokazuje postotak nemogućnosti da se ostvari ravnopravnost na tri praćene dimenzije. Regionalni prosjek u zemljama OECD-a iznosi 32%, dok Južna Azija bilježi vrijednosti GII-a od čak 74%. Usporedbe radi, Hrvatska se 2007. i 2008. godine među 177 zemalja svrstanih prema HDI indeksu nalazila na 40. mjestu, a prema tadašnjem GEM indeksu bila je na 47. mjestu (UNDP, 2008b).⁴³ Podaci za 2011. godinu pokazuju da je na ljestvici nešto niže, na 51. mjestu prema HDI, a prema vrijednosti GII-a je na 30. mjestu s vrijednošću 0,345.

Analiza članova/ica najviših tijela odlučivanja u javnim kompanijama (tablica 3) pokazuje da opet prednjače socijalističke zemlje (Hrvatska ima rezultat oko 14%, kao i Nizozemska i Slovenija). Najviše su pozicionirane Norveška, Švedska, Slovačka i Finska, a slijede ih bivše socijalističke zemlje Latvija, Litva, Rumunjska i Bugarska.

⁴⁰ Vidjeti internetski izvor.

⁴¹ GII indeks je složena mjera koja odražava nejednakost u postignućima žena i muškaraca u tri dimenzije: reproduktivno zdravlje, moć i tržište rada. On varira između nule (kada su žene i muškarci prilično jednaki u promatranim dimenzijama) i jedan.

⁴² Kreator HDI indeksa (alternative BDP-u) Mahbub ul Haq, teoretičar je razvoja koji je smatrao kako je svrha razvoja uvećati šanse na području dohotka i rasta, ali i u boljem pristupu znanju, kvalitetnijoj prehrani i zdravlju, sigurnijem životu, zadovoljenju potreba u slobodnom vremenu, političkim i kulturnim slobodama te participaciji u zajedničkim aktivnostima. U ovoj koncepciji kultura je povezana s kvalitetom života. (Schafer, 2008: 148).

⁴³ Prije se upotrebljavao indeks GEM – Gender Empowerment Measure, koji je sada zamijenio indeks GII. Vidjeti internetski izvor.

Tablica 3. Pozicija u procesu donošenja odluka u najvećim javnim kompanijama, 1. kolovoza 2007. – 31. listopada 2007.

Zemlja	Broj kompanija		Najviše tijelo odlučivanja			
	Prema statusu dionica ⁴¹	Prema bazi podataka	Predsjednici/ce Žene (%)	Muškarci (%)	Članovi/ce Žene (%)	Muškarci (%)
EU-27 Prosjek (%)			4	96	11	89
Belgija	18	18	0	100	6	94
Bugarska	17	16	14	86	15	85
Češka	23	22	11	89	11	89
Danska	18	18	0	100	15	85
Njemačka	30	30	0	100	11	89
Estonija	18	18	7	93	10	90
Irska	20	20	5	95	7	93
Grčka	20	20	0	100	11	89
Španjolska	34	34	0	100	6	94
Francuska	34	34	0	100	9	91
Italija	33	33	6	94	4	96
Cipar	20	19	0	100	2	98
Latvija	33	33	9	91	18	82
Litva	31	31	5	95	18	82
Luksemburg	7	7	0	100	3	97
Mađarska	16	16	0	100	11	89
Malta	13	13	8	92	4	96
Nizozemska	20	20	0	100	14	86
Austrija	21	21	0	100	5	95
Poljska	20	19	11	89	12	88
Portugal	20	20	0	100	3	97
Rumunjska	11	11	0	100	18	82
Slovenija	15	15	0	100	14	86
Slovačka	5	5	20	80	24	76
Finska	24	24	0	100	18	82
Švedska	29	28	0	100	24	76
Velika Britanija	34	34	3	97	13	87
Hrvatska	30	30	20	80	14	86
Turska	32	32	4	96	11	89
Island	12	12	8	92	10	90
Lihtenštajn	—	—	—	—	—	—
Norveška	19	19	11	89	34	66
Prosjek (%)			5	95	12	88

Legenda: – ne može se izračunati

Izvor: European Commission, DG EMPL, Database on women and men in decision-making. Dostupno na: [http://ec.europa.eu/employment_social/women_men_stats/out/SocialAndEconomic_en.xls#\"Largest publicly quoted\"IA1](http://ec.europa.eu/employment_social/women_men_stats/out/SocialAndEconomic_en.xls#\) (pristupljeno 9. ožujka 2008).

Najbogatije zemlje EU-a, Velika Britanija i Njemačka, najbliže su prosjeku od 12% s vrlo malim odstupanjima.

Dobar pokazatelj nedostupnosti ekonomske moći pokazuje jedan od najmoćnijih sektora – bankarski. Nijednom centralnom bankom u 2008. godini u EU-27 nije upravljala žena (European Commission, 2009⁴⁴), dok je članica uprava bilo samo 17%. Podaci pokazuju kako su modeli funkcioniranja banaka izrazito piramidalnog karaktera te kako korporativna kultura u takvim institucijama jednostavno ne pogoduje napredovanju žena čak i u zemljama koje su na ljestvici prihvaćenosti ženskih vrijednosti, na razini nacionalne kulture, vrlo visoko pozicionirane (Hofstede i sur., 2010).

Koliko su rodne uloge žena jake, pokazuje niz istraživanja usmjerenih na pitanje zbog čega ima tako malo žena u politici te zašto je njihovo sudjelovanje u političkom životu općenito nisko. Taj se problem često objašnjava utjecajem procesa socijalizacije, o čemu je već bilo riječi.

Currell je našla kako se ponašanje žena mijenja ako su socijalizirane u obiteljima koje su bile sklone političkom djelovanju, a također je zaključila da su parlamentarne zastupnice najčešće ulazile u parlament tek kada su izašle iz reproduktivne dobi (navedeno u Walby, 2005: 154). Slično tvrde Hofstede i sur. (2010), no također procjenjuju da se zbog korporativne kulture, tradicionalno sklone muškarcima, prije može očekivati napredovanje žena u politici negoli u ekonomiji.

Povijesno gledano, zastupljenost žena u parlamentima zemalja EU-a pokazuje kako položaj žena u politici na određeni način odražava odnos državne legislative o ravnopravnosti. Opet je zanimljivo iskustvo Norvežanki,⁴⁵ koje su sedamdesetih godina napravile proboj u političke institucije na lokalnom i nacionalnom planu i čije se sudjelovanje u vlasti od 10% povisilo na 20–25%. Socijalisti su u Norveškoj sredinom sedamdesetih prihvatili kvotni sistem sudjelovanja žena u politici, a nekoliko godina poslije, to su pravilo prihvatile i druge političke stranke. Ipak, politika ravnopravnosti imala je uzlete i padove; u 1993. tri su se žene natjecale za premijersko mjesto, da bi nakon četiri godine svi ministarski kandidati bili muškarci. Jedino konzervativna stranka u toj zemlji nije imala unutarnju distribuciju vladajućih položaja između žena i muškaraca te istaknuto rodnu politiku. Karakteristično je za rodnu politiku Norveške što se njome ne samo zadovoljava načelo rodne raspodjele i demokracije, nego također zastupljenost žena podrazumijeva zastupanje njihovih interesa u različitim pitanjima. Potpuno suprotno praksi u nekim zemljama, norveški feministički pokret zauzimao se za integraciju u postojeću političku strukturu kao vidljivu strategiju osnaživanja žena. Nekoliko istraživanja provedenih u osamdesetim godinama pokazalo je da i sami članovi parlamenta smatraju kako žene i muškarci imaju različite interese i stavove, te da neprisutnost žena u pojedinim strankama utječe na stranačka stajališta o pojedinim pitanjima. U nizovima intervjua s norveškim parlamentarcima ustanovljene su razlike između žena, članica pojedinih parlamentarnih stranaka. Norveške političarke uspjele su mnoge teme, koje su do tada pripadale području privatnosti staviti u središte zanimanja javnosti. Ljevičarke su bile više okre-

⁴⁴ European Commission, DG EMPL, Database on women and men in decision-making.

⁴⁵ Norvežanke su pravo glasa dobile 1913. godine.

nute mjerama koje jačaju položaj žena na tržištu rada, što uključuje odgovarajuću skrb djece i financijsku pomoć, dok su desničarke ili žene iz stranaka centra više bile okrenute politici koja promovira vrijednost kućnog rada te skrbi (Women in Parliament, 2007).⁴⁶

Tablica 4. Udio žena u parlamentima 31. prosinca 2007. i 31. kolovoza 2011. godine (%)

Države	Parlament/niži dom		Viši dom/senat		Oba doma	
	2007.	2011.	2007.	2011.	2007.	2011.
Nordijske države	41,4	42,1	—	—	—	—
Europa – OSCE članice – uključene nordijske zemlje	20,9	22,2	17,9	20,2	20,3	21,8
Europa – OSCE članice – isključene nordijske zemlje	19,0	20,3	17,9	20,2	18,8	20,3
Američke države	20,7	22,0	20,1	23,1	20,6	22,2
Subsaharska Afrika	17,3	19,7	21,2	18,9	17,7	19,6
Azija	16,9	18,3	14,8	15,2	16,7	18,0
Pacifik	12,9	12,5	31,8	32,6	15,0	14,8
Arapske države	9,6	10,9	7,0	7,5	9,0	10,3

Izvor: <http://www.ipu.org/wmn-e/world.htm> (Pristupljeno 30. listopada 2011.).

Pregled udjela žena⁴⁷ u parlamentima (tablica 4) na globalnoj razini, 2007. i 2011., pokazuje kako najviše žena u parlamentu imaju nordijske države. Europske države i američke imaju vrlo sličan udio žena u nacionalnim parlamentima,⁴⁸ oko 20 ili nešto više posto. Najniže su u klasifikaciji svrstane arapske zemlje i pacifičko područje.⁴⁹ Izvještaj UNIFEM-a iz 2000. godine (UNIFEM, 2008)⁵⁰ pokazao je da je najveći pad zastupljenosti žena u politici zabilježen u Istočnoj Europi. U to vrijeme samo je 8 zemalja svijeta ostvarilo razinu od trideset ili više posto žena u parlamentu: Švedska, Danska, Finska, Norveška, Island, Nizozemska, Njemačka i Južnoafrička Republika.

U proteklih desetak godina udio zastupnica u parlamentima raste, iako bi trebalo uzeti u obzir regionalne specifičnosti. Najviše su razlike u podacima nordijskih i arapskih zemalja. Nordijske zemlje imaju dugu tradiciju sudjelovanja žena u politici, što se iskazuje u činjenici da ih je od 1995. godine u parlamentu stalno više od 38%.⁵¹

⁴⁶ Vidjeti internetski izvor.

⁴⁷ Statistički podaci korišteni u ovome poglavlju o političkoj participaciji žena na globalnoj razini korišteni su iz internetske baze podataka Inter – Parliamentary Union.

⁴⁸ Povijesno gledano, prva država čijem je domu u parlamentu predsjedala žena prije Drugog svjetskog rata bila je Austrija. Od 1945. do 1997. žene su bile na čelu parlamenta 78 puta u 42 države, od ukupno 186 zemalja.

⁴⁹ Ovdje je važno napomenuti kako u Saudijskoj Arabiji žene nisu smjele glasovati na izborima 2005. godine, iako se danas navodno razmišlja da dobiju pravo glasa, odnosno da im se omogući kandidiranje na budućim lokalnim izborima. U Ujedinjenim Arapskim Emiratom žene imaju ograničeno pravo glasa. U Kuvajtu su one prvi put izašle na izbore 2006. godine.

⁵⁰ Vidjeti internetski izvor.

⁵¹ Kada se gleda svaka zemlja pojedinačno, dolazi se do podatka da je samo pet zemalja u 1995. godini imalo 30% žena u svojim parlamentima, da bi deset godina poslije 20 parlamenata došlo do cilja od 30% žena.

Zemlje "nordijskog klastera" borbu za ženska prava počele su prije više od 50 godina. Značajnije promjene nastupile su sredinom sedamdesetih godina, i to uslijed političkih i socijalnih promjena praćenih značajnim ekonomskim rastom i prihvaćenim stranačkim kvotama.

Druga skupina zemalja su poslijeratne (Mozambik, Burundi, Irak, Ruanda i Južnoafrička Republika), gdje je u vrlo kratkom vremenu na izborima uvećan udio žena. Tako je u Južnoj Africi zastupljenost žena skočila sa 2,7% na 25% nakon izbora (2011. – 44,5%), a u Ruandi s manje od 15% na 48,8% (2011. – 56,3%). Sve te tranzicijske zemlje su u procesu konstitucije institucija prihvatile politička pravila koja iz raznih razloga daju veće šanse ženama ili se kao u Ruandi, zbog poznatih političkih okolnosti, promijenila demografska struktura društva.

Također, u nekim postkonfliktnim zemljama (Afganistan⁵² i Liberija) žene sudjeluju u radu parlamenta. U Iraku je na izborima 2005. godine 31,5% žena izabrano u parlament jer su prihvaćene kvote od političkih stranaka tražile da nominiraju najmanje 30% žena na kandidatskim listama (2011. – 25,2%). Liberijski izbori su također pokazali popularnost kandidatkinje Ellen Johnson-Sirleaf na predsjedničkim izborima 2005. godine, iako u parlament nije ušlo više od 14% žena. Ona je ujedno prva žena predsjednica u povijesti afričkog kontinenta. U listopadu, 2005. i 2011. godine, ukupno 8 zemalja nije imalo nijednu ženu u nacionalnom parlamentu.⁵³

Dobar pokazatelj rodne politike i napretka demokracije jest i udio žena u Europskom parlamentu po pojedinoj zemlji. Od 1979. udio žena u Europskom parlamentu povećao se sa 16,8% na 35,2% u 2011. godini. O načelu rodne ravnopravnosti najviše su vodile računa Finska (61,5%), Švedska (55,6%) i Estonija (50,0%). Ostale zemlje imaju razmjerno manje postotke zastupljenosti žena.

Od 1945. do 2006. godine 19 je država imalo izabranu predsjednicu države. Žene na premijerskim položajima možda su najinteresantnije jer spadaju među osobe s najvišom izvršnom moći. Od 1945. do 2006. premijerku je imalo 35 zemalja.

Što se izvršnih (ministarskih položaja) tiče, u siječnju 2005. godine 14,3% (N=858) žena u svijetu bilo je na ministarskim položajima. Švedska je pritom imala najviši broj ministrica (52,4%), a Španjolska (50,0%) bila je odmah iza nje. Tipovi ministarstava kojima su na čelu žene pokazuju kako ministrice prvenstveno rade u resorima koji pokrivaju područja skrbi za obitelji, mlade, djecu, invalide i starije osobe, socijalne poslove, ravnopravnost spolova i obrazovanje, što su ujedno tradicionalna područja zapošljavanja žena (tablica 5). Znatno ispod 5% žene su na čelu ministarstava koja uključuju vitalne državne interese financije, proračun, vanjske poslove i obranu.

⁵² Unatoč činjenici što u Afganistanu 27,7% žena je ušlo u parlament, zahvaljujući kvotama, stanje ženskih prava je vrlo loše.

⁵³ 2005. godine to su bile Mikronezija, Nauru, Palau, Sveti Kitts i Nevis, Saudijska Arabija, Salomonski Otoci, Tuvalu i Ujedinjeni Arapski Emirati. 2011. godine to su bile države Belize, Mikronezija, Nauru, Sultanat Oman, Republika Palau, Katar, Saudijska Arabija i Solomonski Otoci.

Tablica 5. Ministrice u svijetu prema tipu djelatnosti ministarstva – 2005. godine

Ministarstva	Ministricе	
	(N)	%
Obitelj, djeca, mladi, invalidi, starije osobe	83	9,7
Socijalni poslovi	69	8,0
Ravnopravnost spolova	63	7,3
Obrazovanje	63	7,3
Okoliš i energija	60	7,0
Vanjski poslovi	25	2,9
Financije i proračun	20	2,3
Obrana	12	1,4
Stanovništvo, informacije, parlamentarni poslovi	—	—

Izvor: IPU, 2005. Women in Politics: 1945-2005. http://www.ipu.org/PDF/publications/wmn45-05_en.pdf. (7. veljače 2007.)

Utjecaj na povećanje broja žena u tijelima koja donose odluke ima izborni inženjering, te politički procesi demokratizacije koji traže prihvaćanje kvota i rezerviranih mjesta, odnosno mobilizaciju na rodno/spolna pitanja. Pritom političke stranke i njihova pravila znatno utječu na parlamentarnu politiku jer su one "vratari" koji ženama omogućuju ulazak u politiku. Međunarodni utjecaj, odnosno rad na rodnoj ravnopravnosti, također, postoji preko usvajanja različitih preporuka i konvencija kao što je CEDAW – Konvencija za eliminaciju svih formi diskriminacije žena UN-a, prihvaćena 1979. godine.

Uspoređujući pojedine odrednice spolno/rodne stratificiranosti političkog podsistema u Hrvatskoj nalazimo sljedeće: na nižim razinama vlasti, među članovima županijskih skupština od 1993. do 2009. znatno je porastao udio žena sa 4,8 na 21,9%. Međutim, jedna od hrvatskih odlika je znatno niža participacija žena na lokalnoj razini nego u političkom vrhu. Prijelomna je bila 2001. godina, kada je udio žena u županijskim skupštinama porastao na 13,4 posto, dok je prethodnih godina bio ispod 10 posto.⁵⁴ Promatra li se udio žena među članovima županijskih skupština, on je najveći u glavnom gradu Hrvatske Zagrebu (35,3%) dok u ostalim županijskim središtima varira od 12,2% u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji do 33,3% u Zagrebačkoj. Zanimljivo je također spomenuti nizak udio žena među županima – 5,0%, gradonačelnicima – 4,7% i načelnicima općina – 4,9%. Žene su znatno zastupljenije kao zamjenice čelnika lokalne i regionalne samouprave (Žene i muškarci u Hrvatskoj 2011., 2011: 59-60).

Što se udjela žena tiče u najvišem političkom tijelu – Saboru (tablica 6) – situacija je znatno povoljnija, pa su žene danas u njemu zastupljene sa 20,9 posto, što je u odnosu na početak 90-ih (4,6%) vrlo velika promjena.

U odnosu na neke godine socijalističkog razdoblja (do 1990.), politička je participacija žena početkom 90-ih godina znatno pala. Početkom 60-ih godina, kada je stanje ljudskih sloboda bilo vrlo loše, Hrvatska je u republičkoj skupštini imala čak 24,3% žena, no već krajem 60-ih taj broj je znatno pao (8,21%).

⁵⁴ U to vrijeme na vlast dolazi oporbena koalicija.

Tablica 6. Zastupnici/ce Hrvatskoga sabora (%)

Godina izbora	Žene	%	Muškarci	%	Ukupno
1990.	16	4,6	335	95,4	351
1992.	7	5,1	131	94,9	138
1995.	9	7,1	118	92,9	127
2000.	33	21,9	118	78,1	151
2003.	27	17,8	125	82,2	152
2007.	32	20,9	121	79,1	153

Izvor: *Žene i muškarci u Hrvatskoj 2008*, 2008: 54

Bez ulaska u širu interpretaciju političke zastupljenosti žena u ranijim razdobljima, treba reći da je desničarska vlast početkom devedesetih godina umanjila šanse ženama da sudjeluju u odlučivanju o krupnim državnim odlukama te da se raspadom savezne države (bivše Jugoslavije) smanjuju ljudska prava na svim razinama. Kakvu je ulogu u tome imao rat u Hrvatskoj, još treba istražiti. U postsocijalističkom razdoblju zanemaruju se i marginaliziraju žene u političkim, ekonomskim i socijalnim ulogama. Na svim područjima društvenoga života došlo je do retradicionalizacije, pa je potrebno mnogo vremena da se društvene vrijednosti okrenu prepoznavanju propulzivnosti ženskog potencijala.

Vladajući diskurs u devedesetima podrazumijevao je da će se žene tijekom rata i poraća "maknuti" iz javnoga života i posvetiti obitelji i kući. U tom je smislu bila vrlo glasna pronatalitetna retorika, pa je inzistiranje na majčinstvu bilo suputnik militarističkog diskursa države (Adamović, Mežnarić, 2011). Nije to, međutim, bila značajka samo Hrvatske nego i drugih bivših socijalističkih zemalja, u kojima je u početku tranzicije pala zastupljenost žena u politici. Najviša je izvršna vlast također odolijevala upravljačkim potencijalima žena pa je od početka 90-ih do danas njihov udio među ministrima izrazio nizak.⁵⁵ Od pet potpredsjednika/ca Sabora samo su dvije bile oporbene političarke. U postsocijalističkom se razdoblju primjećuje povećan broj žena u sudstvu; pogotovo na Visokom trgovačkom sudu RH, Visokom prekršajnom sudu RH i županijskim sudovima. Sastav sudaca Ustavnog suda, kao jedne od najmoćnijih institucija pravosuđa, pokazuje najmanju propusnost.⁵⁶ Treba također reći da je udio žena među dužnosnicima i visokim državnim i javnim službenicima 2010. godine bio 30,0 posto.

Pokazali smo koliko je političko područje bilo nepropusno prema ženskom političkom menadžmentu te kako ulazak žena na upravljačke položaje ovisi o raznim razinama (lokalna razina ili politički vrh), stranačkoj regrutaciji i rodnoj politici stranaka⁵⁷ ali također o ostalim društvenim razinama na kojima se zanemaruje spolno/rodna stratifikacija. Svrha ovog statističkog pregleda broja žena i analiza

⁵⁵ 1990/1991. nije bilo nijedne žene u Vladi, a 1992. i 1993. među ministrima bila je po jedna žena. Godine 1995. i 2000. u Vladi su bile po dvije ministrice, da bi ih tek 2002. i 2003. bilo četiri (*Žene i muškarci u Hrvatskoj 2006.*, 2006: 75).

⁵⁶ Na primjer, u prvom mandatu Ustavnog suda (1991) nije bilo nijedne žene, a 2004. godine ima ih četiri (Adamović, 2010).

⁵⁷ Prema Zakonu o ravnopravnosti spolova (NN, 82/08) političke stranke dužne su pri utvrđivanju i predlaganju listi kandidata/tkinja za izbor zastupnika u Hrvatski sabor, tijela lokalne i

njihove, uvjetno rečeno, političke snage bila je dvostruka; ona upozorava na izrazito asimetričan odnos žena i muškaraca u političkom upravljanju, ali također na mogući pozitivan smjer promjena. Pregled pozicioniranosti pojedinih država u statističkim klasifikacijama pokazuje kako analiza političkog položaja žena više ne može baratati pojmovima kao što su "ukupna slika" ili "žene", nego da se posve jasno sjeverni dio Europe odvaja od ostatka svijeta. Patrijarhalne strukture su u društvenim odnosima nejednako raspršene i svako podneblje ima posebnosti. U tom smislu bilo bi vrijedno istraživati koliko je promjena svijesti i poboljšanje položaja žena u svakoj od država bilo rezultat djelovanja feminističkog pokreta, modernizacije, globalnih promjena društvenih odnosa i rodni politika. Joan Wallach Scott (2003) imala je pravo kada je tražila da se u analizi, pogotovo ove vrste, treba voditi računa o povijesnim specifičnostima i položaj žena proučavati sa znanjem o kojoj je kulturi, odnosno o kojem je društvenom kontekstu riječ.

4.5. Karakteristike kulturnog sektora i spolno/rodna stratifikacija

Kako kultura u ovoj knjizi ima posebno mjesto, tako je ovo poglavlje svojevrsan uvod u istraživanje, čija prezentacija slijedi u 5. poglavlju. Mnoštvo definicija kulture rezultat je "prožetosti kulture političkim i ekonomskim strujama pa je teško omeđiti ili odrediti raspon svakoga od njih" (Katunarić, 2007: 73). Za potrebe ovoga rada kulturni sektor definiran je u skladu sa *Strategijom kulturnog razvika Republike Hrvatske*⁵⁸ kao "arhivska, knjižnična, muzejska, galerijska, restauratorska, kazališna, glazbeno-scenska i srodne djelatnosti, kao i kulturno-umjetničko stvaralaštvo pojedinaca i skupina te djelatnost kulturnih industrija (nakladništva, likovne umjetnosti, glazbe i disko-grafije, scenske umjetnosti, kinematografije i medija)" (Cvjetičanin, Katunarić, 2003).

Kultura se pokazuje kao "jedan od najbrže rastućih resursa koji svijet trenutačno iskorištava: umjetnost i kultura, premda u tržišnoj kapitalizaciji marginalne, pretvaraju se danas u zagonetan čimbenik koji može stvarati i rušiti gospodarstva" (Cvjetičanin, 2008: 82). Iako je ekonomski doprinos kulture društvu teško izmjeriti, u moderno doba svjetske prijestolnice ne grade svoj imidž samo na njegovanju i prodaji vlastite kulture nego također ulažu u kulturni život gradova predstavljajući ih otvorenima i privlačnima drugim ljudima i kulturama. Redefiniranje i transformacija kulture u urbanom je okolišu Hrvatske rezultirala razvojem mnogih malih kulturnih poduzeća.⁵⁹

regionalne samouprave te Europski parlament voditi računa o poštovanju načela ravnopravnosti spolova i uravnoteženoj zastupljenosti žena i muškaraca.

⁵⁸ Pod kulturom se u *Strategiji* podrazumijeva spektar kulturnih djelatnosti koje su u ovlasti državnog ministarstva kulture, što je navedeno i u Williamsvoj definiciji kulture (navedeno u Cvjetičanin, Katunarić, 2003: 19), koja ima tri razine značenja. Treća razina odnosi se na "djela i praksu intelektualne, osobito umjetničke aktivnosti" a Williams spominje još dvije: opći proces civilizacije i obrazovanja; i vjerovanje, praksu i način života koja razlikuje neku etničku skupinu ili neko društvo od drugih.

⁵⁹ U posljednjih su nekoliko godina Ministarstvo kulture kao i Ministarstvo gospodarstva, rada i poduzetništva financijski podupirali poduzetništvo u kulturi.

Razvojem globalnog kapitalizma s kulture je odavno skinuta "aureola ekskluzivnosti", te se ona, posebno razvojem filmske industrije, jednako kao i drugi oblici kapitala, smatra profitnim područjem na koje se primjenjuju suvremene poslovne koncepcije i izračunava dobit. To se posebno odnosi na područje kulturnih/kreativnih industrija (izdavaštvo, filmska, video, glazbena industrija, reklama i marketing, televizijski program itd.) čiji je nastanak u postindustrijskom kontekstu utjecao na redefiniranje pojma kulture. Može se, dakle, reći da se kultura od "sustava standardiziranih društvenih vrijednosti kojima je primarni cilj kulturna identifikacija i kulturno prosvjećivanje ("kulturalizacija") (Švob-Đokić 2008: 8) okrenula prema "industrijskoj proizvodnji kulturnih dobara namijenjenih tržištu (knjiga, film, diskografija, mediji) (Cvjetičanin, Katunarić 2003: 149). Kulturne industrije u tom kontekstu postaju izrazito bitna razvojnja komponenta⁶⁰ 21. stoljeća jer su utemeljene na znanju, inovacijama i kreativnosti. Procijenjeno je da su kreativne industrije mogle davati do 2% vrijednosti BDP-a u Hrvatskoj – 2005. dok su na razini EU-a davale 2,6% – 2003. (Švob-Đokić, 2008: 10). Na svjetskoj je razini procijenjeno da na kulturne industrije danas otpada više od 7% vrijednosti BDP-a, te da će njihov godišnji rast iznositi prosječno 10% (Hesmondhalgh, 2007).

Kulturna proizvodnja u kojoj nastaju različite vrste kulturnih proizvoda jest proces koji ne podrazumijeva samo dva sudionika, proizvođača i potrošača, nego i dugi niz institucijskih ili individualnih posrednika iz javnog, privatnog i civilnog sektora (Cvjetičanin, 2008) koji se ne brinu samo o odabiru sadržaja nego također o oblicima distribucije i komunikacije. Kulturni menadžment, koji se tako naziva u teoriji, iako se u praksi taj naziv rijetko upotrebljava, "oblik je upravljanja kulturnim dobrima kojim se promoviraju kulturne vrijednosti i usklađuje njihova upotreba i razmjenska vrijednost" (Cvjetičanin, Katunarić, 2003: 150).

Javne se institucije programski, plaćama i "hladnim" pogonom financiraju iz državnog proračuna, a privatne i institucije civilnog sektora sredstva za pojedine programe također prikupljaju prijavljujući se na natječe državnih institucija, ali se ove civilne financiraju i iz stranih izvora. Područje javnih kulturnih institucija u Hrvatskoj još je uvijek na neki način "zaštićeno" od komercijalizacije, u prvome redu zbog nekoliko čimbenika. S jedne strane postoji "neobrazovanost" kulturnih menadžera u primjeni suvremenih marketinških strategija, a s druge, konstantne, stabilne državne potpore javnim institucijama i različitom spektru kulturnih programa još ih uvijek ne prisiljavaju na tržišno ponašanje. Neki autori spominju i dodatne nedaće koje postoje u javnim institucijama. Statičnost kolektiva potvrđuje broj zaposlenih koji je često prevelik u odnosu na potrebe, institucije su birokratizirane, a menadžment nema viziju, nije sklon promjenama koje bi poboljšale poslovanje (Pavičić, Alfirević, Aleksić, 2006: 19).

Javni, privatni i civilni kulturni sektori nejednako su prihvaćeni i cijenjeni s obzirom na diskurs, tržište i vlastite zahtjeve. Prvim, javnim sektorom dominira tip kulturnog diskursa koji mu je suzio razvoj: od 90-ih on je, naime, bio primarno utemeljen na "alarmiranju nacionalnog cilja" pa nije dobio potporu izvana s obzirom na to da

⁶⁰ U Hrvatskoj se od devedesetih godina pojavilo više od 1500 novih izdavača (Katunarić, 2007: 203).

međunarodnom politikom dominiraju ideje demokracije, međunarodne suradnje i multikulturalizma" (Katunarić 2007: 113). Drugi, privatni sektor djeluje kao "konfingencija ekonomije slobodnog tržišta koju je ustoličila vlada". Istodobno treći, civilni sektor, uglavnom se natječe za sredstva kod međunarodnih fondacija (iako se u posljednje vrijeme nazire da država prepoznaje vrijednosti ideja i programa). Vlasti nisu znale pomiriti naizgled proturječne zahtjeve triju sektora; od državnog upravljanja nacionalnim kulturnim institucijama, zahtjevima privatnog sektora za smanjenjem poreza i administrativnih troškova i fleksibilnošću zapošljavanja do zahtjeva civilnog sektora da se provodi "mekana" moć, međuetnička tolerancija, mir, spolna ravnopravnost i održivi ekonomski razvoj (ibid.). Ni danas situacija nije korjenito drugačija; iako su ustanovljeni prioriteti kulturne politike,⁶¹ nema sustavnog promatranja ni evaluacije zacrtanih promjena (Kulturne politike, 2010).⁶²

Osobitosti zapošljavanja žena u kulturnom sektoru ogledaju se na nekoliko razina. U odnosu na ukupan broj (prema podacima za EU-27 – 2005), zaposlenih u kulturnom sektoru bilo je relativno malo – 2,4% (European Commission 2007: 51),⁶³ a u Hrvatskoj – 2%. U Hrvatskoj visoku stručnu spremu imalo je čak 45% zaposlenih, dok je, komparacije radi, među ukupno zaposlenima njihov udio bio znatno manji (21,4%).⁶⁴ Zapošljavanje u kulturi najmanje je sigurno, a honorarni rad jedan je od zaštitnih znakova kulturnoga sektora. Rad u kulturnom sektoru češće podrazumijeva samozaposlenost ili rad u sklopu obiteljskog poduzetništva. Udio zaposlenih žena u kulturi kao i u drugim postsocijalističkim zemljama je viši od 50% i Hrvatska je po tom pokazatelju pri samome vrhu sa 54%⁶⁵ (ibid.), što je znatno više od udjela žena u broju ukupno zaposlenih – 2007. godine – 44,3% (*Žene i muškarci u Hrvatskoj 2008.*, 2008: 35).

Početke ženske, visoke prisutnosti u kulturnome djelovanju možemo pratiti na raznim razinama. Na primjer, spolno/rodna stratifikacija područja djelovanja osoba upisanih u *Hrvatski opći leksikon* (Adamović, 2006: 165) pokazala je da su u svim upisanim područjima djelovanja, osim baleta i plesa, prevladavali muškarci. Nešto viši udio žena uočen je još jedino u kazališnoj, filmskoj i primijenjenoj umjetnosti te

⁶¹ Pod kulturnim politikama ovdje se podrazumijeva "upotreba svih raspoloživih resursa, od financijskih do znanstvenih i umjetničkih, u cilju oblikovanja kulturnog kapitala i kulturnog krajolika zemlje" (Cvjetičanin, Katunarić, 2003: 149).

⁶² Treba također napomenuti da je proračun Ministarstva kulture 2009. godine iznosio 1.045.574.978 kn. On je, zbog recesije, smanjen ispod onog kojim je Ministarstvo raspolagalo 2007. godine. U 2011. godini Ministarstvo je raspolagalo s još manjim iznosom od 953.564.151 kn. Također, povećanje stope PDV-a sa 22 na 23 posto te uvođenje kriznog poreza znatno su utjecali na kulturni sektor. Recesija je imala utjecaja i na sponzorstva u 2008. i 2009. godini koja su tada bila minimalna ili praktički obustavljena. Vidjeti mrežne stranice: Kulturne politike. 2010. Dostupno na: <http://www.culturalpolicies.net/web/croatia.php?aid=61> (pristupljeno 15. prosinca 2010).

⁶³ Podatak za EU-27 iz 2005. godine. Svi podaci koji se odnose na zemlje EU-a citirani su iz publikacije Eurostata: Cultural statistics 2007 – editions.

⁶⁴ Proporcije visokoobrazovanih bile su najviše u Belgiji (više od 60%), Estoniji, Litvi i Španjolskoj dok je prosjek za EU-27 iznosio 48%.

⁶⁵ Nizozemska kao zemlja s najvišim udjelom ukupne zaposlenosti u kulturi zapošljava 43 posto žena. Prosjek za EU – 27 iznosi 46%.

u područjima za kojima je udio žena u znanosti i politici znatno zaostajao. To se, na neki način, "zaštićeno" područje od "proizvođenja nužnosti" koje nikada nije ključno djelovalo na društveni sustav, nije moglo natjecati s moći i važnosti političkog ili ekonomskog sektora.

Bivše socijalističke zemlje kulturu nisu smatrale značajnom za razvoj, za razliku od industrije i srodnih djelatnosti. Jedno od objašnjenja visoke zastupljenosti žena u kulturnom sektoru bivših socijalističkih zemalja vjerojatno je i odnos tih zemalja prema "ženskom pitanju", njihovu zapošljavanju, vrijednostima pune zaposlenosti, skrbi za djecu itd. kao i trendu zapošljavanja žena u uslužnim, niže plaćenim zanimanjima.

Analiza spolno/rodne stratifikacije zaposlenih u kulturnom sektoru RH pokazuje kako su žene u najvećem omjeru zaposlene u knjižnicama (83,4%), pučkim učilištima i domovima kulture (63,6%), muzejima i muzejskim zbirkama (63,4%) te arhivima (59,5%) (DZS, 2007).⁶⁶ Primjere premoćnog zapošljavanja u tim djelatnostima metaforički možemo nazvati *ženskom asimetričnošću*. Postoji i *muška asimetrija* – žene su, naime, s manje od 50% zaposlene kao profesionalke u kazalištima (48,3%), na radiju (44,3%), među zajedničkim osobljem radija i televizije (44,8%), na televiziji (38,8%), kao kinooperateri (39,2%) i u orkestrima (34,5%). Struktura zaposlenih pokazuje da žene prevladavaju u četiri od ukupno deset navedenih djelatnosti, a u ostalima ih je manje od polovice, što se posebno odnosi na televiziju i orkestre. Knjižnična je djelatnost gotovo posve feminizirano zanimanje, a neki podsektori kulture odolijevaju višoj zastupljenosti žena uslijed tradicionalne podjele zanimanja. Unutar kazališne djelatnosti postoji niz zanimanja u kojima prevladavaju žene: balerine (76,2), šaptačice (75,9), administrativno osoblje (72,2). Žene najmanje rade kao redateljice (16,7) i dirigentice (11,1). Svako od tih zanimanja, naravno, ima svoju rodnu povijest koja, međutim, ovdje nije predmet razmatranja.⁶⁷

Udio žena na poslovima u kreativnim industrijama također se u posljednja dva desetljeća primjetno uvećava. Uslijed ekspanzije nakladništva, u velikim nakladničkim kompanijama sve više rade žene; iako su najčešće zaposlene na nižim uredničko – menadžerskim pozicijama, a rijetko u visokom menadžmentu i vlasničkoj strukturi. U izdavačkoj djelatnosti 2006. godine prema podacima DZS-a radilo je 52,8% žena dok ih je u djelatnosti izdavanja knjiga bilo zaposleno 60,9%. U izdavaštvu novina bile su zastupljene sa 47,5%. Podataka o stvarnoj vlasničkoj strukturi u kulturnim industrijama nemamo. Pokušaj izračuna vlasničke strukture u nakladničkoj djelatnosti pokazao je da se vjerojatno udio žena kreće, prema različitim izvorima, od 21,4% (Zajednica nakladnika i knjižara) do 24,4% (Interliber 2007.) (navedeno u Adamović, 2010).

U upravljačkim su strukturama žene, prema očekivanjima, podreprezentirane s obzirom na pokazatelje o zaposlenosti. Ipak, znatno bolje stoje u odnosu na pokazatelje upravljanja u politici i ekonomiji. U institucijama kojima je osnivač država (Ministarstvo kulture RH) žena na upravljačkim položajima ima 32,3% – 2007,⁶⁸ što je vrlo

⁶⁶ Izvor: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Podaci su dobiveni na zahtjev 2007. godine i do njih se ne može doći u drugim, službeno objavljenim statističkim publikacijama.

⁶⁷ Hofstede (1994) u kontekstu rodne moći, smatra orkestre primjerom čvrste hijerarhijske (obiteljske) strukture.

⁶⁸ Izvor: Ministarstvo kulture RH, podaci dobiveni na upit.

sličan udio udjelu među dužnosnicima i visokim javnim službenicima – 30,0%, ali znatno viši od udjela npr. zastupnica u Saboru (20,9%).

Slična je situacija s upravljačkom strukturom i u glavnome gradu Zagrebu. Žene su 2007. godine upravljale institucijama Grada Zagreba u samo 33,3% institucija.⁶⁹ Zastupljenije su bile u članstvima upravnih vijeća kulturnih institucija (37,7% – 2007. godine). Ukupno, ravnateljica i članica upravnih vijeća bilo je 36,7%. Analiza sastava tih vijeća također je pokazala spolno/rodnu specifičnost pa je žena najviše bilo u upravnim vijećima knjižnica te centara za kulturu i narodnim sveučilištima, a samo je jedna žena bila imenovana u upravno vijeće glazbene ustanove.

Pojedini dijelovi kulturnog sektora također imaju specifičnosti u tome pogledu, na primjer, žene češće upravljaju muzejima i ostalim ustanovama u kulturi, nego arhivima i nacionalnim parkovima prirode. Zanimljivo je pri tome reći kako prema spolno/rodnoj stratifikaciji samo Ministarstvo kulture pretežno zapošljava žene na nižim voditeljskim mjestima (pročelnice, načelnice odjela i odsjeka). Ipak, od osnutka Ministarstva kulture RH samo je jedna žena obnašala ministarsku dužnost.

⁶⁹ Podaci o upravljačkoj strukturi u Gradu Zagrebu dobiveni su na upit.

5. SOCIOLOŠKA OBILJEŽJA UPRAVLJAČKIH POLOŽAJA ŽENA U KULTURNOM SEKTORU – REZULTATI KVALITATIVNE ANALIZE

5.1. Žene i upravljački potencijali

U Hrvatskoj postoji niz zakona i institucija¹ koje reguliraju ravnopravnost spolova na tržištu rada, ali koje istodobno nemaju utjecaja na diskriminaciju na tržištu rada zbog opće strukture patrijarhalizma (Galić, Nikodem, 2009). Patrijarhalne strukture ne podupiru razvitak ženskih karijera i to je najvidljivije iz odnosa prema ženama koje uspjeh u karijeri stavljaju ispred obiteljskih obaveza ili ih smatraju jednako važnim.²

Pokušaj ulaska žena u upravljačke strukture mogao bi se objasniti modelom dinamike odnosa etabliраних i novopridošliх članova skupine, sociologa Norberta Eliasa i Johna Scotsona³ (navedeno u Ernst, 2003). Taj je model razvijen kako bi se shvatili društveni odnosi koji su latentno u pozadini društvenih nejednakosti. Povezujući nadređenost i podređenost s odnosima moći, ti su autori posebnu pozornost posvetili pohvalnim i negativnim govorkanjima u odnosima etabliраних i novopridošliх članova neke skupine. U klasnim društvenim formacijama ta su govorkanja dugoročno internalizirana u ponašanje članova. Etabliрани su superiorniji, a autsajderi imaju niži stupanj samopouzdanja. Primjenjujući taj model na ponašanje žena u upravljačkom okruženju, Ernst je pretpostavila kako takav proces internalizacije možda postoji i kod žena koje žele ući u zatvorena, muška područja moći. Žene, "novopridošlice", susreću se sa snažnijim i homogenijim skupinama koje brže napreduju, lakše se dokazuju i u koje društvo ima veće povjerenje.

Nastojeći identificirati prepreke ženskom pohodu na upravljačke položaje, Rhode (2003) tvrdi da se one mogu podijeliti na vanjske i unutarnje. Jedna od najvažnijih vanjskih prepreka jest, već spominjani, efekt "staklenog stropa". On nastaje temeljem stereotipnog procjenjivanja sposobnosti žena, što se u stvarnosti očituje kao nemoćnoost vertikalne mobilnosti.⁴ Druga prepreka je unutarnja i temelji se na pretpo-

¹ Zakon o ravnopravnosti spolova, Nacionalna politika za ravnopravnost spolova (2006-2010), Ured pravobraniteljice za ravnopravnost spolova RH, Vladin ured za ravnopravnost spolova, Zakon o radu, Obiteljski zakon.

² Prema jednom istraživanju, 56% muškaraca smatra da djeca pate ako je majka posvećena karijeri (Ernst, 2003: 278).

³ Elias, N., Scotson, L. J. (1965) *The Established and the Outsiders: A Sociological Enquiry into Community Problems*. London: Sage.

⁴ Vidjeti opširnije u Rhode (2003: 9) koja se za ovu tezu poziva na niz empirijskih istraživanja.

stavci o ženskoj nepoduzetnosti, koja proizlazi iz nesigurnosti povezane s osjećajem nedostatka samopouzdanja te osjećaja postojanja suptilnih prepreka koje im one-mogućuju napredovanje. Uz objektivne prepreke napredovanja, tvrdi se da su žene sklone internalizirati stereotipe. Pomanjkanje samopouzdanja, stoga, može rezultirati odustajanjem ili nedostatkom ambicije pa pripisane stereotipne osobine postaju stvarne ili nastaje efekt *self fulfilling prophecy*. Kao razlog za nedostatak potencijala za rad na višim položajima prešutno ili otvoreno navode se obiteljske obveze žena, kao i njihova veća zainteresiranost za privatne, a ne javne uspjehe. Skepticism u ženske upravljačke sposobnosti prevladava bez obzira na to imaju li djecu ili ne. Bit ove teze poopćava se na sve žene, pa se kao opravdanje za njihovu neprisutnost u menadžmentu navode opasnosti od nedovoljne predanosti poslu, čestih izostanaka i kašnjenja na posao. Treća je prepreka vanjska i može se nazvati "organizacijsko nepovjerenje" prema ženama i njihovu "stilu" upravljanja. Istraživanja su o tome problemu u svojim rezultatima dosta proturječna.

Nije dokazano kako stvarno postoje realne razlike između ženskog i muškog načina upravljanja (Ernst, 2003; Rhode, 2003), odnosno nema konsenzusa da spol/rod utječe na kvalitetu upravljanja, iako je važan kad je riječ o različitim aspektima društvenih iskustava (Rhode, 2003: 5). Istraživanja su pokazala da postoje samo razlike u percepciji vlastitog upravljanja i upravljanja osoba suprotnoga spola. Žensko je upravljanje često podložno "mistifikaciji" povezanoj s patrijarhalizmom i uvjerenjima o "ženskoj prirodi" (ili kako Bourdieu kaže, s "negativnim simboličkim koeficijentom") koja opravdavaju zašto češće upravljaju muškarci nego žene. Također, muškarce se tradicionalno smatra boljim upravljačima što potvrđuje niz istraživanja, iako je to kompleksan problem u čije bi razmatranje trebalo uključiti i analizu kulturalnog konteksta (Hofstede i sur., 2010).

Tradicionalna stajališta o upravljačkim kvalitetama često podrazumijevaju kako oni koji upravljaju trebaju imati dozu karizme. Suvremena istraživanja pokušavaju demistificirati takvo razmišljanje napominjući kako će učinkovit način upravljanja ovisiti o mnogim čimbenicima: organizaciji i njezinim zahtjevima, strukturi zaposlenika te ukupnom organizacijskom kontekstu.

Prema Boyd, ključne su tri dimenzije moći: autoritet, autonomija i mogućnost donošenja odluka (1997: 65). Ona smatra kako autoritet podrazumijeva dvije dimenzije: prva je mogućnost nametanja svoje volje drugima uz primjenu pozitivnih ili negativnih sankcija i druga – koordiniranje aktivnosti. Autonomija se odnosi na mogućnost koju zaposlenici imaju u nadzoru radnog procesa (radni sati, uzimanje novih zadataka i slično). Mogućnost donošenja odluka odnosi se na odluke u domeni politike tvrtke (proračun, organizacija radnog procesa i slično). Te tri dimenzije Boyd svrstava u konstitutivne elemente rodne ekonomske strukture.

Pokušaj sistematizacije teorijskih polazišta koja tumače odnos žena i upravljanja u organizacijskoj teoriji također je pokazao da postoje različita shvaćanja o toj temi (Mayerson i Ely, 2003). Prvo polazište počiva na pretpostavci kako iz socijalizacije i usvojenih rodni uloga proistječu individualne razlike u stajalištima i ponašanju žena i muškaraca prema kojima su žene manje kompetentne za upravljanje. Takvo razmišljanje vodi zaključku da će žene biti bliže postignućima muškaraca budu li

više razvijale vladajuće socijalne vrijednosti i vještine. To se najbolje može postići obrazovanjem i vježbom. Od žena se, prema tome, očekuje asimilacija u tradicionalne organizacijske strukture, kako bi se mogle uključiti u "muške mreže moći". Prema tome, premalo žena na upravljačkim položajima posljedica je nedostatka vještina potrebnih za upravljanje. Rješenje te situacije, ovaj pristup, nalazi u osposobljavanju žena za vertikalni proboj, kao i u razvoju politika koje će žene učiniti učinkovitijima od muškaraca.

Drugo polazište počiva na sličnim pretpostavkama kao i prvo, no razlike u upravljačkim postignućima žena i muškaraca ne tumače se socijalizacijskim procesima nego mogućnostima pristupa na moćne položaje. Naime, napredovanje žena sprečavaju različite strukture moći. Seksizam koji je u osnovi tih struktura odražava patrijarhalne društvene vrijednosti. Identifikacija struktura moći koje zaustavljaju napredak, jedan je od njegovih preduvjeta. Ovaj pristup, nadalje, traži vrlo razrađenu politiku ravnopravnosti: od afirmativnih programa kojima je svrha povećati broj žena u upravljačkim strukturama, ustanovljenja jasnih promocijskih politika koje omogućuju pravednost, do dopuštanja razvoja različitih karijernih uzoraka koji će biti alternativa *up or out* – uobičajenim praksama na tržištu rada. Oba pristupa zadovoljavaju se povećavanjem broja žena na upravljačkim položajima bez daljnjih, ambicioznijih ciljeva.

Treće polazište (slično prvome) tvrdi da su žene i muškarci drugačije socijalizirani, ali te razlike ne treba zanemariti nego bi na njima dapače trebalo inzistirati. Ženska statičnost u organizacijskim uvjetima povezana je s vrijednostima koje uključuju "ponašanja, stilove i formiraju rad tradicionalno povezan s muškarcima i muškošću" (ibid., str. 134). Oprečne vrijednosti, karakteristične za žene, javna sfera sustavno ignorira i veže ih isključivo za dom i obitelj. To polazište temelji se na stajalištu da će žene, dopusti li im se da upravljaju, proizvesti način upravljanja utemeljen na potpuno drugačijim vrijednostima od muškaraca. Time bi se trebala postići kvalitativna razlika, a od nje bi koristi trebali imati svi, najviše organizacije otvarajući se novim, "mekšim" vrijednostima.

Kritičari toga pristupa smatraju kako se time ljude samo potiče na stereotipno ponašanje koje može rezultirati još izrazitijom segregacijom na radnome mjestu. Naime, takve pretpostavke nisu potvrđene u kvantitativnim istraživanjima. Također, ponašanje kakvo su razvile žene pod pritiskom patrijarhalnih vrijednosti u toj se vrsti teorija uzima kao "prirodno", "socijalizacijski urođeno", pa "vrijedi" za sve žene u svakom društvenom okružju. Treći pristup, uz to što se zauzima za "kulturu razlike", otkriva da su neke organizacijske prakse i znanja deficitarni te im je potrebna dopuna ili zamjena praksama i znanjima koja možda u većoj mjeri posjeduju žene, a ne muškarci.

Spolno/rodna segregacija zanimanja, smatra Reskin (2003), nije povezana s današnjom, modernom socijalizacijom. Ona je prilično ironična u vezi s utjecajem socijalizacije na ponašanje žena i muškaraca. Metaforički tvrdi kako boja pelen *Pampers* te roza ili plava odjeća ne utječu na ponašanje. Tu tvrdnju potkrepljuje mnogim dokazima utemeljenim na tezi kako u društvenoj stvarnosti postoje mnogi načini socijalizacije djece. Ipak ističe da su žene više nagrađivane za one uloge koje podrazumijevaju krotkost i brigu za druge. Ta vrsta nagrađivanja vjerojatno proizlazi iz njihove majčinske uloge što implicira da su žene brižnije nego muškarci.

Reskin (ibid., str. 63) najveći problem vidi u procesu demotivacije osoba koje teže promaknuću. Naime, ako je osoba demotivirana za napredak na samome početku, neće niti pokušavati napredovati. To će u procesu izgradnje karijera proizvesti niz "ne-pokušaja", jer će žene smatrati kako uvijek postoji netko sposobniji. U konačnici to može rezultirati nižom predanošću poslu. Iako muškarci dominiraju na upravljačkim položajima, razlika se gubi kada je riječ o načinima upravljanja. Tada se spol upravljača u potpunosti pokazuje nevažnim. Ljudi se ponašaju isključivo prema načelima nagrade ili kazne pa će, prema tome, organizacijski poželjno ponašanje uvijek biti nagrađeno bez obzira na to o kojem je spolu riječ. Reskin tvrdi kako je jedan od budućih izazova nagraditi empatiju kao jednu od "ženskih" kvaliteta rodno-organizacijskoga ponašanja.

Ruth Mandel (2003) postavlja pitanje još radikalnije: je li u svijetu u kojem postoje tolike mogućnosti ženama potrebno da upravljaju? Ona se to pita imajući na umu da nakon toliko godina otkako su žene stekle građansku ravnopravnost i mogućnost obrazovanja, nema znatnijeg rasta u zapošljavanju žena na moćnim položajima. Mandel iskazuje sumnju u mogućnost promjene tradicionalnog sustava vrijednosti.

Jedan od odgovora na pitanje što žene odvrća od upravljačkih položaja, jest da one imaju drukčije poredane vrijednosne prioritete (Kellerman, 2003). Možda, kaže Kellerman, problem jest u tome što visoke upravljačke funkcije oduzimaju mnogo više vremena nego što ga žene imaju ili žele imati. Upravljanje je teško, stresno, vremenski opterećuje, izolira i zamorno je. Možda žene u puno većoj mjeri slažu prioritete na takav način da su manje motivirane od muškaraca kad je riječ o ograničavanju svojih obveza prema obitelji. Naročito je to očito u slučajevima u kojima novčana ili statusna kompenzacija nije dovoljna da bi se žene tih obveza i prihvatile. Udruže li se sve te okolnosti s teškoćama (stereotipima, nemogućnošću proboja u neformalne mreže) u prodoru prema vrhu u karijeri, vrlo lako je zaključiti kako su upravo žene "materijal" koji će najlakše odustati čak na štetu svjesnosti o postojanju nedovoljno dobrog muškog konkurenta.

Kellermanova upozorava na opasnost od stvaranja geta žena, najviše u pravnoj struci, koje naziva "geta ružičastih okovratnika" (ibid., str. 58) slično onima koja postoje u zanimanjima u kojima dominiraju žene – u obrazovanju i zdravstvu. Ona također ističe da položaj moći ne mora nužno biti povezan s njezinim prakticiranjem i utjecajem, iako se to često povezuje. Imati autoritet, kao i imati kapacitete za provedbu moći, nije isto. Kellermanova tvrdi kako je nekad upravljanje bilo puno važnije nego danas. Promjene utjecaja upravljačkog autoriteta u modernim su gospodarstvima pod utjecajem globalizacije, uvećane diseminacije informacija, pada važnosti autoriteta kao i oslabljene organizacijske hijerarhije.

Važnost fleksibilnog radnog vremena za žene prepoznata je i u teoriji. Naime, organizacijski je ustroj posve sklon rutinskom, dugom, vremenskom rasporedu. Ne temelji se samo na potrošnji radnog, nego i privatnog vremena zaposlenika, traži izrazito visoku predanost poslu, jednom riječju traži vrstu posvećenosti koju ljudi sa željom za "privatnim" životom teško mogu uskladiti. Od žena se, osim toga, "prirodno" očekuje da će privatno vrijeme posvetiti obitelji. Privatno vrijeme ne ugrožava samo pritisak da se radi prekovremeno, nego i, sve popularniji, radni vikendi, *team building* ili

zahtjev da se pohađaju dodatne edukacije daleko od kuće. Za žene se, pogotovo u poslovnom svijetu, pretpostavlja da neće moći cijeli radni vijek održavati karijeru u takvim okolnostima. Nije to samo pitanje "staklenih stropova", riječ je o društvenoj mikrodinamici koja unaprijed pretpostavlja da žene neće moći podnijeti taj rizik, iako postoje slučajevi koji to opovrgavaju. Ako se tome doda i sumnja u kvalificiranost i čvrstoća etabliranih grupa koje ne propuštaju nove članove – napredovati je vrlo teško.

Čini se da je korporativna kultura prilično neosjetljiva prema rodnim razlikama. Funkcioniranje organizacije je na prvome mjestu, pa se članovi bilo kojeg roda, rase ili dobi pokoravaju pravilima organizacijske nužnosti. Stefanie Ernst (2003: 283), na temelju uvida u razne pristupe, smatra da u organizacijskoj teoriji postoje razna tumačenja društvenih odnosa; racionalna, socioemocionalna razina moći i međuovisnosti te pregovaračka razina, čime sistematizira međusobne odnose sudionika u organizaciji. Prva racionalna razina usmjerena je isključivo na zadatke organizacije, pa se pretpostavlja da tako funkcioniraju i njezini članovi – ta razina, tvrdi Ernst, potpuno je stopljena sa stereotipnim, muškim načinom upravljanja. Isticati "tipično" ponašanje žena koje uključuje emocionalnost, karakteristika je socioemocionalnog načina tumačenja odnosa u organizaciji. Tvrdi se da se osjetljivost i suosjećajnost žena prenose i u organizacijske uvjete. Razina moći i međuovisnosti usmjerena je na svijest o diskriminaciji žena i potrebi njihova uključivanja u borbu za moć. U pregovaračkom načinu tumačenja prihvaća se činjenica da su žene diskriminirane ali se računa na njih kao na "rijedak resurs" čije stvarne ili stereotipne menadžerske sposobnosti treba iskoristiti.

U svim područjima društvenog života redefinira se hegemonija patrijarhalnih vrijednosti, iako tome najviše odolijevaju prakse u obiteljskom životu, raspodjela poslova i upravljačkih mjesta. Da bi žene uspjele ući u upravljačke strukture i zadržati se u njima, potrebne su cjelovite promjene u organizacijama ili uvođenje sustava rodnih strategija koje će organizacije usmjeravati na otvorenost prema upravljačkim sposobnostima žena.

5.2. Problem, ciljevi i pretpostavke istraživanja

Empirijsko istraživanje o sociološkim obilježjima upravljačkih položaja⁵ žena provedeno je 2007/2008. godine u Zagrebu u sklopu projekta "Identitet Drugih u Republici Hrvatskoj" u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu.

- ⁵ U ovom se istraživanju pod upravljačkim položajem misli na mogućnost veće ili manje autonomnosti u donošenju odluka ili utjecaja na donošenje odluka na sljedećim razinama:
- unutarorganizacijskoj hijerarhijskoj razini (autonomno donošenje odluka unutar institucije, mogućnost donošenja odluka o financijama, politika zapošljavanja, mogućnost provedbe vlastite kulturne politike i sl.)
 - izvanorganizacijskoj razini (financijska samostalnost, odnos s nadređenim institucijama, ovisnost o prilagodbi poslovanja vanjskim pravilima, odnos prema institucijama koje imaju glavni utjecaj na lokalnoj ili nacionalnoj razini tržišnog ili državnog odnosno lokalnog karaktera, utjecajna pozicija u neformalnim mrežama itd.) (European Commission, 2008).

Iz iznesenih teorijskih pristupa polazište ove studije predstavljaju sljedeći problemi: Postoje li i kakva su iskustva s patrijarhalnim praksama u poslovanju te kako su one diferencirane? Kakva obilježja imaju "ženske" menadžerske karijere u kulturnom sektoru? Kako funkcioniraju ključne dimenzije njihove upravljačke moći? Koje se unutarnje i vanjske prepreke mogu odrediti kao najznačajnije s obzirom na sektor u kojem ispitanice rade? Na koji način se može postići ravnoteža karijere i majčinstva s obzirom na upravljački položaj? Je li kod ispitanica, s obzirom na visoka postignuća u karijeri, razvijena feministička svijest?

Ovim je istraživanjem obuhvaćeno nekoliko ciljeva:

- odrediti postoji li svijest o spolno/rodnim ograničenjima vezanima za profesionalna postignuća
- s obzirom na to da teorija tvrdi kako su žene suočene s raznim preprekama istražiti osobine putanja u karijeri
- ustanoviti postojanje unutarnjih i vanjskih prepreka u upravljanju
- ustvrditi mogućnost postizanja ravnoteže između poslovnih obaveza i majčinstva
- ispitati percepciju feminističkih inicijativa

U istraživanju se primjereno ciljevima pošlo od sljedećih pretpostavki:

- Menadžerice imaju razvijenu svijest o važnosti spola/roda u obnašanju upravljačkih poslova.
- Žene na upravljačkim položajima u kulturi ostvaruju netipične putanje u karijeri s obzirom na to da je dolazak na upravljački položaj povezan s preprekama.
- Upravljačka moć ima različita sektorska unutarnje-organizacijska i vanjska ograničenja.
- U praksama obiteljskog života zadržala su se obilježja patrijarhalizma.
- Evalvacija feminističkih inicijativa s obzirom na visoko obrazovanje trebala bi biti pozitivna.

Provedbi ciljeva u ovom se istraživanju prišlo na sljedeći način:

Percepcija važnosti spola/roda i realizacija profesionalnih mogućnosti

- Usporedba mogućnosti provedbe profesionalnih mogućnosti u odnosu na muškarce (postignuća, efikasnost u sklapanju novih poslova)

Putanja karijere

Između mnoštva istraživanja sa sličnom temom o profesionalnim kompetencijama, obrascima u karijeri, zadovoljstvu poslom, postignućima i priznanjima, napravljena je selekcija i prilagodba niza pitanja korištenog u istraživanju koje je naručila Europska komisija (European Commission's Community Framework Strategy on Gender Equality 2001–2005) u odabranim zemljama (Austrija, Finska, Njemačka, Portugal) o temi sudjelovanja žena u upravljanju u nakladničkom sektoru i filmskoj indu-

striji (ERICart Report, 2005). To se posebno odnosi na pitanja o razvoju karijere i njezine putanje. Adaptirana su sljedeća pitanja:

- putanja karijere (određenje ključnog događaja, tijek karijere)
- zadovoljstvo razvojem karijere
- određenje izvora profesionalnih kompetencija (obrazovanje, javno financiranje, tržište, poslovne strukture i strategije, profesionalne organizacije, mediji, profesionalno umrežavanje, međunarodni kontakti i mreže)
- dimenzije privlačnosti posla (novac, mediji, javna priznanja, priznanje profesionalne zajednice, unutarnje zadovoljstvo)
- procjena sigurnosti radnog mjesta
- organizacija radnog vremena (zadovoljstvo radnim vremenom i motivacija za fleksibilno radno vrijeme)
- procjena osobne ambicioznosti
- mogućnost napredovanja u poslu (mogućnost napredovanja na više položaje, mogućnost proširenja tvrtke)
- procjena ugleda zanimanja u društvu (usporedba ugleda zanimanja)

Upravljanje i moć

- mogućnost i način donošenja ključnih odluka (procjena autonomije)
- odnos prema suradnicima
- identificiranje prepreka za uspješno obavljanje posla
- postojanje i uzrok konflikata na poslu (gdje se sukobi javljaju, načini njihova rješavanja)

Usklađenost karijere s privatnim životom

- zanemarivanje sebe ili bližnjih
- raspodjela roditeljskih dužnosti
- raspodjela kućanskih poslova

Patrijarhalizam i feminizam

- obiteljska socijalizacija i patrijarhalne prakse
- procjena patrijarhalnosti društva
- evaluacija feminističkih inicijativa

5.3. Opis istraživanja

U istraživanju je primijenjena kvalitativna metodologija⁶ čiji se odabir za (pretpostavljeno) mali uzorak ispitanica činio najpogodnijim. Strategija uzorkovanja trebala je dati što širi uvid u različite perspektive i iskustva prije nego što su ti slučajevi trebali pokazivati učestalost u široj populaciji.

Ispitanice su u ovom istraživanju bile menadžerice važnih institucija kulturnog sektora u Hrvatskoj (privatnog, javnog i civilnog). Provedeni su polustrukturirani intervjui na prigodnom uzorku (N=45). Svakoj se ispitanici, unutar uzorka, pristupalo kao jedinstvenom slučaju, tj. jedinici, posebno selektiranoj kako bi se prikupile spoznaje važne za istraživanje.

Unutar uzorka postojala su tri poduzorka. Prvi je sastavljen prema podacima Ministarstva kulture RH i Grada Zagreba⁷ (ukupno zaposlenih žena na upravljačkim položajima prema tim podacima bile su 32, a intervjuirano ih je 11). Od 11 intervjuiranih ispitanica 7 je pripadalo populaciji od 12 žena koje su 2007. godine radile na ravnateljskim mjestima u institucijama kojima je osnivač Grad Zagreb⁸ a 4 su žene radile u institucijama kojima su osnivači Ministarstvo i Grad, odnosno samo Ministarstvo.

Drugi poduzorak sastavljen je od ispitanica vlasnica/suvlasnica nakladničkih kuća⁹ (ukupno su ih bile 24, a intervjuirano ih je 13). Prema broju ispitanica u ovom poduzorku s područja nakladništva obuhvaćeno je više od polovice populacije vlasnica/suvlasnica tvrtki koje su svoje aktivnosti predstavile na Interliberu 2007. godine.¹⁰ Razlog za ovako veliki broj poduzetnica u uzorku iz područja nakladništva nalazi se u činjenici da je to jedno od najznačajnijih područja kulturnih djelatnosti u kojima preteže privatna inicijativa. Kako su žene, najčešće vlasnice ili suvlasnice malih tvrtki u poduzetništvu, a da bi se zadovoljio kriterij "vidljivosti" intervjuirane su i menadžerice

⁶ Ovdje treba napomenuti da su intervjui u feminističkoj epistemologiji u posljednjih nekoliko desetljeća dobili veliku popularnost. Smatralo se da su žene kao rod zanemarene ne samo u znanosti koja je njihovo ponašanje tumačila stereotipno (Beauvoir, 1982; Cook i Fonow, 1986; Adelman, 2003), nego također da pozornost treba usmjeriti identifikaciji autentičnih ženskih iskustava kako bi se što više zahvatila njihova sadržajnost i punina.

⁷ Uzorak ispitanica na upravljačkim mjestima u javnom sektoru popunjen je iz dvaju izvora; baza podataka upravljačke strukture u institucijama nad kojima osnivačka prava u cijelosti ima Ministarstvo kulture RH; i baze podataka o upravljačkoj strukturi u institucijama nad kojima osnivačka prava ima Grad Zagreb, odnosno nad kojima osnivačka prava dijeli s Ministarstvom kulture RH. Uzorak upravljačkih položaja u javnim institucijama konstruiran je na temelju uvida u te dvije baze, ali je izbor ispitanica bio ograničen na institucije s područja Zagreba.

⁸ Tri žene iz institucija kojima je osnivač Grad odbile su intervju, a dvije ravnateljice nisu ni bile pozvane da sudjeluju u istraživanju.

⁹ Procijenjeni udio vlasnica/suvlasnica nakladničkih poduzeća nastao je temeljem njihova sudjelovanja na sajmu knjiga Interliber 2007. u sklopu Zagrebačkog velesajma te popisa nakladnika i knjižara iz adresara Hrvatske gospodarske komore, Sektora za industriju, Zajednice nakladnika i knjižara. U 112 primarno nakladničkih kuća na Interliberu – 2007. godine ustanovljeno je da su 24 žene (21,4%) bile na upravljačkom položaju (kao vlasnice, direktorice ili mandatno, ako je bila riječ o državnoj tvrtki) ili predsjednice upravnih odbora.

¹⁰ Dvije vlasnice tvrtki odbile su sudjelovati u intervjuu.

rice na visokim upravljačkim položajima u privatnim tvrtkama te glavne urednice ili urednice zaposlene u velikim privatnim nakladničkim kućama koje su bile nositeljice visokih upravljačkih poslova. One su u tim tvrtkama obavljale vrlo odgovorne poslove koji nisu uključivali samo odlučivanje o tekstovima i suradnicima nego su također vrlo blisko surađivale u donošenju odluka s osobama iz vlasničke strukture. Također, intervjuirane su tri vlasnice/suvlasnice kulturnih tvrtki s područja različitih kulturnih djelatnosti (film, kazalište, kulturni marketing).

Treći poduzorak sastavljen je od ispitanica koje su bile predsjednice ili menadžerice neprofitnih udruga¹¹ u kulturi (intervjuirano ih je 5) i značajnih osoba u kulturi (intervjuirane su 4 žene). Treba reći da je taj dio uzorka sastavljen metodom *snow balla* a izvor su činile ispitanice iz prvog i drugog poduzorka. Potreba za uključenjem tih ispitanica nametnula se zbog važnosti njihova rada i ugleda u kulturnom životu, također, neke od njih imale su iskustvo upravljanja iako su u trenutku intervjuiranja radile druge, značajne poslove u kulturi.

Tablica 7. Menadžerice u kulturnom sektoru, 2007. godine – struktura uzorka

Upravljačke pozicije	N
Privatni sektor	
Nakladnička poduzeća vlasnice / suvlasnice	13
Vlasnice / suvlasnice ostalih poduzeća u kulturi (film, kult. menadžment)	3
Menadžerice u privatnim tvrtkama	4
Urednice	5
Javni sektor	
Ravnateljice (kazališta, muzeji, galerije, arhive, knjižnice)	11
Neprofitni sektor	
Predsjednice udruga	3
Menadžerice	2
Utjecajne osobe	
Kulturne kritičarke, političarke, članice upravljačkih tijela itd.	4
Ukupno	45

Što se tiče protokola istraživanja, uzorak je sastavljen prvo telefonskom najavom, a potom se intervju provodio na dogovorenom sastanku. Naime, početni pokušaji da se do ispitanica dođe e-mailom nisu bili uspješni – velika većina njih nije odgovorila na najavnu poruku. Na početku intervjua ispitanicama je na uvid dan dokument kojim se potvrđuje da je studija za koju se prikupljaju podaci znanstvena. Zajamčena je anonimnost ispitanica; njihova su imena u prvom izvještaju šifrirana, a za potrebe ovoga izdanja šifre nisu korištene, nego su podaci dani bez oznaka.

¹¹ U uzorak su uvrštene i predsjednice udruga u kulturi, dakle osobe iz civilnog kulturnog sektora, koje svojom aktivnošću popunjavaju znatan prostor kulturnih interesa i usluga. Te se udruge bave promicanjem književnosti, likovne umjetnosti, kazališta, kulturnim obrazovanjem itd. Općim statističkim pokazateljima o udrugama, njihovom spolnom i upravljačkom strukturom istraživanje se nije posebno bavilo. Može se samo reći da u kulturnom sektoru RH djeluje veliki broj udruga. Ukupno ih ima 4 335 i podijeljene su prema različitim djelatnostima (Cvjetičanin, 2008: 50).

Intervjui su trajali od 45 do 60 minuta. Počinjali su uvodom u kojem je objašnjena svrha intervjuiranja. Lokacije na kojima su intervjui održavani su se mijenjale; bili su to javni prostori ili uredi ispitanica. Dva su intervjua obavljena telefonski zbog nemogućnosti ispitanica da odvoje vrijeme za intervju. Temu i tok intervjua određivala je istraživačica. Ako su ispitanice same skrenule intervju u prihvatljivom smjeru koji se odnosio na neku drugu, važnu temu, nisu prekidane u izlaganju ali su postavljena dodatna pitanja prema protokolu intervjua kako bi se tema potpuno obradila. Sa stajališta etike, treba reći da su intervjui vođeni s punim poštovanjem prema ispitanicama u pogledu vremena i tijeka intervjua, što znači da je u nekim intervjuiima protokol služio kao okvir za razgovor. Tijekom intervjua istraživačica je zapisivala bilješke o dojmu razgovora kao i njegovoj kvaliteti. Svih 45 prikupljenih intervjua kvalitetom je zadovoljilo istraživačka očekivanja.

Intervjui su snimani diktafonom a potom su transkribirani. Rezultati su obrađeni programskim paketom za kvalitativnu obradu podataka N-VIVO 7. Odgovore ispitanica snimala je, transkribirala i kodirala samo jedna osoba, autorica istraživanja. Odgovori su sistematizirani prema poduzorku kojem je svaka ispitanica pripadala a potom je provedena segmentacija prema podtemama i pitanjima unutar podtema, nakon čega se pristupilo kodiranju. Unutar svakog iskaza tražio se dominantni diskurs (prednosti/prepreke; pozitivno/neutralno/negativno) pa su odgovori dodatno segmentirani i kodirani prema tim odrednicama. Unutar segmentacije tekstova pojavile su se, što se moglo očekivati nove teme koje nisu bile predviđene u protokolu intervjua. Nakon toga, ponovno su se ujedinjavale i modelirale kategorije kodova kako bi se dobio dublji uvid u fenomen ženskog upravljanja. Dijelovi podtema rezultirali su kreiranjem eksplanatornih matrica.

No, prije nego počnemo predstavljati analizu, treba dati metodološku napomenu koja se tiče prezentacije rezultata kvalitativne analize. Njih, naime, možemo definirati kao "baze i integrirana otkrića, prosudbe, ili izjave koje su istraživači ponudili o događajima ili iskustvima koja se istražuju" (Sandelowski & Barroso, 2002, navedeno u Boeije, 2010: 150) pa u tom smislu potreba brojčanih pokazatelja nije uobičajena. Ipak, u svakoj se ispitivanoj cjelini, izuzev u sljedećem poglavlju, u fusnoti nalazi brojčani omjer ispitanica kako bi čitatelj dobio jasniju sliku s obzirom na diverzifikaciju uzorka. Takva praksa je uobičajena u kvalitativnim istraživanjima koja smjeraju biti što informativnija te žele ukazati na koliko je slučajeva utemeljena istraživačka interpretacija (Boeije, 2010: 203-204).

5.4. Sociodemografska obilježja ispitanica

Većina intervjuiranih bila je u srednjoj dobnoj skupini, između 41 i 50 godina (18 žena). Prevladavalo je urbano porijeklo ispitanica – većinom su rođene u Zagrebu, manjem gradu ili u nekom od ostalih velikih gradova Hrvatske. Samo su tri ispitanice rođene na selu. Potječu iz obitelji u kojima je otac visokoobrazovan (30), a gotovo polovica (21) ispitanica ima visokoobrazovanu majku. Najniže obrazovanje (osnovnu školu) imalo je nešto više majki (6) i samo jedan otac (1).

Većina žena zaposlenih u ovom uzorku studirala je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (34) pa bi se moglo reći da je društveno-humanističko obrazovanje jedan od dobrih temelja za upravljanje u kulturnom sektoru. Dvije trećine ispitanica imalo je visoku stručnu spremu (35), deset ispitanica imalo je magisterij ili doktorat znanosti.

U stalnom radnom odnosu bila je većina ispitanica, a manji dio, njih sedam radilo je na ugovor.

Većina ispitanica (18) imala je iskustvo upravljanja manje od pet godina, a sljedeća veća skupina ispitanica (14) bila je zaposlena na upravljačkom radnom mjestu od 11 do 15 godina.

Najviše je ispitanica (29) bilo u braku ili su živjele u kohabitaciji, nešto je veći broj bio (11) rastavljenih ili udovica, a pet je ispitanica bilo neudano.

Većina ispitanica imala je jedno (16) ili dvoje (14) odnosno troje djece (2), a 13 ispitanica nije imalo djecu.

Devet ispitanica živjelo je samo, a ostale su živjele u obiteljima s više članova, najčešće četiri, te podjednako u obiteljima koje imaju dva ili tri člana.

Najviše ispitanica bile su vlasnice stana ili kuće (38), tri ispitanice nisu bile vlasnice stambenog prostora ali su imale riješeno stambeno pitanje, a samo četiri ispitanice izjavile su da nemaju riješeno stambeno pitanje.

Percepcija važnosti spola/roda i realizacija profesionalnih mogućnosti

Spolno/rodna komparacija

Je li spol/rod bitan u realizaciji profesionalnih mogućnosti te koje su se sve raznolike dimenzije iskazale u odgovorima na to pitanje, tema je ove cjeline. Već je u teorijskom dijelu pokazano da se ova problematika veže za različite aspekte opstrukcija, od vanjskih koje uključuju "stakleni strop", obeshrabrivanje, nevidljive prepreke do niza stereotipnog procjenjivanja ženskih sposobnosti. Prepreke mogućoj upravljačkoj karijeri uočene su također u nedostatku unutarnje moći odnosno samosvijesti te u nezainteresiranosti žena za upravljanje. Zato su pitanja na koja se ovdje pokušava odgovoriti dio užeg zanimanja rodni politika koje nastoje utjecati i promijeniti spolno/rodnu distribuciju upravljačkih poslova.

Postavljena su sljedeća pitanja:

Ocjenujete li da su Vaše profesionalne mogućnosti veće, manje ili jednake onima koje imaju muškarci? Pomaže li Vam ili odmaže to što ste žena pri sklapanja poslova?

Odgovori su svrstani u tri cjeline¹² prema prevladavajućem diskursu: a) odgovori koji upućuju na ravnopravnost žena i muškaraca b) odgovori koji upozoravaju na nerav-

¹² Da je spol/rod nebitan, odnosno da su žene i muškarci u profesionalnim mogućnostima u ravnopravnom položaju smatralo je 14 ispitanica. Ostale su ispitanice (22) isticala različite varijante razlika između žena i muškaraca ili su upućivale na neravnopravnost – ali u korist žena (9).

nopravnost i c) odgovori koji upućuju na "ženske prednosti" u upravljanju. Pojedine ispitanice tu problematiku nikada prije nisu osvijestile, što je također očito iz nekih odgovora.

a) Ravnopravnost

U ovoj cjelini pokušava se odgovoriti na pitanje zašto se spolno/rodno pitanje ne može dovesti u vezu s profesionalnim mogućnostima ili uspješnošću obavljanja posla. Na to pitanje dana su različita objašnjenja u nastavku.

Počet će se objašnjenjem koje se uglavnom usmjerilo na odgoj, što je utjecalo na poslovni život.

Imam sreću da me odgajao otac s kojim sam uvijek bila ravnopravna. Ja taj problem muško-ženskih odnosa nemam. Ako govorimo o poslu, uvijek sam donosila odluke koje su bile vezane za novac, recimo tu sam imala velike mogućnosti utjecaja.

Jedna ravnateljica smješta problematiku profesionalnih mogućnosti u generacijski fenomen. Ona smatra da je odgajana u vremenu (socijalizmu) u kojem je vladala ideja ravnopravnosti što je utjecalo, prema njezinu mišljenju, i na odnos društva prema njoj kao ženi. Na jednak način procjenjuje i svoje sposobnosti.

Ja osobno ne, (...) niti moja generacija. (...) Svi smo završili fakultete i svi smo osnivali familije kasno, dakle imali smo mogućnosti i puno putovati, raditi što želimo. (...) Mislim da je to zato što smo bili jako dobro vrijednosno "postavljeni", to nam je dalo jako puno. (...) Nikad nije bilo razlika ili hendikepa zato što sam žena. (...) Sve je bilo ravnopravno.

Pojedini *dijelovi kulturnog sektora* gotovo su potpuno *feminizirani* pa ispitanice tvrde da i nemaju mogućnost osjetiti neravnopravnost.

Naša profesija sve je više feminizirana. (...) Ne može se reći da su žene među povjesničarima umjetnosti zakinite ili da se radi nekakva razlika. Jedino je što primjećujem da ukoliko neki imaju primitivni i mačistički stav, to se osjeća, iako to ne bih generalizirala. To su takve osobe i onda znaš kako se s time nositi.

Teškoće vezane za profesionalne mogućnosti sljedeća ispitanica ne pripisuje spolu. One bi, smatra, postojale kod svakoga tko bi obavljao njezin posao.

Nikad o tome nisam razmišljala. Uvijek sam bila "lagana" feministica, nisam očekivala povlastice niti sam ih tražila. (...) Tako sam se postavila i htjela sam da me se vrednuje po mojem radu (...) i to sam više-manje uspjela. (...) Nisam razmišljala bi li mi bilo lakše da sam muškarac. (...) Teškoće koje sam susretala nisu povezane s time što sam žena. (...) Niti mi je ta činjenica bila otežavajuća, niti mi je bila olakšavajuća. (...) Ja sam ljudsko biće koje ima svoju misiju i mora je ispuniti.

Sljedeća ispitanica smješta moć izvan svoje djelatnosti, u druga društvena područja. Za svoju djelatnost smatra da je "zaštićena priča" koja joj omogućava pristojan život, ali samo i upravo zato što je *izvan područja stvarne društvene moći*.

Nisam o tome razmišljala. Zapravo jesam, ali to ovisi ne toliko o spolu, koliko o osobi. Ako imate u sebi da ste fantastičan "sklapanatelj poslova", onda to imate. (...) Sklopit ćete

posao bili žensko ili muško, a ono što osobno osjećate kao nelagodu i nekakve inhibicije u kontaktima s ljudima s kojima biste nešto mogli napraviti, ali ne znate koji je njihov način, to opet nije bitno za spol. Barem ja to nikad nisam doživjela u tom smislu, ne znam. Što ja znam? (...) Ovo je ipak nekakva zaštićena priča, jer ja nisam izložena apsolutno gotovo nikakvom, kako da kažem, sklapanju poslova od kojih se mogu polučiti nekakvi (...) rezultati. To je rezervirano za politiku, državne službe, nekakve firme koje raspolažu osjetno većim količinama ljudi i novaca.

Jedna urednica sagledava temu vrlo temeljito u širem kontekstu. Ona uviđa kakva je danas raspodjela radnih mjesta u uredništvu, ali također govori o nečem mnogo važnijem – pripadnosti *neformalnim skupinama, lobijima, pogotovo u nakladničkom i kritičarskom miljeu, a pritom ne ističe važnost spola/roda*. Njima u kontekstu posla pridaje veću važnost od bilo kojih drugih određenosti, pa tako i spolno/rodnih.

Nisam zamijetila da je u nakladničkoj struci izrazita podjela, te da bi ta rodna podjela na ista presudno utjecala. Činjenica jest da je danas mnogo žena urednica. Koliko se sjećam stare "Mladosti", urednici su bili uglavnom muškarci, jedino je u Biblioteci "Vjeverica" urednica bila žena. Danas je znatno više žena u uredništvu, ali svi vlasnici su muškarci. Tu je važnija pripadnost lobiju i dan danas sam u tome diskriminirana. Ja sam slobodan strijelac, jer sam takva po duševnom ustroju. Imala sam problema s podčinjavanjem lažnom autoritetu. Ovdje je važno kojem lobiju pripadaš, čak se i kritike domaćih autora pišu prema pripadnosti određenim lobijima. Imate ove (navodi lobije, op.a.). Pripadnost nekom krugu omogućava da se probiješ i objavljuješ ili da dobiješ 15 minuta slave. To je važnije od obrazovanja i znanja.

b) Neravnopravnost

Karakteristika kategorije "neravnopravnosti" s jedne strane je kritika prevladavajućih vrijednosti, a s druge lociranje struktura koje ju podupiru. Sljedeća ispitanica kao prvo ističe da je odgojena liberalno i drugo, kako je svijest o tome da su *moćni položaji rezervirani za muškarce* došli naknadno. Nejednakost je osjetila vrlo okrutno i ima visoku svijest o patrijarhalnim vrijednostima, ali također priznaje *vlastitu neodlučnost* da se natječe za visoke upravljačke položaje.

Nisam razmišljala o tome jer sam odgojena tako da je biti žena jednako vrijedno u svim segmentima, u prvome redu obrazovanja i školovanja i to nikada nije bio predmet razgovora ili teme u smislu ugroženosti. Kada imate poslove koje radite, gdje se mora puno raditi, onda su uvijek žene te koje rade puno i muškarcima to odgovara, jer rade poslove za njih. Kada želite doći na neko istaknuto mjesto, onda je tu problem i ja sam tu vidjela određene animozitete prema ženama i prema samoj sebi. Kada je u pitanju istaknuta pozicija, onda je ona još uvijek u našem patrijarhalnom društvu rezervirana za muškarce. Nisam tako jako zagrijana za te pozicije. Rekla sam vam koja je moja osnovna životna poetika. Meni je važno da radim i da ne propadnem, a onda ako ispadne rezultat, to bolje, i nikada mi nije važno da negdje "zasjednem". Međutim, to uvijek dođe samo po sebi. Upravo u trenucima kada sam bila u kombinacijama s muškarcima često sam osjećala to da sam žena. U situaciji kada imate neki kolegij, pa postoji velika redakcija i samo se muškarci skupe i nešto raspravljaju i odu u neku sobu, to me vrijeđa, mislim da to nije uredu. I kod muškaraca i kod žena imate netolerantnih, čangrizavih i živčanih osoba, to

ne možemo generalizirati prema spolu. Ja volim što sam žena, uvijek i u većini slučajeva sam dobro funkcionirala kao žena, iako nikad nisam jurišala na čelne pozicije, a kada sam ušla u neakve kombinacije, osjetila sam patrijarhalne vrijednosti.

Hrabrost, smjelost muškaraca da se kandidiraju ili preuzmu odgovornost može biti odgovor na to zašto ih je više na odgovornim položajima. Žene su, smatra sljedeća ispitanica, odgovore potpuno drugačije:

Mislim da je problem u nama, samim ženama, da se teže odlučujemo raditi na takvim mjestima. A muškarci su možda malo hrabriji "po prirodi stvari" i oni se lakše zamišljaju na takvim mjestima. Nitko nas nije sprečavao u tome, žene nitko ne sprečava, stvar je jedino hrabrosti.

Osim smjelosti, sljedeća ispitanica muškarcima pripisuje *bolju koncentraciju na posao*. To stajalište objašnjava ovako:

Muškarci vremenski, finansijski i energetske, misaono i emocionalno mnogo ulažu u posao, to može naići na zamjerke uže i šire obitelji ili prijatelja ali ih nitko neće osuđivati. Mislim da sve mi negdje nosimo osjećaj griznje savjesti da nismo dobre žene, mame, prijateljice, sestre, kćeri, da imamo dojam da smo postale djelomično bezosjećajne, iako moram reći da sam s vremenom podsvjesnu "energetsku računicu" postavila tako da moram to što imam rasporediti na cijeli dan. Svakome ću ponešto dati i uskratiti, s time što posao koji radim doživljavam danas kao dobrobit za obitelj kao cjelinu.

Mačizam i seksizam te profesionalno-privatne muške mreže sljedeći su navedeni razlozi neravnopravnosti u poslu.

Da, osjećam to u svim situacijama. Od muža koji kaže "bilo bi bolje da ne znam kuhati i prati, onda bi me više cijenila", do kolega. Ja sam s njima stvarno jako dobra, ali su razlike strašne, što je kod njih samo djelomično osvijesteno. Možda pretjerujem, ali meni je to strašno, strašno. Od direktora, kolega koji su, istina, kao i moj muž, relativno dobri u odnosu na prosjek, ali je to sramota i nemoguće promijeniti. Ne reagiram na to u odnosu s njima, jer mislim da nema smisla, jer je to perfidna bahatost u odnosu na klasične "mačo" tipove. Bahato, arogantno gledanje svojih interesa, podržavanje neformalnih muških mreža. Mislim, možda pretjerujem, ali muškarci s kojima kontaktiram profesionalno su i privatno mnogo bolje umreženi i bolje i više podupiru jedan drugog i to rade prilično osvijesteno. Oni guraju svjesno žene iz toga svijeta, jer im je tako lakše. Koliko god je to pod krinkom tolerancije, to je zapravo prilično patrijarhalan obrazac.

U profesionalnom se okruženju od žena očekuje da ulažu više napora nego muškarci pa je neformalne kontakte teško uskladiti s obiteljskim životom. Poslovni ručkovi, druženja izvan radnog vremena ženama nisu dostupni ako netko drugi ne vodi brigu o obitelji. Glavni problem jest nedostatak ženske unutarnje moći, ali i strukturalne prepreke.

Na općoj razini oni bolje lobiraju i vjerojatno im je lakše, jer u svojoj podsvijesti nemaju ono što svaka žena nosi, a to su kuća, obitelj i djeca. Oni se mogu intenzivnije družiti, posjećivati i umrežavati svoje afinitete, sklonosti i ciljeve. Mi smo žene uvijek s pola glave

u poslu, a s pola glave doma, iako i mi imamo svoj segmentić. Ja nisam u velikom sistemu, u kojem žene mušku dominaciju češće osjećaju.

Slično tvrdi i sljedeća ispitanica:

Mislim da su mogućnosti žena umanjene zbog prepreka koje su nam postavljene. Mislim da se žene trebaju više dokazivati i ne mislim da žene mogu manje, ali muškarcima su neka vrata više otvorena. Muško neformalno umrežavanje i prepreke koje nekad otvorenije ili prikrivenije stavljaju pred žensku konkurenciju, a s druge strane balansiranje između obiteljskih obaveza neriješeno je pitanje. Kako uskladiti majčinstvo i karijeru i napredovanje u poslu? Kada se taj put treba prekinuti? Kako ga uravnotežiti? Sve to otežava.

Žene ne prepoznaju diskriminaciju pa zato teza kako "možeš postići sve ako ozbiljno radiš" nije istinita. To je prvenstveno *ženska vrsta "samozavaravanja"*.

Nedavno mi se dogodilo da mi ljudi kažu da u nekim miljeima nisam baš omiljena zato što previše uzrujavam muške kolege. Meni je to bilo smiješno, jer bi te kolege mene trebali pozvati da ih uzrujavam! Ako postoji želja da sami sebe propitujemo, onda bi ljudi koji najviše provociraju trebali biti najinteresantniji, a to ovdje nije slučaj. Mislim da su svi moji izbori obilježeni upravo time što sam ženskog roda. Kada gostujem kao predavač, predajem različite teme. Kod mojih studentica postoji potreba da se represija proglasi slučajnom, da se potisne, da se smatra kako sve možeš ako ozbiljno radiš. E, pa to je eklatantna neistina! Ti možeš raditi vrlo pošteno, bez markiranja, u svakom pogledu, a da doživljavaš prepreku za preprekom. Mnoge se djevojke i žene u tom smislu zavaravaju, mislim da je to žalosno jer ne znaju prepoznati saveznice i mušku diskriminaciju. Njih se isključuje, a one misle da je greška u njima. One imaju simptome povrede, čak i fizičke simptome i to je jako veliki problem kada razgovarate s vrlo uspješnim ženama. Recimo da su u medijima prepoznate, da ih citiraju, da imaju kolumnu, opet postoji taj strah od preciznog imenovanja mizoginije. On je toliko jak da će one odustati, ili jako stišati kritički ton ili će, ako su feministice, taj žar preoblikovati u vrstu socijalne svjesnosti, ali neće reći da društvena raspodjela moći nije ravnopravna od Sabora pa do dječjeg vrtića.

Jedno od sljedećih iskustava pokazuje da je ispitanica od uvjerenja kako nema nikakve razlike između spolova u profesionalnim mogućnostima skrenula prema uvjerenju da je osnutkom svoje tvrtke u kulturi, dirnula u dio posla koji je bio "namijenjen drugima".

U početku sam zatvarala oči. Mislila sam da su sposobnosti važnije, ali što idem dalje, u tome što vi zovete karijerom i što sam odgovornija za posao koji radim, stvari se mijenjaju. Mislim da je Hrvatska stvarno u komi. Ja sam u kulturi 10 – 15 godina i super je kad me netko okarakterizira kao mladu i simpatičnu, premda više nisam ni toliko mlada. Čak i u tim sastancima mene rijetko tko zove imenom i prezimenom. Borim se protiv toga, tu treba biti inteligentniji. Postoji ženska solidarnost, ali ne zbog toga što su "frajeri" grozni pa se žene trebaju udružiti, nego na način grupiranja sklonosti i interesa. Ne znam bi li mi bilo lakše da sam muškarac, jer to nisam. Od kada smo postali samostalni i počeli zadirati u nečiji dio "kolača" (misli na tvrtku, *op.a.*) postali smo možda čak opasni i onda je to najlakše etiketirati. Mi smo "cure", premda smo odradile stvarno lavovski posao.

Etiketiraju te ili si "frustrirana feministica" ili "simpatična cura". Nemam problema s tim i to treba zanemariti i raditi svoj posao. Jedna naša producentica napravila je više važnoga posla u kulturi nego i jedan muškarac, ali nikada u novinama nije pisalo o njoj i u poslu se stalno susreće s tim. Nju relativno cijene. Nije da ja zbog toga ne spavam ili da sam užasno nesretna.

Politička pozicija u kulturi, u strukturama vlasti, mnogim je ženama omogućavala ulazak u društvene strukture moći, iako je njihova moć bila u odnosu na ostala mjesta u hijerarhiji znatno manja.

Ekipa na vlasti je ruralna, patrijarhalna priča u kojoj žene uopće nisu u igri da bi se na njih ozbiljno računalo.

O načinu donošenja odluka u području obnašanja funkcija u kulturnom sektoru svjedoči odgovor:

Postoji tip najviših odluka, prije svega financijskih, u kojima nisam mogla sudjelovati niti su me pitali. U cijelom drugom prostoru koji su oni smatrali irelevantnim, jer se njime bavi jedna žena, imala sam apsolutnu slobodu, mnogo veću nego da sam bila dio njihove ekipe.

U visokoj politici, smatra ova ispitanica, žene nisu posve relevantni politički partneri. One su glasnogovornice ili političarke na funkcijama u manje bitnim ministarstvima. Žene su također instrumentalizirane za obavljanje manje bitnih poslova. Rijetko postoji "samostalna" političarka, najčešće su upregnute u "političke mehanizme" i dio su većih timova. One "slušaju" političke odluke i ponašaju se prema odluci većine. Žene se, osim toga, u političkim strankama šalje da "odrađuju" poslove koji im se stereotipno pripisuju. Na političarke koje imaju samostalnu ulogu na političkoj sceni vrlo se lagano "lijepe" različiti epiteti, njihov se rad omalovažava na razne načine. Jednu političarku, kaže ispitanica s političkim iskustvom, "njezini muški kolege mrze i ne podnose, njima je stran način njezina rada". Dosta se stvari u visokoj politici događa prema načelu "bratskog dogovora":

Jer su oni dogovorili nešto na nogometu ili na sastanku, to je sasvim svejedno. Oni funkcioniraju prema načelu dogovora i cure se na te dogovore ne poziva. Argumenti u tom sustavu ne vrijede za razliku od na primjer. znanstvenog sustava u kojem su argumenti prije svega.

Zanimljivo je iskustvo vlasnice uspješne nakladničke tvrtke koja čak postocima izražava razliku između žena i muškaraca u poslovnim uspjesima. Zbog posla je spremna prihvatiti "muška" pravila igre – komunikaciju i način ponašanja. Skreće pozornost na važnu pojedinost, a to je tjelesnost, visina i jačina muškoga tijela, za koju misli da je bitna predispozicija u ostavljanju dojma "jakosti" i veće sposobnosti.

Mislim da se to osjeća. Da sam ja muškarac, to bi mi pomoglo barem 30 – 50%. Uvjeren sam u to, u ovoj situaciji gdje radim sama, gdje se moram boriti i za radnike i za samu sebe. Mi smo društvo kakvo jesmo, iako ne vjerujem da je ženama mnogo lakše u drugim državama. Vjerujem da su i tamo slični problemi, ali često imate seksistički pristup i to su situacije koje mogu biti dvojake. Jedna je da muškarci uvijek pokušavaju na neke

načine koji su znate "ono". Ako to ne uspijeva, bezobrazni su, pogotovo ako osjete da ste nezaštićeni. Međutim, ako imate neko muško uz sebe, to je onda "OK", ako ne, postoje dva načina; ulizivanje, misle da ćete popustiti u bilo čemu, a ako osjete da nisu uspjeli, postaju arogantni i vrlo neugodni. Ja sam takva kakva jesam. Možda ne bih imala tih problema da sam muško. Često doživljavate i napade i ljudi se ne boje reći bilo što, jer vas doživljavaju kao slabiju osobu. U našem društvu vlada zakon jačega. Ako je netko 30 cm viši i jači, a muškarci su i zbog toga na najvišim položajima, onda ih se boje. Međutim kod žena to nije tako. Svijet je okrutan i nitko vam neće pomoći zato što ste žensko, pa se morate boriti njihovim oružjem.

Muškarcima je lakše kada su na čelu ustanova, misli ispitanica, predsjednica udruge. Sljedeći odgovor pokazuje kako *žene rade drugačije i mnogo više napora trebaju uložiti da bi bile vidljive*, da bi ih se shvatilo ozbiljno.

Moji kolege koji vode udruge prolaze bolje. Makar u Hrvatskoj ima puno žena u kulturi, iako ima žena ravnateljica. Drugačija je situacija u javnim institucijama. Isto tako da nisam žena vjerojatno bih drugačije poslovala, postoji razlika kokoš – jaje.

c) Ženski spol je u "prednosti"

Dok se prethodno raspravljalo o tome imaju li žene i muškarci ravnopravne mogućnosti u poslu, dan je niz odgovora prema kojima je ženski spol u mnogočemu u prednosti prema muškom. Vlasnica PR tvrtke smatra da žene imaju *biološke predispozicije* za djelatnosti u kojima se traži razvijena komunikativnost, pa s obzirom na to da je vlasnica tvrtke, ona u tome ističe svoje, kako misli, "prirodne" predispozicije :

U nekim poslovima srećem se s time (spolno/rodnom problematikom, op.a.), ali u području komunikacija dominiraju žene, jer prirodno imaju tu vrstu sposobnosti. One imaju tu vrstu inteligencije razvijeniju od muškaraca. Kao što meni nikad ne bi išlo strojarstvo ili nešto vezano za brojke, ne znam koji bi muškarac na ovom terenu bio uspješniji od mene i tko bi se bolje snalazio? Radi se o različitim vrstama inteligencije. Netko ima veću emocionalnu inteligenciju, a netko klasični IQ. U PR-u žene su u prednosti. Spremnije su slušati i velika je ženska prednost to, što su vjerujem ženski hormoni drugačiji, što nismo agresivne. Žene su sklonije suradnji, nema natjecanja koje je kod muškaraca često. Mislim da smo u nekim djelatnostima mnogo efikasnije.

Sljedeća ispitanica direktorica je tvrtke u vlasništvu poslodavca. Timski rad često pretpostavlja veću eksponiranost muškaraca ali i, kako tvrdi ispitanica, prirodni talenat za komunikaciju.

Nas spašava elokventnost i brbljivost; imam više uspjeha od vlasnika, on nema šanse da nešto proda; muškarci nisu prodorniji od žena, promijenio se odnos snaga, opće je mišljenje da je žena jača od muškarca, ja sebe tu vidim, meni to posve odgovara.

Neke ispitanice na pitanje o spolu i profesionalnim mogućnostima spominju *tjelesnost* kao prednost, a ne nedostatak:

Često mogu nešto postići šarmom. Obučem haljinicu i pustim kosu i vidim da to djeluje. Imam i mušku, grubu crtu, a ovako sam kao srna. Kad se radi sa ženama, tu doživim

totalni fijasko, šutiraju me. Ja sam kombinacija ratničke naravi i korištenja ženstvenosti, a to ženama ide na živce.

Često se čuje kako žene da bi uspjele na vodećim položajima i izgradile karijeru, moraju postati napola ili u cijelosti muškarci. Teorijski dio u kojem se govori o *animi* i *animusu* to dobro opisuje. No što se pod time podrazumijeva u stvarnosti? Prvenstveno društvene interakcije začinjene grubošću i verbalnom agresivnošću, strogošću te nedostatkom strpljenja i empatije, ponekad čak mobingom. Iskustva su, naravno, različita. Sljedeća ispitanica smatra da žene imaju *drugačija načela rada*:

Čovjek se nađe u svakakvim situacijama, ja uvijek to pokušavam vidjeti pozitivno, na neki način. Kada sam počela raditi u tome poslu, često su mi ljudi govorili kako su žene direktorice muškobanjaste, no ne slažem se s time. Žene možda imaju drugačija načela rada, ali su to hvaljevrijedna načela, kao i neki muški. Sa ženama s kojima sam radila, bilo mi je vrlo ugodno i nikad nije bilo "priča", "mobinga" ili slično.

Putanja karijere

Obilježja putanje karijere

U opisu vrsta karijera ovo se istraživanje vodilo kriterijima određenja krucijalnog događaja važnog za početak karijere te određenja putanje karijere. Pod putanjom karijere ovdje se podrazumijevaju radni trajektoriji provedeni tijekom radnog vijeka, odnosno radna mobilnost (O'Neil, Bilimoria, Saatcioglu, 2004: 479). To su samo neka od niza pitanja značajnih za ispitivanje tipova ženskih karijera, pogotovo u kvantitativno-orijentiranim istraživanjima. Naime, od kada su žene ušle u svijet rada, psiholozi se najčešće usmjeravaju na pitanja izbora, orijentacije i smjera karijera sa stajališta pojedinca, a sociolozi najčešće proučavaju utjecaj okoline. Empirijska istraživanja pokazuju kako žene često karijeru prilagođavaju obiteljskim obavezama, odnosno češće su reaktivne nego proaktivne. Između mnogih istraživanja vrijedi spomenuti ono koje je provela Richardson (1996), koja je našla četiri obrasca ženskih karijera: brzo linearno progresivna, sporo linearno progresivna, silazna i statična. Karijere pojedinih ispitanica uspoređuje s "ljestvama" ili "muškim obrascem" napredovanja, a kod drugih nalazi "zmijolike" oblike karijera (navedeno u *ibid.*, str. 480). O'Neil, Bilimoria, Saatcioglu (2004) u istraživanju uzorka od 137 žena polaznica dodatnog obrazovanja na sveučilištu u Ohiju, SAD, također su pronašli nekoliko tipova karijera: navigacijske, okrenute postignućima i akomodacijske. Osnovni kriteriji podjele bili su lokus karijere (interni i eksterni) i karijerni obrazac. Pokazalo se kako karijere žena nisu monolitne, nego da kombinacije individualnih, organizacijskih i društvenih faktora daju različite rezultate. Ispitanice smještene u akomodacijski tip karijere iskazivale su najmanje zadovoljstvo uspjehom. To istraživanje opovrgava tezu da su žene koje karijeru nastoje uravnotežiti s obiteljskim obavezama zadovoljnije (*ibid.*, str. 495-496). Uspjeh ostvaruju žene koje imaju neprekinutu karijeru i rade puno radno vrijeme. "Navigatoricama" brak pridonosi nezadovoljstvu uspjehom u karijeri, a djeca

zadovoljstvu. Autorice istraživanja napominju da na tome području istraživanja daju vrlo kontradiktorne rezultate, ovisno o uzorku i instrumentima ispitivanja.¹³

U ovom je istraživanju putanja karijere ispitivana pitanjima:

Opišite svoju karijeru od početka. Je li ona bila jednosmjerna, na području kulture ili postoje životne prekretnice na kojima je bilo prekida, promjene profesije, pokretanja vlastite djelatnosti i slično?

U analiziranim odgovorima na pitanje o tijeku karijere izdvojila su se tri diskursa,¹⁴ koji pokazuju kako bi se moglo govoriti o tri tipa karijera: jednosmjernoj, mobilnoj (zmijolijkoj) i paralelnoj karijeri, ovisno o tome je li upravljačkoj karijeri prethodio rad samo u jednom zanimanju – pa ona ima pravocrtni oblik; ili u više zanimanja (nekad i vrlo različitima) – pa bi grafički prikaz imao zmijolik oblik; ili se karijera ostvarivala paralelno u više (najčešće dva, a ponekad i tri) smjera.

Jednosmjerna karijera često ima brzo ili sporo napredujući oblik "ljestava":

Došla sam raditi u knjižnicu i deset sam godina bila knjižničar-informator, a nakon toga sam postala ravnatelj. Tu funkciju obavljam već osam i pol godina.

Primjer mobilne/zmijolike karijere je sljedeći:

Ja sam 30 godina bila slobodna dramska umjetnica (...). S druge strani znači da sam stekla toliko mnogo iskustva i toliko se upoznala s funkcioniranjem (institucije, op.a.), od najmanjeg segmenta do najvažnijeg pojavljivanja i trajanja na sceni. U svim turbulentnim vremenima opstala sam zahvaljujući talentu i izdržljivosti, što znači trideset godina nikad ne primiti stalnu plaću, što je zaista bilo jednako iznimnom pothvatu. Nakon toga otvorilo se mjesto za ravnatelja. Budući da sam kazalište poznavala jako dugo, upustila sam se u nešto što više nikada ne bih ponovila. Nisam znala što me čeka, koje poteškoće i koja muka, ali čovjek savladava poteškoće koje ne poznaje, inače bi odustao. Ne mogu reći da bih to ponovno izabrala i da bih to ponovno radila. U uvjetima koje sam zatekla, nikad ne bih. Nipošto nisam htjela biti ravnateljica zbog stalne plaće, iako još uvijek mislim da je slobodnjaštvo luksuz. Napeto je, nervozno, depresivno, ali to je život u kojem se djeluje iz više smjerova.

¹³ Autorice ističu kako je njihovo istraživanje obuhvatilo isključivo bijele žene, visokoobrazovane "bijele okovratnike" pa se rezultati mogu generalizirati samo na tu populaciju. Također smatraju kako bi se za bolji uvid u uspjeh u karijeri trebalo usporediti karijere žena i muškaraca.

¹⁴ Jednosmjernu karijeru ili jedno zanimanje tijekom karijere u ukupnom uzorku imalo je samo dvanaest ispitanica. Mijenjale su zanimanja odnosno imale mobilnu karijeru dvadesetdvije ispitanice. Jedanaest ispitanica imalo je paralelnu karijeru i radilo u najčešće dva zanimanja. Gledano prema osobinama sektora u kojima su ispitanice zaposlene, omjeri su bili sljedeći: u javnom sektoru većina je ispitanica (7) imala mobilnu karijeru, samo jedna ispitanica imala je paralelnu, dok su tri osobe imale jednosmjernu karijeru. U privatnom je sektoru osam ispitanica imalo jednosmjernu karijeru, većina ih je imala mobilnu karijeru (11) dok su ostalih šest imale paralelnu karijeru. U civilnom sektoru tri su ispitanice imale mobilnu, a po jedna ispitanica imala je jednosmjernu odnosno paralelnu karijeru. Od ispitanih istaknutih osoba u kulturi sve su četiri ispitanice imale paralelne karijere i trenutačno su ili ranije bile angažirane u oba, javnom i privatnom sektoru kulture.

Najčešći primjeri paralelne karijere nalaze se u kombinacijama upravljačkog položaja u kulturi i bavljenja još jednim zanimanjem u kulturi ili nekom drugom sektoru (znatnost, politika, novinarstvo i sl.).

Nakon završetka (fakulteta, *op.a.*) bila sam bez posla oko godinu dana. Onda sam se zaposlila na fakultetu. Tu sam bila devet godina i malo više, kada sam doktorirala. To je bila klasika. Nisam mogla dobiti docenturu, trebalo je čekati, pa sam otišla. Na drugome sam mjestu provela pet godina i kad sam rodila drugo dijete, dogodile su se promjene pa sam smijenjena i odlučila sam nešto promijeniti pa sam došla tu, na treće radno mjesto. Kako je postojala potreba za mojim kadrom na fakultetu, naknadno sam dobila docenturu. Sada sam nastavni docent i paralelno radim u ovoj instituciji. U međuvremenu sam prešla s nastavničkim poslom u još jednu instituciju.

Tema lokusa karijere označava događaj ili odluku koja je pokrenula upravljačku karijeru. Istraživanja pokazuju razlike po spolu, da žene svoja postignuća drugačije vrednuju nego muškarci,¹⁵ odnosno da uspjeh češće pripisuju vanjskim, a ne unutarnjim faktorima. Pod vanjskim se faktorima najčešće navode "sreća", "biti u pravo vrijeme na pravome mjestu" ili ostale olakotne okolnosti¹⁶ (šansa, institucijski-determinirajuće strukture itd.), što se pokazalo kao jedan od dominantnih diskursa i u ovome istraživanju.

Ovdje je ta tema obrađena pitanjem:

Koji je događaj ili odluka bila ključna za izbor zanimanja kojim se sada bavite?

Dobiveni odgovori podijeljeni su prema području rada ispitanica.

a) Događaj ili odluka značajni za razvoj karijere u javnome sektoru

Poduzorak od 11 ispitanica zaposlenih u javnome sektoru pokazuje raznolikost razloga važnih za prihvaćanje upravljačke funkcije.¹⁷

Čini se da su kod većeg broja ispitanica razlozi za upravljanje određeni različitim okolnostima, pri čemu se u vrlo malo slučajeva isticala vlastita ambicioznost i poduzetnost, a navodile su se situacije koje su pogodovala ostvarenju karijere. Situacijski izazov jedan je od najčešćih poticaja za utemeljenje karijere u ovom poduzorku.

Ambicioznost žena u ostvarivanju karijere, pokazalo se u teorijskom dijelu, nailazi na mnoge prepreke. Čak kada se jasno artikulira, ponekad je praćena dozom "kajanja". Ispitanice se, što je i logično, suočavaju s nizom nepredviđenih okolnosti koje opstruira njihov rad pogotovo jer je kulturni sektor, prema njihovim iskazima, prilično zapostavljen na široj društvenoj razini od početka 1990-ih, tj. kroz cijelo tranzicijsko razdoblje. Dakle, opisi glavnih događaja u karijeri rijetko su bili praćeni entuzijazmom, a više opravdavanjem od kuda i kako su se neke od njih našle u situaciji da upravljaju. Ipak, za "održavanje" na visokim položajima nije vezana tržišna, nego prije

¹⁵ Deaux, Emswiller, 1974., navedeno u O'Neil, Bilimoria, Saatcioglu, 2004:479.

¹⁶ Heilman, 1983., navedeno u O'Neil, Bilimoria, Saatcioglu, 2004:479

¹⁷ Ispitanice navode važnim: primanje ponude za mandatni položaj (4), spoj sretnih okolnosti (4) te unutarnje razloge (3) – nezadovoljstvo dotadašnjim poslom (1), sigurnost radnog mjesta (1), želja za afirmacijom (1).

kompeticijsko-politička neizvjesnost. Polja moći identificirana su u području neformalnih lokalnih i/ili viših državnih struktura.

Ponuda za radno mjesto podrazumijeva **poziv** koji se prema odgovorima temelji na dva obilježja: stručnosti i političkoj ili drugoj, neformalnoj potpori.

Ovo nije zanimanje nego mandat. Ja sam prva žena na čelu ove velike kuće, to vjerojatno nešto znači za društvena otvaranja kod nas. Možete se natjecati kada se objavi natječaj, ali svi znamo da ste na ta mjesta zapravo pozvani, ali se to nikada javno ne kaže, nikada. Natjecati se može svatko, a jer je to tako važan mandat, odnosno funkcija, tu dolazite jer vas zovu. Ne bi mi palo napamet, bez obzira na sve moje programske ideje, da se javim sama jer predobro znam povijest.

Spoj *sretnih okolnosti* ne uključuje izravnu namjeru upravljanja nego određene uvjete koji su omogućili prihvaćanje rukovodećeg položaja.

Na položaj ravnatelja prijavila sam se 1994. godine kada je prethodni ravnatelj otišao u iznenadnu invalidsku mirovinu. Nitko od kolega nije imao uvjete za taj posao. Nitko nije imao položen stručni ispit, osim kolegice koja je bila pred mirovinom i kojoj nije padalo napamet da se prihvati ovog posla. Uz pomoć kolega i malo razgovora nekako sam krenula, iako se nikada prije nisam vidjela na ovakvome mjestu.

Od unutarnjih razloga navest ćemo prihvaćanje funkcije kao primjer osjećaja sigurnosti. Sljedeća ispitanica misli kako upravljački položaj nudi kakvu takvu sigurnu i solidnu zaradu u usporedbi s prijašnjim, nesigurnijim zanimanjem. Čitav kontekst zapošljavanja je (i) politički obojen.

Primijetila sam da sve više moram raditi kako bih napisala dovoljno teksta da od njega mogu živjeti. (...) Odlučila sam prekinuti tu agoniju i prestala sam biti slobodnjak. Tu je bilo i politike. Direktor je morao birati između "mene i mene". (smijeh) Jednostavno me zapalo to mjesto. Našla sam se tamo u dobro vrijeme.

Žene u mandatnim zanimanjima češće imaju samo jednu karijeru (jednosmjernu ili mobilnu), a rjeđe obavljaju dva posla paralelno. Paralelnu karijeru češće razvijaju žene koje dolaze na neko mandatno zanimanje te se nakon završetka mandata vraćaju prijašnjem poslu.

Za tu je vrstu upravljačkih položaja karakteristično da središta moći vide u području djelovanja političkih elita (vlasti). Natjecanje za mandatni položaj nije isključivo opterećeno stručnim nego i političkim kriterijima koji postaju očiti u institucijama reprezentativne kulture a češće su u središtu zanimanja javnosti, iako, ponekad, slična načela funkcioniranja, izgleda, postoje i na nižim upravljačkim razinama.

b) Događaj ili odluka značajni za razvoj karijere u privatnom sektoru

Tijek karijera poduzetnica,¹⁸ kao što sugerira i etimologija te riječi, obilježen je realizacijom neke nove ideje. Ona može biti egzistencijske prirode, što znači da se otva-

¹⁸ Događaj ili odluka značajni za pokretanje samostalne, poduzetničke djelatnosti klasificirani su ovako: obiteljska ili partnerska inicijativa bila je bitna prekretnica za karijeru deset poduzetnica. Osobne razloge navodi 5 ispitanica (ljubav prema poslu – 3, nezadovoljstvo bivšim poslom

ranjem tvrtke rješavao problem nezaposlenosti ili obiteljska nezaposlenost. Želi li se upravljati radnim vremenom i posao učiniti fleksibilnijim, ispitanice se, također, odlučuju osnovati vlastitu tvrtku. Taj razlog ističu žene koje imaju obiteljske obaveze, ali i one koje smatraju, kako su izjavile, da su na svojevrstan način "predodređene" baviti se kulturom. Rijetka, ali prisutna menadžerska pozicija u privatnoj tvrtki (u ispitanom uzorku) podrazumijeva u ovom poduzorku rad u većim nakladničkim kućama, pri čemu se menadžerska karijera ostvaruje bez ikakve više "misije", koncentrirana prvenstveno prema financijskoj dobiti.

Vjerojatno će žene zaposlene u privatnom sektoru lakše ostvariti paralelnu karijeru zato što s jedne strane nisu obavezne na lojalnost poslodavcu, a s druge mogu ekonomizirati vremenom. Također, paralelna karijera može biti rezerva u slučaju da ne uspije vlastiti posao. Učestalost mobilne karijere u ovome poduzorku moguće je objasniti donošenjem odluke o pokretanju privatnog posla u kasnijoj dobi kada se skupilo dovoljno iskustava za pokretanje poduzetničke karijere.

Privatno-poduzetnički sektor u prvome redu locira centre moći u tržištu, medijima, odnosno državnoj politici prema kulturi.

Sklonost novim idejama i promjenama ilustrira primjer sljedećeg odgovora.

Ja sam poduzetnica već od otprilike 1996. godine, to je sada već 10-11 godina. Uglavnom sam sama poduzetnica, s time da ovo nije moj prvi takav posao. Prvo sam se bavila turizmom jer sam završila ekonomiju, a onda sam se izdavaštvom počela baviti 2002. godine. Mislim da sam se izdavaštvom počela baviti slučajno. Slučajno su mi ponudili posao jer ja sam bila menadžerica dugi niz godina u tvrtki koja je godinama bila u problemima. Voljela sam izazove. Svake 3 – 4 godine mijenjala sam posao, u međuvremenu sam se educirala i završavala tečajeve. Jednostavno dinamično. Nije mi ništa značilo prijeći iz turizma u izdavaštvo. To za mene nije bio nikakav problem. Ponudili su mi dobre uvjete i zanimalo me kako će ići. Kad jedanput uđete u takvo što, onda vas vuče, jednostavno vas vuče. Nisam uspjela sačuvati tvrtku, iako je bilo dosta borbe i bila je jako teška situacija. Na kraju sam osnovala svoju tvrtku i nastavila se baviti izdavaštvom. Skupila sam ljude, čak sam zadržala nešto radnika iz bivše tvrtke.

Osobne razloge u pokretanju poduzetničkog projekta ilustrira sljedeće:

Radila sam nekoliko, 5-6 godina na televiziji kao honorarni suradnik, emisiju koja je bila jako poučna. To je išlo jako dobro, međutim ostala sam trudna. Dok sam čekala bebu, bavila sam se više nekim drugim poslovima, na primjer imala sam diskoklub, radila honorarno i više nisam bila tako slobodna odlaziti na putovanja. Nemate kome ostaviti dijete. Nisam se mogla organizirati i posao me više nije veselio kao na početku. Onda sam bila u privatnom poslu s roditeljima i tako je sve funkcioniralo dok su djeca bila mala, nekih pet godina. Šećući s kolegicom 1997. godine, odlučile smo otvoriti izdavačku kuću. Mislija sam, ona zna postupak proizvodnje knjige jer je prije za jednog vlasnika napravila neku knjigu, a bio joj je poznat i tehnički dio priče. (...) To je bio početak interneta i imala sam potporu u tom smislu i to sam radila oko šest mjeseci ne znajući da bi to mogao postati

– 2). Nadalje, ispitanice navode sklonost novim idejama i promjenama (3) ponudu poslodavca (3) i splet sretnih okolnosti (1).

moj konačni izbor. Dok sam se uvodila u posao, činilo mi se da je to super, jer možete "hendlat" relativno malu djecu i raditi, jer nije bilo bitno hoćete li raditi od jedan u noći do tri, od tri popodne do 22 navečer. To je bila prednost. Nisam morala nikuda dolaziti i odlaziti, bila sam svoj šef i mogla sam sve raditi u dnevnoj sobi. To je i mana i prednost.

Obiteljsko ili partnersko poduzetništvo čini se da znatno olakšava poduzetnički izbor jer su u tu vrstu pothvata uključene i druge osobe. Rizik i strah koji se javljaju tijekom pokretanja novog posla raspoređuje se na više osoba pa će se mnoge žene povučene obiteljskom tradicijom ili obiteljskom/partnerskom potporom lakše upustiti u nepoznato, što same možda nikada ne bi. U intervjuima su postojali različiti primjeri kako je započeo rad u privatnoj tvrtki pa će se nadalje predstaviti jedan od zanimljivijih:

Presudan događaj dogodio se krajem osamdesetih kada smo muž i ja odlučili otići u privatnike i dati otkaz. U to vrijeme plaće su bile visoke, ali je predstava bilo malo. Svoj život nisam vidjela za šankom razmišljajući kako se ništa ne događa. Nisam bila zadovoljna radom, radili smo samo dvije predstave godišnje. Željela sam drugačije živjeti. Bila sam dovoljno mlada i puna energije. Moj status u kazalištu bio je jako dobar, nisam bila peta slijeva u šestom redu. (...) Ali nisam bila zadovoljna svojim životom u profesionalnom smislu, htjela sam nešto više, htjela sam nešto drugo, to su bile mutne ideje. Osamdesetih godina nije bilo drugih mogućnosti. Bilo je malo privatnih kazališta. Nas nekoliko počelo je putovati vikendima po malim mjestima i igrati po selima male forme, male predstave. Vidjeli smo da se može i drugačije organizirati i raditi. Odluku da dam otkaz donijela sam vrlo brzo. Bez muža to nisam mogla napraviti. Jedna nam je gospođa rekla za prostor koji smo počeli "skvotirati". Oboje smo dali otkaz i sagradili kazalište i jedno smo kratko vrijeme živjeli što ja kažem ko' muž i ljubavnik. To je bio prijelazni period. (...) U prvo vrijeme nismo znali ništa ni o menadžmentu u kulturi, mijenjali smo se, tko je vodio blagajnu i tko je producirao, dok jedan partner nije otišao iz kazališta. (...) Ja sam tada otkrila svoj mnogo veći talent, iako sam za glumu dobila mnoge nagrade. Međutim, našla sam nešto u čemu su sve moje sposobnosti i svi moji talenti došli do izražaja. Ali okolnosti su dovele do toga. Odjednom se pokazalo da je muž postao prirodan umjetnički, a ja prirodan poslovni voditelj. Počela se vrtjeti jedna nova karijera.

Slučaj sljedeće ispitanice paradigma je za **ponudu u upravljačkoj karijeri** u privatnom sektoru. Takva ponuda tipična je za direktorice, glavne urednice i urednice zaposlene kod privatnih poslodavaca. Za razliku od ravnateljica u javnim ustanovama, politika zapošljavanja u privatnom sektoru ovisi samo o poslodavcu. Nema lobiranja u političkim strukturama, jer vjerojatno nijedan vlasnik na te položaje ne imenuje osobu bez iskustva ili stručnih kvalитета. Sljedeća ispitanica prije je rukovodila u velikoj državnoj izdavačkoj kući, pa njezina priča svjedoči o promjeni sustava i promjeni vlasništva. Tvrtka u kojoj je bila zaposlena u procesu je privatizacije prešla iz državnog u privatno vlasništvo. Tipiski dojmjljiva, ta je karijera paradigmatična za (rijedak) upravljački položaj žena u bivšim "velikim nakladničkim gigantima", jer je očito riječ o osobi koja je, kako sama kaže, ostala "siva supstancija" koja nikada nije do kraja mogla ostvariti svoje ambicije.

Mnogo sam putovala, upoznala sve žive škole, do 90-ih se svašta financiralo, obrazovala sam se, svašta sam po svijetu naučila. Jako sam dobro upoznala školski sustav i edukaciju. (...)

Ja sam očito uvijek imala liderske sposobnosti. Za godinu dana, nakon zapošljavanja, bila sam (na visokoj poziciji, op.a.). To je bilo neobično, ali mama kaže da sam ja i djecu tak' i po ulici organizirala. (...) U (instituciji, op.a.) su tada (90-ih, op.a.) počele popuštale stare političke strukture. (...) U to sam vrijeme pristala na upravljački položaj, iako do tada nisam bila politički angažirana. Vrlo brzo sam se snašla u ekipi koja je odlučivala. Mnogo je tu bilo elemenata i imala sam unutrašnju motivaciju da djelujem. Bila sam i u odboru institucije, ali uvijek sam po ženskoj poziciji bila prva do "prvog čovjeka".

Primjer presudnoga događaja za razvoj upravljačke karijere koji je nazvan *spoj sretnih okolnosti* pokazuje sljedeći slučaj. Ova je ispitanica karijeru također započela u socijalističkom nakladničkom divu koji se u međuvremenu raspao, a nastavila je raditi kod privatnog poslodavca. Svoju karijeru objašnjava ovakvim okolnostima.

Došla sam preko oca, koji je bio jedan od rukovodećih ljudi. Tada su se djeca ljudi koji su tamo radili zapošljavala prema stručnoj spremi i imala su prednost. To je bila politika kuće. Dobila sam radno mjesto konzultanta u knjižari. (...) Pripravnici su učili slagati knjige, brisati prašinu, grupe i podgrupe slaganja, bili smo mladi i revolucionarni. Svaku smo knjigu popratili izložbom. (...) Knjižara je postala kulturna, sjedište intelektualaca, slikara, kipara, pjesnika i bila je sasvim druga atmosfera nego kada danas uđete u knjižare. Zavoljela sam taj posao. Stalno smo imali seminare na kojima su nas učili poslu. Postala sam konzultantica a nakon nekog vremena rukovoditeljica. Bila sam vrlo mlada i imala sam, osim knjižare i trgovačku mrežu. U 90-ma sam otvorila malu izdavačku kuću i vodila je dosta uspješno. (...) No zbog privatnih problema, to je propalo. (...) Nisam se usudila nastaviti sama i onda sam se zaposlila.

c) Događaj ili odluka značajni za razvoj karijere u civilnom sektoru

Entuzijizam i sklonost novim idejama čest je motiv za osnutak udruge.¹⁹

Put do ovdje je bio dosta kratak. Nakon što sam diplomirala, bila sam 4 godine nezaposlena i za to vrijeme uglavnom sam radila kao likovna kritičarka za dnevne novine. (...) Onda je počeo rat i za vrijeme rata napravila sam jednu izložbu i doselila se u Zagreb. Zapravo sam se s tom izložbom pojavila u javnosti. Tadašnja me ravnateljica pozvala da dođem raditi. Prvo sam odbila, meni se sviđalo biti nezaposlena. Imala sam poziciju slobodnjaka i mislila da nisam nezaposlena. Bila je to dilema, ali bila sam znatiželjna vidjeti kako funkcionira neka nevladina udruga u 1993. godini usred rata u kulturi u Hrvatskoj kada nije bilo nevladine scene. Počinjalo se od nule. Bila sam pomoćnica direktora, pa direktorica, a 1998. smo se osamostalili i postali ovo što smo danas.

d) Događaj ili odluka značajni za razvoj karijere istaknutih osoba u kulturi

Sve su istaknute žene u kulturnom sektoru imale paralelne i moglo bi se reći mobilne/"zmijolike" tipove karijera te iskustvo rada u kulturnoj politici i medijima

¹⁹ Tri ispitanice u ovom poduzorku navode upravo te razloge dok su dvije upravljačku karijeru započele na poziv osnivača udruge.

koji se bave kulturom. Osim toga, sve su ispitanice imale iskustvo rada u sva tri kulturna sektora.

Karijera sljedeće ispitanice obilježena je potrebom za stalnim društveno-političkim i javnim angažmanom.

To je ostala vrsta paralelnog života, da s jedne strane radim neke javne poslove, a paralelno je išla druga karijera. Teško je reći je li karijera jedno ili drugo, to je zajedno. (...) To nije posao u kojem iz bočice u bočicu ulijevate tekućine, nego je to posao, kao određena kritika društva. Krajem 80-ih i 90-ih to nije bilo naročito osviješteno. Odgovornost sam osjetila kada sam postala (navodi funkciju, *op.a.*). Mjesto mi je bilo ponuđeno i o tome sam razmišljala, razlog za bio je etičke prirode. (Jedna utjecajna osoba, *op.a.*) pitala me hoću li raditi, a ja sam rekla (dijete mi je bilo relativno malo): "To neće dobro završiti", a on je rekao divnu rečenicu: "Stvari se ne rade da bi završile dobro ili loše, sve stvari ionako završe loše. Stvari se rade ako ih imate motiv raditi." To je bilo presudno da se odlučim. U kulturi su uvijek nestabilna vremena, pa čovjek ne preuzima stvari od straha da bi se moglo dogoditi nešto negativno za neki projekt i da ne ustane ili ne propadne.

Zadovoljstvo razvitkom karijere

Većina je ispitanica nizom pitanja o zadovoljstvu dosadašnjim razvitkom karijere bila začuđena. Kao prvo to nerazumijevanje pitanja proizlazi iz toga što rijetko koja ispitanica o svojem poslu razmišlja kao o "karijeri". Neke smatraju da je taj termin više primjeren američkom, a ne hrvatskom društvu. Možda bi se pojam karijere bolje shvatio za ispitanice koje rade u tvrtkama s čvrstom piramidalnom strukturom odlučivanja, gdje razvijanje karijere podrazumijeva stalnu kompeticiju s neizvjesnim ishodom. Mjerenje zadovoljstva karijerom²⁰ može se povezati s postignućima u poslu, javnim i strukovnim priznanjima, novčanim nagradama, medijskom prisutnošću itd., pa su u tome smislu pitanja bila i formulirana.

Koliko ste zadovoljni razvitkom vlastite karijere? Nabrojite neka od svojih važnijih postignuća. Jesu li ona vezana za medije i javna priznanja (nagrade, kritike), novac, priznanje profesionalne zajednice, unutarnje zadovoljstvo?

Većina ispitanica istaknula je da u njihovim profesijama postoji jako malo strukovnih nagrada i priznanja prema kojima bi se njihov uspjeh mogao mjeriti. To se posebno odnosi na rad na upravljačkim položajima u javnome sektoru. Uspješnost se mjeri ostajanjem u mandatom zanimanju, a izvaninstitucijski se uspjesi mjere javnim prepoznavanjem važnosti kulturnih programa.

Ja nisam dobivala nikakve nagrade, ali sam vrlo zadovoljna što smo učinili. Meni je ovaj posao dobar, jer sam jako puno stvari koje sam sama smislila imala mogućnost realizirati. Mislim da je vrhunac nekog profesionalnog života što nisam frustrirana, da sam nešto htjela, a nisam mogla.

²⁰ Ukupno je dvadeset ispitanica odgovorilo na pitanje o zadovoljstvu razvitkom karijere. Zadovoljnih je bilo njih sedamnaest, a tri su smatrale da nemaju posebnih postignuća. Jedanaest ispitanica primilo je strukovna priznanja samostalno ili posredno, preko priznavanja vrijednosti programa ili suradnika.

U privatnom sektoru vrlo je malo strukovnih nagrada za urednički posao, pa ispitanici uspjeh mjere prema uspješnosti prodaje, popularnosti objavljivanih autora, odnosno prema medijskom prepoznavanju njihova rada.

Već činjenica da u malim poduzetničkim tvrtkama ne postoji hijerarhijska struktura iznad vlasničke, pojam razvika karijere ima posve drugačije konotacije. Slično se može primijetiti i na položaje ravnateljica. Naime, došavši jednom na vrh neke manje ili veće institucije u kulturi, većina je ravnateljica dosegla "osobni" i uspjeh u karijeri. Daljnji napredak u hijerarhiji institucije nije moguć, osim što bi vjerojatno uz lobiranje i političku potporu ispitanice mogle zamijeniti mjesto za slično u nekoj drugoj instituciji višeg ranga.

Nedostatak poticaja u struci, premalo nagrada i premalo stručnog uvažavanja iskazao je u svojim odgovorima veći broj ispitanica:

U Hrvatskoj ne postoje nagrade za nešto čime se bavimo. Postoji nagrada za likovnu kritiku koja ne funkcionira redovito od kada se promijenilo vodstvo udruženja.

Još jedno slično mišljenje u području nakladništva potvrđuje isto. Ispitanica upozorava na "podcjenjivački" odnos autora prema urednicima toliko da se na njihov rad gleda kao na obrtničku uslugu. Ispitanica se trudi pokazati da je posao koji radi izrazito važan te zahtijeva mnogo znanja. Strukovnu situaciju procjenjuje nevažnom za šire društvo jer knjiga i nakladništvo ne spadaju u "najcjenjenija društvena područja".

U ovoj profesiji nema velikog broja nagrada ili natječaja. Postoji nešto knjižnih festivala, bila sam kandidirana za neke prijevode. Ovdje nema mita ni korupcije, stvar koju napravite drugim ljudima, rukopise koje vi srediti, cijeli vaš posao osoba koja je pisala doživljava kao obrtničku uslugu. Autorima je teško razumjeti da vi sav svoj minuli rad i sebe kao osobu ugrađujete u taj rukopis.

Ravnateljice u javnim ustanovama za razliku od nakladnica imaju više intrinzično zadovoljstvo.

Upravo to da mogu realizirati neke ciljeve na opće zadovoljstvo meni je nagrada. Također, ono što me drži na ovome mjestu posao je arhivista. Ima dosta istraživačkih momenta i to me privlači. Za rad sam primala samo pohvale.

Određenje izvora profesionalnih kompetencija

U modernim je društvima najčešći izvor profesionalnih kompetencija obrazovanje. Profesionalne kompetencije za obavljanje zanimanja, također, mogu proizlaziti iz drugih izvora pa je tako bilo i formulirano pitanje koje se odnosi na tu temu:

Što mislite od kuda dolaze Vaše profesionalne kompetencije (talent za obavljanje posla, obrazovanje, mentor/učitelj, timski rad, radno iskustvo, metode pokušaja i pogrešaka)?

Jedan od uvjeta dolaska na upravljački položaj u javnome sektoru zasigurno je odgovarajuće obrazovanje.²¹ Odgovarajuće obrazovne kompetencije posebno su važne za

²¹ Najveći broj ispitanica smatralo je da njihove profesionalne kompetencije uglavnom proizlaze iz obrazovanja odnosno znanja (16), iskustva (9), kombinacije raznih kompetencija (8), timsko-

osobe čiji je rad usmjeren na kontakte sa stranim tržištima, što je posebice značajno za generaciju novih urednika. U tom smislu, nije čudno, da se poznavanje stranih jezika javlja kao primarno, uz organizacijske i druge talente koje bi urednici trebali imati. Jedna ispitanica sugerira da su starije uredničke generacije bile temeljitije, šire obrazovane, ali i iskusnije:

Urednički posao u redakciji nigdje se ne studira, nigdje se ne uči. To se uči iskustvom. Možda je potrebno malo talenta u smislu osjećaja za tekst. Sada govorim o uredniku/nakladniku stare škole. Taj urednik doista radi na rukopisu. Danas mlade urednice ne rade urednički posao, one "čuče" na internetu.

Mnogi javni poslovi nužno podrazumijevaju i *političke* kompetencije, iako se sljedeće iskustvo donosi na socijalističko vrijeme.

Meni se čini da (profesionalne kompetencije, *op.a.*) najviše potječu iz radnog iskustva. U jednoj sam redakciji završila sa 17 ili 18 godina. Tamo sam bila urednica područja koje nije bilo političko. Bila je to vrsta utočišta od javnog posla, iako su se u njemu prelamale političke stvari. Već je tada postavljeno pitanje mogu li ići s mjesta (navodi naziv radnog mjesta, *op.a.*) na mjesto (navodi naziv drugog radnog mjesta, *op.a.*) Uvjet je bio da uđem u Partiju, u koju ipak nisam ušla. Bilo je još takvih situacija. (...) To je bilo u vrijeme socijalističkog sustava. (...) Kompetencije za obavljanje odgovornog javnog posla nadilaze obrazovanje. (...)

Ravnateljica jedne ustanove uz konstantno obrazovanje vrlo visoko vrednuje **timski rad**. Takav rad je u modernim, pogotovo informacijskim kulturnim ustanovama izrazito važan. Projektni timovi u kulturi najčešće su jezgra novih ideja i zamisli, omogućavaju funkcioniranje organizacije na svim razinama.

Mislim, obrazovanje i to konstantno obrazovanje na ovakvome mjestu jako je važno. Tema informacija, dokumentacija, komunikacija posve je moderna tema. Želite biti barem malo "up to date", morate dosta učiti, a drugo je timski rad. Mi mnogo radimo timski. Naši stručnjaci rade puno pravilnika, standarda i normativa za muzejsku djelatnost, imamo razne radionice, "brain storming". Svi sudjelujemo u izradi važnih projekata i smjernica i to su stimulativne forme koje vas sile na stalno školovanje, obrazovanje.

Slično je i u partnerskim tvrtkama u kojima se suradnici oslanjaju na timske kompetencije. Zanimljiva je kategorija koju navodi jedna ispitanica, a naziva je *pristup poslu*, koja praktički sugerira da bi se mogla baviti bilo kojim zanimanjem zato što poslu pristupa na osobit način.

Osobno ne mislim da imam jedno usmjerenje u kojem sam najbolja. Smatram da je to stvar odgoja, zapravo odnosa prema životu, da ako se nečega čovjek prihvati, to mora izvesti do kraja "If it's worth doing, it's worth doing well". Meni je bilo jako lijepo raditi u školi i danas me učenici zaustavljaju na cesti. Lijepo mi je bilo raditi u kazalištu, obišli smo cijeli svijet. Kada sam se nečega prihvatila, onda sam to htjela izvesti na najbolji mogući način. Mislim da je to stvar pristupa poslu ili pristupa nekom projektu.

ga rada (5), talenta (4) i pristupa poslu (3). Važno je reći da se unutar kategorije "kombinacije raznih kompetencija" našla i jedna nova – politička kompetencija za obavljanje posla.

Važnost pristupa poslu, iskustvo i utemeljenje vizije ilustrira razmišljanje ispitanice.

Ne znam, ne bih to nazvala talentom, nego sklonošću. Kada je čovjek nečemu sklon i kada nešto voli, nađe načina da to i radi. Obrazovanje je važno, ali ne usko specijalističko. Čovjek koji se bavi kulturom, mora imati širu viziju. Kad sam otišla s (...) (jednog projekta, op.a.) i s malom ušteđevinom, bila sam najnesigurnija i imala sam mnogo slobodnog vremena. Ne mogu reći da sam puno radila. Radila sam neke projektiće, imala sam užasno puno slobodnog vremena. (...) U toj godini dana je sve što sada radimo osmišljeno, jer čovjek nije u svakodnevnom ritmu i organizaciji koja te pojede. Htjeli smo stvoriti prostor za razmišljanje i kreaciju koliko god je to produkcija i organizacijski posao. Čovjek mora imati viziju, to je nešto što smo željeli sačuvati i održati u Hrvatskoj, danas i na ovom tržištu kulture. Mnogi zbog težnje za sigurnošću neće riskirati, što je normalno, ne kažem da ja to nemam, no moj iskorak se isplatio i nešto donio.

Jedna od ravnateljica is važnost *talenta*.

Kompetencije proizlaze iz mog obrazovanja, to je definitivno, ali čovjek mora imati talent da "polovi konce". I timski rad i razumijevanje ljudi mi je pomoglo. (...) Bila sam i prije na rukovodećem položaju, ali tamo sam radila baš svoj posao, ono za što sam školovana. Ovo je više menadžerstvo, kako "dovuci" sredstva, kako nešto napraviti, kako organizirati posao i kako motivirati ljude da rade.

Privrženost književnosti i knjizi sljedeća ispitanica ne tumači samo talentom za posao nego i obiteljskim porijeklom i procesom socijalizacije.

Čini mi se da je u svakom poslu važna prirođena sposobnost. Od odgojiteljice u vrtiću koja privlači djecu i plijeni ih ili u tome ne uspijeva. Mora postojati nešto prirođeno. Osim tog odrasla sam u obitelji u kojoj se učilo, pisalo i čitalo, bila sam okružena knjigom. Odgajana sam prema ljestvici vrijednosti na kojoj je mišljenje, znanje, razgovor, razumijevanje bilo važnije od materijalnog stjecanja i drugih neetičnih stvari. Oduvijek sam imala smisao za tekst.

Dimenzije privlačnosti posla

Ovom se temom ispituje privlačnost poslova u kulturnom sektoru. Postavljeno je pitanje:

Što Vas najviše privlači u poslu koji radite?

Od zanimljivijih odgovora valja spomenuti *uživanje u obavljanju posla* i *kreiranje novih znanja*.²²

Najviše me veseli proizvodnja knjiga i novog znanja, da se vidi rezultat, realno i u širem smislu. Sviđa mi se što ostavljamo nekakav trag. Volim osjećaj dovršetka i uspjeha. Uživam u tome, koliko je god uspjeh relativan, to me veseli.

²² Većina ispitanica privlačnost posla nalazi u unutrašnjem zadovoljstvu (18); od toga se navodi uživanje u obavljanju posla (9), kreiranje novih vrijednosti (3), novih znanja (3), dinamičnost posla (2) i timski rad (1). Dvije su ispitanice iz civilnog sektora tvrdile kako im je posao postao neprivaćan prvenstveno zbog potplaćenosti.

Privatni sektor omogućuje kreativan izbor autora ili programa, i to ne samo prema tržišnim nego i prema etičkim kriterijima. To pridonosi *dinamičnosti* posla. Ispitanica, vlasnica PR tvrtke, o privlačnosti svojega posla kaže:

Nikad nisam bila u novinarstvu jer je to "in", nego zato što sam htjela biti na strani istine, na strani malog čovjeka. Htjela sam se boriti za pravo javnosti i to su jedini pravi motivi. Isto je tako u ovoj mojoj tvrtki. Nikad ne bih uzela klijenta kojem treba "peglati" javni lik ako znam da je neetičan, nepošten. (...) Ne moram nekoga "glancati" za novac. Privlači me dinamičnost posla.

Predsjednica udruge u kulturi tvrdi da joj je misija kreirati *nove vrijednosti*.

Ja sam među malobrojnima koji od toga žive, samo to radim i negdje sam između profesionalne znatiželje i toga da se napravi nešto novo u sustavu kulture. To je pokretačka snaga, tu se stvara i odnos prema okolini. Naša je institucija prošla jako teška vremena, bez novaca i ne znam što. Većina ljudi je otišla, razni su bili razlozi, uglavnom nemogućnost preživljavanja ili neplaćanje.

Jedno od depresivnijih iskustava zvuči ovako:

Možemo to pitanje preskočiti, jer nisam sigurna da me nešto privlači. Teško mi je.

Procjena sigurnosti radnoga mjesta

Struktura odgovora na pitanje

Smatrate li da je Vaše radno mjesto sigurno?

pokazuje da je većina ispitanica zaposlenih u javnom sektoru²³ izjavilo da osjećaju nesigurnost, što nije iznenađenje jer se radi o mandatnim zanimanjima. Nesigurnost radnog mjesta bliska je i polovici ispitanih privatnih poduzetnica kao i direktoricama udruga.²⁴

U opisu mogućih pristupa ovoj temi korištena je klasifikacija sektora.

a) (Ne)sigurnost rada u civilnom sektoru

Direktorica udruge sigurnost radnog mjesta povezuje s očekivanim financijama države. Ona sredstva za projekte traži na državnoj i lokalnim razinama ali i iz stranih fondacija. Neizvjesnost dobivanja tih sredstava odražava se i na njezinu pesimističnu percepciju sigurnosti.

Sigurnosti nema. Godišnji plan nije moguće napraviti. Sad je prosinac, a ja ne znam što će biti sljedeće godine u siječnju jer već šest mjeseci čekam rezultate molbi koje sam poslala na natječaj. Do 3. mjeseca više ne možemo ništa raditi, čak ako mi pošalju sredstva tako da o svojem zaposlenju u (udruzi, op.a.) ne znam mnogo i ne mogu planirati. (...) Ne bojim se za radno mjesto, iako sam umorna od te dosadne neizvjesnosti jer je ona

²³ Osam od ukupno jedanaest ravnateljica.

²⁴ Od dvadeset i pet ispitanica koje su bile zaposlene u privatnom sektoru, trinaest je ispitanica izrazilo nesigurnost. Od pet predsjednica ili direktorica udruga, tri su izrazile nesigurnost u radno mjesto.

nepotrebna i glupa. Ta se glupost vuče sve vrijeme. Bilo bi lako kada bi postojali natječaji za tri godine i kada bi se jasno odredilo što se može, a što ne može financirati ili da postoji popis, jer tada stranim financijerima mogu reći, to i to se u Hrvatskoj ne financira: možete li mi dati novac?

b) (Ne)sigurnost rada u privatnom sektoru

Važnost prepoznavanja potreba tržišta i ovisnost o njemu ali također o kulturnoj politici kao faktoru nesigurnosti radnog mjesta spominje nekoliko ispitanica.

U uvjetima u kojima se do sada funkcioniralo, sigurni smo, no moramo se pribojavati jedino ako se promijeni politika potpora i subvencija.

Jedna ispitanica govori o velikim nekonzistentnim promjenama koje utječu na sektor u kojem radi:

Oscilacije u zakonodavstvu, vlasti, gospodarstvu, sve to strašno utječe i na našu branšu kao i druge i u tome smislu javlja se osjećaj nesigurnosti i straha od sloma i sad će doći novi ministar pa će sve pasti u vodu.

Neke od ispitanica iskazuju predikciju mogućih promjena odnosa između malih i velikih nakladnika.

O sigurnosti ne bih mogla govoriti, danas nema sigurnog radnog mjesta. Sve je na tržištu i na njemu nema pravilnosti, osim da ovi veliki mogu progutati male. Ne vidim neku kulturnu politiku koja baš motivira, nekakve dobre i važne izdavače. Postoji nesigurnost, i to sve veća.

Još jedna ispitanica sugerira slično:

Ne mogu reći da se osjećam sigurno, pogotovo ne u izdavaštvu, to nije profitabilan posao, velika je konkurencija i malo se vrednuje rad. Kad radite nešto što ima intelektualnu bazu, taj proizvod puno košta i teško ga je prodati, ovo je malo tržište. Svi se borimo, ali ne mogu reći da sam sretna sa situacijom. Ne znam, možda sutra uložim svoj novac u nešto drugo.

Direktorica vrlo mlade tvrtke u kulturi tvrdi da je nesigurnost dio *habitusa kulturnog područja* uopće.

Sigurnost nikada nije bila odlika ovoga posla, niti sam ja navikla na sigurnost. (...) Jednu smo manifestaciju dobili na 4 godine, a već je prošla jedna. Imamo stup na kojem se mogu raditi ostali projekti, što je dobro, i to nam donosi stabilnost. Još smo krhki i mali. Uopće ne znam što je to sigurnost. Voljeli bismo sačuvati ono što smo stvorili.

c) (Ne)sigurnost rada u javnome sektoru

Mandatna, ravnateljska zanimanja u javnom sektoru također se nose sa svojevrsnom nesigurnošću. U manjim ustanovama u kulturi vjerojatno se lakše zadržavaju upravljački položaji, oni nisu toliko programski niti politički zanimljivi stručnoj i široj javnosti, odnosno konkurencija nije velika. U institucijama tzv. tradicionalne kulture ta je neizvjesnost veća, jer je veća i programsko – politička konkurencija. Promjene nisu

toliko ovisne o odnosima unutar institucija koliko o odnosima s političkom hijerarhijom. Svojevrsna degradacija događa se jedino u slučaju veće pogreške ili značajnijeg broja jačih konkurenata. Ipak, u više slučajeva, dalo se naslutiti da se upravljačka mjesta ne smatraju profesionalnim iskušavanjem vlastitih mogućnosti, nego ih manji broj ispitanica, unatoč mandatu za obavljanje posla, smatraju mjestom na kojem će dugo raditi, ako to, naravno, formalno – neformalne političke strukture odobre. Nesigurnost se time minimalizira jer se ostanak na vrhu očekuje prema tradiciji te utemeljenim očekivanjima “da je to ustaljena praksa”.

Intervju sa sljedećom ispitanicom svjedoči o netipičnom slučaju gdje ravnateljica jasno daje na znanje da je svjesna konačnosti svojega mandata.

Mene muči moja situacija jer mislim da je jako puno kada ste 12 godina ravnatelj jedne ustanove. I ja osjećam zasićenje, a primjećujem ga i u svojoj okolini. Tu bi trebalo nešto promijeniti. Htjela bih da se promijeni, ali je pitanje što, kamo i kako, pa zaista ne znam što će se dogoditi iduće godine kada imam reizbor. Hoću li se kandidirati ili neću. Čeka me slobodno radno mjesto. No, ne znam hoće li me to zadovoljiti ili ću imati priliku otići drugdje. Stvarno ne znam, znam samo da postoji zasićenje. Nemam više inspiraciju.

Politički kontekst jednog položaja u javnoj ustanovi dobro ilustrira ispitanica. Ona se nada da se politika neće miješati u izbor za ravnateljsko mjesto.

Mislim da ću ostati ovdje. Mislim da to mjesto nije toliko važno da bi se u njega miješala politika. Izmjena se dogodila u trenutku koji nije bio politički, nego ekonomski. Pod bivšom upravom poduzeće je počelo tonuti, jer je bivši direktor doveo političkog direktora. Mogu biti smijenjena s ovoga mjesta, ali me to ne smeta.

Organizacija radnog vremena

Ispitanice u kulturnom sektoru najčešće rade u dva modusa radnog vremena: fleksibilnom, individualiziranom i fiksnom radnom vremenu. Fiksno vrijeme karakteristično je za rukovoditeljice u javnim službama, direktorice i urednice u privatnom sektoru, najčešće u velikim tvrtkama. Fleksibilno radno vrijeme jedan je od važnijih motiva za zapošljavanje u kulturnim industrijama.²⁵ Općenito, u kategoriji s fleksibilnim radnim vremenom primijećeno je zadovoljstvo ispitanica.

a) *Fleksibilno radno vrijeme*

U velikom broju slučajeva, pogotovo kada je u pitanju briga za obiteljski život, nekim se ispitanicama fleksibilno radno vrijeme čini vrlo dobrim načinom usklađivanja poslovnih obaveza s brigom o djeci. No, neke ispitanice upravo takvo radno vrijeme smatraju nedostatkom jer su i poslom i privatnim životom stalno vezane za kuću.

Moje radno vrijeme je fleksibilno. Sada sve manje radim noću, jer sam na izmaku snaga, ali posljednja četiri vikenda za mene nisu postojala, a opet ima razdoblja kada mi je cijeli tjedan vikend. Tako je u privatnom poduzetništvu. Ne planiram hoću li raditi u nedjelju

²⁵ Fleksibilno radno vrijeme u ovom uzorku prakticirala devetnaest ispitanica od kojih su dvije ravnateljice, a ostalih sedamnaest su vlasnice privatnih tvrtki, odnosno predsjednice udruga.

popodne, u subotu ujutro, u petak ujutro, meni je to svedjedno. Ako imam posla, napraviti ću ga na blagdan i onda kada ostali ljudi idu doma.

Radim fleksibilno. Najčešće ujutro, jer su djeca u školi, ovisno o njihovom rasporedu. Kraće poslove utrpam do ručka. Radim koliko mogu u komadu ili navečer sjednem u 19 ili 20 sati. Kada se radi fiksno vrijeme, ima se više vremena. Najvažnije mi je imati nadzor nad djecom i to uvijek prevagne.

"Apsolutna sloboda" – tako fleksibilno radno vrijeme naziva jedna od ispitanica. Brzina rada, večernjih promocija i jutarnjih sastanaka sprečava fiksnu organizaciju radnog vremena. Bogat društveni život, sastanci s potencijalnim klijentima iz kulturnog života, različite društvene interakcije mogu biti zadovoljavajuća "kompenzacija" za povremenu "neorganiziranost" poslovnog ili obiteljskog života.

Pojedine ispitanice tvrde kako pripadaju kulturnom društvenom krugu koji je nepojiv s uredskom organizacijom radnoga vremena. Ispitanica koja uz izdavačku karijeru ima i onu književnice (tj. kreativnu karijeru) smatra kako bi je uredsko vrijeme "uništilo".

Radnog vremena nemam. Kraće vrijeme u životu radila sam od ponedjeljka do petka od 9.00 do 17.00 sati i to me potpuno uništilo. Sada radim u "svojem" vremenu, često radim noću. Vikend mi ništa ne znači, nemam radne dane. Nedjeljom radim cijeli dan. Važno mi je da uvijek kada poželim, mogu ne raditi. Kada se dogovorim za velik i sveobuhvatan posao, recimo neki golemi tekst, važno mi je odlučiti hoću li to napisati u jedan dan ili u više dana.

Mlađa direktorica udruge u kulturi izražava oduševljenje fleksibilnim načinom rada. Ona rad u kulturnoj industriji doživljava kao izrazito dinamičan i zanimljiv.

To se meni jako sviđa, to nije fiksno radno vrijeme od 8.00 do 16.00 sati. Ne moramo raditi svaki dan, nego onoliko koliko ima posla. Ono što možda nekim ljudima ne bi odgovaralo jest da mjesec, dva ili tri rade po 12 sati dnevno, subotom i nedjeljom, a nakon toga ponekad ne moraš ni doći na posao. Jako se puno putuje i to mi se najviše sviđa u ovome poslu.

b) Fiksno radno vrijeme

"Stišavanje" ili "zauzdavanje" vlastite ambicije potaknulo je sljedeću sugovornicu, direktoricu nakladničke tvrtke, na korekciju radnog vremena. Ona to tumači vlastitim izborom:

Već četiri do pet godina imamo fiksno radno vrijeme jer sam "stišala" ambiciju. Radila sam beskrajno puno sati. Znao mi je muž reći da, ako dolazim poslije 22.00 sata, da mu javim. Radila sam i subotom i nedjeljom. (...) Još uvijek radim dosta, dolazim kući predvečer. (...) Posao me još uvijek troši.

Jedno od jako zanimljivih vrijednosno određenih stajališta o radnom vremenu dala je direktorica nakladničke djelatnosti u privatnom sektoru.

Budući da nastojim zdravo živjeti, pokušavam postići određenu ravnotežu. Naime, da bi se čovjek svakog jutra vratio na posao i rješavao probleme koji ga tu očekuju, mora imati određeni odmak od posla. Od kolega ne očekujem da rade 12 sati svaki dan, da rade noću, da budu posve na raspolaganju kada to treba. Poštuje se privatno vrijeme, radi se 8 sati dnevno, po potrebi ostajemo duže. Kada su promocije, radimo prekovremeno, ali subotom i nedjeljom smo slobodni, osim kada su sajmovi ili ako se dogodi nešto iznimno. Nema previše prekovremenih sati. Sve je u granicama normale i onoliko koliko svatko za sebe odredi da može raditi. Ako mi netko kaže da je jučer radio 12 sati, kažem dobro, dođi u 10.00 na posao. Isto je ako mi se kolegica požali: "Jučer sam se polomila". Nema tu prevelike strogoće, mislim da je dobro imati "šprancu" kako bismo odredili granice unutar kojih se možemo kretati. Ali, prevelika očekivanja ne mogu dovesti do kvalitetnih rezultata. Samo zadovoljan radnik može dati postići rezultate.

Procjena osobne ambicije

Ambicija se može definirati kao snažna želja i kao takva smješta se u potrebe samoaktualizacije. Ona je povezana s kompleksom viših potreba, tvrde psihološke teorije, od kojih je najpoznatija Maslowljeva.²⁶ Prema toj hijerarhiji, potreba za samoostvarenjem znači da se pojedinac koristi svim svojim mogućnostima, talentima i potencijalima kako bi postigao ono što želi. McClelland (1961) (navedeno u Kodrnja 2001: 131) smatra da je ambicija "natjecanje u postojanju nekog priznatog mjerila savršenosti".

Beauvoir (1982) je kontekstualno smatrala kako se društveno podrazumijeva da žene nisu ambiciozne, pa se izravno očitovanje ženske javne ambicije povijesno negativno konotira. Međutim, neki nalazi istraživanja opovrgavaju generička određenja ženske ambicije, odnosno pokazuju kako su se na tome području dogodile mnoge promjene. J. Kodrnja (2001) pokazuje kako su se umjetnice u njezinu istraživanju češće svrstavale u ambiciozne nego neambiciozne osobe, što odgovara i nalazu ovoga istraživanja.

Za potrebe ovoga istraživanja ambicioznost se ispitivala u profesionalnim uvjetima, što je očito iz postavljenih pitanja:

Smatrate li sebe ambicioznom osobom? Što je bila glavna pokretačka sila u Vašoj karijeri?

Većina se ispitanica u uzorku smatra ambicioznom dok se trećina izjasnila neambicioznom.²⁷ Treba napomenuti da su za neke ispitanice pojmovi "ambicija" i "karijera" bili sporni i "nerazumljivi" pa su, umjesto njih, koristile niz eufemizama.

a) Ambicioznost

Izgleda da je o vlastitoj ambicioznosti ispitanicama neugodno govoriti. Jedan primjer pokazuje to kolebanje.

²⁶ Maslow (1943) razlikuje potrebe nedostatka i metapotrebe ili potrebe rasta. U potrebe nedostatka spadaju fiziološke i potrebe za sigurnošću, a u metapotrebe ili potrebe rasta spadaju potreba za pripadanjem i ljubavlju, potrebe samopoštovanja, potreba samoaktualizacije i potreba transcendencije (nadilaženja sebe).

²⁷ Neambicioznim se osobama u uzorku izjasnilo petnaest ispitanica, dok dvadeset i pet njih tvrde da su ambiciozne. Pet osoba nije moglo dati jasan odgovor na postavljena pitanja.

Ja ne znam. Pretpostavka je, ne možete sami za sebe reći jeste li ambiciozni, morate se osloniti na pogled drugih. Vjerojatno s obzirom na to koliko sam napravila i koliko radim posljednjih 15 i više, ako se računa rad od početka studija može se reći da sam užasno ambiciozna godina. Ali, imam golemu energiju i nemam svijest da imam tu energiju i nemam neki cilj. (...) Meni su se u određenom trenutku neke stvari vrlo sretno možda i dogodile. Mislim da je prigoda odazvati se kada vas netko pozove na ovu funkciju, a vi ste u četrdesetoj i osjećate se točno na pravi način, jaki i energični, na pragu zrelosti. To se ne može propustiti. Jedino što sam sama sebi rekla jest da ne želim jednog dana, kada budem u mirovini, govoriti sebi: Mogla sam ovo, ali nisam, želim probati i mirno se šetati i odmarati, ako bude tako, ako budem te sreće. Želim si reći: Evo, imala sam tu prigodu i mislim da sam je iskoristila u okviru svojih mogućnosti. Vjerojatno me vide kao ambicioznu, ali koji bi normalan čovjek pristao na ovako što?

Sljedeća ispitanica razlikuje *žensku i mušku ambiciju*. Žene, prema njoj, imaju "bezglavu", "lutajuću", neodređenu ambiciju, a muškarci uvijek postavljaju konkretne ciljeve. U tome vidi razliku, u nemogućnosti da ostvare konkretan, zadan cilj te u gubljenju vremena na igranje uloga "dobrih curica" koje mogu sve:

Ja sam ambiciozna kao i ove cure, a to je da budu svuda najbolje i da sve nauče do kraja. Istovremeno si ne postavljaju cilj u tome što zapravo žele biti. Ja sam plovila u situacijama i savladavala ih s mnogo rada i učenja. Imam potrebu da guram ljude. (...) Mislim da je bolje ne biti ambiciozna na način "dobre curice", jer se tako potroši mnogo energije. Ja sam jednako gubila i na fizici i na predvojničkoj, umjesto da sam radila nešto drugo. Na kraju nisam doktorirala. Evo tu vrstu ambicije nisam ostvarila. Bila sam bez jasnog cilja, a dečki uvijek postavljaju cilj i odlučuju.

Ambicioznost se često veže samo za muški vrijednosni sustav. Opterećenje i sputanost, analiza prošlih događanja, toliko svojstvena ženama, različite griznje savjesti i psihička "opsjednutost" prošlošću sve su to "ženske" karakteristike koje za sljedeću sugovornicu ne postoje.

Da, ambiciozna sam. Ambiciozno je, kao i uspjeh, potrošena riječ. Na ženskoj sceni rado o tome govorim, ali u širem kontekstu o tome ne volim govoriti jer tu riječ obično rabe muškarci. Puno hoću od sebe i od drugih, težim perfekciji i hoću bolje. (...)

Sretan sam tip, ne tlačim se griznjama savjesti i time što je moglo biti bolje. Često to vidim kod žena, stalno opsjednutost što je kao osobina vrlo dirljivo, ali mislim da to sputava. Neke svoje postupke ne preispitujem. Znam da je to suviše gubljenje volje i energije i, ako pogriješim, ja idem dalje.

Tumačeći da je njezina ambicioznost drugačije naravi od one "macbethovske", koja je "sama sebi cilj", ispitanica smatra da se ambicija nužno povezuje s odgovornošću. Neambicioznošću žene vjerojatno odbijaju preuzeti vlastitu odgovornost, ali i slobodu.

Ako je odgovor (o ambicioznosti, *op.a.*) da ili ne, onda vjerojatno da. Teško je odgovoriti bez stupnjevanja. Nisam ambiciozna kao Lady Macbeth, nije mi poslovni uspjeh sam po sebi cilj. Imam drugi redoslijed prioriteta. Ako postoji neka gradacija, onda bih rekla

da sam umjereno ambiciozna, inače ne bih imala toliki opseg odgovornosti kao ni toliki opseg slobode.

Nekoliko sljedećih izjava pokazuje da postoji *žensko shvaćanje ambicije*, a to je primarna usmjerenost na odgoj i zadovoljavanje potreba djece. Za ispitanicu, ambicioznost je povezana s *brigom za obitelj*. Ispitanice razlikuju dvije vrste ambicioznosti, jedna je životna u smislu *odgoja djeteta*, a druga se odnosi na posao sa solidnim primanjima.

Po nekim vanjskim pokazateljima, ja možda nisam pretjerano ambiciozna. Možda sam u to trebala krenuti i prije. Moja ambicija bila je da dobro odgojim dijete i onda sam u taj "projekt" dala sve svoje vrijeme, bolje rečeno u nekakvu normalnu životnu zadaću. Ambiciozna sam jer bih to htjela odraditi kako treba. Ambiciozna sam u smislu da budem slobodna, da nemam materijalnih ograničenja, da imam materijalnu podlogu, da sam sama sebi gazda. Osjećam se materijalno sigurno i u novinarstvu sam se prije osjećala materijalno sigurno, unatoč nestabilnosti. Uvijek sam uvjerena da mogu svojom sposobnošću i marljivošću sebi osigurati egzistenciju.

Ne težim daljnjoj afirmaciji. Mislim da sam dovoljno afirmirana, tako da jedina bitna i važna afirmacija može biti ambicioznost mene sa mnom i preda mnom. Ona se ne plaća i ne vidi i ja to radim zbog obitelji. To je vrsta mojeg osjećaja odgovornosti.

b) Neambicioznost

Nepriznavanje vlastite ambicioznosti, unatoč visokim položajima, pojedine ispitanice tumače proturječnim izjavama o "prirodi posla".

Subjektivno nisam ambiciozna. Naime, ne krećem od ambicije da moram nešto postati. Krećem od druge polazišne točke a to je da, ako uzmem jedan posao, neđ'o Bog da propadnem. (...) Ne krećem od ambicije, ali činjenica jest da ništa ne prepuštam slučaju i da želim što bolje napraviti posao koji sam prihvatila. (...) Mislim da čovjek mora biti vrlo otvoren i mora raditi na sebi da se ne bi bojao autoriteta. To znači biti otvoren estetskim kriterijima, razinama, izričajima, nikako ispolitiziran, jer tada to nema veze s poslom koji radimo, dakle bez miješanja politike i ideologije. (...) Stvaram svoj mozaik od toga, stvaram sustav vrijednosti za koji mislim da vrijedi, iako uvijek preispitujem. Nikad nisam sto posto sigurna imam li pravo, ali snagom argumenata to onda nekako potvrđujem. Dakle, to su radni uzori prema kojima se vodim cijeli život.

Ja sebe ne smatram ambicioznom, ali drugi to misle, što je opet stvar odgoja, odnosno profesionalnosti. Ako se čovjek nečeg prihvatio, onda se to mora raditi potpuno. Jednako kako glumac izgara u ulozi ili kako se znanstvenik, dok sve ne otkrije, ne zaustavlja. Mislim da je profesionalnost u tome objašnjenju jako važna.

Sljedeći odgovor pokazuje da se u kulturnim institucijama ne mogu ostvariti najviše ambicije.

Pa, ne smatram se ambicioznom, nemam veliki ego. Uspjeh mi nije pokretač, nego radoznalost. Da sam ambiciozna, možda bih se više potrudila napraviti karijeru i početi je u "mainstream" institucijama, na fakultetu ili slično, ali mi se sviđa ova sloboda, da izabi-

rem teme koje želim raditi. Zato je to prije radoznalost nego ambicija, a ako uspjeh dođe zbog kvalitete koju sam ostvarila, to je samo plus i osjećam zadovoljstvo napravljenim.

Neambicioznost se u sljedećem odgovoru objašnjava *obiteljskim obavezama* pa se stječe dojam kako razvijanje ambicije ima prostora ali se odgađa na neodređeno vrijeme.

Imam prostora u firmi, ali postavila sam si niske granice, jako nisko držim letvicu, a muškarcima je čudno što ja ne gradim karijeru i nisam ambiciozna. Mnogo godina još moram biti s djecom, a profesionalno napredovanje bi zahtijevalo da većinu vremena provodim izvan kuće. Ja sam to sebi jako jasno pozicionirala i za sad je tako. Odlučila sam se za ovaj posao i ovu firmu, a mnogo posla mogu napraviti od kuće, što je meni prednost zbog privatnog života, a nedostatak u smislu razvoja karijere. Uzimam samo poslove koji su vezani za kompjutor. Za veći angažman, suradnju, organizaciju, kave, dogovore, dodvozanja, nemam vremena. Mislim da ne bih, s obzirom na djecu, dobro prošla.

Jedna neambiciozna ispitanica smatra da bi njezina eventualna ambicioznost zahtijevala da promijeni način življenja. To podrazumijeva mučenje i pristanak na situacije u kojima se sklapaju poslovi. Taj način nije u skladu s njezinim ciljevima. Odbacivanje borbe za ekonomskom moći, a s druge strane želja da se vlastitim vrijednostima pridonese kulturi, jedna je od inačica težnje za intelektualnom vrstom moći ili nastojanje da se znanjem utječe na "prave" vrijednosti.

Morate sa sastanka na sastanak, poslovni ručkovi, to je drugačiji životni stil, to je nama potpuno strano, mi smo više mediteranski orijentalni hedonisti po uvjerenju. Ne, nisam ambiciozna u američkom smislu, da imam puno novca, ne u smislu moći. Mi sjedimo na Interliberu i pričamo i zaključile smo da ne bismo htjele biti veliki izdavači, jer to prelazi naše okvire. Voditi Profil ili Algoritam znači raditi menadžerski posao, to nema veze s uređivanjem knjiga i odabirom, ja to sebi ne bih htjela. Nije mi gušt biti na taj način moćan. Ja nisam ambiciozna na način da imam poduzeće i ispod sebe pedesetak ljudi i da sad ja tu nešto šefujem. To me ne zanima, ali u intelektualnom smislu sam ambiciozna.

Mogućnosti napredovanja u poslu

Sljedeća ispitivana cjelina odnosila se na mogućnosti napredovanja u poslu. Tema je obrađena pitanjem:

U čemu mislite da biste trebali još napredovati i imate li uopće mogućnosti za napredovanje?

Budući da pojam "napredovanja" nije bio definiran, neke su ispitanice smatrale da se radi o napretku u institucijskoj hijerarhiji, dok su druge, bez obzira na visok položaj, govorile o drugim područjima napredovanja. Samo je manji dio ispitanica izjavio da više nemaju u čemu napredovati.²⁸

Česti komentari bili su: "što bi se još moglo unaprijediti", "došla sam do vrha", "da hoću napredovati, trebala bih novu ekipu", "dalje nema što".

²⁸ Od sedam ispitanica koje smatraju da nemaju u čemu napredovati, četiri su radile u javnom sektoru a tri u privatnom. Sve ostale ispitanice navodile su različite mogućnosti napredovanja. Nekoliko ispitanica nije posve jasno definiralo odgovor (5).

Za mene je ovo vrh. Ne vidim ni jednu poziciju u Hrvatskoj koja bi bila viša i to je tako u svim europskim zemljama, tradicija. Mi smo također u kodu te europske tradicije i to je najveća moguća funkcija. Ne znam o čemu bih mogla više maštati. Mislim da imam sreće.

Stjecanje novih znanja kao jednu od glavnih odrednica napredovanja u poslu spominje najviše ispitanica i to prvenstveno u kontekstu opstanka na tržištu. Novi mediji nameću potrebu za konstantnim obrazovanjem. Kako kaže jedna ispitanica "Moraš raditi na sebi, moraš zadovoljiti i sebe i posao". Iako većina poduzetnica napominje da nemaju u čemu hijerarhijski napredovati, učenje o tržišnim mehanizmima, autorskim pravima, nakladništvu u europskom kontekstu bila su neke od spominjanih tema.

Dvije poduzetnice upućuju na deficitarnost menadžerskog znanja pa u tome vide smjer napredovanja.

Nemam nikakvih hijerarhijskih smetnji jer sam vlasnica i direktorica. Nitko me ne koči, mogu ići u kojem god smjeru mislim da bi bilo dobro. Bilo bi mi jedino važno steći još više znanja iz organizacije, vođenja tvrtke, ili u vezi s tržištem. Dugo sam o tome odbijala razmišljati. Što se tiče menadžerstva, sigurno bih i tu još mogla nešto naučiti.

Svakako u kulturnom menadžmentu. Nedostaje nam ekonomsko znanje, ali to je opći problem. Nemamo dovoljno znanja o načinu na koji se pišu prijave za pristup europskim fondovima, kako se rade projekti, na koji način se ostvaruje suradnja. Koliko god mi nešto radimo sa strancima, veleposlanstvima ili u regiji, meni se čini da je taj dio nešto što moramo naučiti, to nam nedostaje.

Jedna od ravnateljica vidi svoju daljnju karijeru u akademskom, znanstvenom a ne u kulturnom sektoru. *Napredovanje za nju podrazumijeva odlazak iz kulture.* Ona kaže:

Pokušat ću graditi akademsku karijeru, jer je ovo sve na mandat. Predajem zato što to volim, ne znam želim li biti tu još četiri godine. Ovo je umrtvljena sredina i sve mi se čini usporeno u odnosu na ono što je bilo prije. Ovdje poslije mandata ne bih mogla raditi. Ne mogu reći da ovo ne volim, volim, vidim sve što se događa. Sve se pomaknulo, ali tu ne vidim sebe. Već sam i jako umorna, pa je bolja ova druga karijera.

Ispitanice koje su zaposlene kod poslodavaca izražavaju želju za napredovanjem u **institucijskoj** hijerarhiji. Jedna od njih, urednica, želi napredovati u nakladništvu, što joj je do sada bilo onemogućeno.

Ono što bi me vesililo i što smatram logičnim mjestom na kojem se vidim za nekoliko godina mjesto je glavnog urednika naklade. Odgovara mi oblik redakcijskog rada (u jednoj instituciji, *op.a.*), jer je timski i nije hiperadministriran, nema birokracije i izrazito je autorski, usmjeren je na sadržaj, a tu su i moje glavne kvalitete.

Sljedeća ispitanica također je istaknula da se želi *stručno usavršavati*, ali ističe i niz problema. Želja za usavršavanjem postoji, ali se vremenski teško uklapa u organizaciju poslova u tvrtki. Svoju situaciju objašnjava:

Teško mi je jednoznačno odgovoriti. Nije stvar u tome radim li u nakladništvu ili ne, nego je problem što radim u vlastitoj kući. Neko vrijeme nismo nikoga zapošljavali u organizacijskom ili izvršnom dijelu. Vođenje firme strašno apsorbira i ne ostavlja vremena za usavršavanje i obrazovanje, ne ostavlja prostora za razvoj koji bi uključivao profesionalni rast, iako je taj rast iskustven. Nama nedostaje stručno usavršavanje na nekoj stipendiji ili studijskom boravku, koji postoje za našu struku, ali to se vremenski nikako ne stiže pratiti u svakodnevnom i ovom ne baš kulturno privlačnom poslu.

Procjena ugleda zanimanja u društvu

Namjera ove cjeline bila je da ispitanice procijene ugled zanimanja²⁹. Novija istraživanja nejednakosti pristupaju tom problemu koristeći se multidimenzijским³⁰ koncepcijama prihvaćajući pretpostavku da se izučavanju modernih zapadnih društava može prići samo na takav način.

Za ovo istraživanje prihvaćena je definicija prema kojoj je ugled zanimanja tip društvene stratifikacije koji se ogleda u modernim društvima kao rezultat procesa različite procjene relativno stalnih, funkcionalno značajnih uloga koje se zovu "poslovi" (Barber, 1978: 168). Kao takva, struktura vrijednosti društva u dubokoj je vezi s procjenom ugleda zanimanja. Barber smatra kako strukturu prestiža zanimanja u svim društvima određuju dvije dimenzije – znanje i odgovornost³¹. Znanje uključuje ideje i njihove sustave, a u društvu se cijene zanimanja koja barataju sistematičnim znanjima. Drugi aspekt, odgovornost, odnosi se na mogućnost donošenja odluka³². Barber u teoriju uvodi pojam "funkcionalne konzekventnosti", što znači da pojedinci imaju znanja o ciljevima i vrijednostima kao i konzekventna znanja o različitim ulogama zanimanja u ostvarenju tih ciljeva i vrijednosti. Barber upozorava na još jednu bitnu dimenziju, a to je da unutar strukture znanja i odgovornosti postoji hijerarhija. Nije svejedno posjeduje li netko znanje iz nuklearne fizike i upravlja li većim laboratorijem i većim brojem suradnika ili ima pravna znanja i upravlja državom ili političkom strankom. Vladanje sustavima ideja u slučaju znanosti, religije, glazbe, filozofije, književnosti, slikarstva ima snažnu tendenciju prema generalizaciji i sistematizaciji znanja, pa se zato cijene oni koji obavljaju ta i slična zanimanja, tvrdi Barber.

Što se spolno/rodnog aspekta tiče, istraživanjima je utvrđeno da ugled zanimanja pada ako je u njemu zaposlen veći udio žena (Touhey, 1974). Takva se zanimanja

²⁹ Danas se u sociologiji ugled najčešće ispituje preko subjektivne procjene ispitanika vlastitog odnosno tuđeg ugleda u društvu. Od ispitanika se najčešće traži da rangiraju visoke položaje u društvu kao i da odrede pripisan i postignut položaj. U kontekstu pripisanog položaja najčešće se spominju etnicitet, rasa i spol/rod (Marshall, 1998: 638-639).

³⁰ Analiza nejednakosti u predindustrijskim društvima ne mora podlijeći koncepciji multidimenzionalnosti, jer niti društva nisu toliko složena (primjer indijskog kastinskog sistema) (Barber, 1978).

³¹ Prema istraživanju Marsha (1971) (navedeno u Barber, 1978: 180) obrazovanje je u uskoj korelaciji s ugledom zanimanja (.70), a odgovornost se mjeri preko broja subordiniranih u još većoj korelaciji s ugledom (.77).

³² Odgovornost se pojavljuje statistički povezana s ugledom zanimanja u istraživanju Svalastoga (1975), *International Journal of Comparative Sociology*, 16(1-2): 114-118. Vidjeti više u Barber, 1978).

smatraju manje uspješnima, iako su neka istraživanja nastojala opovrgnuti te rezultate (Hawkins, Pingree, 1978) dolazeći do zaključka da stavovi ispitanika o ženskim i muškim zanimanjima najčešće ovise o stavovima o ženama i muškarcima općenito. Najčešće se zanimanja u koja žene ulaze procjenjuju s obzirom na uobičajene stereotipe o njima (nesigurnost, neuspješnost, pasivnost, nekonzistentnost) (Hawkins, Pingree, 1974: 89, Saltiel, 1990: 295). Nađeno je također da se relativno visoko slaganje o ugledu zanimanja češće nalazi među privilegiranim slojevima, ali da ta "homogenost" ne karakterizira ostale društvene slojeve (Guppy, 1982). Studije, osim toga, potvrđuju važnost spola/roda i rase kao bitnih varijabli u konstrukciji ugleda zanimanja, vezujući se za tezu o dualnom tržištu rada.

U analizi profesionalnog ugleda Larson (navedeno u MacDonald, 1995: 8) našla je da se ugled može procjenjivati na temelju nekoliko elemenata. Ona nalazi da kognitivne i normativne karakteristike profesija nisu čvrsto određene, nego samo čine granice unutar kojih su zanimanja s određenim karakteristikama. Larson kaže da se procjena ugleda veže za elemente samostalnosti, odnosno, ovisnosti profesija o državnim elitama. Na primjer, profesije čija je autonomija ovisna o moći države, povezane su s elitama koje ih posredno sponzoriraju. Profesije nastoje ustanoviti društveni ugled neovisno o sponzorskim elitama i u tom su procesu sklone stvarati ideologiju kojom opravdavaju vlastitu uspješnost.

U ovoj je temi postavljeno sljedeće pitanje:

Ima li zanimanje kojim se bavite javni ugled?

U analizi odgovora obrađeno je negativno i pozitivno očitovanje o ugledu. Obje opcije opterećene su proturječjima koja su naznačena u tekstu.³³

a) *Sumnja u postojanje ugleda zanimanja*

Nekoliko je ispitanica usporedilo svoju paralelnu karijeru ili prijašnje zanimanje kako bi procijenilo ugled posla kojim se bave. Jedna od njih, između ostalog ravnateljica javne ustanove, tvrdi da je kultura kao sektor financijski podcijenjena. Uspoređujući kulturni i znanstveni sektor, zaključuje da je veći ugled znanstvenog sektora.

Znanost nosi veći ugled, nego kultura. A čak i niže pozicije u privredi imaju veći ugled nego ovo tu. Kada čovjek ima više novca, može više napraviti. Ovdje u kulturi nema novca, a nažalost naše društvo je takvo da se sve gleda kroz financijska sredstva. Što vi nekome možete ponuditi? To su dva svijeta, možda ih je teško uspoređivati. Ravnateljica Muzeja za umjetnost i obrt bi možda drugačije gledala na taj problem. Ja to gledam s više aspekata.

Sljedeća ispitanica radi u nakladništvu, a paralelnu karijeru ostvaruje u drugoj djelatnosti kulturnog sektora. Prije nego o ugledu govori o ekspaniranosti u medijima:

Izenadila sam se koliko me je pisanje proslavilo. Gdje god se pojavim, u kojem god zakutku Hrvatske, od kamenoga gradića u Istri do središta Zagreba, netko će mi prići

³³ Na to su pitanje dvadeset i dvije ispitanice odgovorile pozitivno. Da ugled ne postoji mislilo je trinaest ispitanica dok ostalih deset ispitanica nisu mogle procijeniti je li njihovo zanimanje ugledno ili nije.

i nešto komentirati o tim kolumnama. Inače vodim prilično osamljenički život doma, radim doma i nemam odnos prema tome. Sebe ne doživljam kao poznatu osobu, drugi me tako vide i mene to istinski iznenađuje. Sumnjam da pisanje ima neku moć. Neobično mi je da ljudi komentiraju i prilaze mi, i uzbuđeni su. Ja većinu vremena provodim u sobi pišući, ili čitajući ili gledajući rukopise koje ćemo objaviti. Dosta sam u medijima, ali paradoksalno je to da ja doma nemam televiziju. Televizija je moćan medij. Tamo me svi vide i nešto komentiraju. Mene sve to zabavlja, ali prolazi kroz mene. Nisam svjesna do koje mjere sam poznata. Taj celebrity život je dosta zabavan jer sam zapravo introvert koji samo sjedi doma i piše.

Nadalje vlasnica PR tvrtke također primjećuje da je njezino zanimanje prije eksponirano nego ugledno. Smatra da je vjerodostojnost njezine profesije u velikom padu, čak spominje "zaoglas" posla kojim se bavi.

Ovo zanimanje je na neki način eksponirano, to bih rekla, a koliko je ugledno, nisam baš sigurna. Smatram da su vjerodostojnost profesije i njezin ugled sve slabiji zbog komercijalizacije i doista mislim da ako nacionalna televizija jedan od svojih udarnih termina koristi da raspravlja s kim je netko spavao, ugled profesije pada. I PR je zanimanje na zlu glasu, kao što su i neki liječnici na zlu glasu, a za sve ne možemo tvrditi da su loši i da uzimaju plave kuverte. Moja profesija je dosta moderna, smatra se i da je uzbudljiva. Za prave profesionalce koji svoj posao ne doživljavaju kroz "piretniku", nego kroz istinsku kompetenciju ti su elementi suvišni.

Kategorizacije ugleda i izdavača u poduzetništvu svjesna je jedna suvlasnica i direktorica nakladničke tvrtke. Ona smatra da mediji danas utječu na ugled, odnosno formiraju ugledna zanimanja.

Nema ugleda. To je nekakvo na pola javno zanimanje, jer se morate pojaviti na radiju, televiziji, u novinama. S promidžbom knjige idete i vi. Taj se javni posao ne može svesti na osobno. Ne plasirate sebe, nego proizvod koji donosite i u tom smislu to nije cijenjen posao. Mislim, izdavača ima ovakvih i onakvih, nisu svi jednako kvalitetni. Izdavači koji rade udžbenike zarađuju milijune, s druge strane smo mi koji radimo ovo što radimo, gdje su zarade uistinu pristojne, ali ni o čemu velikom se tu ne radi. To je dovoljno samo za pristojan život.

Da ravnateljsko mjesto ima samo nominalni ugled, posljedica je pokušaja medija da njezin rad izvrgnu ruglu na razne načine. O tome govori ispitanica:

Uopće ne znam što je to. Nominalno imate ugled jer ste ... (navodi funkciju, *op.a.*) ali u situaciji u kojoj živimo, u medijima imate samo dnevne pokušaje da vam se dezavuiraju ugled. Ne doživljam to kao javni ugled. To je užasan posao i teret, pogotovo u situaciji u kojoj sam primila (tu instituciju, *op.a.*) u ruke. Prate me godine neprestanih skandala. Trebalo je izvući kuću da se počne govoriti o predstavama, a ne o skandalima. Pitanje ugleda pitanje je tradicije i doživljaja drugih. Ne znam, ako si magarac, po čijoj koži tuku svakodnevno, ne osjećaš se kao na krilima. Nismo ni društvena ni medijska sredina koja njeguje poštovanje prema različitim profesijama, a kamoli prema funkcijama.

Tradicionalna, "dosadna" kultura, kako je percipira sljedeća ispitanica, ima ugled, ali u odabranim krugovima koji tu kulturu konzumiraju. Kiosk-izdavaštvo u pokušaju da popularizira knjigu nije pridonijelo demokratizaciji kulturne proizvodnje, nego je poljuljalo ugled izdavaštva u cjelini. Barem tako tvrdi jedna ispitanica:

Kultura je uvijek imala aureolu dosade. Gudački kvarteti kada netko umre, to je bila aureola kulture, dosadno i više – manje nepotrebno. Sad se pokušava drugo preko knjiga na kioscima, a time se priča o izdavaštvu srozala. Sad je hiperinflacija svega i svačega. Svaka kuća, svaki urednik govori za sebe što je. Moglo bi se naći argumenata da je to postalo komercijalizirano na ružan način, kao što se mnogo toga komercijaliziralo, kao i Matica hrvatska i njihove ideje su još uvijek ona dosadna konzervativna baština. To, naravno, varira od projekta do projekta i ovisno o čovjeku. Primjer je Pogorelić. Njegov ugled nitko nije dovodio u pitanje prije 20 godina niti u njega sumnja sada. U načelu, što je prestižno ovisi o pojedincu. Neki ljudi imaju tu težinu kada im se izgovori samo ime.

O potplaćenosti kulture i njezinu lošem ugledu kao posljedici *potplaćenosti* svjedoči sljedeća ispitanica. Ona ugled povezuje s djelatnošću i njezinim društvenim značenjem:

Čak mislim da bi ovo trebalo biti ugledno područje, ali čovjek je ugledan kao i kuća, onoliko koliko ima novaca. Budući da toga ovdje nema, mislim da nema ni velikog ugleda. Kada bi se gradio novi muzej, onda bi to skočilo, kao što je skočio Muzej suvremene umjetnosti, ili Muzej grada kada se počeo graditi ili Muzej za umjetnost i obrt, koji imaju i novaca i prostora. Budući da dolazim iz druge strukture, tu je manji ugled.

Degradacija zanimanja, kako kaže direktorica nakladničke tvrtke, nije od danas, ona ima društveni kontinuitet i izravno je povezana s političkim strukturama kulturnog sektora:

Ovo je prilično degradirano zanimanje. Izgleda lijepo baviti se knjigama. Mislim od kad je ovaj ministar na vlasti, toga nemamo. Nekad smo imali ugled, ali više ne računamo na tu priču. Sve se srozalo zbog promjena sustava od kada je pala *Mladost*. Tada je počela ekspanzija privatnog nakladništva. Danas se svatko može baviti time poslom i objaviti knjigu u ovoj državi. Svatko može biti urednik, otkupiti prava i objaviti knjigu "no name", nebitno.

Slično razmišlja ispitanica koja se bavi plesom. Kaže da je "ples na rubu". Na društvenu degradaciju kulture upozorava i jedna predsjednica udruge. Njezina je izjava izrazito ozbiljna i dramatična, kontekstualizirana odnosima moći i uviđanjem snage medija.

Nema ugleda, nikako. Ja ću govoriti o kulturi. Odnos prema kulturi je na najnižoj mogućoj razini od kada ja pratim to područje. Naime, ta trivijalizacija i estradizacija kulture, čini mi se, prestrašna je, drugim riječima vi to možete vidjeti po dnevnim novinama. Kulturne rubrike su sve kraće i kraće, sve su više marginalizirane. Članci su sve kraći, a oni su potisnuti oglasima, reklamama i natječajima. Sada govorim sa stajališta kazališta. Vi nemate dnevnu kazališnu kritiku. Ljudi koji ne dopuštaju da kritika, koja je napisana, da se reže, štriha, i stavlja kako se hoće, ti su otišli. Ostali su oni koji samo bilježe što se dogodilo. Nemate časopis koji će, kao što je nekad bilo, imati komentare, kolumne, znači

repciju kulture, odnosno kazališne umjetnosti, to smo izgubili. Imate elitne časopise u kojima možete pročitati ozbiljan članak o kazalištu, teoriji, praksi, ali to je uski krug ljudi koji to čitaju i to ne možete smatrati nečim bitnim što će promijeniti stajalište ljudi. Podilazi se publici, nju se krivo odgaja. Publika traži trivijalne sadržaje i tu kazalište ne može imati svoju ulogu. To rade mediji kazalištu, ali ja mislim da i kazalište treba snositi odgovornost za to. Mislim da hrvatsko kazalište nije u dobroj fazi. Nema dobrih predstava koje bi fascinirale ljude i koje bi ih motivirale za odlazak u kazalište. Sada je to na najnižim granama jer su elektronički mediji i žuti tisak toliko obuzeli ljude da oni ne vide ništa zanimljivo u kazalištu. (...) Skandal inicira prilog. To je strašno. Sve mora biti prikazano uz povišeni adrenalin. To je problem. (...) Kazalište je nešto drugo. Naša struka nema dignitet. Ne govorim o plaćanju, nego o situaciji u kojoj intelektualci u kulturi, 95% njih, ne mogu naplatiti svoje usluge. Ako vam kažu da jedan članak košta 500 kn, ako vam kažu da za promociju nešto kažeš a nitko ne ponudi honorar, jel' to normalno? Ali se zato svakome drugome plaća za nastup jer je u žiži. To znanje, dakle, nije cijenjeno ali meni ne smeta. Treba raditi kako bi ostao neki trag. Tako ja to gledam.

To što ravnateljsko mjesto nije ugledno, ispitanica objašnjava malim plaćama, ali i zato što mediji nemaju razumijevanje za kulturne projekte kojima se bave. Mediji se doživljavaju kao glavna komponenta kulturne promocije.

Definitivno nema ugleda. Mislim to objašnjava činjenicu da sam bila jedina na natječaju. (...) Plaće su u kulturi relativno male, čak su i ravnateljske srednje. To nije mjesto koje bi privlačilo političare ili koje bi bilo značajno u političkim križaljka. Osim toga, ove ustanove su velika nepoznanica društvu – to je u prirodi njihova posla. Bave se sami sobom i rad im je tih i miran, to je rad iza zatvorenih vrata.

Sljedeća ispitanica pozicionira javni ugled uz sektorsku marginalizaciju.

Nema pretjeranog javnog ugleda. Mislim da je danas, nažalost, kultura marginalizirana. Sebe smatram mariginalcem. Mi u javnosti ni na što ne utječemo.

Sumnjičavost u civilni sektor odražava se na ugled:

Još uvijek ima dosta predrasuda o udrugama i postoji sumnjičavost javnosti u ono što rade, tko ih plaća. Ne smatram da smo nešto ugledni.

Sljedeća ispitanica smatra da se ugled zanimanja veže i za spolno/rodni aspekt. Iako procjenjuje da ugled postoji, ona ga ne osjeća.

Ne znam. Mislim kad smo žešće u nekom projektu, pa kad osluhnete malo zanimanje medija i način na koji se to predstavlja, čini mi se da ovo zvanje ima ugled. Međutim, sve ovisi o tome kako ugled definirate, a ja mislim da su ugled i poštovanje nešto što drugi daju u konkretnim objektivnim stvarima, toga nema, pogotovo ako ste žena.

Nadalje, jedna ispitanica kaže da je njezino zanimanje izgubilo na ugledu od kada su u njega ušle žene. Muški su urednici prije imali znatno veći ugled.

Prije je ovo zvanje imalo puno veći ugled. Danas ne, ali ako ga ima, on je u muškom krugu ljudi. Književna kritičarka i urednica, to su dva različita pojma. Urednice se prije nisu

predstavljale u medijima, ali kako je to postalo popularno, počele su se pojavljivati. Prije su urednici bili enciklopedijski obrazovani ljudi. Na primjer Albert Goldstein donio je sjajne knjige u našu kulturu. (...) Radite na mnogim rukopisima, čitate razne stvari. U uskom krugu se zna da neke osobe od (...) kupusare mogu napraviti knjigu ili od lošeg prijevoda dobar. Ali imate situaciju u kojoj će sudjelovati (navodi ime, *op.a.*) jedan od najboljih urednika, a on se samo progurao kao netko tko je urednik. Pouzdano znam da za rukopise ne mari ni pola posto. Imate apsurdnu situaciju da je netko sebe "isfuravao" kao "turbo" urednik i onih koji mirno rade svoj posao.

b) Ugled postoji

Sljedeći odgovor kategorizira razine društvenog ugleda raznih sektora. Medicina, bankarstvo i politika svrstani su u djelatnosti koje su uglednije od kulture.

Mislim da ima puno sfera u okviru edukacije i izdavaštva. Ovo što radim je pri vrhu. To opet nije područje medicine, bankarstva i politike koji su u društvenoj hijerarhiji vrlo visoko pozicionirani.

Na područjima na kojima je javnost u većoj mjeri uključena u prosudbu programa neke institucije, čini se da je percepcija ugleda veća.

Svakako ima ugled, jer je naš posao izložen javnosti. Dakle, sve što se radi, gleda publika, ciljana publika, dakle kulturni krug, intelektualni krug, ali i širi, dakle, sve je upućeno javnosti. Ne samo da se radi za publiku, nego je i sve izloženo filtru javnosti, time je odgovornost veća, ali meni je to stimulans. Nije svejedno što čovjek kaže ili ne daj Bože izlaze, jer to netko sluša i pročita.

Da se za izdavaštvo veže doza karizme zbog obavljanja učenog i zanimljivog posla, potvrđuje sljedeća ispitanica.

Pa mislim da ima ugled, definitivno. Drugi mi ljudi kažu: "Joj kako bih ja volio raditi tvoj posao", ali direktori izdavačkih kuća nisu baš popularni i nisu baš nešto prisutni u medijima. Mislim da su oni više samozatajni, što zapravo i nije loše. Nismo mi bitni, važno je ono što radimo.

Posve svjesna važnosti posla koji obavlja i ugleda koji joj on donosi, ispitanica (vlasnica izdavačke kuće) govori o doprinosu hrvatskoj kulturi.

Osjećam da moje zanimanje ima javni ugled. Godi mi, ali to nije razlog zašto to radim. Ako bi čovjek radio prema unutarnjim motivima i u skladu s vlastitim pozivom, trebao bi to raditi čak ako društvo ne gleda na to dobro. Recimo ako ste umjetnik i volite performanse i instalacije i ljudi na to sliježu ramenima i ne znaju što bi o tome mislili i imaju nekakav strah, to još uvijek ne znači da ne radite dobro. Dobro izveden posao, projekt, osjećaj je da pridonosimo hrvatskoj kulturi. Mi proizvodimo nešto iz čega se može učiti, nešto što može trajati, nešto što može služiti naraštajima. Kada sam počinjala raditi, nisam razmišljala da ću raditi knjige koje će mi donijeti velik ugled, to ne možete znati u početku. Ima poslova za koje nemate garanciju, tako da to nije moja osnovna motivacija, ali je dobrodošla.

Upravljanje i moć

Načini donošenja ključnih odluka

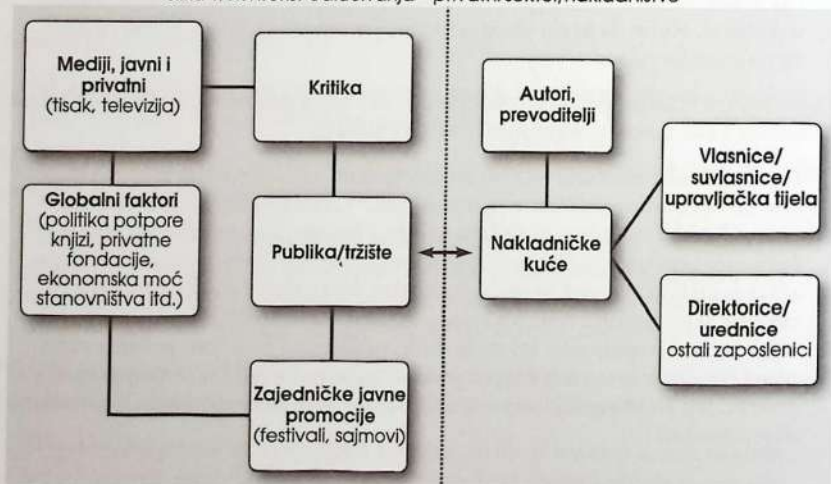
Ispitati način donošenja ključnih odluka, znači prije svega odrediti dijagrame utjecaja u upravljačkoj mikro odnosno makrostrukturi. Dijagrami (slika 1 i slika 2) pokazuju nešto drugačiji kontekst djelovanja institucija u privatnom i javnom sektoru. U privatnom sektoru (slika 1) kao primjer je uzeta nakladnička djelatnost u kojoj je znatno manje opterećena unutarnja struktura (desna strana dijagrama) odlučivanja u odnosu na dijagram koji prikazuje kontekst odlučivanja javnih institucija (slika 2). Istodobno, razlike prikazane na lijevoj strani dijagrama sugeriraju različite osnovne pojmove i odnose bitne za funkcioniranje obaju sektora. Pojmovi publika/tržište upućuju na temeljnu usmjerenost institucija s obzirom na tržišne mehanizme.

Što se odnosa u upravljačkoj hijerarhiji tiče, pokazuje se da su upravljački položaji u javnom sektoru radna mjesta koja ne karakterizira puna autonomija, nego njezin stupanj ovisi o različitim okolnostima (često političkim), koje će biti opisane u tekstu. Iako se odluke donose na vrhu hijerarhije u oba sektora (javnom i privatnom), analiza pokazuje da su iskustva poduzetnica drugačije od iskustava ravnateljica. Analiza je pokazala da odlučivanje u privatnim tvrtkama ovisi o strukturi vlasništva (male, obiteljske ili partnerske tvrtke, dionička društva).

Direktorice i urednice uključene u upravljačke strukture u privatnim tvrtkama, s obzirom na svoj položaj u hijerarhiji odlučivanja, izdvojile su se kao zasebna kategorija. Kriteriji prikaza strukture odgovora vezani su naznačeni kontekst.

Ispitanice su zamoljene da procijene u kojoj mjeri osjećaju autoritet/autonomnost u donošenju ključnih odluka, odnosno da procijene koliko su ograničene u odlučivanju. Postavljena su sljedeća pitanja:

Slika 1. Kontekst odlučivanja – privatni sektor/nakladništvo

U kojoj mjeri osobno donosite ključne odluke? U čemu vidite ograničenje vlastite moći?

a) Diskurs "bez vlasničke moći" – direktorice i urednice

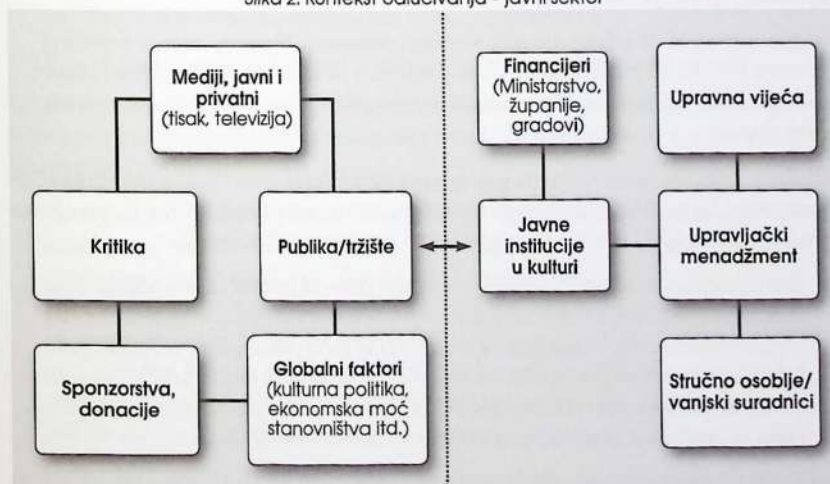
Ograničenje dometa odlučivanja je karakteristično najviše za radna mjesta direktorica ili urednica zaposlenih kod poslodavaca. Ključne se odluke najčešće vežu za financije, pa će privatni vlasnik tvrtke imati posljednju riječ u odlučivanju. Prema izjavama, može se zaključiti da direktorice uglavnom donose bitne odluke za programski dio posla, pri čemu moraju voditi računa o kriteriju "isplativosti". Jedna direktorica i istodobno urednica u velikoj izdavačkoj kući kaže:

Ključne odluke donosi vlasnik koji financira. Imam problema. Moji kolege mogu ponuditi pet odličnih knjiga koje će se vrlo brzo prodati, a ja ću misliti da one nisu vrijedne. Svaki od urednika se bori. Mi godišnje dajemo svatko svoj prijedlog i to se stavlja na stol i gleda se koliko imamo novca i gleda se koliko se može napraviti.

O tome kako su se u međuvremenu, od 90-ih godina, u velikoj nakladničkoj kući promijenile njezine ovlasti, priča direktorica. Nije se promijenio samo vlasnik nego i razina odgovornosti, a tako se mijenjao i njezin osjećaj "moći".

Danas sam formalno direktorica sektora. Tu je velika razlika između firme koja ima privatnog vlasnika i onog kako smo funkcionirali do devedesetih godina. Danas imamo privatnog vlasnika. On je i uprava i vlasnik. Ja, direktorica, imam manji utjecaj nego nekad kao glavna urednica. Do 1990. bila sam odgovornija za više razina posla. Iako sam bila siva eminencija, gradila sam osobnu karijeru. Ljudi su me znali po imenu. Imala sam osjećaj, to sam ponijela od kuće, potrebu da se radi za opće dobro, to znači da rješenje ne može biti moj interes ili interes manje skupine ljudi, nego mora biti povezano s pitanjem općeg dobra. Treće je bilo da imam toliko dobru poziciju da mogu dovesti što bolje ljude

Slika 2. Kontekst odlučivanja – javni sektor

da rade sa mnom, što mi je danas žao jer su mi mnogi rekli da je to bilo krivo. Imala bih znatno manje problema da nisam bila toliko principijelna.

b) Ravnateljice u javnom sektoru – autonomija i podložnost u upravljačkoj hijerarhiji

U javnim institucijama poput knjižnica, koje su odnedavno dobile zajedničku upravu, sustav odlučivanja se promijenio, pa on, prema jednoj ispitanici, ima **birokratske karakteristike**, jer se odluke moraju potvrđivati na drugim razinama. Ukupno gledano sužena je autonomija odlučivanja.

Mogu odlučivati. To mi je sada iritantno, jer pet puta moram objašnjavati svoj program i svoju želju. Ono o čemu sam prije nekoliko godina odlučivala lagano, sada se promijenilo i zato smo se bojali integracije. Mi knjižničari tražili smo restrukturiranje ustanove, a dogodilo se da su nas prestrojili, a menadžment je ostao isti. Mi smo se morali prilagoditi njima, a ne oni nama. Provedeno je samo birokratsko ujedinjenje. Došlo je do razvoja, ali mi mislimo da to nije bio dobar razvoj. Mi ne bismo smjeli biti "MUP-ovska" ustanova, tu se ne smije trenirati strogoća. Kada čujem da bi se trebalo u knjižnice uvesti reda, meni se diže kosa na glavi.

Kontroverzije u vezi s utjecajem, zapravo, odnosi moći, najbolje se daju iščitati iz primjera u kojem pojedine ravnateljice javnih ustanova imaju problema s vlastitim osnivačima. Tumačeći to nizom obaveza prema upravi, njihova moć slabi. Sljedeća ispitanica govori da je njezina moć strogo ograničena.

Mi kao gradsko poduzeće imamo i neke obaveze i nemam sto posto otvoren prostor. Imam dio prostora moći koji je određen.

Međutim, postoje i primjeri koji pokazuju da za donošenje odluka nema nikakvih ograničenja. Pretpostavlja se da je riječ o osobama čija je percepcija unutarnje i vanjske moći institucija vrlo velika:

Imam tu sreću da odluke donosim potpuno autonomno. Naravno, svi moji prijedlozi imaju svoj put od predsjedništva, glavnog odbora, a na kraju svake dvije godine i skupštine. Dakle svi moji prijedlozi za sljedeće dvije godine su prošli. Nikada nisam imala problema.

Sljedeća ispitanica smatra da i uz percipirano ograničenje moći može autonomno donositi sve odluke. Nezadovoljna je, međutim, radom zaposlenika. Ona je vjerojatno primjer ravnateljice koja ima veću moć izvan, nego unutar institucije.

Sama donosim sve odluke. Savjetujem se, ali sam posve odgovorna za svoje odluke. Nemam ograničenja. Ograničenje mi je jedino ljudski faktor ako nismo u stanju realizirati ono što zamislim. Ali, to nastojimo ispraviti. Moj se način pokazao dobrim. Imam ljude koji vode posao, ali sve glavne odluke donosim ja i nisam sputana jer dobro radim i vlasnik (Grad) ne postavlja mi nikakva ograničenja. Krećem se unutar granica koje su postavili. Ništa ne zahtijevam, samo nastojim u onome što dobivam idealno raditi.

Još jedan odgovor pokazuje slično stajalište:

Moć, ne znam što bih vam rekla, kako bih to uopće definirala. Sve odluke donosim samostalno i imam pravo na njih. Ministarstvo kulture nadzire naše ukupno poslovanje, a postoji i (navodi ime institucije, *op.a.*) kao naš stručni savjetodavac. Moram se s njima savjetovati i uvažavati ih. To je već ograničenje. Ali, meni su glavno ograničenje ciljevi koje si postavljam i put kojim idem prema tim ciljevima. Jako mi je važno što kolege misle o onome što radim i kako bi to trebalo izgledati. Sama doziram tu moć koju imam.

Politika se miješa u odlučivanje ravnateljica na različitim razinama: od raspodjele radnih mjesta, financiranja programa financiranja kapitalnih projekata. Neke ispitanice stoga imaju više, a druge manje razvijenu svijest o ograničenjima svojih odluka. Ambicioznija osoba može ograničenja smatrati većima od neambiciozne koja nema većih poslovnih planova za širenje, zapošljavanje ili financiranje programa pa može procjenjivati kako je razina njezina utjecaja dostatna. Ravnateljice nemaju osjećaj "neograničene" moći te treba razlikovati donošenje ključnih odluka unutar i izvan institucije. Jedna od ispitanica kaže:

Ravnateljica je i političko biće i funkcija. Funkcija bi trebala biti odvojena od obilježnosti jednom ili drugom strankom, dakle suglasnost jednih i drugih postoji prije izbora. Niste svoj čovjek. Ja imam vlasnike. Vi ste odgovorni prema zakonu, statutu, pravilnicima, s druge strane imate pomoćnike opere, drame, baleta, tehnike, cijela piramidalna struktura je takva da vi bez konzultacija u toj strukturi ne možete donijeti, a to nije ni pametno, neku odluku. Morate imati informacije izvan i unutar kuće. Naravno da je moja odluka, onaj tko je odgovoran taj odlučuje. Ključan je moj tim. Ne mogu donositi mnoge odluke, jer moja direktorica (na nižoj razini, *op.a.*) tu profesiju i umjetnost zna 350 puta bolje nego ja. Bit je u tome da izabereš suradnike koji znaju određena područja bolje od tebe. Ne mogu reći da bolje znam mehanizam scenografije i tehnike nego što ga zna moj upravitelj tehnike. Da bih donijela odluke, moram se konzultirati sa svojim ljudima, a izabrala sam ljude koji su relevantni u svojoj struci i to mi je presudno.

c) Diskurs autonomnosti odlučivanja – vlasnice i suvlasnice u privatnom sektoru

Iako su pravno gledano potpuno samostalne, poduzetnice ključne odluke donose uglavnom na temelju razgovora sa zaposlenicima. To nije čudno jer u njih vjerojatno imaju puno povjerenje.

Nastojimo da ljudi koje angažiramo znaju prihvatiti odgovornosti i da mogu ravnopravno sudjelovati u razgovoru i donijeti odluke. Ne zanima me direktorsko mjesto gdje dajem direktive, a drugi ih ispunjavaju. Zapravo nikad nisam sigurna, nastojim imati nekakve sastanke koji su bez plana. Sjednemo na kavu i iz toga izrastu odluke i mislim kako je bitno pitanje da ono što pokreće stvari jest tim i u kulturi je često da ne možete platiti ljude dovoljno. Kako im to kompenzirati? Motivacija je užasno važna. Naravno, mora se znati tko što radi, ali jako volim kada ljudi pokažu inicijativu, volim također da donesu odluku čak ako je i kriva. Nema veze, volim hrabrost.

Ima također primjera da sve ključne odluke donosi samo jedna osoba ili obitelj.

Muž i ja smo obiteljsko poduzeće, ali ja imam izvršnu riječ, ja vodim poduzeće, odlučujem što će se raditi, odlazim na sajmove, pregovaram s prevoditeljima, čitam nova djela domaćih autora, tako da je i cjelokupna domena poduzeća moja.

Vlasnica privatnog kazališta tvrdi da njezine odluke ovise o složenom spletu neformalnih veza kojih je posve svjesna. Napominje da je za veći probitak u kulturi ipak potrebna neformalna politička potpora.

Ograničena sam prostorom, imam malo kazalište. Nemam kuda dalje ići. Mogu zadržati visoku kvalitetu i nemam mogućnost širenja. Nemam dinamičke moći da od Grada tražim veliko kazalište. (...) Moje je ograničenje veliko. Sjedimo u devet kvadrata i nema mogućnosti da se proširimo, nema razumijevanja, ja još jednu sobu ne mogu dobiti, jer se ne petljam s politikom. Kod nas se politika mijenja.

d) Autonomno odlučivanje u civilnom sektoru

Čini se da je ovaj način odlučivanja karakterističan za udruge, iako se može sresti i u manjim privatnim tvrtkama. U jednoj udruzi moć za donošenje ključnih odluka tumači se prirodom rada te institucije usmjerene prema autonomnom, ali i prema demokratskom načinu odlučivanja.

Ovo je sve ženski krug pa ne igra ulogu spol, ali jedan faktor je ograničavajući. Svakako je dob povezana s autoritetom. Ova je institucija nastala na nekim iskustvima (...) 60-ih, 70-ih godina. Prve ovakve institucije nastale su u Velikoj Britaniji kao alternativna mjesta učenja. (...) Institucija je naslijedila način horizontalnog odlučivanja, suradnje bez hijerarhijske uspostave moći. Mi to sve poštujemo. Stvari se rijetko prebijaju preko "koljena", a i istraživanja i praksa pokazali su da se javljaju neformalne strukture odlučivanja. Imam moć koju sam stekla zahvaljujući zaslugama. Nedostatak hijerarhije zahtijeva više rada na donošenju i provedbi odluka. Nisam nikad radila u tradicionalnoj instituciji koja ima hijerarhijski model tako da ne mogu uspoređivati, ali ova situacija zahtijeva više rada. Neću reći ništa ni pozitivno ni negativno. Vrlo je zahtjevno.

Odnos prema suradnicima

U feminističkim analizama organizacijskih teorija dosta se istraživalo postoji li ženski način upravljanja, odnosno specifičnosti upravljanja, o čemu smo već pisali, a posebno se istraživao odnos prema suradnicima. Stereotipno se žene percipiraju kao brižne, mirne, sklone pregovaračkom ponašanju, pa je ova tema inspirirana upravo tim odrednicama. U ovoj su cjelini postavljena sljedeća pitanja:

Imate li svoje suradnike? Koje je njihovo načelo donošenja odluka?

Sve su ispitanice isticale sklonost međusobnome dogovaranju i timskom radu. Naravno, mnogo bolja slika dobila bi se prema odgovorima onih koji se tim odlukama podvrgavaju. No, to bi značilo ući dublje u strukture moći što bi podrazumijevalo drugačiji tip istraživanja.

Poduzetnice, vlasnice, većinom malih izdavačkih kuća najčešće imaju manji broj zaposlenika i nešto više honorarnih suradnika te tvrde da zbog prirode angažmana s njima, ne mogu inzistirati na odnosu "poslodavac – zaposlenik" barem što se tiče

dolazaka na posao, strukture radnog vremena ili donošenja odluka bitnih za poslovanje.

Moj posao je specifičan. Ja sam urednica i jedina sam zaposlena i imam tim suradnika koji nisu u radnom odnosu, nego honorarno pa se, što se tiče donošenja odluka dogovaramo demokratski. Primam sugestije, ali ako vidim da bi nešto štetilo projektu, izričito zahtijevam da se napravi onako kako treba.

S druge strane, kulturni sektor po svojem ustroju nije "industrijska proizvodnja" pa su stroge hijerarhijske strukture odlučivanja manje vjerojatne iako postoje, pogotovo u velikim kulturnim pogonima. Jedan od načina rada u većoj kulturnoj instituciji objašnjava ispitanica.

To je složeno pitanje. Nema velike kompetencije. Naime, naši poslovi se sastoje od 21 projekta koje radi zaposlenici, stručnjaci našeg centra, a ja tu samo ponešto korigiram. Sve osnovne korekcije koje su se morale napraviti u vezi sa zaposlenicima, napravila sam na početku svojeg mandata prije 11 godina. Sada svi rade svoje poslove uz manje inovacije koje uvijek dolaze spontano. Jednostavno, situacija i nove spoznaje prisiljavaju da promijenite način rada i tu baš i nema otpora. Od nekih ljudi ne možete očekivati više jer su postigli maksimum, ili ne žele ili ne mogu. I ja to onda pustim, to je moj princip i više ne inzistiram.

Demokratski odnos sa suradnicima nalazimo i u poslovanju obiteljskih i malih tvrtki. Jedna direktorica, ozračje u tvrtki objašnjava osobnim vrijednostima prema organizaciji posla i sukobima:

Kao prvo mislim da sam u naš tim unijela dobru atmosferu. Među kolegama je važno da se sukobi brzo rješavaju. Ne smijemo dopustiti da se stvara negativna atmosfera u kojoj doma nosimo probleme i puno o tome razmišljamo. Sine međuljudske trzavice treba stalno rješavati. Svojim kolegama govorim da smo mi jedna obitelj. Kako imamo obitelj doma, tako imamo obitelj i na poslu. Stvari u obitelji se rješavaju brzo. Nema durenja i nema toga da ne razgovaramo po nekoliko dana, važna je komunikacija i protočnost. Svako može reći što mu je na pameti. Kod žena je to specifično, mi volimo sve brzo rješavati.

Identificiranje prepreka za uspješno obavljanje posla

Najveći broj prepreka, barem što se nakladništva tiče, odnosi se na uspješan plasman knjiga na tržište. U tome smislu ovu su temu uglavnom komentirale vlasnice i suvlasnice tvrtki koje su kritizirale kulturnu politiku, posebno onu usmjerenu prema knjiži. Začuđuje da ovo pitanje ravnateljice uglavnom nisu komentirale, osim njih tri te jedne "istaknute osobe u kulturi", koja je govorila o svojim iskustvima rada u Vijeću za kulturu Ministarstva kulture kao i kriterijima vrednovanja kulturnih programa. Također, iskustva o preprekama ispričale su dvije predsjednice udruga.³⁴ To što ravnateljice iz javnog sektora nisu bile sklone imenovati prepreke ne znači, naravno, da one ne postoje i o razlozima za to oklijevanje moglo bi se samo nagađati.

³⁴ Treba napomenuti da je ukupno na ovo pitanje odgovorilo 27 ispitanica.

Tema je obrađena pitanjem:

Koje su glavne prepreke za uspješno obavljanje vašeg posla (uspješna urednica, direktorica, ravnateljica i slično)?

Jedna od triju ispitanih ravnateljica jest ravnateljica arhiva. Ona smatra da treba ustanoviti novu koncepciju u prezentaciji arhivistike javnosti, pri čemu glavne akcije trebaju biti usmjerene *popularizaciji djelatnosti* arhiva koji tradicionalno nisu skloni komunikaciji s javnošću. Istaknula je da u arhivima rade introvertirani ljudi pa je posljedično i publika naviknula "vrata" arhiva smatrati ulazom u "mistično" područje, dostupno samo "osobenjacima" zainteresiranim za istraživanje povijesti. I ostale dvije ispitanice iz javnog sektora nalazile su prepreke unutar a ne izvan matičnih kuća.

Treba raditi na odnosu s javnošću. Mi imamo korisnike građe, stručnjake i građane. Također možemo pripremati izložbe koje donedavno Državni arhiv nije baš podupirao. To se smatralo gubitkom vremena. Naš je prioritetni posao pripremati građu za korištenje i publiciranje. Djelatnosti kao što su izdavanje knjiga i izložbe najviše privlače pozornost. Treba biti uporan i objašnjavati važnost ovoga posla, ljudima koji tu rade, a i onima koji tu ne rade. Jedino pravo rješenje problema bila bi promjena ljudi na ključnim pozicijama, dakle onih koji odgovaraju za ono što se događa. Na takvim su poslovima pojedinci koji su i prirodno introvertirani. To je činjenica. Oni izbjegavaju kontakt s ljudima koji dolaze izvana. Ja sam pokušala nešto promijeniti.

Dalje objavljeni dijelovi razgovora s ispitanicama upućuju na već spomenute probleme nakladničke djelatnosti. *Društveni uvjeti* čini se da nisu skloni onima koji knjige pišu, prevode ili objavljuju. Jedna direktorica kaže:

Posao je divan za nekoga tko voli knjigu i tko se time želi baviti, ali je problem čitave društvene pozadine na koju se oslanjaš. Knjižnice kupuju minimalan broj primjeraka jer to nitko ne čita, iako se nitko od njih ne trudi da se knjiga dovoljno čita. Nema navike čitanja dobre knjige.

Dok se ova ispitanica u definiranju prepreka usmjerila na knjižnice i njihovu selekciju pri kupnji naslova, sljedeća ispitanica, vlasnica privatne tvrtke, imenuje prepreke u još širem kontekstu.

Ograničavajući faktor je cjelokupna gospodarska i zakonodavna situacija, situacija u kulturi koja najviše utječe na širenje ideja i uopće na neostvarivanje ciljeva koji su nama malim poduzetnicima tako potrebni.

Prepreke se, osim toga, vide u knjižarskoj, odnosno distributerskoj mreži koja, prema odgovorima ispitanica, vrlo loše funkcionira. Naime, mali su izdavači prisiljeni davati svoja izdanja velikim izdavačima koji posjeduju knjižare. To objašnjava sljedeća ispitanica:

Profil, Školska knjiga i Algoritam stoje dobro jer imaju svoje velike knjižare. Naravno, čim imaš vlastitu distribuciju, ne moraš nekoga moliti da ti proda knjige. Odnosno ne moraš biti kompetitivan s naslovima koji su komercijalni i zanimljivi. Tvoje knjige su najvažnije, a ostale ćeš izvući iz skladišta ako ih netko traži ili ćeš ih naručiti. Nećeš nikada

sebe opterećivati da naručiš veliku količinu knjiga da bi ih prodao. Naručivati ćeš uvijek pomalo, tek toliko da ih imaš u knjižari i temeljem toga ćeš razvijati svoju izdavačku djelatnost. Veliki izdavači u Hrvatskoj su oni koji izdaju školske udžbenike i oni time pokrivaju 90% svoje djelatnosti, to se vidjelo na Interliberu. Minijaturni štandovi kojih možda za dvije godine neće biti ili manje izdavačke kuće – tu nema nikakvih velikih financijskih uspjeha, tu nisu velike dobiti, ali pokrivaju svoju strukturu i troškove. To su sve entuzijasti. Sasvim im je dovoljno što rade i koliko zarade.

Slično potvrđuje i sljedeća ispitanica:

Prepreke u izdavaštvu već su dosta poznate javnosti. Pitanje je kako riješiti distributersku mrežu. U Hrvatskoj nemate pravih knjižara, odnosno nema ih dovoljno jer su kod nas i knjižari i nakladnici ujedno distributeri, što je, koliko znam, u inozemstvu odvojena djelatnost. Kao izdavač kod nas ne možete istodobno biti knjižar ili imate situaciju da ste vi izdavač i nudite knjige distributerima ili izdavačima koji imaju svoje knjižare. Onaj tko ima knjižaru uvijek će svoje knjige gurati u prvi plan. Trebala bi postojati distributerska mreža i tu funkciju knjižarstva i nakladnika treba strogo odvojiti.

Mnogo se pisalo o tome da je nakladničku djelatnost *uništilo kiosk-izdavaštvo*. Slijedi mišljenje o toj problematici:

Te knjige na kioscima uopće nisu jeftine, jer ako imate takvu nakladu i imate lijepljenu knjigu koja se odmah raspadne, ona nije uopće jeftina. Kada bismo imali mogućnost takve naklade i distribucije, ta bi knjiga bila još jeftinija. Cijena bi bila kao za papirne maramice. Najveći trošak u tiskarstvu je za prvih 500 primjeraka, to je najskuplje. Poslije, što je veća naklada, košta vas samo papir. Ta bi cijena mogla biti drastično smanjena ali zašto napraviti nakladu od 10 000 primjeraka pa da vam leži na skladištu, a i zadužujete se za to. Na skladištu je mrtvi kapital. Nema šanse da to prodate. U bivšoj je državi postojao rok plaćanja 10-15 dana. Onako kako ste se dogovorili; akceptni nalog vam sjedne na račun i doviđenja. Danas nema nikakve obaveze plaćanja, a vama se ne isplati uložiti tužbu. Vi danas možete imati deset računa što nekad nije bilo moguće. Sve to generira stanje na tržištu i nered koji jednostavno kolje nakladništvo. Oni prodaju knjigu i nikad vam ne plate i što sad? A internetska prodaja i sve to ne funkcionira, jer naši ljudi još nemaju naviku takvoga kupovanja. Ni informatorice u knjižnicama koje preporučuju ili nabavljaju knjige nemaju običaj naručivati preko interneta.

O tome kako kiosk-izdavaštvo može biti i *dobro* te o tržištu koje nije zainteresirano za vrijedna, skupa izdanja priča sljedeća ispitanica. Ona upozorava na problem bolje promidžbe te preusmjerenja na nove medije za distribuciju knjiga.

Nakladništvo će još dugo opstati (...), danas svatko može knjigu prelomiti i ništa vam nije potrebno. Država vam daje nekakve novce. Onaj tko je pri jaslama, više izdaje. Mjesto gdje se jedino ozbiljnije prodaju knjige je Interliber. Ja ne razumijem zašto se Interliber ne održava tri puta godišnje. Možda se malo više proda oko Božića, ali to je sve. Gledam koliko mi moramo pokloniti knjiga da bi netko knjigu kupio. Svi cendraju oko kiosk-izdavaštva, ali to nije dobro razmišljanje. Kiosci su samo iskoristili osjećaj koji postoji u javnosti da ljudi žele kupovati knjige. Prije je bio osjećaj za vrijednost knjige. Ljudi su ulagali u knjige, kupovali ih uz namjštaj za svoju djecu. Danas se to više ne radi. Mladi imaju

novi osjećaj prema rječnicima i CD-ima. Samo još predškolci imaju osjećaj za knjigu. To oni okreću i trgaju, roditelji im čitaju knjige. Mislim da će opstati proizvodnja rijetkih knjiga s područja umjetnosti, a beletristika će morati ići na 10,00 kn i 40 000 primjeraka ili se neće moći raditi.

Mijenjaju se vrijednosti. Amazon je stavio elektroničku knjigu u prodaju. Možete čitati na dnevnom i noćnom svjetlu. Ima šest veličina slova i može pohraniti 200 naslova. Želite li pohraniti svoju knjigu, pohranite je na polici u Amazonu, ako je kupite. Ostale su knjige besplatne. Jedna baterija treba vam za *Rat i mir*. No, tko god bude htio napraviti knjigu, morat će naći nekog tko će je čitat.

Nezaštićena autorska prava i nedostatak legislative u slučaju kopiranja knjiga kao prepreku uspješnom obavljanju posla vidi direktorica nakladničke kuće. Njezina je djelatnost uglavnom izdavaštvo fakultetskih knjiga, pa se fotokopiranjem knjiga posve negiraju autorska prava i tržišna uspješnost.

Kad se radi o fakultetskim knjigama, izdavača nitko ne štiti. Pitanje je autorskih prava koja se debelo štite. Autor od vas unaprijed traži novac jer što će biti poslije, nitko ne zna, on štiti sebe. Autor hoće fiksno i gotovo. Tu knjigu, međutim, treba prodati. Prodajte pet knjiga i nadalje se to fotokopira i nikome ne pada napamet da tome stane na kraj. Koji je rizik ulaziti u ovako nešto? Profesori potiču studente da kupuju knjige i traže da im knjigu potpišu, ali vi ne možete tjerati ljude da kupuju knjige, zato se pribjegava svemu. Neka knjiga košta 100,00 kn, knjiga ne mora biti skupa, uvezana. Ako prodate 300 knjiga, a 3000 se kopira, još se nekako može, onda vam je u startu proizvod 300% jeftiniji.

Vlasnica nakladničke kuće od prepreka u prvome redu izdvaja neprivlačnost kulture i *potplaćenost* prevoditelja, ali također *nelojalnost partnera* u poslu. Osim toga, prepreka da se pronađu suradnici jest i *loše plaćeni poslovi u kulturi*.

Mnogi ljudi nemaju kompetencije za poslove koje obavljaju. To znači da postoje suradnici u kulturnoj proizvodnji, ali daljnji segmenti su plasman proizvoda gdje nisu više suradnici nego partneri koji se bave prodajom i distribucijom knjiga kojih je golem broj i koji imaju jako segmentiran posao. Tu ima mnogo nekompetentnih ljudi, jer ne postoji školovanje za knjižare, školovanje za nakladnike itd. Znanja se stječu "po putu" i mnogi se bave raznim segmentima svih tih poslova, a nisu stručni. Prepreka je i neprivlačnost poslova u kulturi jer su slabo plaćeni. Prevoditelj će prevoditi za televiziju, a ne knjigu za nakladničku kuću, jer mora zaraditi novac za život.

Više nego teorijski opis birokratskih i besmislenih procedura daje sljedeći isječak iz intervjua s urednicom, koja svjedoči o postojanju opterećujuće birokracije u svim fazama izdavačke djelatnosti. U odnosima s poslodavcem javljaju se ideološke prepreke te sukobi na razini kompetencija.

Neke velike izdavačke kuće, Algoritam i Školska knjiga, imaju čelnike koji su na mjestima na kojima mogu odlučivati što će urednik raditi. Dijelom je to uvjetovano mentalnim sklopom pa je urednik u svojoj slobodi rada ograničen njihovim idejama. Ja ne mogu odlučiti da neku knjigu nije potrebno lektorirati jer je autor strukovno dovoljno pismen, nego je moram dati lektorirati, što je strukovno prokletstvo rada. Često se omeđuje oda-

bir iz ideoloških razloga, ponekad se limitira odabir knjige ili autora, a i način rada na knjizi, čisto produkcijski. Birokrati to usmjeravaju kako žele. Caruje veliki broj tajnica koje "uokviruju", a zapravo bi trebale pomagati. One nepotrebno kompliciraju proceduru, ograničavaju slobodu odlučivanja. One često mogu zaustaviti projekt.

Poreškoće suradnje s Ministarstvom kulture opisuju jedna predsjednica udruga. Ona se susreće s nepotrebno zamršenom *birokracijom u Ministarstvu*, ali i više od toga, njezin intervju svjedoči o ozračju nesuradnje i nemogućnosti lobiranja za vlastite projekte.

Situacija u Ministarstvu za vrijeme Biškupićeva mandata je takva da zapravo nemate s kime razgovarati, jer je njima zabranjeno bilo što reći. Za vrijeme Vujića mogao si razgovarati sa svima, dogovarati, lobirati, no sada ne možeš razgovarati jer oni se boje da ćeš reći što krivo. Boje se za svoje radno mjesto. Oni su (za vrijeme Vujića, *op.a.*) meni također bili veliko razočaranje jer sam mnogo očekivala. Mislila sam da će se nešto u sustavu kulture promijeniti, ali to se nije dogodilo do danas. Uglavnom, svi oni boje se za svoja radna mjesta.

Iako ispitanice ističu kao prednost svojega posla čitanje i izbor za tisak literature koju smatraju društveno relevantnom, taj se njihov izbor *ne prepoznaje kao društveno vrijedan*.

Teško je svoj novac ulagati u ono za što temeljno mislite da je smeće. Određene knjige koje mi radimo namijenjene su uskom krugu publike i kako tu nema masovnosti koja se podrazumijeva sama po sebi, utoliko je teže te knjige prodavati. Golemo je ulaganje u knjige. Nisam jednom čula: "A zakaj to uopće radite?" Međutim, tu je važno da čovjek napravi ono što doista misli da je vrijedno. Ljudima, međutim, knjige nisu prioritet, a onima kojima jesu preskupe su.

Jedna ispitanica ističe da "ljudi od knjige" *nemaju trgovačkog duha*, pa i u tome vidi zapreku.

Problem je uvijek financijski, jer uvijek nešto krpate. Što se tiče "trash", treba raditi ono u čemu ste dobri, a i teško je prodati ono za što mislite da je loše. Ljudi u kulturi ionako nemaju trgovačkog duha. U inozemstvu se neka knjiga može dobro prodavati, ali ako kao urednik znate da je ta knjiga smeće, ne možete.

Prepreke u naravi posla spominje ravnateljica kazališta, vjerojatno sažimajući iskustva svih koji su na čelu takvih institucija, čime opravdava svoje stajalište prema nepredvidivosti kulturne odnosno kazališne djelatnosti koja joj stvara podosta problema:

Prepreke su mnoge jer je kazalište potpuno nepredvidivo. Vi ne znate hoće li pasti zastor, hoće li se glumica ozlijediti, hoće li taj dan predstava biti uspješna. Velika je količina dnevne nepredvidivosti tako da živite dnevni život u kazalištu, od premijere do premijere, i to je jedan užasan ritam.

a) Kulturna politika

Kao jedna od važnih tema vezanih za funkcioniranje kulturnih djelatnosti u razgovorima pojavila se kulturna politika. Kritici su ponajprije bila izložena kulturna

vijeća, odnosno njihov smisao. Jedna od ispitanica napominje da je kulturnim vijećima onemogućena "kreacija kulturne politike", jer se od njih očekuje samo formalni odabir programa koje će državne institucije financirati, a istodobno ne postoji mogućnost uvođenja većih, radikalnijih promjena. Naime, novac često traže projekti ili institucije za programe vrlo upitne kvalitete, pa je potrebno uvesti ozbiljnije kriterije pri njihovu vrednovanju:

Ja sam posve promijenila mišljenje, sada kada sam vidjela što ljudi traže da im se dotira. Ima udruga ili skupina pojedinaca koji naprave isti projekt i natječu se na tri mjesta s istim naslovima, često prepisuju ono što su napisali lani i onda ne znam, razmišljam o tome koliko je nešto društveno korisno. Plaća li taj koji to organizira ili ne plaća sudionike, može li tema okupiti na okrugli stol ljude koji će nešto raspraviti?

Nelogičnosti u financiranju programa ponekad se svode na to da država financira gostovanja, kazališne premijere i reprize, a da pojedine skupine nemaju novca za iznajmljivanje dvorana u kojima će uvijek baviti program. Kao što jedna ispitanica kaže: "kultura je u shizofrenom sustavu" i podijeljena je na više razina. Jedna razina predstavlja reprezentacijski model koji funkcionira tako da "guši kreativnost i mogućnost razvoja, iako je pokriven proračunom". Međutim, ona je i "klijentelistički podijeljena" na interesne segmente koji svi skupa funkcioniraju kao "uslužne djelatnosti u relativno maloj sredini". S druge je strane kulturna industrija, koja se pokušava osamostaliti i koju praksa prisiljava na tržišno ponašanje. Znanja o kulturnom menadžmentu su pritom na vrlo niskoj razini.

Posebno su na kulturnu politiku osjetljivi izdavači. Mnogi tvrde da bez potpore države njihova djelatnost teško opstaje na tržištu, s time što je sustav potpora također neselektivan. U tom se smislu ističe da je prije svega, na primjer u politici izdavanja časopisa, potrebno definirati što je kulturna politika Hrvatske, dakle što se želi i kakve sadržaje treba podupirati da bi se nadalje osmislio stabilan sustav potpora. Jedna izdavačica časopisa kaže:

Nema kulturne politike u Hrvatskoj. Nema 20 ovakvih časopisa, pa ne vidim zašto mi ne bismo postojali. Mislim da tu treba postojati pojačana pozornost. Ne da izlazimo u zlatotisku, nego da ne umremo. To nije samo pitanje raspodjele novca, nego i pitanje smislene politike što mi želimo da ide, da se održava. Mi ipak utječemo na društvo. Uz dužno poštovanje, nema kulturne politike. U Kulturnom vijeću mogu biti najpametniji ljudi, međutim ako ne postoji kulturna politika u tom segmentu, oni se nemaju po čemu ravnati. Nije održan nijedan skup o izdavaštvu časopisa niti se provelo neko znanstveno istraživanje potreba. To bi trebalo naručiti Ministarstvo. Trebalo bi napraviti istraživanje kao polazište za raspravu koja ne bi završila jednodnevnim domjenkom. Kulturni svijet to tako radi. Ostaviti volji pojedinaca koji žele entuzijastički raditi, neozbiljno je, a s druge strane kada ovi iz Ministarstva dođu s puta po svijetu, kažu da je naš časopis u diplomaciji hvaljen. Kažu: "Hvalili smo vas!". (smijeh) Zadužili ste nas! – odgovaram.

Jedna od ispitanica, predsjednica udruge u kulturi, spominje probleme na natječajima za financiranje kulturnih programa na kojima ne postoji, kako tvrdi, *kontinuitet praćenja kulturne djelatnosti*, jer ima osjećaj da se uvijek natječu kao da im je prvi put.

Za kontinuirane i za programe koje smo ove godine smislili i koji će trajati godinu dana, mi svake godine pišemo po 16-17 prijavnica. Javljamo se na svaki natječaj gdje čak ni prijavnice nisu prilagođene tome što radimo. Prijavnice za likovnu umjetnost podrazumijevaju da imamo izložbeni prostor, što nemamo, da imamo vijeće koji odlučuje o programu. Mi imamo vijeće koje odlučuje o cjelokupnom programu, ali ja opet završimo na općoj prijavnici u gradu Zagrebu. U Ministarstvu je to malo bolje, ali opet završimo u programima koji ne spadaju u programe po vijećima. Jednako tako u ministarstvu se javimo na likovnu djelatnost, a završimo na novim medijima. Nema veze gdje se prijavite, oni odlučuju kamo će vas svrstati.

Smiješno je da se unutar programa bira segment koji će se sadržajno financirati, a ne aktivnost koja će se financirati, dakle ja dobijem novce u Ministarstvu kulture za program međunarodne kulturne suradnje u kojem ću dovesti tri umjetnika da samostalno izlažu u Hrvatskoj. Iz te projektne svote novca ne mogu platiti telefonski račun, jer se to ne smatra projektnim troškom nego hladnim pogonom. Ne mogu poslati pozivnice, jer je poštarina dio hladnog pogona, praktički ne mogu cijeli projekt pripremati jer su to troškovi hladnog pogona. Nismo nimalo prilagođeni. Moram naći novac za hrvatsku kulturnu suradnju, da ne govorim o najmu prostora, svojoj plaći i o tome da moji suradnici zarađuju više nego ja, jer njih mogu platiti, a sebe ne mogu itd.

Iznosi koje dobivamo nisu realni. Mislim da je normalno da se plati dio projekta. Ako projekt košta 300 000 kn, moram biti sretna ukoliko dobijem 25 000 kn, a sve ostalo moram naći drugdje. To zahtijeva užasno puno vremena, kontakata, veza, pisanja molbi i preračunavanja u različite valute. Uz potporu Ministarstva i Grada nije moguće preživjeti.

Još jedna ispitanica smatra kulturnu politiku **stihijskom**, što na primjeru kazališne djelatnosti objašnjava na sljedeći način:

Recepcija publike je loša, jer je loše kazalište. Problem je u tome što publika ne prepoznaje nešto dobro u kazalištu, jer je zadojena trivijalnim sadržajima. U takvim elitističkim umjetnostima nikad niste imali puno ljubitelja likovnih umjetnosti, nikad niste imali prepuna kazališta. Prema tome, mislim kako je važno da, osim što kulturna politika ne može kulturu učiniti boljom, može biti bolja utoliko što će stvari prepoznavati i reći "Ovo su naši prioriteti". Da bi kulturna politika stvari prepoznavala i kreirala, tamo moraju sjediti ljudi koji isto tako dobro poznaju kulturu, ali su se našli u upravi. To je simbioza poslova. Mi nismo dvije suprotne strane, nego iste. Često se ne zna što je kulturna politika, ona je stihijska. Ona stvara uvjete za kulturu i prepoznaje što je pravo. Znači, ako prepoznaje sa stručnoga stajališta, ne može se dogoditi da prepoznaje s političke ili ideološke strane pa da netko dobije zeleno svjetlo, novac i nekakvu adoraciju zato što je desni, lijevi ili ne znam što! Prema tome, kulturna politika mora pomagati umjetnicima, kulturnjacima, a kulturnjaci će stvarati, s time da se moraju pratiti rezultati rada, kazališta, festivala, izložbe i sve. Ako je netko ostvario dobre rezultate, dakle nekakav "bum", probio se u međunarodnu suradnju, treba ga nagraditi, a to se ne smije utopiti u prosječnosti, što znači da kulturi treba biti više novca, bolji tretman, da se te aktivnosti dalje razvijaju. Kreativni ljudi stvaraju kulturu i umjetnost bez sumnje, a svi oni koji su tu kao logistika, trebaju pomoći, a ne smiju biti zavidni.

Ispitanice ističu da se njihove *kompetencije i znanje nedovoljno koriste* u kreiranju kulturne politike odnosno donošenju odluka na najvišim razinama. Također, kulturna je administracija opterećena birokratskim procedurama i nije dovoljno fleksibilna u nekim odlukama.

Apsurdnost pojedinih odluka objašnjava jedna ispitanica:

Postoje natječaji koji se zovu "internetizacija", "digitalizacija" ili već kako, a namijenjeni su samo institucijama kojima je osnivač Grad Zagreb. Mi nismo ti, ali se javljamo, ali nikada ništa ne dobijemo. Prije je postojalo Vijeće za elektroničko poslovanje institucija u kulturi. Na primjer, mi smo se javljali godinama i sada zove gospodin iz Ministarstva koji kaže: "Gledam tu vašu molbu godinama. Ne možete dobiti novac za digitalizaciju. Mi ovdje služimo da dodijelimo jedan kompjutor. Hoćete da vam poklonimo kompjutor?". Hoćemo, naravno! No, ako ste nam ove godine dali novce za kompjutor, hoćete li nam druge godine dati nešto novca da napravimo sadržaj za kompjutor? Dakle, ni nakon 15 godina mi nismo uspjeli financirati taj program. Njega nije lakše financirati ni u inozemstvu, ali smo uspjeli nešto napraviti.

Odnos prema sustavu potpora izdavaštvu je kontradiktoran. Neke poduzetnice ističu da se bez toga sustava danas više ne može objaviti vrijedna, skupa knjiga, a druge tvrde da se u sustavu izdavaštva više uopće ne oslanjaju na državne potpore.

Ne oslanjamo se mnogo na te potpore, ne zato što ne bismo htjeli. Voljeli bismo imati potpore za neka izdanja, ali politika u posljednje četiri godine takva je da se dodjeljuje malo novca. Toliko vas za opsežniju knjigu košta lektura, korektura i možda urednik. Želim tiskati ozbiljnu knjigu i ne želim ovisiti o otkupu naslova. Mi od autora tražimo originalno djelo.

O svojim iskustvima s nepostojanjem vlastite distribucije knjiga, a možda i želje da se država angažira u ovome području govore sljedeće ispitanice:

Danas na hrvatskom tržištu postoji 5-6 velikih nakladnika, koji drže proces proizvodnje knjige od početka do kraja, proizvodnju, distribuciju i maloprodaju. To je jako loše. Knjižare i knjižarstvo, smatram, nemaju veze s proizvodnjom knjiga. Mali nakladnici koji se bave samo proizvodnjom imaju problema u maloprodaji. Knjiga velikih nakladnika uvijek je u prvome planu, a moja je u podrumu. Ta situacija ne odaje stvarnu tržišnu vrijednost svih nas. Zajednički distributivni centar nije dobra ideja. O svojoj knjižari nisam razmišljala. Za to morate imati novu ekipu, čovjeka koji će voditi tu knjižaru. Mene ne zanima prodaja knjige, ja želim knjige proizvoditi. To bi pitanje trebala urediti država, tako da eventualno postoje neovisni nakladnički knjižarski lanci.

Iako se ova tema može širiti jer empirijskog materijala nije nedostajalo, izbor samo potvrđuje da su očekivanja velika. Raspon nezadovoljstava pokazuje da je kulturno polje "ranjivo" ne samo zbog nedostatka financija nego i zato što ga država ne uzima ozbiljno u donošenju pojedinih odluka. Sljedeća ispitanica govori o knjizi u *širem kontekstu društvenih vrijednosti* prema kojima knjiga ima manju vrijednost od odjeće.

Mislim da se trebaju dogoditi promjene u radu Ministarstva. Osobno tim radom nisam zadovoljna, jer smo mi u svom pretpriodiju objavljivali vrlo referentne naslove za koje smo dobivali skromne ili nikakve potpore i otkupe. Znam da nikada nema novca za kulturu, ali mora se naći želimo li u Europi predstavljati mali narod i malu državu. Politička stranka koja je sada na izborima pobijedila, praktički je dovela nakladništvo u ovako loše stanje kakvo je danas. Mi uistinu imamo na desetke poznanika koji su pred kolapsom. Neki su zatvarali, neki prodaju firmu i lagere itd. Puštanjem velikim novinskim nakladnicima kojima su osigurani reklamni prostori za knjige stvara se nelojalna konkurencija. U početku su se knjige čak tiskale u inozemstvu, što je direktno ugrozilo naše izdavaštvo jer nas je kritika prozivala da imamo skupe knjige. U Hrvatskoj nisu skupe knjige, to je floskula. Ja se protiv toga borim gdje god mogu i gdje god to čujem. Mi smo u Hrvatskoj potplaćeni za svoj rad i zato ne možemo kupovati knjige. Danas se cipele kupuju uz boju haljine, a cipela je kao nekakav prioritet. Oprostite, meni nije prioritet da uz svaku haljinu imam cipele, meni je prioritet nešto pročitati, naučiti iz knjiga. Oni u Vijeću za otkup nemaju jasne kriterije što kome i kako davati potporu. Ne mogu redom svi naslovi kojima se daje potpora dobivati po 10 000 kn. Meni su za (jednu vrijednu knjigu, *op.a.*) dali 15 000 kn. To je bila kap u moru silnih troškova koje je ta knjiga iziskivala. To je najvažnija knjiga za studij i teoriju književnosti. Nama je otkupljeno 50 komada. Neki pak romanopisci koje su kritičari "oprali" otkupljivani su i po 300 komada. Odgovorno tvrdim da nema izgrađenog kriterija pri vrednovanju. Silnu papirologiju prilažemo za otkup, recenzije itd. i to samo prođe kroz to Vijeće da se ne kaže, ovo je kulturni projekt, dat ćemo mu 50 000 kn, ali ćemo autoru koji se probija dati 7 000 kn. Trebala bi postojati gradacija, time bi se dokazalo da postoje zaista vrijedne knjige. Treba nagraditi izdavačku kuću koja ima politiku prema referentnim izdanjima.

Sljedeća ispitanica upozorava na to da su potrebni strukturni potezi "koji bi na drugi način olakšali društveno vrijednoj knjizi preživljavanje", koji neće biti ideološkog karaktera.

Zakonska potpora ne smije se podčiniti snažnim lobijima i nečasnim rabotama s udžbenicima. To su kuće koje caruju. Ministarstvo je otkupljivalo najpotrebnije knjige, ali prema ideološkim kriterijima; baština, ideološka i nacionalna vrijednost. Ako smo se dogovorili da Hrvatska ima problem s brojem visokoobrazovanog stanovništva i ako nema puno pismenijeg stanovništva, onda treba raditi na knjizi koja je apsolutno temeljni medij načitarnosti i obrazovanosti pučanstva. Prema tome koju to knjigu treba učiniti pristupačnom? Vrijednu knjigu, onu koja se ne ulizuje lijenom čitatelju. To je model potpore koji u Hrvatskoj treba postojati.

Prisutnost i sadržaj konflikata na poslu

Ova se tema istraživala pitanjem:

Postoji li u vašem radu konflikt koji se stalno ponavlja, a koji zadire u vaše profesionalne kompetencije, odnosno onemogućava realizaciju vlastite poslovne ili umjetničke ideje?

Istraživanje postojećih ili prošlih konflikata nije bilo naročito uspješno. Naime, vrlo malo ispitanica (17) bilo je spremno priznati da sukobi postoje.³⁵

Dao se donekle odrediti jedino u nakladništvu, a i to je bilo dosta teško, vjerojatno zbog straha od poslodavaca, unatoč zajamčenoj anonimnosti. Moglo se očekivati da su u privatnim tvrtkama dublji konflikti manje vjerojatni jer je mogućnost davanja otkaza zaposlenicima veća.

a) Sadržaji konflikata

Neke ispitanice ističu kako njihovi konflikti imaju **političku konotaciju**. Jedna tvrdi da nije bila omiljena vladajućoj stranci:

Da, ta politička konotacija i dalje postoji, dok je HDZ na vlasti, sasvim sigurno, ali i dok je opozicija na vlasti. Mi smo to financijski osjetili jer smo tek 2000. godine dobili prvu potporu.

Poslovni odnosi s kulturno – političkom administracijom neke ispitanice smatraju izvorom konflikata.

Najviše prepreka sam doživjela u dodiru s administracijom. Često srećete ljude koji su zaduženi da vam pomognu, a događa se obrnuto. Oni misle da vi postojite zbog njih. Pod administracijom mislim na upravu, mislim na ljude koji bi trebali prepoznavati kulturne projekte koji su na dobrobit zemlje i ljudi koji tu žive i konačno koji odražavaju kulturni identitet. Prema tome, to mi je najveći problem. Ono što mi treba jest suradnički tim za obavljanje poslova. Prepreka je uprava, politiziranje, administracija, dakle neakve stvari koje nemaju veze s poslom koji radim.

Djelatnost opet određuje prostor u kojem se događaju sukobi. Sljedeći primjer iznosi voditeljica jedne od knjižnica a odnosi se na konflikt oko *profiliranja djelatnosti*:

Osnovni konflikt jest taj što sam ja ovdje u pet godina instituciju uspjela profilirati kao posebnu knjižnicu, taj je prostor više od knjižnice. U novoj strukturi sve su knjižnice uniformirane i to me strašno smeta. Naše potrebe i korisnici nisu isti. Prigovaralo mi se da podcjenjujem korisnike u Dubravi, što nije istina. Smatram da ljudi u Dubravi imaju drugačije afinitete od mojih korisnika. Ovdje posuđuju glumci, pisci, akademici i profesori, to je druga struktura korisnika. Ja tim ljudima moram dati nešto i truditi se više. (...) Dolazim u sukobe jer me se identificira s knjižnicom, pa su napadi na knjižnicu zapravo napadi na mene.

Ravnateljice su češće spominjale *konflikte sa suradnicima*. Njihova moć, naime, nije takva da se suradnici mogu promijeniti na lagan način, bez problema sa zaposlenicima, ali i sindikatima. Osim toga, nemaju dovoljno financijske moći kako bi mogle nagraditi i stimulirati dobre zaposlenike. Dio intervjuja dobro opisuje situaciju u kojoj, to je očito, zaposlenici ne prihvaćaju ravnateljicu.

³⁵ Šest ispitanica (urednice i jedna direktorica) su tvrdile da konflikti postoje na razini zaposlenica – poslodavac. Osam ispitanica tvrdilo je da imaju konflikte sa zaposlenicima (zanimljivo je da je među njima pet ravnateljica javnih ustanova). Tri su ispitanice odredile svoje političku narav svojih konflikata. Deset ispitanica (8 poduzetnica i 2 ravnateljice) u uzorku tvrde da konflikti ne postoje. Pretpostavlja se da bi priznanje stavilo u sumnju njihov stil upravljanja.

Glavne prepreke su ljudi koji tu rade. Toga ima u svim institucijama. Vi ljude ne možete niti stimulirati, niti im dati otkaz niti ih možete promovirati. Oni rade koliko hoće raditi. Uz ravnatelja mora postojati dobro računovodstvo i dobro tajništvo. Nažalost, ja to u ovoj kući nemam. Kada dođete u instituciju iz druge sredine, to ne funkcionira dobro. Mislila sam da ću u svakom trenutku moći znati kakvo je financijsko stanje. Da ću znati koliko novca imam na raspolaganju, ali sam u situaciji da sve moram sama. (...) Ja se ne povlačim niti ulazim u konflikt da bih se svađala. Dat ću na znanje da to nije uredu, tražit ću rješenja. U principu konflikti se javljaju između drugih ljudi, a potom dođu meni. Pustim da svatko kaže svoje i nastojim naći optimalno rješenje, da budu zadovoljni, nastojim biti pravedna. O tom upuštanju u konflikt naučila sam puno prije. (...) Od kolegice sam vidjela da je dugo radila s ljudima i da ni s kim nije u konfliktu, a uvijek napravi po svom.

Jedna ispitanica tumači konflikte naslijeđem vrijednosti iz *socijalizma*.

Nitko me ne može platiti koliko malo ja mogu raditi, to još uvijek vrijedi. Ljudi pokušavaju nešto i kažu da to nije njihov posao. Ja nisam konfliktna osoba pa to odradim sama, što možda nije dobro.

Čest konflikt u *kazalištima* postoji između ravnateljica i glumaca. O tome svjedoče dvije ravnateljice koje nastoje profesionalizirati odnose s glumcima, ali im to uvijek ne uspijeva.

Trajni je konflikt između produkcije i glumaca. Izlaze s Akademije i ne znaju što znači profesionalnost i što su pravila struke. U ovoj zemlji ugovor nije temeljni dokument između dviju strana, što u svim strukama postoji. Umjetnici misle da su umjetnici i da u ugovoru samo piše stavka zarade i da nisu ni na što obavezni, dok je kazalište istodobno obavezno. Imaju osjećaj više vrijednosti. Mislim da je u ovome društvu potpuno krivo postavljena dramska umjetnost. Postoji stalni sukob interesa i potpun kaos. Svijet je "glumačkocentričan" pogotovo od kada su prije tri godine došle sapunice. To je čisti kaos. Ti ugovori u sapunicama jedino ih obavezuju i drže u robovlasničkom položaju, a kazalište je palo na neko peto mjesto.

Urednice, voditeljice i direktorice zaposlene u privatnom sektoru najviše su izložene konfliktima. Žale se većinom na *poslodavce*. Njihova je moć odlučivanja ograničena već na nižim stupnjevima hijerarhijskog odlučivanja. Ulaženje u sukob ili njegovo potpuno izbjegavanje, što smo našli u analizi odgovora, dva su suprotna načina rješavanja problema u poslu. Teško je pritom reći postoji li ženski način rješavanja sukoba, koji obično stereotipno podrazumijeva emotivnost i manju asertivnost. Jedan od načina kako izbjeći konflikt sa suradnicima objašnjava voditeljica galerije:

Nije lako. To je specifično za sredine u kojima moraš pitati još pet ljudi iznad sebe. Mišljenja se razilaze. Konflikte slabo rješavam. Jučer sam imala jedan, učim kao i svi. Nisam prirodno talentirana, nisam diplomat i teško se suzdržavam. Žalosno je da nisam ovladala tim umijećem. Trebalo bi mirno, na nekonfliktnan način izboriti što želiš. Ja ili srljam glavom kroz zid, ili navučem neprijatelje ili ustuknem i onda sam frustrirana, jer nisam rekla što mislim.

Izravni sukobi, što je prethodno rečeno, završavaju *otkazom*. Urednica u većoj izdavačkoj kući tvrdi kako je bila onemogućavana u napredovanju.

Ja sam u prvoj fazi uredničkog rada bila prisiljena odreći se formalnog napredovanja. Do bar sam organizator i temeljem formalnih i obrazovnih kvaliteta kao i iskustva nakon tri godine htjela sam napredovati jer sam objektivno radila najteži posao. Za njega sam bila obrazovno kompetentna, ali nisam mogla napredovati. Bila sam odbijena a postavljene su osobe s nižim obrazovnim kvalifikacijama i to je bio glavni razlog mojeg odlaska.

Usklađenost karijere s privatnim životom

Zanemarivanje sebe ili bližnjih

Koncepcija zanemarivanja sebe proizlazi iz teze o nužnosti da se postigne ravnoteža između posla i ostalih obaveza, pri čemu se od žena tradicionalno očekuje da se brinu za kućanstva, ali i za obitelj. Posljedica takvih očekivanja često je zanemarivanje sebe, a posljedica želje za uspješnim javnim angažmanom moguća je grižnja savjesti zbog "zanemarivanja" ostalih članova obitelji. Ravnoteža između javnog i privatnog utemeljena na prirodi te podvojenosti nalazi se u biti naprednijih, rodni politika koje nastoje pomiriti javne i privatne obaveze žena. Ovim se nizom pitanja nastojalo prikazati različito shvaćanje "zanemarivanja sebe" (pri čemu ono namjerno nije definirano) te opisati moguću grižnju savjesti zbog "zanemarivanja drugih".

Koncepcija "samozanemarivanja" često se veže za tjelesne prakse, jer se od žena tradicionalno očekuju urednost i briga o tijelu. No, u ovoj je cjelini ispitanicama ostavljeno da same govore o aspektima "samozanemarivanja" onako kako ih one shvaćaju.

Tema je obrađena preko sljedećih pitanja:

Zanemarujete li zbog posla sami sebe? U kojem smislu? Što vam najviše nedostaje? Da li zbog posla zanemarujete obitelj? Ako da, koga najviše?

Na pitanje o zanemarivanju sebe skoro polovina uzorka je dala pozitivan odgovor.³⁶

Na pitanje o zanemarivanju obitelji manje od pola uzorka je uopće odgovorilo.³⁷ Većina ispitanica koje su odgovorile smatraju kako ne zanemaruju nikoga u obitelji, jedan manji dio njih smatraju da zanemaruju djecu a ostale da zanemaruju društveni život.³⁸

Jedna ispitanica pod tim pitanjem podrazumijeva sve što spada u *tjelesne prakse*.

³⁶ Dvadeset i dvije ispitanice dale su pozitivan odgovor, devet ispitanica smatra da se ne zanemaruju i za to su dale objašnjenje, osam ispitanica je izjavilo da se ne zanemaruju i nisu ponudile dodatno objašnjenje. Pet ispitanica nije sigurno da li se zanemaruju. Jedna ispitanica nije odgovorila na to pitanje.

³⁷ Na pitanje je odgovorila dvadeset i jedna ispitanica

³⁸ Šest ispitanica ima osjećaj da zanemaruju djecu, tri ispitanice zanemaruju društveni život, dok dvanaest ispitanica smatra kako ne zanemaruju nikoga u obitelji.

To 'vrijeme za sebe' to me nervira. Fitnes, kozmetičari, ljepota, kazalište. Zašto, zašto, zašto? Meni se subotom nikamo ne ide. Uživam biti s prijateljima i prijateljicama subotom na kavi. Sama ideja da se moram obući, urediti i izaći prenaporna mi je.

Osim dotjerivanja, pod samozanemarivanjem podrazumijeva se i **intelektualno samozanemarivanje** i **zapostavljanje rađanja**.

Potpuno sam se zanemarila. Govorile su mi žene koje su došle na te položaje da jednostavno nemaš vremena za sebe, za ono što je moja intelektualna potreba. Ja za to više nemam vremena. Čitanje, gledanje drugih predstava. (...) Govorile su mi, neće ti biti lako, nećeš imati vremena i snage za knjigu i sada potpuno razumijem da je tako. To jednostavno ne možete, vi ste energetska i mentalna crna rupa kada završi dan, ako završi! To me strahovito iscrpljuje i jako sam nesretna. Imam malo vremena biti doma ili biti s kćeri. Manje prijateljica, Sljemena, hodanja, ležernosti, to je jako loše.

Neke sam osobne stvari zanemarila, došla sam do magisterija pa nisam magistrirala, imala sam niz ponuda za doktorate vani. Ne kažem da je to neuspjeh, no žao mi je zbog magisterija. Jednostavno, pojede te posao ako se njime želiš baviti kako treba. (...)

Imam privatan život, trebala bih imati obitelj i roditi dijete. Činjenica jest da kad vodiš firmu, posao nosiš doma. Privatan život pati. Opterećuješ se, trebaš podršku. Ja sam se uravnotežila u posljednje vrijeme. Puno ljudi, više problema, povrijedi te netko ovim, netko onim. Odgovorna sam osoba i osjećam stres. Kad si odgovoran, moraš dati i otkaz nekome i to naravno nosiš doma. Nemam taj čip u glavi da se mogu isključiti.

Koliko ritam posla utječe na koncepciju samozanemarivanja pokazuju izjave sljedećih ispitanica. Nekima pate hobiji, a nekima obitelj.

Ponekad imam žestok ritam posla i zanemarujem druga meni važna područja, ali se trudim. Važan mi je sport i tečaj arapskog, jer mi je to nešto potpuno drugo. To je moj autogeni trening i psihoterapija. Nekad me ritam pregazi.

Meni je sve to "knap". Odlučila sam imati dijete. Imam jedan posao, pa drugi posao, pišem za novine, imam svoje projekte pa sam odlučila neke poslove više ne raditi. Zna se dogoditi da mi je kuća neuredna jer imam druge prioritete, hoću nešto pročitati, želim da me moje dijete vidi. Užasno mi je da smo samo dva sata zajedno. Želim da smo zajedno barem 5-6 sati. Ponekad čitam dok smo zajedno. S vremenom sam u minusu, kasnim sa sto stvari koje moram napraviti i to mi se često događa. Sve mi je neuredno, imam neispeglanog rublja, no to nije bitno.

Sljedeća ispitanica pronalazi niz opravdanja za zanemarivanje i **sebe i djeteta**, iako koristi sve pogodnosti plaćene pomoći u kući.

Da, zanemarujem i sebe i dijete. To su sve stvari koje učite i uvijek će se događati. Što se obitelji tiče nisam sigurna. Savjest me peče zbog djeteta, a ne supruga. Baš kad sam počela raditi, moj suprug je dobio poziciju koju svaki muškarac treba imati. On je odraslo biće i može se brinuti sam za sebe. Ja nemam obavezu da nešto priređujem ili kuham ili ne daj Bože peglam. Mi oboje radimo. Nekad mi je to bilo nedostupno, ali sada imam pomoć

u kući. To je nedostupno mnogim ženama. Kada zanemarujem obitelj, to je zbog mojih visokih kriterija, no ništa strašno.

Jedna ispitanica govori o sebi kao o "sredstvu za proizvodnju". Ona je vrijeme koje je mogla posvetiti sebi uložila u odgoj djeteta.

Da, sigurno se zanemarujem. Na neki način pretvorila sam se u sredstvo. Sama sebi postajem sredstvo za proizvodnju tekstova i mislim da me obitelj tako doživljava. Mislim da su djelomično bezosjećajni prema meni. Ni sin prema meni nema empatiju, kaže da je život takav. Ja kažem: "Nije život takav, nego je moj život takav". Ja sve ovo djelomično radim iz sebičnih razloga, jer pomisao da ne spavam i čekam djecu kako se vraćaju iz opskurnih diskoteka bilo bi mi mnogo teže nego sav ovaj posao. Zato smo oboje, i suprug i ja, uložili trud da obrazujemo djecu i budemo što više s njima. Ulažeš u neku mirnoću, da ti se to vrati. Imam dijete od 18 godina koje ne psuje i ne puši, koje nosi popis zdravih namirnica. Čuvaš svoje buduće živce.

"Radni stroj", kako se doživljava, i potpuno očaj iskustvo su sljedeće ispitanice. Ona smatra da ju je posao u kući zajedno s poslom za tvrtku ponizio kao osobu i umanjio njezino *samopoštovanje*.

Sebe zanemarujem u svakom smislu. Evo što se dogodilo prošli tjedan: Interliber je i imamo rokove. Rekla sam da ću ove nedjelje napraviti to i znala sam koliki je to posao i koliko mi vremena treba. Nisam išla na posao, radila sam od kuće, kći je poslijepodne išla u školu. Prijepodne vrtić, druženje, škola, onda spremam ručak. Kada sam kod kuće, trudim se što više oprati, onda muž dođe kući, on sve preuzme. Obožavam gledati Dnevnik, ali nemam vremena. Voljela bih gledati sva tri. Radila sam od 19.00 do 4.00 ujutro noćima i još sam neispavana. Meni ne ostane vrijeme ni za spavati. U nedjelju sam spavala malo duže. Nisam frustrirana, ali sam histerična, agresivna prema okolini. Fali mi slobodno vrijeme, opustiti se, voziti bicikl, otići na plivanje, otići frizeru. Potpuno sam zapuštena. Preko tjedna ne stignem, subotom ne mogu trošiti vrijeme na to. Tromost koja izaziva duboku frustraciju. Onda se uhvatim, stanem pred ogledalo. Nokte turpijam u vlak. Jutros sam obula ove čarape jer sam se jako žurila i nisam mogla naći druge koje bi odgovarale. Maksimalno sam se u svojim očima unizila.

Raznorodne obaveze u sljedećem nizu razgovora pokazuju da definicija "prioriteta" olakšava funkcioniranje. Ispitanica ističe *prednost muškog odgoja* koji je djelomice usvojila.

Činjenica da sam na popisu briga sama sebi na posljednjemu mjestu. Ja ću uvijek, umjesto da mažem nokte, nešto čitati. Nisam tip od modnog uređivanja, to je prednost muškog odgoja, ali trošim na sebe. S financijske se strane ne zapostavljam. Volim nedjelju provesti u pidžami čitajući, umjesto da je posvetim sebi, odem u šetnju ili nešto slično. Erotski sam vezana za knjige. Ako tri dana ne čitam ili ne pišem, postanem nervozna, a nisam nervozna ako se tri dana nisam lijepo obukla. U institucijama je uvijek bilo da su tajnice odjevene bolje od šefica, ali to je takav mentalitet, a i tamo sam ionako bila stranac. Nisam si tamo gradila identitet da budem najbolja u njihovoj stranci.

Da se obitelj ne zanemari, najčešće omogućava plaćena pomoć u kući i bolja organizacija kućanskih poslova.

Trudim se ne zanemarivati obitelj. Popodne nam često čuva djecu jedna djevojka, ali nisam sigurna da i ljudi koji su popodne s djecom provode vrijeme s njima. Da nemam taj posao, ionako ne bih s njima provodila vrijeme. Možda bih gledala televiziju, što inače ne radim.

Raspodjela roditeljskih dužnosti

Sljedeći niz pitanja odnosi se na način raspodjele roditeljskih dužnosti.

Tema je obrađena pitanjima:

Jeste li u braku, imate li djece? Ako da, tko u vašoj obitelji vodi brigu o djeci? Vodite li osim o djeci, brigu još o nekome iz uže ili šire obitelji?

Raspodjela roditeljskih dužnosti u ispitanoj uzorku preteže određenju prema kojem ispitanice ravnopravno s partnerima dijele roditeljske dužnosti (19).³⁹ Kod ostalih ispitanica pojavljuju se modaliteti samostalnog vođenja brige o djeci, podjele brige o djeci sa širom obitelji i plaćanje za pomoć u roditeljskim dužnostima.

Što znači voditi brigu o djeci bez pomoći partnera? Ispitanice smatraju da je to pozicija u kojoj se muškarci u organizaciju obiteljskog života i brigu oko roditeljstva uključuju tek povremeno. Tipičnu situaciju u tom smislu jedna ispitanica objašnjava ovako:

Moram reći da je bila sreća da sam mogla biti puno sa svojom djecom kada su bila mala jer je u kazalištu radno vrijeme bilo dogovorno. Imam dva sina, 10 i 13 godina, kasno sam postala majka. Naravno, čovjek bi koji put nešto napravio, ali nema snage, pogotovo jer nemam podršku u supruhu. On "fura svoj fazon", nema podrške da bi eventualno uletio u logistiku. On radi i misli da samo on ima radno vrijeme. Meni mama puno pomaže. Nema dovoljno sati da se sve napravi, ali onda nastojim da zajedno putujemo.

I ova ispitanica, a i sljedeća spominju brigu roditelja i njihovu pomoć. Očito je ovo jedan od najpouzdanijih i najjeftinijih načina u snalaženju oko pomoći u kući. Jedna ravnateljica pojašnjava da je rijetko kod kuće, ali se od nje očekuje potpuna briga o obitelji.

Imam dvoje djece. Mogu reći da sam ja ta koja o svemu vodi brigu i ta koja sve organizira. Imam mamu i tatu koji mi puno pomažu jer relativno blizu stanujemo. Oni čuvaju djecu. Mlađu djecu pakuje iz vrtića. Ne moram ići na bolovanje. Stariju kćer dočekaju kada dođe iz škole, a i sestra mi pomaže ako treba nekuda odvesti djecu. Moji su roditelji već stari, pa se i o njima trebam brinuti. Mama i kuha, iako imam ženu koja dolazi pospremiti. Samo sam subotom i nedjeljom u kući.

Djeca mogu usporiti karijeru žena, no neke se zbog toga ne osjećaju zakinkano, nego dapače svoj angažman oko djece prikazuju kao uspjeh. O ravnoteži između karijere i obiteljskog života priča sljedeća ispitanica, koja ima već odraslu djecu.

³⁹ Već je u opisu uzorka istaknut podatak prema kojem 32 ispitanice navode da imaju djecu.

Imam dvoje djece. Bilo je situacija kada je bilo mnogo teže, pogotovo kada su djeca bila mala. Onda sam više vremena posvećivala njima, nego karijeri. Trudila sam se oko njih i to mi se vratilo. Zato sada imam krasnu djecu. (...) Poslije sam se počela posvećivati poslu, ali uvijek sam bila uz njih kada im je to bilo potrebno. Odricala sam se osnovnih zadovoljstava, putovanja i društvenog života, balansirala sam, bila sam umorna i svakakva. (...) Imam obaveze i brak mi se raspao, ali za to nije bila kriva karijera, to nije smetalo.

Neke ispitanice ističu važnost stalnih pregovora s partnerima o ravnopravnosti u organizaciji obiteljskog života.

Ja sam jako organizirana i pedantna. Važno mi je da kod kuće sve štima, da dijete bude na svježem zraku i da je nahranjeno. Kako sam po prirodi za ravnopravnost spolova, suprug i ja često razgovaramo o tome i ja se neprestano borim protiv toga da samo zato što sam ja žena, moram organizirati obiteljski život. Muškarci brzo skliznu u šablonu. On je muškarac i ima odgovoran posao. Ja također imam odgovoran posao, ali sam žena.

Poduzetnice mogu radno vrijeme prilagoditi potrebama djece, njihovim obavezama i školi. To je privilegij koji nemaju žene zaposlene kod poslodavaca, pa se u fleksibilnom radnom vremenu vidi prednost.

Kada se sin rodio, otišla sam na trogodišnji rođiljski i radila sam kod kuće, pa mi je sve bilo na raspolaganju. Kad sam počela raditi, nastojala sam otići s posla što ranije, ali smo brzo promijenili način života, pa smo u jednom prostoru spojili stan i ured. Tako sam oper bila fizički na raspolaganju kada je potrebno. (...) To je prednost ovoga posla. Sami ste svoj gazda, a kad radite u nekom uredu, onda to ne možete. Ta je situacija potrajala dovoljno dugo da se jedno dijete osamostali, a drugo da ne bude mala beba. (...) Ne prepuštamo našu međusobnu komunikaciju, roditeljstvo dijelimo ravnopravno. Za neke se stvari meni djeca obraćaju prvo, iz razloga koje vjerojatno vi i ja sasvim dobro razumijemo ili zbog prirode odnosa prema djeci. Što se tiče angažmana, interesa i vremena, sve je ravnopravno.

O ravnopravnosti kao o **nedostižnom idealu** i svojem odnosu s djetetom priča sljedeća ispitanica:

Ravnopravnost je idealistička pozicija. Jako se trudim biti sa svojom kćeri. Imam s njom intenzivan i jako blizak odnos. Želim joj čitati, vodim je na satove sviranja, želim u svakome pogledu biti tu za nju. Mislim da je ona moj dar i tu puno učim. Mislim da je taj odnos roditelj – dijete najvažniji odnos. Jako sam se bojala kako ću ja to kad budem mama, jer u majčinstvu nisam imala uzora. (...) Dakle, imam tri karijere. Jedna od njih je majčinsko-empatijska karijera. (...) Ponekad razmišljam da se potpuno posvetim karijeri koja bi bila vezana za djecu.

Raspodjela kućanskih poslova

U ovome istraživanju su pod kućanskim poslovima podrazumijevani poslovi nužni za organizaciju života u domaćinstvu: kuhanje, glačanje, čišćenje, nabava namirnica, iznošenje smeća, plaćanje računa itd., dakle poslovi koje većinom, prema istraživanjima, obavljaju žene. U feminističkoj teoriji smatra se da rad u kući ima oznake

produktivnog, a ne neproduktivnog rada, unatoč njegovu "podrazumijevajućem" i neplaćenom karakteru. U teoriji se, međutim, ističe da rad u kući često ima elemente "moralne obaveze" i izravno je povezan sa stereotipno pretpostavljenom brižnošću žena (Šikić – Mićanović, 2001: 733). To što kućne poslove uglavnom obavljaju žene, feministička teorija smatra dokazom nejednake moći u obitelji, ali i širem, društvenom kontekstu.

S obzirom na to da rad u kući nije priznat, često se navodi kao izvor frustracija, a to se vidi iz razgovora i ironičnih primjedbi ispitanica. Relativno dobre plaće omogućuju ispitanicama kompenzaciju nepravdne podjele rada u kući uzimanjem plaćene ili neplaćene pomoći. Rezultati, međutim, pokazuju da su patrijarhalne prakse unutar kuće ostale relativno intaktne. Od metoda kojima se neke ispitanice služe u mijenjanju matrice podjele rada u kući najčešće je pregovaranje. U ovome uzorku postoji jako malo žena koje, osim što grade svoju karijeru, podupiru karijere partnera, iako se može naslutiti kako je u nekih ispitanica karijera partnera stavljena ispred njihove.

Tema raspodjele kućanskih poslova testirana je pitanjima:

Obavljate li kućanske poslove i koliko često? Koliko ravnopravno u tome sudjeluju drugi ukućani?

Većina ispitanica sama obavlja i organizira kućanske poslove. Ravnopravno s partnerima te poslove obavlja njih sedam. Pomoć šire obitelji koriste četiri ispitanice, a osam ispitanica uzima plaćenu pomoć u kući.

Žene često negiraju vrijednost rada u kući. Taj rad se čini manje važnim od održavanja dobrih odnosa s partnerom što se često tumači "praktičnošću".

Uglavnom ja to obavljam, ali to je sve traljavo i neuredno. Muž i sin mi malo pomažu. Ne uzimam pomoć u kući, jer bih morala čekati da netko dođe i ode. Tko bi to? Da sam htjela, imala bih ravnopravnost u kući, ali meni je jednostavnije napraviti, nego čekati da to netko napravi. Čekala bih da se smeće iznese za dva dana, a što bih onda? Svađala se oko toga? Mislim to ne bi bio problem da sam htjela, ali meni to sve nije mrsko. Da imam kuću i vrt, vjerojatno bi mi bilo teško.

Neke ispitanice kućanske poslove smatraju relaksacijom i/ili neobvezujućom aktivnošću. Jedna ispitanica sebe prikazuje kao "kućnog, muškog despota" što se pospremanja tiče, a izrazitu sklonost obavljanju kućanskih poslova prikazuje svojevrsnim bijegom od "ambicioznosti".

U kućanstvu sam nula, minus. Svuda širim CD-e, kasete, knjige, kao da u kući imate velikog zamorca, ali u kuhinji sam Bog. Sve radim, mijesim kruh, štrudle, buhtle, ajvare, pekmeze, kao neka stara žena. Kuhanje obožavam i to mi je kontrast prema nečem stvarnom. Sve volim raditi. Nemam otpor ni gađenje prema hrani, mesu. Što više vremena provodim u kuhinji, to više shvaćam koliko je istinski život povezan s ambicijama. U kuhinji tučete neke šnicle, baš vas briga. Međutim, ne kuham stalno. Kuham dva puta tjedno, odnosno kada je manje posla, kuham stalno.

Sljedeća ispitanica otvara zanimljivo pitanje. Koliko je za odustajanje od majčinstva kriva karijera, a koliko opterećenje kućanskim i roditeljskim obavezama. Nazivajući

se "mašinom" kojoj je "jako naporno", ispitanica također ističe lakoću kojom je u stanju ispuniti razne obaveze. Partner joj daje "moralnu potporu".

Ja sam mašina. Takav sam tip žene. Mogu istodobno kuhati, prati i peglati, igrati Memory i spremati po kući, bolesno sam pedantna. Doduše, ne mora biti sve savršeno i ne mora u kući biti sve u redu, ali sve konce držim u rukama. (...) Mogla bih imati još djece, ali mislim da neću. Jako je teško jer od sebe zahtijevam da kao mama i domaćica moram biti super. To se odnosi i na druge stvari koje radim. Ne radim noću i do 21 sat sve završavam. (...) Što se kućanstva tiče, ne mogu reći da mi muž uskače, ali mi je moralna podrška. Nitko me ne prisiljava da nešto napravim, ali ja to od sebe zahtijevam.

Sljedeća ispitanica smatra da neke poslove ne bi mogla povjeriti partneru jer u njega nema povjerenje:

Ja mnogo toga obavljam, ljudi podjele uloge. Brza sam, ne baš potpuno temeljita. Kod kuće radim nekoliko stvari odjedanput. Dovedem sebe do toga da za niz stvari suprug kaže: "Ti ćeš to brže ili jednostavnije." Kada bismo to prihvatili, on ništa ne bi radio. Tu počinje moja odsutnost povjerenja, onog stopostotnog. U mene se može imati povjerenje. Ako kažem da ću nešto napraviti, ja ću to napraviti. On si je izbio položaj u kojem ima dozu fleksibilnosti. Siguran je da se ništa neće dogoditi ako nešto ne napravi. Ja ću samo održati predavanje. Ti muševi lakše saslušaju predavanje neko što pet sati radi. To znači da će on nešto obaviti samo ako ja organiziram. Ja kuham, stalno nešto vučem. On ništa ne vuče, osim svojih papira. Ne pada mu napamet. Napraviti će ono što se naredi.

Mnoge žene ističu važnost da se dobro organizira obiteljski život. Umjesto proširene obitelji koja vodi brigu o djeci, dobrostojećim ispitanicama dio poslova obavlja plaćena pomoć u kući. Financijska se "rastrošnost" objašnjava potrebom ostvarivanja visoke kvalitete života.

Teško se nosim s obavezama. Moj suprug po strukturi razmišljanja spada u patrijarhalne tipove i misli da žena ne treba voziti auto, a muškarac prati suđe. To u praksi tako ne funkcionira. Uz njegovu opću toleranciju ja mu se samo mogu stalno suprotstavljati, što i činim. Kućanske poslove obavljam većim dijelom ja. On u tome sudjeluje koliko može jer je jako zaokupljen poslom. U razdoblju kada se obitelj počela širiti, uzela sam ženu koja sada dolazi jednom na tjedan. Što su se naše obaveze povećavale, to su više uskakale bake s kuhanjem za djecu. Moj je prioritet kvaliteta života djece, pa sam tome podredila i financijsku organizaciju. Sada sam uzela ženu koja svaki dan dolazi tri sata i radi sitne kućanske poslove. Organizirala sam ključni dio dana kada treba ispeglati veš, skuhati ručak i urediti dom u koji se djeca mogu vratiti. Djeca sama pišu zadaće, oni su tinejdžeri. Na štetu svoga posla, sve napravim za njih. Njima je sve podređeno, bez pitanja koliko što košta ili je li se to moglo napraviti uz neku moju žrtvu. Da je prehrana u školi bolja, meni bi bilo lakše, oni nisu snobovi, ali rekli su da je jelo jako loše. Društvo u tom smislu ne čini dovoljno.

Kako je već rečeno, supruzi u kućanstvu malo pomažu. Osim što ispitanice smatraju da kako imaju atipične brakove, tako misli i njihova okolina. Jedan primjer to potvrđuje:

Mi našeg sina uključujemo kada kuhamo. Normalno je da suprug kuha. Onda mali dođe u vrtić i priča tetama kako je njegov tata skuhaao jako fini grah s repom. Onda tete padnu u nesvijest. Tvoj tata zna kuhat grah s kiselom repom? Svaka žena koja nešto učini u tom smislu, čini to za žene čitavog svijeta po tome što pričamo o tome kako živimo, za što se zalažemo, kako mijenjamo svoj mali mikrokozmos.

Patrijarhalizam i feminizam

Obiteljska socijalizacija i patrijarhalne prakse

Obitelj odrastanja jedno je od najvažnijih polazišta u usvajanju vrijednosti. U tom kontekstu ispitanicama je postavljeno pitanje:

Tko je u obitelji u kojoj ste odrasli imao glavnu riječ? Kako je obitelj utjecala na vaš privatni i profesionalni razvoj?

Ovim se pitanjima htjelo istražiti koliko je odgoj ispitanica bio obilježen patrijarhalnim vrijednostima te kako su se one očitovale. Očekivalo se da će odgovori biti usmjereni prema objašnjavanju iskustava rodno neutralnog odgoja i poticajnog obiteljskog ozračja prema obrazovnom usavršavanju.

U opisu rezultata izdvojila su se dva tipa iskustava: a) obitelji u kojima je ključnu ulogu imala uglavnom jedna osoba (najčešće otac) i za koju bi se moglo reći da njeguje tradicionalne, patrijarhalne prakse i b) obitelji u kojima ključne odluke nije donosila samo osoba jednog spola.⁴⁰

Opći je dojam da su ispitanice odrasle u obiteljima u kojima je obrazovanje bilo visoko vrednovano, a posebno je to razumljivo ako se u obzir uzme broj osoba koje imaju visokoobrazovanog oca (30) i visokoobrazovanu majku (21).

a) Obitelji u kojima su prevladavale patrijarhalne prakse

Izjave sljedećih ispitanica pokazuju različite gradacije očeva autoriteta.

Potječem iz građanskog srednjeg sloja. Moglo bi se reći da je moj tata glava kuće. Mislim da se to nije odrazilo na moje obrazovanje. Mama je broj dva, a tata broj jedan, ali smo odgajani da smo najbolji i najpametniji. Prva stvar u životu bilo je čitanje i učenje. Odgajani smo da volimo svoja zanimanja. Poticao je zdušno i mene i brata. Škola i školovanje je bilo najvažnije. Odmalena smo trebali pratiti politiku. "Ne možeš biti kao ovca" – govorio je. Ono što je radio brat, morala sam i ja. Tata je imao suvremen odnos prema nama.

To je bila vrsta patrijarhata, jer je otac imao glavnu riječ, to sam spoznala tek poslije u životu. Teško je govoriti o obitelji u neakvim modelima. U njoj postoje dva ljudska bića i kakvu tko nosi snagu i energiju, takvu poziciju će izboriti u zajednici koja se zove obitelj. To mi se čini nebitno u odnosu na spolove. A utjecaj? Vjerojatno je u tome što sam ja željela biti suprotno od onoga čime su se moji roditelji bavili.

⁴⁰ a) Dvadeset i tri ispitanice; b) Devetnaest ispitanica.

Jedna je ispitanica, suvlasnica nakladničke tvrtke, krenula očevim stopama u odabiru zanimanja, iako je ispočetka imala akademsku karijeru.

Vjerojatno je tata imao presudan utjecaj. Nije se to posebno osjećalo, ali je to bila patrijarhalna obitelj. Bili su visoko obrazovani. Od kada sam krenula u osnovnu školu, bilo je normalno da ću ja ići na fakultet. Tata je paralelno imao tiskaru. Nisam mislila da ću to raditi.

Sljedeće iskustvo zanimljiv je primjer tradicionalne dalmatinske obitelji i objašnjava važnost pozitivne diskriminacije čija je primjena ispitanici omogućila obrazovanje.

Ja sam iz Dalmacije i kod nas su obitelji sazdane, barem generacija mojih roditelja, po klasičnoj matrici. Otac radi i samo prividno ima glavnu riječ, a majka je zadužena za sve ostalo, uključujući i to kako on ima iluziju da ima glavnu riječ. To je tako bilo, jer je žena odgovarala za funkcioniranje obitelji, a muškarac je kruhoborac. Moji su roditelji otpočetka bili svjesni, a i moj otac je to uvijek isticao (bilo nas je troje, brat i dvije sestre) da će, ako ne bude mogao sve školovati, onda će školovati barem kćeri, a brat će ići raditi. Ne da je osjećao, nego je znao da žene imaju teži status i bio je za oblik pozitivne diskriminacije, iako je manifestno bio konzervativan. Brat je, međutim, mogao ići van, a mi smo morale biti doma u određeno vrijeme.

Životna priča sljedeće ispitanice o ranom djetinjstvu i usvajanju vrijednosti neznatno je skraćena, a prikazuje obitelj u kojoj je žena (baka) pounutrla patrijarhalne vrijednosti. Također, okolnosti u kojima ispitanica stječe ideju o važnosti znanja potanko su prikazani u sasvim drugoj sredini od one u kojoj dijete stječe svijest o sebi u uvjetima suradnje i poticanja. "Ne biti kao baka", jedan je od životnih ciljeva, iako ispitanica prema baki ima kontroverzan odnos.

Moj tata je umro kad sam imala šest i pol godina i mama je vrlo brzo otišla u Njemačku. Nismo je vidjeli sljedećih 11 godina, pa to razdoblje jako slabo pamtim. O meni se brinula baka i njezin drugi muž. Baka je bila jako stroga, potekla iz siromašnih okolnosti iz jednog sela iza brda. Bila je disciplinirana, sposobna, stroga i ja je danas razumijem, iako je kao dijete nisam razumjela.

Baka me odgajala vrlo konzervativno i morala sam svoj odnos prema životu i muškarcima stalno ispravljati. Od devete godine sam pisala dnevnik. Baka je bila toliko stroga da nas je tukla svaki dan. Više joj to ne zamjeram. To je bio priučen obrazac. Odrasla je bez oca i mame, bila je nepismena, ali iako me tukla, molila nas je da je naučimo da se potpiše, tajila je da je nepismena. Mrzila sam je cijelo djetinjstvo, gušila me dok nisam pobjegla na fakultet.

Bila je uredna i čista, jako je dobro kuhala i dobro se o nama brinula. Nije znala dati ljubav, ali je bila strašno zanimljiva. Vodila je cijelu obitelj. Bavila se švercom. U splitskom je getu orkupljivala dolčevite i preprodavala ih, iako nije znala računati. Kad je tata umro, nas su bile četiri sestre. Meni je moja baka bila podsvjesno inspiracija: "Nikad neću biti kao ona" – to sam govorila. Ja se ni danas ne znam cjenkati. Sramila sam se. Držala me za ruku i vodila da bi uzela robu jer sam ja jedina znala pisati. (...) Jako je vodila računa o svom izgledu. (...) Bila je siromašna, ali nije bila površna. Smatrala je kako je važno ostaviti dobar dojam. I bilo joj je važno da nitko ne zna da je nepismena. Htjela je naučiti

pisati. Vodila me svuda i tjerala da čitam s popisa. Ja bih rekla: "16 dolčeviti po 16 dinara", a ona bi to pamtila. Bavila se biznisom ne znajući ni računati ni pisati. Mislim da mi je bila uzor. (...) Nitko me nije tlačio da učim, jer mi je sve išlo spontano i lako. Ujak nas je također tukao nemilice. On je bio ne samo patrijarhalan nego i agresivan. Baka je njemu nametnula tu patrijarhalnu ulogu, a zapravo je ona bila patrijarh. Ja sam odmalena osjećala da trebam imati pravo glasa. Baka je uvijek govorila da imam dug jezik, ali ja sam na to bila ponosna i rekla sam: "To je jedino što imam." Odgovarala sam na njezinu represiju. Mi smo rasli u vrlo patrijarhalnom okruženju i o tome često pričamo. Mi žene u obitelji bile smo jake.

b) Obitelji u kojima prevladavaju egalitarne vrijednosti

Bez obzira na to tko donosi ključne odluke, u sljedećim primjerima ispitanice svjedoče o rodno neutralnom odgoju. One su također usmjeravane prema obrazovnom usavršavanju.

To je bila egalitarna obitelj. Bilo je tu različitih odnosa. Mislim da je obitelj pozitivno utjecala na moj razvoj. Nisu bili agresivni. Bila je to intelektualna okolina. Okruženost knjigama poticala je na djelovanje. Nisu bili autoritativni. Mama je čak obrazovanja od tate. Sjećam se kad sam došla na studij pa su djevojke pričale o problemima s roditeljima i o patrijarhalnom odnosu. S puno tih stvari ja nisam imala iskustava.

Ja sam jedinica, odrasla sam s mamom i tatom, oboje su bili fakultetski obrazovani i nemam osjećaj da je itko imao glavnu riječ. (...) Nikada nisam imala osjećaj da je njezina riječ glavna, a njegova nije. Oni su bili jako, jako dobro uhodani tim, da tako kažem, samo što su se izražavali na različite načine. Prema meni su uvijek nastupali zajedno s vrlo ujednačenim stavovima. Imala sam apsolutnu podršku u obrazovanju. Osobno mislim da je jako važno da dijete ima mogućnost obrazovati se bez obzira na to što su mu roditelji. Moja je situacija bila puno bolja od prosjeka, imali smo knjižnicu, odnosno majčina je obitelj imala knjižnicu. Nisam se morala boriti iz početka. Podrazumijevalo se da ću se školovati. Činjenica je da je moja mama otvorena, energična, poduzetna žena. Čak bih rekla da je otac bio patrijarhalna osoba, ali je smatrao da na nivou individualne slobode nikome ne treba dati da ti zapovijeda, i to mi je strašno imponiralo.

Procjena patrijarhalnosti društva

Ispitanice su prepoznavale patrijarhalnost na različitim razinama: obiteljskoj, obrazovnoj i radnoj razini te šire na razini općih vrijednosti i funkcioniranja institucija. Tema je ispitivana sljedećim pitanjima:

Je li hrvatsko društvo patrijarhalno? Gdje mislite da se patrijarhalne strukture očituju u društvu? Opisite neku situaciju.

Sve su ispitanice govorile o patrijarhalnosti društva i navodile primjere područja u kojima su patrijarhalne vrijednosti najčešće, pri čemu su iznosili najčešće tuđa a ne osobna iskustva.

Dio ispitanica koje se nisu mogle sjetiti neke patrijarhalne situacije uglavnom to pripisuju kretanju većinom u ženskim društvenim krugovima. Jedna ravnateljica smatra

da su "u državnim službama uglavnom zaposlene žene", pa zaključuje kako za prakticiranje moći nije bitan spol te svoje stajalište objašnjava izrekom "Tko je jači, taj tlači". Neke ispitanice kažu da je binarna logika "žensko – muško vrijedna prezira" te smatraju kako one, unutar tako postavljenih kategorija, uopće ne razmišljaju.

Ja sam odgojena u patrijarhalnom društvu. Možda to nije dobro u današnje vrijeme, ali ja ne tražim nikakva ženska prava. Volim kada mi se primi stolac i volim da mi se otvore vrata, a to žene smatraju ponižavajućim. Ja ne! Kao žena sam puno jača od muškaraca i nemam s tim problema.

Pojedine ispitanice smatraju kako bi teškoće u njihovome zvanju bile znatno manje da nisu žene. To je očito u *razgovorima i sumnji* u ženska postignuća. Također, stječe se dojam da su mnoga iskustva do sada bila neosvijestena, pa je većina ispitanica bila zatečena mogućnošću da o toj temi izrazi mišljenje.

Mislim da se dobar dio bezočnosti u odnosu na mene intenzivno iskazivao vezano za činjenicu da sam žena. Način na koji se razgovara s muškarcem ili sa ženom posve je različit. U znanstvenoj sredini nisam to na taj način osjećala, iako još uvijek postoji "jedan" odnos prema ženama, neću reći podsmješljivo stajalište, ali uvijek postoji određena skepsa prema ženi, apsolutno. Pa vidjeli ste što je ministar vanjskih poslova govorio za našu ministricu vanjskih poslova. Ne trebamo imati iluzija, društvo na taj problem nije senzibilizirano.

Pritisak da žene moraju imati djecu ili se iskazati nekim drugim postignućem opisuje sljedeća izjava. *Žene nisu dobre "same po sebi"*. Sljedeći intervju pokazuje kako je svećenik iskazao tipičnu predrasudu da žena uvijek mora nešto napraviti, ostvariti cilj ili svrhu kako bi bila "dobra" žena:

Kolegica i ja dogovorile smo se za intervju sa svećenikom. Bio je ljutit pred početak razgovora. U jednom trenutku rekao je mojoj kolegici: "A ti, šuti." Ja sam na to "poludjela". Rekla sam: "Baš bih voljela da mi to netko kaže." "Eh, tebi to ne bi nitko rekao", odgovorio je svećenik. Mislio je da žena mora ili roditi, ili napisati knjigu ili nešto treće. Kolegica nije zadovoljila ni jedan od ta tri uvjeta. Ako si muško, ne moraš zadovoljavati uvjete.

Jedna ispitanica priča da osjeća *drugačije gledanje*. Žene se neopravdano smatra slabijim spolom samo zbog fizičkih karakteristika, pa se te karakteristike pripisuju ženama u poslu. Najčešće je važno *samopouzdanje (unutarnja moć!)* da bi žena uspjela u društvu.

Često sam osjetila patrijarhalnu situaciju. Kada se žena nađe u društvu muškaraca, oni je još uvijek drugačije gledaju. Muškarci imaju dojam da je žena slabije biće, da ne zna poslovno dovoljno dobro razmišljati. Kad se nadete na sastanku na kojem su muškarci, oni se iznenade jer je došla žena. S druge strane izdavaštvo čine žene, to je i dosta ženski posao. Uz ljubav prema knjizi, potrebno je mnogo koncentracije, strpljenja. To je baš rudarski posao, ali fin.

Učim od muškaraca za koje osjetim da su probitačniji i agresivniji, to mi nedostaje, spremna sam reći da neki muškarci više grizu. Žena će prije popustiti, povući se i reći "pa,

dobro”, “možda imate pravo”, ali mislim da je jako važno graditi sebe i svoje samopouzdanje i kompetenciju u tome što radite, treba se nametnuti vizijom.

Zadirkivanje i upadice žene ne doživljavaju kao šalu, nego kao način kojim se ruši njihov profesionalni autoritet. Ova ispitanica u sljedećem primjeru vidi paradigmu žensko – muških odnosa:

Pozvali su me, trebali smo raditi jedan politički časopis. Diskutirali smo, govori jedan kolega, priča, priča, svi ga pažljivo slušamo, drugi kolega priča, i njega svi pažljivo slušamo. Dođem ja na red i počnem pričati, kad ono upadice, plitke. Nije se to odnosilo na mene, oni mene vole, ali stvorila se neka sloboda, odjedanput nisu slušali ozbiljno. Vidjela sam namigivanje i prvo mi je bilo smiješno, a onda sam stala i rekla: “Dečki, kada su drugi govorili, šutjeli ste! Zašto ne šutite kada ja govorim?”. Probljedadili su i shvatili. Kultura nam je takva, tu nema pomoći. Znam žene koje su prošle ženske studije, razvile se u nešto, ali i danas im je problem biti u muškome društvu. Oni žene percipiraju kao nešto “drugo”, prema njima se može drugačije. Teško ćeš vidjeti muškarca koji razgovara s drugim muškarcem i pritom ga zagrlji. Meni će kolega doći i zagrliti me. Oni toga nisu svjesni. Evo, ovi moji dečki su zlatni, ali ne kuže. Ja nemam strah od muškaraca. Oni su na kraju ušutjeli da ja vidim kako mogu šutjeti. Ta mala epizoda je paradigma.

Također, prisutno je *podcjenjivačko medijsko stajalište o projektima koje vode žene*. Vlasnica jedne tvrtke priča kako ju je netko u medijima ocijenio kao početnicu, iako je u tom poslu već petnaestak godina. Najčešće je podcjenjivanje žena suptilno, a to mišljenje je čak popraćeno simpatijama.

Mislim da se to ne vidi odmah. Što se više susrećete s većim odgovornostima, to se teže probiti. Nama se u poslu ne da probijati s muškim vrijednostima “idemo i gazimo”. Mislim da je psihološki dokazano da su muškarci takvi. Kod nas je važniji proces, kako do toga doći, a hrvatsko društvo je takvo da se ne biraju sredstva. Kad smo dobile (jedan projekt, *op.a.*), komentari su bili da smo početnice. Ne znam kako su to zaključili kada deset godina radimo u tome. Kako smo početnice i koliko onda stvari treba napraviti? Ima i drugih primjera od ljudi koji cijene moj rad. Sudjelovala sam i u strategijama razvoja kulturne politike, ali stvari se mijenjanju sporo.

Jedna ispitanica je iznijela iskustvo o *podcjenjivanju znanstvenog područja* kojim se htjela baviti, samo zato što je iskazala zanimanje za istraživanje povijesti žena. Evo kako to objašnjava:

S jedne strane osjetila sam otpor čak u struci koja bi se trebala temeljiti na objektivnim, znanstvenim i općenito humanističkim načelima, s time što sam šokirana kada je na mojem studiju tema bila ženska povijest. Bilo je otpora mogućnosti istraživanja povijesti žena. U grupi od 35 studenata samo su četiri osobe razmišljale kao ja i onda se to ponavljalo tijekom fakulteta u situacijama gdje vidite podsmijeh prema znanstvenom interesu za žene. To je dosta šokantno kad je na toj razini, a patrijarhalno je, hvala Bogu. To nisam susretala ni u obitelji ni tijekom odrastanja. Mi smo obitelj dosta jakih žena, ali kako sam to više počela profesionalno pratiti u javnom diskursu, nakon što sam stekla edukaciju, počinjete primjećivati, ne možete izbjeći da to podcjenjivanje ne vidite svugdje. Šokantno je što sam to iskustvo stekla u znanstvenoj zajednici.

Sukobe sa ženama sljedeća ispitanica tumači u vezi s prihvaćanjem "muškog načina ponašanja". Ako su ženama u većoj mjeri pripisane vrijednosti empatije, nenasilnosti, brižnosti, odstupanje od toga se tumači kao *pristajanje na muške, patrijarhalne vrijednosti i način ponašanja*. Slijedi primjer zanimljivog iskustva:

Imam stvarno vrlo lijepih iskustava, pogotovo u posljednje vrijeme, ali imala sam vrlo neugodnih iskustava, to prvenstveno od žena. Najgora su iskustva sa ženama. Ja sam ljubazna, nisam konfliktna osoba. Ako dođe netko povrijeđen, nastojim to raščistiti. (...) Ali baš ponižavajuća iskustva imala sam sa ženama.

Jedna ispitanica u vezi s time o sebi kaže:

Ne osjećam ništa slično. (...) Ja sam sama mali patrijarhalni muškarac. Nisam imala problema s muškarcima. Uvijek ih držim pod čizmom ili štiklom.

Patrijarhalne se situacije prepoznaju i u primjerima u kojima su žene organizatorice obiteljskog privatnog i društvenog života. Izgleda da se te prakse u modernim obiteljima perpetuiraju upravo u sve *većoj količini zaduženja* koje žena preuzima na sebe. Slijedi primjer "dobro organizirane patrijarhalne situacije":

Ja moram sve organizirati. On (suprug, *op.a.*) visoko je školovan, čita, piše i tako, međutim da bi pisao, njemu treba mirna atmosfera, grijanje, a ja radim u najrazličitijim uvjetima, krčka se, "priroda i društvo", kompjutor. Od mene to zahtijeva veliku energiju. Znači, u 21.00 sat moja je energija na izmaku, ali ja ju tada smišljam i večeri provodim sama. Jako mi je lijepo i baš mi je drago kad mi suprug nešto čita. Ne da mi se voditi bezvezne razgovore. Mislim da ta jednakost muškog postoji. Trebala bih se odmoriti kad dođem doma. Nedovoljno sam ispravna i imam kraći fitilj. Potreban mi je predah. On spava razmjerno dugo. "Pa ti ćeš ići u raj, a mi ćemo ići u pakao", kaže. (smijeh) On je jako drag, ali ja sam to doživjela kao vrhunski bezobrazluk. Moj muž ima pedesetak godina i odrastao je u liberalnijem vremenu nego što je ovo sada i nema razloga da bude konzervativan. Ipak, mislim da kada se zagledaš u sebe, imaš dojam da se osvećuje. Ja njega razumijem. Rastrgan je između obitelji kakva je bila njegova. Suprug zna reći: "Ja ću sjesti na čelo stola", a mi se smijemo. Koji stol? Koje čelo? Bilo bi ljepše kad bih ja znala "njanjakat", ali treba biti iskren s partnerom. Ja snosim sve konzekvence. Nisam ni ja kao ostale žene.

Sljedeća cjelina prvenstveno iznosi stajališta vezana za pitanje kako patrijarhalne vrijednosti funkcioniraju u širem društvenom kontekstu. Niz razmišljanja potvrđuje prepoznavanje patrijarhalnosti društva.

Teško mi je reći, mislim da žene formalno kod nas imaju sve uvjete, mislim da je bilo problema 90-ih. Gledajući te mlade djevojke i obrasce ponašanja koji im se nameću preko medija, stječe se dojam da je poželjno bogato se udati. Kad sam ja bila mlada, nije bilo tako, nije se razmišljalo o karijeri i ljubavi, čak ni o braku, to je bilo nešto što dođe usput. Na formalnoj razini u društvu je sve u redu, koliko znam iz *Zakona o radnim odnosima*, ali u praksi su djeca majčina briga. Ako radite od 9.00 do 17.00 i morate pokupiti djecu, a ne možete si priuštiti čuvanje, jer se radi tako kako se radi, onda je ženama teško. Ali, ako neka žena želi drugačije, ona to može, ovisi o motivaciji. Mislim da je dosta u glavama, jer su institucionalno stvari manje-više u redu.

Ponovno se govori o danas prisutnom *generacijskom jazu u vrijednostima*. Mnoge mlade žene organiziraju život prema potpuno drugačijim prioritetima nego što je bilo prije. Velike promjene koje su se dogodile na tome području opisuje sljedeća ispitanica, na primjeru karijere i odluke da odgodi majčinstvo.

Mislim da je jako puno žena emancipirano od patrijarhalnog života, da se puno žena bavi svojom karijerom. "Seks i grad". Nijedna žena ne kuha i ne zna kuhati. Žene sve manje kuhaju i sve više se bave karijerom, i sve manje majčinstvom. To je s jedne strane oslobađajuće. Jer ako je moja baka imala jedanaestero djece, sigurno nije mogla biti pisac scenarija. Ona je imala jedanaestero djece u teškim ratnim uvjetima i muku je mučila kako da ih prehrani. Njezina unuka nema nijedno dijete i bavi se sama sobom, karijerom i pokazivanjem sebe same kako je pametna i uspješna. To je ogromna promjena. Znači od jedne žene jednog pomorca koji bi se vraćao jednom u godini i napravio dijete i žene koja se ničega ne boji, osim toga da ima dijete, to je ogromna, ogromna promjena, a to smo mi – baka i unuka.

Veći broj ispitanica govori o *promjenama vrijednosti i rađanju novih tipova patrijarhalnosti*. Odgovori su kontradiktorni. Dok prva ispitanica smatra da obrazovanje nema vrijednost u društvu, jer žene i nadalje dopuštaju da ih muškarci uzdržavaju, druga tvrdi da su *obrazovanje i ekonomski kapital* ključni u objašnjenju koje bi vrijednosti mogle potaknuti promjenu položaja žena.

U društvu izrazito dobrostojećih osoba postoji novi tip patrijarhalnosti. Ne poznajem ženu koja uzdržava muškarca, nego obratno, muškarci uzdržavaju žene. One praktički postaju prostitutke, iako su doktorice znanosti, jer nemaju pravo na svoje mišljenje. One ne govore na javnim večerama, govore glasom čija je modulacija nezrela, kako bi se doimale krhko. To mi je mučno iskustvo. Dakle patrijarhalnost je različita, iako postoji na svim razinama, osim u nekim autonomnim zonama. Meni je jako važno ohrabriti svoje prijateljice da budu ponosne na svoje izbore. Dakle, da ne razmišljaju imam li dijete, i jesam li se udala i jesam li postigla nešto preko socijalnog prestiža, nego da li moje prijateljstvo traje dvadeset godina. To je uspjeh.

Ženin status u društvu određuje sposobnost nje same da se nametne, a ta je sposobnost danas utemeljena na obrazovanju. Sada vidim da je to pitanje i obiteljskog bogatstva, bogate i neobrazovane kćeri mogu si priuštiti sve o čemu dobro obrazovana znanstvenica ili profesorica u gimnaziji ne može niti sanjati.

Sljedeća ispitanica tvrdi da jačanje ekonomske moći žena omogućava potpuno drugačiji status u društvu. Također, zauzima se za potpuno drugačije vrednovanje rada u kući, jer smatra da su žene preopterećene te da ravnopravnost nije donijela ništa dobro:

Već duže vrijeme razvijam teoriju koja zvuči bizarno, možda. Radi se o sljedećem, ne znam sjećate li se serije *Dinastija*? E, meni je u jednom času sinulo da je najveća feministica zapravo Krystle, ona plava, ona dobra. Gledajte sve se radi o ekonomskoj moći obitelji, sve je u tome. Dakle, vi ne morate raditi kućanske poslove, ako možete platiti nekom kome ti novci trebaju. Naravno da osoba koja se bavi čišćenjem i netko tko je na rukovo-

dečoj poziciji, recimo liječnik, nisu jednake osobe. Na žalost, to je tako. Postoje, naime, statusno kao i ekonomski razdvojena zanimanja koja donose dovoljno prihoda da vam mogu olakšati život. (...) Događa se da su se jadne žene dizale u 5.00 ujutro i išle raditi u tvornicu na normu od 6.00 do 14.00 jer one su kao emancipirane. Žene, dakle, moraju biti zaposlene ili što? U minimalnim se postocima može registrirati koliko su muškarci sudjelovali u kućanskim poslovima, prema tome, te su jadne žene odradile osam sati na traci za minimalne novce i onda su doma odradile osam sati. Dakle, one su bile zaposlene od jutra do mraka. To je po meni nazadak. Onda je veći napredak ako društvo postiglo takvu ekonomsku moć da ženi koja ima djecu i odluči deset godina ne raditi to i omogućiti. Ovo je kvazifeminizam. (...) Ja znam, ja sam pet godina bila kao mjesječarka. Ako vi stavite djecu spavati u 22.00 sata i prvo vam se probudi u 2.00 sata noću i hoće čaj, a drugo hoće u 4.00 čokoladno mlijeko, vi spavate tri puta po tri sata. Niste sposobni ni za što, to mi se čini totalno iscrpljivanje. Svejedno je radi li to majka ili otac. Prvih 5 – 6 godina, dok se dijete ne osamostalilo, teško je. Hoću reći, ne vidim svrhu te emancipacije u kojoj žena radi 15 sati dnevno.

U vezi s ekonomskom moći je i ovaj odgovor:

Moć je vezana za novac, a novac je vezan za muškarce. Postoji samo nekoliko direktorica velikih firmi. (...) Nemamo nijedan primjer moći kojom žena raspolaže u Hrvatskoj, osim možda Šuice u Dubrovniku. A taj grad je "ležište zlata". (...) Problem je sa ženama koje su, kažemo, uspjele i stvaraju dojam kako je to doista moguće. Loš efekt toga jest da žene koje su malo manje uspjele ili nisu uspjele dobivaju dojam da se to može, samo što one "nisu dovoljno radile". Jednom je (...) starija kolegica rekla: "Znaš, ako budeš radila više nego drugi i bolje nego drugi, to će se u jednom trenutku shvatiti." Ja sam rekla da ne želim raditi više i bolje, osim radi same sebe. (...) Mislim da je društvo u potpunosti patrijarhalno, a ono što ga ne čini patrijarhalnim jest činjenica da smo ipak naslijedili iz socijalističkog sistema tu logiku emancipacije. (...) Koliko ima žena menadžerica ili koje su pod menadžerskim ugovorima ili vlasnica koncerna? Tamo gdje je moć, to je muški feud i žene na njega nemaju pristup. (...) Pažnja javnosti usmjerena je samo na nasilje nad ženama u obitelji, alimentaciju i socijalno radikalizirane i marginalizirane situacije, a ne postoje sustavna istraživanja udjela žena na najvišim položajima i taj se problem skriva.

Politički angažman jednako je važan koliko i prodor u moćne gospodarske dijelove tvrtki, u upravne odbore, na mjesta predsjednica uprava i slično. Mnogo puta se u razgovorima komentiralo nepostojanje ženske solidarnosti, pogotovo kada žene zauzmu moćne društvene položaje. O tome svjedoči sljedeći primjer:

Ako se maknem iz privatne sfere, ova politička je katastrofa, nije to samo pitanje zastupljenosti žena u Saboru ili na gradskoj razini, pitanje je i njihova zalaganja. Čak imate situaciju da zastupnica u Saboru kaže da je vrijedna samo žena koja radi. Tu apsolutno nešto nije u redu. Tu vama nije svejedno koga zastupa ta žena? S kakve pozicije govori? To što ona govori je nevjerovatno. Društvo je patrijarhalnije nego što bi ono samo sebe htjelo vidjeti.

Sljedeća ispitanica apelira na žensku solidarnost onih kojima je dostupna javna riječ. Također kritizira sustav jasličke i vrtičke brige za djecu te primjećuje da su žene koje rade u tim institucijama premalo plaćene.

Položaj žena je shizofren, izgleda da možemo vladati, da imamo duge rođilske dopuste, da smo se izborile za niz "feminističkih" sloboda, ali u stvarnosti gospođa u Konzumu mora plakati da bi je šef poslovnice pustio dva puta na zahod jer ima menstruaciju. Mi, dakle, ne živimo u istim svjetovima. Ja sam svjesna te gospođe i ne mislim da je treba prepuštiti sudbini, njome se treba baviti. Najgnusnije je kada se žene koje se ne boje te vrste izloženosti ponašaju nelojalno prema ženama koje stvarno stradaju. Grozno mi je kada žene moraju dati djecu s tri mjeseca u jaslice. Grozno mi je kada vidim kako funkcioniraju institucije za zbrinjavanje djece. Žene koje moraju dati djecu u vrtić, užasno čeznu za izgubljenim kontaktom. Vidim hladnoću i nerazumijevanje institucija. One nisu zainteresirane za djecu, jer su malo plaćene. Dakle, emancipacija je lažna. Prava istina je istina o stradanju, pogotovo žena iz siromašnih obitelji. One se automatski odriču stjecanja zvanja i profesionalnih izazova da bi se ostale brinuti o svojoj djeci.

Kulturni je sektor, misli jedna ispitanica, "mjesto izvan glasačke mašinerije". Time sugerira da je kultura "izmaknuta" iz sustava tradicionalnih vrijednosti. To je mjesto u kojem su "žene ravnopravne, samostalne, sigurne i imaju svoj posao, iako to nije realna slika ovoga društva". To je mjesto "**nekonvencionalnih ženskih biografija**". Jedna ispitanica odvaja svoj položaj od položaja žena u širem društvu.

Ja osjećam probleme šireg društva, i tog lošeg položaja mladih žena. Dobivaju se otkazi ako je žena trudna, postoji socijalna nesigurnost, postoji loš stav prema ženskim zaposlenicima, nastoji se svuda zaposliti muškarca.

Kulturni se sektor opet izdvaja kao zasebno područje u kojem ima mnogo zaposlenih žena, ali je ukupno društvo izrazito konzervativno:

Mislim da je to nasljeđe socijalizma koje je emancipiralo žene i da je danas u Hrvatskoj položaj žena solidan. U kulturi radi mnogo žena, iako je i mnogo muškaraca na vodećim mjestima. Društvo je jako muško i neopisivo konzervativno. To je meni nerazumljivo. Prosjek je jako konzervativan. Zato se osjećam kao stranac u tome smislu, ne pripadam ovom društvu, ni unutar civilnog društva, ni generacijski. Ne postoji svijest o tome što tradicija jest i kako se ona mijenja. Ja sam i etnolog, to me čini svjesnom promjena. Društvo se mora mijenjati i mora ići naprijed, a ne čuvati zamrznutu tradiciju.

Konzervativnost postoji i u kulturnom sektoru, na području dodjele nagrada. Upozorava se na nepravičan, podcjenjivački odnos prema ženama. Ispitanica je mislila da se ta nepravda može ispraviti u vrijeme je otvarala svoju nakladničku kuću.

Svojom "kućom" htjela sam dati neki doprinos i zapravo promovirati prije svega autorice. Pozitivna diskriminacija jer sam nailazila na zbirke u kojima su objavljivali samo muškarci. Pretpostavljam da autorima nekih zbirki nitko nije rekao zašto u njima nema nijedne žene. Oni ne razmišljaju na taj način, to im je prirodno. Ulazak u zbirke vjerojatno je garancija kvalitete i oni misle da se slučajno dogodilo da su u zbirci baš samo muškarci. Mislim da se radi o obliku diskriminacije koju provode ljudi koji toga nisu svjesni. Ured-

nik zbirke zaista misli da je to vjerojatno najbolje što je proizvedeno te i te godine i nema namjeru diskriminirati žene. Međutim, svatko bi se trebao zapitati da li je normalno da sve budu muškarci i da nijedna žena nije ništa dobro napisala.

Književnost je kao i mnoga druga područja, područje na kojem ima još puno posla. Pratile sam događaje na Pulskom festivalu knjiga koji je jedne godine kao temu imao žene umjetnice i književnice. Koji je skandal nastao oko toga treba li uključiti dvije autorice, Vedranu Rudan i Adrijanu Čulinu! Pitalo se zaslužuju li one po umjetničkoj vrijednosti djela da uđu u strogu selekciju Pulskog festivala koji ima takav ugled i koji ja poštujem. Čitala sam izjave organizatora koji su rekli da te dvije žene ne ulaze u njihovu selekciju. I mene je to zapelo. Kritika je preoštra ili nijema prema ženama. Marija Jurić Zagorka je doživljavala isto. (...) Ja sve to shvaćam kao širu, žensku priču. (...) Na toj sceni žene trebaju olakšavati jedne drugima.

Neke su se ispitanice posebno osvrnule na ulogu medija. Oni žene prikazuju kao tjelesne ikone zbog čega mnoge mlade djevojke gube samopouzdanje.

Pokušavam svakoj osobi pokazati da ima razloga za samopouzdanje, jer ove ikone, bogatašice, modeli, to su teško dosežni uzori i nema ih se razloga dosežati. Kada gledam obične žene, rastužena sam razinom neosvijetlosti o njihovim pravima. O tome kakav je odnos društva prema nama, mogao bi se pokazati odnosom prema rađanju i umiranju. Uvjeti u kojima se rađa i skrbi o ženama tijekom poroda puno su lošiji od onih kada se čovjek pokapa. Mi živimo u civilizaciji smrti.

Tradicionalne su uloge promijenjene i žene više nemaju ista očekivanja od muškaraca kao nekada. Od muškaraca se očekuje partnerstvo, a ne tradicionalno ponašanje.

U načelu mogu reći nešto vjerodostojnije o društvenom sloju u kojem živim. Zbog elementarnog opstanka, mora se puno raditi. Radi se u ekonomskoj i političkoj nesigurnosti. Niz aspekata, radna mjesta, ovise o globalnim političkim zbivanjima, što se odražava na niže razine odgovornosti. Žene mogega statusa nose jako velik teret. Sve imaju poteškoće s partnerima koji se nisu uspjeli prilagoditi. S jedne strane im je drago, a s druge teško. Od muškaraca tražimo da nam pomognu, ne da nam nose novac i nakit. Nastaju sukobi, najviše zato što mi grcamo u njihovoj nesposobnosti da nas prate i što je to "čelo" postalo jako promjenjivo. Veliki su zahtjevi pred našom djecom. Starinskog odnosa muža i žene u smislu darivanja, obilježavanja datuma, brige o slabijem spolu, nema. Nije da oni neće, oni nam se osvećuju i koliko god im je drago što smo takve, da smo na filmu i televiziji, teško im je živjeti s nama.

Društvo ne ohrabruje žene na stvaranje ravnoteže; žene nisu zadovoljne brigom za djecu, a s druge strane ne mogu platiti pomoć u kući. Treba li društvo ženama koje ne mogu uskladiti te dvije uloge, nametati krivnju odaberu li samo brigu za djecu ili se samo posvete karijeri? O jednom svojem iskustvu govori ispitanica:

Ogromna je patrijarhalnost društva. Kada je u hotelu Esplanade bilo predizborno predstavljanje ekonomskih programa političkih stranaka, što su organizirali Nordijska i Američka komora i Britansko-hrvatsko vijeće, pitala me jedna gospođa iz finskog Ministarstva vanjskih poslova: "Gdje su žene?" Odgovorila sam: "Mi smo u Hrvatskoj."

Nikad neće muškog političara pirati kako usklađuje obiteljski i profesionalni život, a svakoj ženi postavljaju to pitanje. Onda se ona da bi dokazala da je normalna, mora slikati uz štednjak i ne znam što. (...) Ovo je zatvoreno i netolerantno društvo. Skandinavska društva pomirila su efikasnost u društvu i toleranciju, humanizam i brigu za čovjeka.

U skladu s vrijednostima područja kojim se bave, a to je u znanje, a onda i kultura, umjetnost, ispitnice mogućnost za promjene vide jedino u odgoju i obrazovanju mladih naraštaja. Smatraju da mlađe generacije treba odgajati kako bi prve informacije koje djeca dobivaju bile pozitivne, u korist žena, ali i muškaraca. Također se pozivaju na žensku prirodu koja je "nenasilna i tolerantna" kao i na međusobno povezivanje žena (ženska solidarnost!), upravo zato što je društvo u kojem žive vrlo patrijarhalno. To izvrsno ilustrira sljedeći dio intervjua:

To treba mijenjati na raznim razinama. Obrazovanje, literatura, školstvo, vrtići. (...) Važno je da nije sramotno vidjeti tatu u susisačem ili kuhačem, poslije može biti prekasno. Mediji su jako važni, oni nam čine lošu uslugu. Ne podupiru žene da rade što žele. Meni je strašna zapadnjačka kultura, koliko tu ima smeća i nekvalitete. Sve ljepotice obrađene u Photoshopu, obrađene su do savršenstva. To su nepostojeće žene, ponekad mi se čini da smo pred zidom i da je teško odgovoriti na pitanje od kuda to mijenjati, jer društvo ima loše vrijednosti. Ali, mislim da se žene trebaju povezati i udružiti kroz pravu žensku prirodu koja je tolerantna i puna razumijevanja. Važno je čitati knjige. Kada sam pročitala jednu knjigu (autorica je žena) rekla sam: "Takvu hoću mamu, takvu hoću prijateljicu, ona je postala moj guru." Jedna drugoj trebamo biti prijateljice, a ne konkurentice. To što jedna žena čini, ona čini za sve žene i za muškarce posljedično. Individualni samorazvoj je najvažniji.

Mijenjanje vrijednosti može omogućiti da ravnopravnost spolova ne bude više nametnuta mjera, nego općedruštvena vrijednost koja se provodi kroz sve strukture, u prvo me redu kroz cijeli obrazovni sustav. Međutim, žene nisu osviještene, žene s malom unutarnjom moći mogu biti antifeministice, a o tome govori sljedeća ispitanica:

Još uvijek ima mnogo posla. Nisu krivi samo muškarci, nego i žene koje su većinom neosviještene. O tome kako im je i u kojem su položaju kao i o tome što bi trebale i smjele učiniti, one ništa ne znaju. (...) Ne vjeruju da nešto mogu, ne vjeruju da su sposobne. Treba ih naučiti da vole sebe i da kažu: "Ja nešto znam." (...) Jedna žena je rekla: "Ne znam što je s tim ženama, najbolje su u srednjoj školi i na fakultetu i kada to završe, više ih nema". Poslije se pojave nakon 40. Nisu uključene u poslovni svijet. Pozdravljam žene koje se žele brinuti za djecu ili one koje to ne žele. (...) Sebe razvijam kao osobu kroz posao i hobbije. Mislim da je to zdravo za moje dijete, da vidi da mama voli svoj posao. (...) Žene vole da im je lijepo, da su dobro prihvaćene, da mogu razvijati talente. Jedan muškarac također voli sve to, ali kroz 6 mjeseci razgovara o povišici, a žene ne. Kod muškaraca je to strukturiran proces. (...) Ženama je neugodno tražiti.

Evaluacija feminističkih inicijativa

Odnos prema feminističkim inicijativama sljedeće je pitanje vezano za percepciju društvenog položaja žena. Od ispitanica se tražilo da odgovore na pitanje koje se odnosilo na aktivistički aspekt suvremenog feminizma:

Kakav je vaš odnos prema feminističkim inicijativama?

Ovo izrazito zanimljivo područje razgovora pokazuje da se feminističke inicijative često smještaju u negativni diskurs, pri čemu su mnoge ispitanice bile uhvaćene u "zamku" vrednovanja protagonistica feminističkih udruga, a nisu ocijenile feminističko djelovanje u širem kontekstu.

Opći je dojam istraživača da su se ispitanice podijelile u dvije skupine (za i protiv), prema simpatijama ili predrasudama o feminizmu. Ova je tema dala je vrlo zanimljive odgovore sa živopisnom atribucijom.⁴¹

Obilježja pozitivnoga diskursa su prepoznavanje i visoko vrednovanje vrijednosti feminističkih akcija. U intervjuima se ističe kako institucijski naponi tzv. državnog feminizma nisu dovoljni ako ih se ne slijedi i na drugim razinama života u čemu feminizam može i treba odigrati veliku ulogu. Svaki se društveni angažman, kao i feministički vrednuje korisnim ako pridonosi ravnopravnosti. Smatra se da feminizam potiče solidarnost i razumijevanje u odnosima među spolovima/rodovima te da svaka konkretna pomoć i akcija mogu imati pozitivne reperkusije na položaj žena. Manji broj ispitanica koje su zauzimale pozitivan odnos prema feminizmu prihvaća feminističku socijalnu identifikaciju i sebe nazivaju feministicama spremnima na kolektivno djelovanje.

Ja sam vatrena pobornica dječjih i ženskih ljudskih prava. Ako je jedna socijalna skupina marginalizirana, postoji neravnoteža za sve. Feminizam ohrabruje žene na izražavanje. Feminističke teorije su brojne i među njima postoje orijentacije desne, lijeve, katoličke itd., puno toga ovdje nije razvijeno. Najviše mi je stalo razbiti predrasudu da, ako si feministica, da si militantna. Često ljudi to povezuju s antiženstvenošću i agresijom i time govore o svojim strahovima. Svi se konačno bojimo većih sloboda. Mnoge žene osjećaju nelagodu da prevladaju izrazito stroge vrijednosne okvire u kojima su odgojene. Jedna glumica mi je rekla: "Taj feminizam! Sama sam podigla sina, ja danas sve moram sama" – to je temeljna neupućenost. To je osoba koja nikad nije razgovarala s drugom ženom, što nas dvije možemo popraviti, a općenito se misli da je feminizam nešto izvana što daje dodatan teret – samostalnost. Žene ne znaju što je feminizam, one su preuzele šovinistički jezik i misle da je to točno, a zapravo nisu upoznate s obiljem mogućnosti koje otvara feministička orijentacija. Od žene se očekuje poslušnost, žrtva i samožrtvovanje. Nedavno mi je prijateljica moje kćeri rekla: "Svi me vole u vrtiću, kad sam slatka. Ja sam slatka jer kad nisam slatka nitko se ne želi igrati sa mnom." Najvažnije je za djevojčicu da bude lijepa. To je "psihoprogramiranje". Treba početi od djevojčica predškolske dobi.

⁴¹ Statistički gledano 13 ispitanica pozitivno je konotiralo feminističke inicijative, dok ih se skoro duplo više (24) negativno odredilo prema feminističkim inicijativama. Tri su ispitanice bile neutralne. Ostale ispitanice nisu dale jasno određene odgovore.

Obilježja neutralnog diskursa pronađena su u pozitivnom stajalištu o feminističkom aktivizmu, ali uz odmak od aktivističkog angažiranja i akcija te uz iskazanu potrebu za individualizmom i odbacivanjem feminističke identifikacije. Taj diskurs vjerojatno najjasnije ilustrira mišljenje "nisam feministica, ali..."

Ne mislim nužno da sve što feministice kažu mora proći. Isto je s manjinskim ili seksualno ugroženim manjinama. Podupirem manjine i zauzimam se da imaju jednaka prava. Nisam za to da ih se maltretira. Tako je i s feminističkim inicijativama, ako toga još ima. Ja ih više ne prepoznajem. Možda će me upozoriti na nešto što ja ne znam ili ne vidim. Da nema "Iskoraka", ništa ne bih znala o pravima ili nepravima homoseksualca. Problem je u dostupnosti informacija. Ne mogu na internetu pratiti stalno sve stvari. Netko me mora obavijestiti tko se time bavi, zato podupirem sve vrste udruga.

Još jedno mišljenje ide u prilog iznesenog:

Pa čujete, meni je to simpatično, ali mislim da to nije potrebno. Jako inzistirati na ženstvenosti nije potrebno. One su napravile mnogo dobrih stvari; napravile su kuće za sklanjanje žena i djece. One se percipiraju na jedan ružan, negativan način, ali mislim da žene trebaju dignuti glas i upozoravati na neke pojave. Međutim, feminizam od prije sto godina i današnji feminizam, to nije isto. Žene ne moraju biti na barikadama, one ne kreću od svojih osnovnih zahtjeva, nego u jednom civiliziranom društvu trebaju stvoriti balans, ravnotežu među spolovima, ali ne na agresivan način, nego kolaboracijom. Mislim da je ženama teže, jer imaju puno više obaveza, majke su, to je važno. Ne mislim da ako netko nema dijete da je manje vrijedan, ali djeca su jako velika odgovornost i puno se stvari sukobljava u čovjeku. Sve te pojave mogu se kombinirati i ono što je najvažnije muškarci i žene trebaju se odnositi ne kao rivali nego kao partneri i na poslu i privatno. Mi nismo suprotstavljene, nego iste strane.

Izložiti ćemo nadalje obilježja negativnog diskursa ili reaktivnog antifeminizma, nama najzanimljivijeg unutar ove teme.⁴²

Na pitanje tko je subjekt feminizma, ispitanice odgovaraju kako su današnji subjekti feminizma nižeobrazovane žene iz "nižih slojeva društva" koje su iskusile obiteljsko nasilje i s čijim se životnim iskustvima i situacijama pojedine ispitanice ne mogu poistovjetiti. Jedna ispitanica upozorava na nužnost pomoći poslovnim ženama.

Pomoglo bi kad bi se ženama dala izobrazba u praktičnim vještinama. Ako netko ima ideju, da mu se pomogne pokrenuti posao. Treba imati znanja o tome kako se firma osniva, koje to praktične korake traži da bi se upisali u sudski registar itd. Trebalo bi više informacija o tome gdje se mogu dobiti poticaji, kako se piše poslovni plan. Može se dogoditi da netko ima dobru ideju, ali nema novac, ali možda bi s tom idejom mogao dobiti novac! Koristilo bi kad bi država imala fondove kojima bi poticala ženske projekte. (...) U Hrvatskoj treba uvesti da kad je neka žena osniva firmu, treba početi s vrstom komunikacije. Ja nemam previše vremena da bih istraživala, ali voljela bih znati postoji li mjesto gdje se može potražiti potpora u tome smislu. Država mi ne treba pomagati u mojoj temeljnoj djelatnosti, ali nešto bi se u tome dalo napraviti. Žene su generalno kon-

⁴² Odgovori su svrstani prema pet kriterija koji u osnovi tumače razloge zbog kojih ispitanice imaju odmak ili su oprezne prema feminističkim aktivnostima.

struktivne i marljive. (...) Puno više neuspješnih poslovnih projekata napravili su muškarci. Žene su tradicionalno oprezne i nisu megalomani. Ako idu u taj posao, nikad neće "izvrtiti" i najpovoljniji scenarij, one su vrlo realne i vrlo oprezno pristupaju poslu. Mene bi čak zanimalo analizirati firme koje su otišle u stečaj! U tome vidim da bi feministice trebale pomagati. Naravno, dragocjeno je pomagati ženama žrtvama obiteljskog nasilja. Nasilje je puno zahvalnije za "self marketing" i može se javno eksploatirati. Ovo bi bio tih i temeljit rad u kojem bi se moglo pomagati žene.

S obzirom na stajalište o feminističkim aktivisticama u javnosti, neke ispitanice smatraju kako je golema zainteresiranost medija za nasilje u prvi plan stavila nasilje u obitelji kako bi se privukla pozornost javnosti. Rečeno je također kako feministicama nedostaje "rafiniraniji" nastup u medijima kojim će javnost obavijestiti o svojem djelovanju i odnosu prema rodnim i društvenim problemima.

U kritici toga stajališta o feministicama ispitanice ističu njihovo *ad hoc* pojavljivanje u medijima, što se u pojedinim razgovorima ironično označava kao "estradni feminizam" ili "dežurni aktivizam". Pojedine ispitanice su se u procjeni medijskog nastupa feminističkih aktivistica koristile riječima "smiješno", "teatralno", "antipatično", "agresivno". Zbog učestalog pojavljivanja u medijima istih osoba iz feminističkih krugova, neke ispitanice smatraju kako je riječ o "zatvorenim kružocima" i "feminističkoj geotizaciji".

Primjer takvog razmišljanja jest:

Feministice su mi smiješne, glavni je problem u tim udrugama da one neke formule kopiraju i prenose u društvo koje traži profinjen pristup. Ne možete nešto što je u Americi važno, u kojoj ima 250 milijuna ljudi, prenijeti u Hrvatsku, gdje živi 4,5 milijuna ljudi, koji su ljudi drugačiji, gdje je sve drugačije, i odgoj je drugačiji. Tu postoji otpor zbog metoda koje se primjenjuju. Neke su njihove inicijative jako vrijedne. Recimo da su osvijestile problem nasilja u obitelji, to je dragocjeno, ali također ima eskapada koje su često jako smiješne. Zapravo, činjenica jest da feministički pokret postoji i da treba postojati zbog objektivnih problema, ali kada ja vidim neke od njih, ne mogu mi biti uzor. Meni su uzor pravi intelektualci, ljudi s pravim senzibilitetom i nije nužno biti feminist da bi se nešto osvijestilo.

Ne volim nikakvu isključivost. Neshvatljivi su mi fašisti, a feminizam je oblik fašizma. To je ono što krene u pretjerivanje. Imam puno prijatelja homoseksualaca, a ovo je potrebno za izdvajanjem kako nacije tako i spola. Mi smo različiti i to je jako lijepo.

S obzirom na teorijsko/aktivistički pristup feminizmu, neke njegove poznavateljice zamjeraju mu "teorijsko samozadovoljstvo" i "koncentraciju na probleme žena u prošlosti, a ne u sadašnjosti". Postoji još jedan problem:

Taj feminizam kod nas nikada nije bio instaliran. Upravo kad se mogao početi instalirati u 80-ima, tijekom 90-ih je spriječen pričom o vješticama. To je medijski iskorišteno. Počela je priča kako su feministice muškobanjaste i ne znam što, pa još i anacionalne, tako da su u paketu odbačene.

Također, kritizirala se veća zainteresiranost feministica za probleme žena u drugim kulturama nego u Hrvatskoj, odnosno "uvozni i pomodarski karakter feminističkih ideja koje nemaju veze s hrvatskom stvarnošću" te "površan pristup" problemu ravnopravnosti.

Feministice su nekad preagresivne i premilitantne, kakvi znaju biti ljevičari, oni su svi iz istog kotla. Život nije tako jednostavan na kraju. Vi cijeli život ekvilibirate, znači morate, ne možete biti radikalni. Ako ste radikalni, teško je funkcionirati u bilo kojoj zajednici, u obiteljskoj, na poslu, druženju s prijateljima. (...) Jedini feminizam koji priznajem jest da je žena ekonomski neovisna, to je bitno, drugo ništa ne postoji.

Budući da se većina feminističkih organizacija nalazi u velikim gradovima, pojedine su ispitanice smatrale kako postoji "feminizam u Ilici" umjesto da se feminističke organizacije ili podružnice otvaraju u manjim, neurbanim sredinama – jedna ispitanica je to klasificirala kao potrebu za razvijanjem "feminizmom u Lici". Pojedine su ispitanice oštro kritizirale feminističko stajalište prema kojem muškarci nisu imali ili nemaju pozitivnu ulogu u postizanju rodne ravnopravnosti.

Ne volim vrstu geta i često mi se čini da u to spadaju monološke forme u smislu "žene na okupu", koje popisuju sve što ne valja. Imate primjere u kojima se stalno bave poviješću. Ali, potrebno je biti sada tu. Prestanimo izvlačiti sve što je strašno i nastojimo uključiti jedni druge. Mislim da time što žene govore ženama kako su ih po definiciji zeznuli muškarci, one neće ništa riješiti. Nadam se da će doći vrijeme kada će feminizam biti nepotreban. Ne u smislu toga da se to pravo glasa brani, nego jednostavno mislim kako je deplasirano pričati o nečemu što je osobna odgovornost. Važno je autonomne kuće otvoriti u Lici i objasniti tim ženama ono što se ovdje po konferencijama raspravlja. Njima treba ponuditi nešto drugo. Tek tada bi one svoj život živjele punim plućima, tada bi feminizam napravio nešto dobro. Feminizam bi trebao ponuditi područni rad. Mislim da je stvarno bez veze promovirati feminizam po Ilici. Možda je sve to naivno što ja mislim. Možda mislim kao domaćica, ali s onim što imam u "špagzi", s tim radim.

To je politička svinjarija s određenim ciljem, pa ispada kako se puno govori. Udruge, otvoreni ured za ravnopravnost spolova, pravobraniteljica. Gradi se sistem koji je zapravo mašina za maglu. Većina žena, "vast majority" i dalje živi u jednakim uvjetima, jednako ih mlade, jednako nisu zaposlene, jednako nemaju pristojnu medicinsku zaštitu. Mi smo ko' Afrika, imamo tri estradne feministice koje "trtljaju" i lupetaju koješta. To ne čini sliku boljom, nego čak gorom.

S obzirom na dosadašnja postignuća feminizma, neke su ispitanice smatrale kako je feminizam donio nove i složenije obaveze ženama u odnosu na socijalističko razdoblje, pa se promjene odbacuju kao opterećenje i kao nepotrebne.

Mislim da žene nisu dovoljno zastupljene, preopterećene su, nikako im se ne olakšava situacija. Taj feminizam nam je donio samo opterećenje, a ne rasterećenje. Mislim da su sigurno premalo zastupljena prava, a mi smo u biti patrijarhalno društvo i na žene se gleda kao da su servis za sve ostalo. Slika nije dobra.

Jedna ispitanica ističe postojanje ženske prirode koja je uslijed promjena postala pre-
više "muška". To je, prema njoj, povezano s odbojnošću prema feminizmu.

Ja feminizam prezirem. Čak mislim da žene lagano gube svoju ženskost. Ponašamo se kao muškarci, a time se razaraju muško-ženski odnosi, jer žene koje neće biti slabe, nježne, ranjive, udane i poslušne, koje to mrze i kojima se to gadi, one zaborave kuhati, zaborave imati dijete, nađu si muža nekog "šonju" kojim one upravljaju ili uopće nemaju muža i postanu duboko nesretne. Mislim da nije više problem u oslobođanju ženskosti, nego što ćemo mi uskoro ući u problem izgubljene ženskosti. Znae ono, postoji yin i yang, ženska sila je jaka zato što je nježna, pasivna, submisivna i predaje se i to je realno, a danas to žene odbacuju. Kaj ću ja biti u strahu? Kaj ću se ja tebe bojati, boji se ti mene! To je nova vrsta oslobođene žene koja se ničega ne boji. Nitko njome ne upravlja, nego ona upravlja sama sobom. Nakon deset godina takvog života uhvati vas nostalgija za ranjivom, podatnom, izgubljenom ženstvenošću. Počnem misliti na svoje bake koje su bile klasične, podatne, anonimne žene i nisu postojale u javnosti, nego su samo bile tvornice ljubavi za obitelj i tu je problem današnjih žena. On je u tome što su to odbacile. Nećemo mi biti papuče. Mi marširamo dosta slobodno, barem gradske žene, ne znam što je u Lici, ali moje vršnjakinje su oslobođene žene bez obzira na to jesu li udane ili solo, nemaju strah od muškaraca. (...) Većina modernih žena ima njeznog i pasivnog "frajera" koji ih gleda kao dragog Boga, a u genima im piše drugačije. (...) Više to nije pitanje feminizma, nego je pitanje kako da žene pomire tu izgubljenu ženstvenost koja je postojala u patrijarhatu i stečenu muževnost koja je sada na djelu. Vjerujem da postoji žensko i muško. To se dobro vidi iz agresije žena, one su puno agresivnije nego prije.

Jedna ispitanica govori o muškoj prirodi feministica:

Nekako su sve te inicijative rigidne. Ne osjećam u njima toplinu. Osjećam veliku pompu i fraze. Nisu mi simpatične. Ne mislim da svaki pokret mora biti simpatičan a priori, ali osobe koje ga predstavljaju, trebaju imati šarma da publiku uvjere u to da su nužne, jer to jesu. Time bi postigle više rezultata. Ne bi se trebale prenemagati. Ne treba žena imati previše muških hormona da bi se izborila za svoja prava. (...) Mene je sram da feministice nisu simpatičnije. Iako mi je uvijek ta misija bila jako bitna i jako dobra. (...) Sve se to treba prezentirati mnogo, mnogo angažiranije, ali ne i agresivnije.

Neke su ispitanice isticale da feministice odbacuju ženskost:

Nemam ništa protiv i ne ograđujem se, ali me smeta što one poništavaju ono što je zapravo apsolutno kvaliteta žene – a to je biti žena. Tako doživljam žene koje odbacuju svoj izgled i sve što ih čini ženom. One su, čini mi se, više podređene muškarcima jer na sebe prenose njihov identitet, a ne identitet žena. To me odbija. Nemam dojam da se one bore za jednake plaće i otvaranje radnih mjesta. One imaju konflikt s muškarcima. (...)

Dvije interpretativne mogućnosti – modeli prednosti i prepreka razvoju upravljačkih karijera i poslovanja u kulturnom sektoru

Dvije od mogućih interpretacija ovdje iznesenih podataka pokušali smo prikazati kroz dva modela – kroz model prednosti i model prepreka za razvijanje ženskih upravljačkih karijera u kulturnom sektoru. Kriteriji uključenja pojedinih elemenata

u modele nastali su kombinacijom interpretacijskih kodova i njihovom daljnjom sistematizacijom.

1) Model prednosti

Taj se model sastoji od nekoliko elemenata, a stvoren je temeljem odabranih interpretativnih cjelina. U prednosne elemente ubrojili smo: pozitivne socijalizacijske elemente, ostvarenje fleksibilnog radnog vremena i paralelnih karijera, "prirodne predispozicije" žena za rad u kulturi te tumačenje kulturnog sustava kao zaštićene "društvene niše".

- a) U analizi socijalizacijskog elementa razdvojili smo ispitanice u čijim su obiteljima prevladavale patrijarhalne prakse i obitelji u kojima takve prakse nisu postojale. No, bez obzira na (ne)prepoznavanje patrijarhalizma, opći je dojam da su ispitanice odrasle u obiteljima kojima je obrazovanje bilo vrednovano kao značajno postignuće.
- b) Mogućnost rada od kuće kao i fleksibilno, katkad "kampanjsko" radno vrijeme također je prednosna karakteristika, pogotovo za ispitanice, vlasnice/suvlasnice kulturnih poduzeća i menadžerice u civilnom sektoru. Ono ima pozitivne posljedice na pokušaj balansiranja obiteljskih i poslovnih obaveza i lakšu (fleksibilniju) organizaciju svakodnevnog života.
- c) U prednosti treba također ubrojiti i mogućnost ostvarenja paralelnih karijera. Menadžerice ističu kako je kulturni sektor mjesto "nekonvencionalnih ženskih biografija" i razvika "paralelnih karijera" u drugim, umjetničkim ili znanstvenim poslovima.
- d) "Prirodne" predispozicije žena za rad u kulturi iznose ispitanice koje ističu da žene imaju mnoge komparativne prednosti pred muškarcima. Takvo se mišljenje opravdavaju esencijalističkim argumentima prema kojima su žene komunikativnije, što je u toj vrsti poslova izrazito važno, mogu raditi na više područja, imaju senzibilniju kulturu ophođenja, strpljive su te razvijaju nešto drugačija načela rada nego muškarci. Ovo objašnjenje inzistira na stereotipnim ženskim karakteristikama koje služe objašnjenju kako je rad s kulturnim/intelektualnim sadržajima – posao primjereniji ženama. Iza toga objašnjenja krije se uvjerenje kako je kulturni sektor "žensko mjesto".
- e) Na prethodni element modela nastavlja se mišljenje o kulturnom sektoru kao zaštićenoj "društvenoj niši": Kulturni je sektor "mjesto izvan glasačke mašinerije" čime se sugerira njegova posebnost, ali i manja važnost od ostalih društvenih sektora. Time se također sugerira da je kultura "izmaknuta" iz sustava tradicionalnih vrijednosti. To potvrđuje činjenica da je u tome sektoru zaposleno mnogo žena pa se većina ispitanica osjeća zaštićeno s obzirom na probleme nepriznavanja njihova autoriteta ili utjecaj patrijarhalizma. Dio objašnjenja takvoga stajališta podrazumijeva da se kulturni sektor smatra podcijenjenim i društveno zanemarenim pa je konkurencija muškaraca manja, a dolazak na menadžerske položaje nešto lakši. Visokoobrazovane ispitanice, rade na, kako tvrde, zanimljivim poslovima koji im omogućavaju pristojnu zaradu s obzirom na hrvatski prosjek. Menadžerice ističu kako je kulturni sektor mjesto "nekonvencionalnih ženskih biografija" i razvit-

ka "paralelnih karijera" u drugim, umjetničkim ili znanstvenim poslovima, pa se objašnjenje lakšeg prodora na upravljačke položaje često tumači "vrijednosnom progresivnošću" toga sektora.

2) Model prepreka

Model prepreka za razvijanje karijere sastoji se od nekoliko elemenata: prepoznavanje rodne neravnopravnosti u ostvarenju poslovnih ambicija; niži ugled kulturnog sektora; unutar i izvansektorska ograničenja upravljačke moći, prepoznavanje općeg patrijarhalizma u društvu; nepovoljna ocjena društvenog ozračja i kulturne politike. Osim prve prepreke, koja sugerira individualnu razinu prepoznavanja, ostale su prepreke strukturne naravi.

- a) U cjelini gledano, većina ispitanica u prepreke ubraja neravnopravnost u ostvarenju profesionalnih i poslovnih ambicija u odnosu na muške kolege. Menadžerice smatraju da je njihova moć manja nego moć muškaraca. Mnoge se osjećaju "pridošlicama u upravljanju" jer obavljaju poslove u kojima su, u društvenoj cjelini gledano, iznimka. Postoji svijest o tome da su moćni položaji u društvu rezervirani za muškarce, pa se tumači kako se žene rijetko odlučuju natjecati za visoke upravljačke položaje. To se osjeti i u funkcioniranju kulturnoga sektora, jer se procjenjuje da su muške, profesionalno – neformalne i privatne veze jedan od najznačajnijih čimbenika u kontroli skupih projekata u kulturi. U tom se smislu procjenjuje kako se žene samozavaravaju kada misle da "mogu postići sve što žele". One, naime, često ne prepoznaju ili ne osvještavaju prepreke. Patrijarhalne se prakse u poslu često iskazuju na razini verbalnog seksizma (zadirivanja i upadice) te pokroviteljskim neverbalnim znakovima. Ispitanice sumnjaju u svoja postignuća u profesiji. Patrijarhalizam se također očituje u iskustvima komunikacije i rada sa ženama koje su duboko pounutrile patrijarhalne prakse i često nisu solidarne s drugim ženama. Razgovori sugeriraju kako organizacijske prakse nadjačavaju solidarnost ili moguće forme ženskog načina upravljanja. Sumnja se u tezu da upravljanje žena ima popratne dobre učinke za sve žene zbog prepoznate ženske nesolidarnosti.
- b) Komparativni ugled sektora u odnosu na političko i znanstveno područje znatno je niži. Tome u prvom redu pridonosi podfinanciranost sektora. Također, postoji sektorska hijerarhizacija ustanova prema dostupnim financijama, koje država dodjeljuje za kapitalne projekte a to također rangira institucije prema njihovu ugledu, važnosti u društvu i mogućnosti realizacije zanimljivih projekata. Menadžerice smatraju kako je u procjeni ugleda njihova rada bitna medijska vidljivost i popularnost, iako ona može biti i nositelj lažnog ugleda. Naime, mediji su okrenuti prema "skandal kulturi". Smatra se kako je pojava "kiosk-izdavaštva" znatno oslabila financijsku moć nakladničkih poduzeća i ozbiljno narušila ugled uredničkog zanimanja.
- c) Ispitanice prepoznaju unutar i izvansektorska ograničenja svoje upravljačke moći. Iz odgovora je očito kako upravljanje u pojedinom kulturnom segmentu (javnom, privatnom, civilnom) nosi veću ili manju mogućnost autonomnog donošenja odluka. Najmanju autonomiju imaju menadžerice u javnom sektoru, jer su često

ograničene u donošenju odluka te unutarinstitucijski u izboru suradnika. Sustav odlučivanja u javnom sektoru češće je birokratskog karaktera, bez mogućnosti primjene vlastitih vizija razvoja. Ističe se nesigurnost u ukupan sustav javnog financiranja koji se, prema nekima, temelji na nejasnim kriterijima dodjele financijskih sredstava. Menadžerice u javnom sektoru nisu bile sklone imenovati vanjske prepreke u poslu, a opširno su opisivale unutarnje prepreke uspješnom poslovanju – nedovoljan utjecaj na izbor zaposlenika/suradnika. Također, od unutarorganizacijskih prepreka izdvojena je priroda kulturne produkcije koja se procjenjivala kao nepredvidiva, što prema nekim izjavama povećava nesigurnost upravljanja.

Najveću samostalnost u odlučivanju imaju vlasnice kulturnih tvrtki (privatni segment), koje kao ozbiljnije izdvajaju strukturne prepreke: nisku kupovnu moć potrošača i nekonzistentnost kulturne politike. Upozoravaju na problem političke hijerarhizacije privatnih ustanova i nelojalnu konkurenciju proizašlu iz ugovaranja poslova koji nisu dostupni svim privatnim tvrtkama u kulturi (prvenstveno nakladništvu). Menadžerice u nakladničkoj djelatnosti ističu nedostatak distribucijske i neovisne knjižarske mreže.

Menadžerice u civilnom sektoru kao prepreke navode loš odnos sa zamršenom državnom administracijom koja nije sklona surađivati na uspostavi novih kriterija i ciljeva kulturne politike. Također svjedoče o nepovjerenju u civilni sektor naslijeđenom od 90-ih godina, kada je politička elita bila sumnjičava prema stranim financijerima civilnog sektora.

- d) U ocjeni patrijarhalnosti društva ističe se nekoliko problema, odnosno prepreka:
 - a) retradicionalizacija društva prisutna još od 90-ih, kada se politička elita priklonila tradicionalnim vrijednostima, a to je općenito loše utjecalo na položaj žena;
 - b) pri usporedbi sadašnjeg i bivšeg socijalističkog uređenja utvrđeno je naslijede dobre zaštite prava žena u odnosu na socijalističko razdoblje, posebno u području državne skrbi za djecu, porezne politike i zapošljavanja žena;
 - c) smatra se kako se razvijaju novi, moderni tipovi patrijarhalnosti u kojima veliku ulogu imaju mediji. Društvo se, u cjelini, ocjenjuje kao duboko patrijarhalno.
- e) Preprekom se označuje i opće društveno ozračje nesklono znanju, učenju, kreativnosti pa prema tome i kulturi. Ispitanice očekuju pomoć za kulturu jer se ona teško može razvijati bez pomoći države.

6. ZAKLJUČCI

1.

Ženska (ne)moć smještena unutar androcentrične slike svijeta duboko je utkana u temelje zapadne kulture. Pokoravanje žena u antici jedan je od elemenata društvene integracije, koje svoje vrijednosno opravdanje nalazi u osobinama "ženske prirode" koju karakteriziraju pasivnost, slabost, neotpornost i podložnost prirodnom determinizmu. Analiza pokazuje postojanje autoritarnih, duboko patrijarhalnih odnosa dominacije i podčinjavanja, zapovijedanja i poslušnosti. U antici sloboda ne postoji za one koji se pokoravaju volji drugih pa tako ni žene nisu slobodne jer ne djeluju politički u javnim građanskim institucijama. Već se tada naznačuje sumnja u etičku i razumsku podobnost žena za vođenje javnih poslova. Ovisne o muškarcima, odgajane u specifičnoj kulturi pokoravanja, većinom neobrazovane, objekt su konstantnog obiteljskog, muškog nadzora. Osnovne su funkcije ženskoga rada čuvanje i briga, a njihovo je glavno karakterno obilježje poslušnost. Neke od iznesenih ženskih karakteristika ostale su do današnjih dana sadržaj stereotipa, a rodna se podjela poslova oslonila na navedene ženske, "prirodne" osobine. Nadalje, pregled pokušaja filozofskih određenja karakteristika ženske prirode pokazao je njihovu opterećenost patrijarhalizmom te čvrsto uvjerenje da žene ne bi trebale sudjelovati u javnom životu.

Ovim se sadržajnim cjelinama pokazalo kako je rod od davnina raznoliko saturiran društveni konstrukt, zasnovan na fizičkim karakteristikama, ponašanju i stavovima te da je opreka između ženske pasivnosti, nježnosti, emocionalnosti i neracionalnosti te muške aktivnosti i racionalnosti, ugrađena u rodne ideologije i stereotipe.

Pokazali smo da je moć kompleksan teorijski problem te kako postoje teškoće u njezinoj konceptualizaciji i definiciji (Kalanj, 2010). Moć se, kod raznih autora, analizirala s obzirom na osobine ljudske prirode, osobine ličnosti vladara, zakone funkcioniranja društva i njegovih institucija, osobine vlasti i njezina legitimiteta, načine njezinog djelovanja na promjene društvenih struktura, osobine djelovanja itd. Pregled odabranih paradigmatičkih koncepata pokazuje različite pristupe pojmu moći od kojih se Weberov pokazao sociološki najutjecajnijim dok su se postweberijanske teorije znatno više bavile problematizacijom naravi i oblika moći (ibid.), njezine djelotvornosti te proizvođenja namjeranih i nenamjeranih učinaka.

Razmatranje starijih teorija moći, bilo da se bave statikom ili dinamikom društva, u središtu interesa imaju javnu sferu (političko, ekonomsko) odnosno središta kolek-

tivne moći. Zašto je to tako najbolje je pojasnio Weber tvrdnjom da je vlast jedan od najvažnijih elemenata zajednice. Pristupi objašnjenju utjecaja nacije-države kao i izoliranje glavnih elemenata funkcioniranja društva te otuda proizlazio interes za tumačenje društvene stratifikacije, pokazuju kako se žene nije percipiralo zanimljivim društvenim potencijalom, kao niti akterima koji bi u kolektivnim, revolucionarnim akcijama usmjerenima ka promjeni trebali imati zapaženo javno mjesto ili udio u vlasti.

Moć se u analizama smještala u područje upravljanja/vlasti u javnoj sferi, odnosno analizirala se autoritativna moć zapovijedanja u privatnoj. Pokazalo se da je čovjek po prirodi društveno i političko biće (Aristotel) te da ga takvim, političkim bitno određuju govor i djelovanje u javnosti (Arendt, Aron). Moć ima sposobnost akumulacije i dinamička je kategorija (Arendt), ima različite resurse (bogatstvo, službeni položaj, slava, vještine, znanja) (Wrong), nije koncentrirana samo u državnom polju (Foucault), najčešće podrazumijeva asimetričan društveni odnos (Wrong, Weber) ali može biti shvaćena i kao sveprisutna i produktivna (Foucault), ima različite oblike (sila, zapovijedanje, uvjeravanje, manipulacija), promjenljiva je kategorija i ima temporalnu dimenziju, odnosno povijesno je i društveno kontekstualizirana (Crespi, Wrong, Foucault, Aron). Nitko nije u potpunosti lišen moći (Foucault, Giddens, Aron, Westwood), a podčinjeni često njeguju svojevrstu zainteresiranost za poslušnost (Weber). Moć, osim toga, ima svoje rasne, rodne i klasne aspekte (Westwood).

Pokazali smo i da je moć kapacitet koji karakteriziraju nezaobilazne kontradikcije odnosa između djelovanja i normi, te da kao takva može biti unutarnja, vanjska i strukturalna (Crespi). Ona nije samo prisila, kako bi netko uradio nešto pod prijetnjom nagrade ili sankcije nego je ugrađena u društveni poredak koji prisiljava i tlači pa je u većoj ili manjoj mjeri direktna (Haugaard, Young). Da bi se promjene dogodile, društveni im poredak mora biti sklon. U analizi moći, a na primjeru feminističkog pokreta, pokazalo se kako su prvotno marginalne žene, feministice, vremenom postajale sve utjecajnije ali tek tada kada je društvo počelo prepoznavati važnost njihovih ideja (Haugaard).

Zaključili smo da je razmatranje djelovanja kao graničnog koncepta društvene teorije potaknulo Crespija da identitet stavi u središte svoga razmatranja što u osnovi, kao što se vidjelo, čine i rodne teorije moći. Polazeći od teze da je čovjek biće koje može reći "ne" i time posjeduje potencijal negacije esencijalne nesigurnosti, pokazali smo da Crespi uviđa značaj strukturalne moći (simboličkih formi medijacije) ali i nepredvidivost života i životnog iskustva. Idejom da razlikovanjem svjesnog i nesvjesnog, vanjskog identiteta koji individue dobivaju od drugih u procesu interakcije, Crespi pogađa suštinu dalje razmatranih, rodnihi teorija. Naime, konflikt tradicionalnih i modernih vrijednosti je kod oba spola/roda izazvao nesigurnost u društveni identitet pa će feministice neprestano pokušavati utjecati na mijenjanje stečenog, pripisanog, tradicionalnog identiteta. S tog aspekta, feminističko nastojanje određenja identiteta žena nije bilo lišeno niti emocionalnih niti elemenata "kreativne svjesnosti". Crespjev analitički okvir poslužio je u analizi rodnihi teorijskih koncepcija čime se nastojala pokazati raznovrsnost u tumačenju subordiniranosti kao i raznolikost gledišta o (ne) mogućnosti postizanja cilja – rodne ravnopravnosti.

U poglavljima o rodnim odnosima moći povezivali smo teoriju s relevantnim nastojanjima i postignućima feminističkog pokreta. Pokazali smo da je teorija razmatrala temeljna pitanja o tome imaju li žene uopće moć, koji su korijeni podređenosti; kako se ona manifestira i koji su njezini puni dosezi; nalazi li se puno polje ženske moći u javnom ili privatnom području; je li uopće javno područje ono u kojem se žene trebaju boriti za moć s obzirom na osobine premoćno muške kulture.

Pokazalo se da se feminizam od društvenog pokreta sa sasvim jasno određenim ciljevima unutar građanskog društva, vremenom duboko transformirao. Dok se prvi val feminizma "zadovoljio" borbom za pravo glasa, kasnija su feministička nastojanja bila usmjerena prema osvješćivanju i zagovaranju šireg spektra ženskih ljudskih prava. Feminizam je kao društveni pokret bio vrlo usko povezan s teorijom a utjecao je na prakse svakodnevnog života, jezik, obrazovanje, politiku i legislativu. Taj pokret izrazito jake teorijske orijentacije, pogotovo tijekom drugog i trećeg vala, iako nehomogenog karaktera, polučio je rezultate na raznim društvenim područjima.

Zaključili smo da je osnovna karakteristika starijih teorija rodne moći opisivanje realiteta (Wollstonecraft, Mill) te utvrđivanje vanjskih prepreka realizaciji ženskih građanskih prava. Naglasak se stavlja na procese socijalizacije, neprisutnost u javnom prostoru i nemogućnost obrazovanja žena. Tu se već pojavljuju teze o ženskoj submisivnoj i prevrtljivoj ali i ujedno privlačnoj prirodi kao i potrebi da žene budu u "položaju kontrole". Velika je zasluga Milla što je naglasio kako je pojam "ženske prirode" artificijelnog karaktera. On je, također, otvorio i niz drugih pitanja od segregacije zanimanja pa do potrebe podizanja svjesnosti žena i njihove ekonomske neovisnosti te time naznačio moguću strategiju oslobođenja.

Obilježja feminizma prvoga vala bili su pluralitet etničkih grupa, klasa i nacija, što tvori spektar tradicija na kojima su ispunjeni tada zacrtani ciljevi (obrazovanje, pravo glasa, pravo na posjedovanje imovine, itd.) Stjecanjem građanskih prava emancipacijske vrijednosti nisu izgubile značaj, nego se dapače produbljuju u drugom valu feminizma.

Feminizam drugoga vala poduzeo je mnogo kompleksniju analizu od one kakvom se činila na prvi pogled a to je bila borba s "problemom koji nema ime". Moć žena promatrala se i dalje u okviru bimodalne, patrijarhalne matrice (Beauvoir, Millett) pa se u svim strukturama upozoravalo na postojanje nejednakosti, bilo da je riječ o pravu na raspolaganje tijelom (kontracepcija, abortus) ili o obrazovnim, ekonomskim ili socijalnim pravima. U skladu s novim zahtjevima, rodila se potreba za novim leksikom i novom društvenom teorijom koja neće pratiti dominantne teorije i njihov "muški" diskurs i koja će dati odgovor na pitanje na čemu se zasniva podređenost žena u suvremenim društvima.

Rasno se pitanje pojavljuje ravnopravno sa spolno/rodnim a uvode se i diferencijacije u zahtjeve žena te dovodi u sumnju koncept generičke žene. Zagovaranje lezbijskih prava, u početku tek nekolicine feministica, otvorilo je nove spoznajne obzore te put prema novim subfeminizmima što je istovremeno postalo prijepornom točkom koja

i danas u suvremenosti otežava feminističku identifikaciju i čini potku razvoju reaktivnog antifeminizma.

Imajući u vidu ova pitanja razni teorijski pokušaji pokušavaju odrediti tko je subjekt feminizma i kakve su njegove karakteristike pa se razmatra u osnovi jednostavno pitanje: mogu li i na koji način žene djelovati i mijenjati svoj položaj. Od vremena kada su se pojavile Beauvoirine teze o konstrukciji ženskosti, feministička je teorija nastojala staviti u pitanje "diskurs o čovjeku kao univerzalnom biću" pokazujući kako je prvenstveno riječ o muškarcu. Teze Simone de Beauvoir postale su "Biblija" feminističke teorije. Ona je upozorila na mijenjanje ženskog identiteta i gubljenje privilegija bivanja samo "lijepim spolom". Naglasila je internalizaciju patrijarhalnih vrijednosti i na pesimističnom konceptu Drugosti utemeljila analizu ženske (ne)moći.

Važnije analize ženske moći nastale tijekom drugoga vala feminizma često su se oslanjale na matricu moći koju je predložila de Beauvoir. Te su analize najčešće imale slabu empirijsku utemeljenost ili su pak s ograničenih uzoraka zaključivale o općim karakteristikama ženskog identiteta i podređenosti. S obzirom na to da se u prvom redu bave identitetom, prihvatili smo tezu prema kojoj ih prije možemo nazvati antropološko-kulturnim teorijama (Katunarić, 1984; 2009). One se također kreću između konsternacije nad posljedicama djelovanja patrijarhalnih struktura i pokušaja identifikacije (pra)uzroka podređenosti. Inzistiranjem na određenju izvora (ne)moći, ženskoj nevidljivosti u povijesti one nisu mogle temeljito artikulirati složenost modaliteta odnosa kulture prema ženama. Karakteristika je takvih pokušaja, osim toga, nezainteresiranost za širu perspektivu socijalne pravde i statično tumačenje društva (pa onda i položaja muškaraca).

Nastojale su ukazati na mogućnost transformacije i stvaranja novog ženskog identiteta. U potki takvih koncepcija nalazi se ideja o potrebi osnaživanja unutarnjeg sebstva kako bi se u konačnici žene potaknulo na interes za vanjsku moć i djelovanje u javnoj sferi. Koncentrirane na iskustva bijelih žena, kasnije im je zamjerena uz pristranost i svojevrsna ahistoričnost, te nedovoljno rafinirano shvaćanje moći. One otvaraju pitanja o tome je li mjesto borbe proizvodnja ili reprodukcija, čime naznačuju moguće, buduće kretanje teorije. Millet u tom smislu s pravom upozorava na ideološke elemente patrijarhata kao i predrasude o muškoj superiornosti.

Ukazali smo na važnost "francuskog smjera" u objašnjenju opstojnosti patrijarhalnih struktura koji se oslanja na tumačenje nesvjesnih struktura ličnosti. Uloga nesvjesnog u objašnjenju "ženske razlike" ostavlja dvostruko optimističan dojam: s jedne strane pruža utočište svima koji misle kako se u ranijim periodima nije moglo ništa značajnije učiniti glede postizanja ravnopravnosti a s druge, pruža zadovoljstinu svima koji nalaze dokaze ili osjećaju da su žene ipak nešto Drugo.

Nadalje, pokazan je paralelizam zahtjeva za teorijskom i društvenom promjenom krajem 70-ih godina. Zahtjevi feministica za pravo na pobačaj praćeni su inauguracijom majčinstva i njegove moći kao i razvojem "nove paradigme društvene kritike". Osjećaj (ženskog) sebstva temeljno različit od dubokog sebstva muškaraca ovdje je zasnovan na esencijalističkim postavkama koje računaju na ono zajedničko svim ženama u svim kulturama. Inzistira se na razmatranju ženske seksualnosti, repro-

dukcije i majčinstva kao temeljima na kojima se može ustanoviti ženska nadmoć. Ponekad se ističe kako žene niti nemaju potrebu za javnom moći jer su primarno okrenute drugim, humanijim i značajnijim vrijednostima – praksama majčinstva, djeci i njihovoj socijalizaciji čime se one adaptiraju "muškom društvu" ali mu i tvore aktivnu opoziciju. Taj je pristup ostavio dojam kako se malo što može promijeniti u raspodjeli javne moći iako je u osnovi postavljena nova teza o drugačijem karakteru ženske moći koji nije zasnovan na strategiji uvećanja osobnog i društvenog bogatstva. Prema tom pristupu prakse majčinstva kao izvor moći ne mogu radikalno promijeniti patrijarhalne strukture ali mogu biti izvor jačanja potencijala žena i njihove solidarnosti te novih emancipacijskih tehnika. Majčinstvo time dobiva status privilegije i proaktivne moći ali na "dugi rok". Time se razmatranje moći s javnog, političkog područja usmjerava prema privatnom izvlačeći "privilegirane" biološke i emocionalne kapacitete žena kao one kojima se u niši najintimnijeg prostora (majčinstva i odgoja) može parirati "sistemu bez žena". Kultura razlike svoju je radikalnu poziciju biologijskog determinizma i esencijalizma dosegla u djelu Lucy Irigaray, jedne od najvažnijih francuskih feministica. Iako je njezino nastojanje bilo povezano s uspostavljanjem novog identiteta žene ali i muškaraca, njezini su ciljevi bili dalekosežniji u nastojanju promocije ideje "nove demokratske kulture".

Treći val feminizma karakterizira revizija leksika, zainteresiranost za položaj žena u drugim kulturama, preispitivanje generacijskog jaza među feministicama drugog i trećeg vala i okretanje k temama vezanim uz privatno područje – skretanje pažnje na obiteljsko nasilje nad ženama i njihovu autonomiju ali i zainteresiranost za određenje muškog identiteta. Osamdesetih se godina u teoriji odustaje od grandioznih sistema u objašnjenju ženske subordinacije i konstrukcije zajedničkih temelja identiteta. Raste svijest o važnosti empirijskih proučavanja kako bi se dobio što konkretniji uvid u ženska iskustva čemu je uvelike pridonio razvoj ženskih studija. Nasuprot tezi kako moć postoji svuda i kako ju samo treba "uzeti" neke feminističke struje tvrde kako rasom "obilježena", siromašna populacija žena, živi unutar represivnih, militantnih režima u kojima postoji nizak stupanj dinamičke moći.

Dok je drugi val feminizma bio zahtjev za inverzijom hijerarhijskog dualizma pa se potihlo stvarala nada kako će to uroditi oslobođenjem žena, postfeminističko mišljenje ispituje ideološke procese po kojima su žene i muškarci smješteni u binarne kategorije. Dualizam se zamjenjuje raznovrsnošću, a konsenzus različitostu. Postfeminizam nastoji zadovoljiti pluralističke koncepte u koje su ugrađeni zahtjevi marginaliziranih, dijasporičkih i postkolonijalnih subfeminizama koji upozoravaju da se objašnjenju ženske (ne)moći ne može pristupiti iz bimodalne, patrijarhalne matrice ne vodeći računa o konkretnim društvima i iskustvima žena Trećega svijeta. Istovremeno se postfeminizam nalazi na meti kritike s argumentima kako je njegova zainteresiranost samo teorijskog, a ne aktivističkog karaktera te kako su teme različitosti i identiteta opozicija konkretnoj stvarnosti i potrebama, interesantne samo akademskim feminističkim krugovima. Otvaraju se, međutim i nove teme; postfeminizam se počinje baviti i opresijom žena nad ženama. Žene koje upravljaju, tvrde neke postfeministice, uživaju u moći čime mijenjaju svoj suštinski identitet i postaju

sudionice u muškoj hegemoniji, čime su upozorile na ambivalentnost ženskog položaja u suvremenim društvima.

U utjecaju na rodne teorije moći, zaključili smo, sasvim sigurno se može izdvojiti Foucaultova teorija i njegova teza kako je moć u društvu kapilarne prirode te kako postoje različite vrste otpora u njezinom strategijskom polju. Taj, po mnogo čemu, eksploatirani pristup društvenoj moći žena našao je sljedbenice u najmanje dva smjera ili strategije – kako je to ovdje, u analitičke svrhe, nazvano.

U prvu smo strategiju ubrojili Butler koja, za razliku od identitetski orijentiranih koncepcija koje su organizirane oko neke zajedničke strukture, zagovara "koaliciju politika", vodeći računa o različitim klasama, kulturama i seksualnostima. Iako je taj prijedlog za koalicijom kritiziran kao prilično labav zbog ogromnih različitosti i nemogućnosti stvaranja zajedničkog identiteta pa se jednim zajedničkim resursom proglašavao "otpor sam po sebi", Butlerina je najveća zasluga (što su prepoznale i *queer* teorije) teza o rodu kao fluidnoj kategoriji čije se značenje, ovisno o kontekstu i vremenu, može mijenjati. Moć na taj način gledana, ne uključuje samo subordinaciju nego i proces postajanja subjektom. Slijedom te ideje društvene norme nisu internalizirane na mehanički i potpuno prediktivan način. Njezin je pristup kritiziran u smislu sadržaja koji se ne odnosi na "potlačene žene" već se time daje podrška "amoralnoj anarhističkoj politici" odnosno da su promjene za koje se zalaže dio promjena svojstvenih prirodi kapitalističkog društva.

Interes za nove definicije roda pred feminističku je teoriju postavio nove izazove. Moć je u društvu, kaže Scott, organizirana oko tri osi: roda, klase i rase, a ključni pojmovi analize trebaju biti subjekt, rod i politika. Scott inaugurira novu feminističku epistemologiju koja se zasniva na zajedničkom proučavanju prošlosti žena i muškaraca jer ukoliko bi se isključivo proučavala ženska povijest to bi samo potaknulo njihovu marginalnost. Dok se, dakle, Butler bavi mogućnošću "igranja rodom", a Scott feminističkom epistemologijom, obje raščlanjuju rod ne kao amorfan nego kao temeljni, dinamički društveni koncept.

Druga se strategija koristi Foucaultovim "neodlučnim" odnosom prema državi i zahtijeva vrijednosno određenje prema liberalnom okviru. Ona komunicira u terminima političke teorije i preispituje političke norme. Ona je potaknula raspravu o prirodi zahtjeva za oslobođenje, politici identiteta i politici otpora. Jedan od rezultata te rasprave ukazuje na činjenicu da juridičko-diskurzivni modeli moći koji moć smatraju primarno represivnom više ne objašnjavaju način njezina funkcioniranja u suvremenim društvima. Moć je djelovanje, a ne posjedovanje, pa se tom analogijom niti feminizam neće razvijati bude li koristio monolitnu ideju kako muškarci samo dominiraju i iskorištavaju. Nemogućim se proglašava uspostavljanje "zajedničke teorije" temeljene na "istom ženskom iskustvu" ili postojanju "ženske kaste" – čime se u osnovi odbacuje pristup Simone de Beauvoir.

Feminizam se nadalje analizira kao ideološka forma. Subfeminizmi odbacuju zajednički (bijeli) identitet (govor u ime svih žena) a postkolonijalne teoretičarke počinju upotrebljavati pojam "žene Trećega svijeta". Sugeriraju ideju prema kojoj više ne postoji esencijalni, crni, etnički ni manjinski identitet žena jer su kulturne granice

popustljive. Iako te "zadatosti" funkcioniraju u teorijskoj sferi, u sferi politike neke feministice zahtijevaju vraćanje "strateškom esencijalizmu" jer rodne norme, strategije i hijerarhije determiniraju razloge zbog kojih su žene siromašne, pogotovo u zemljama koje prolaze kroz ekonomsku tranziciju.

Nadalje, (opet na tragu Foucaultovih ideja) istražuju se nove forme patrijarhalnosti: moć i seksualnost u medijima odnosno seksualnost kao važan aspekt političke borbe. Polazi se od, u osnovi marksističke teze, kako se seksualnost našla na tržištu kao poželjna roba te kako je ona u korijenu seduktivnog karaktera kapitalizma. Također, razvija se interes za prakse discipliniranja tijela (dijetni režimi, plastična kirurgija, vježbanje, norme njegovanja i ljepote). I na ovom pitanju dolazi do divergencije mišljenja: feministice drugoga vala u tim praksama vide potvrdu neopatrijarhalnih praksa a neke postfeministice, mogućnost oslobađanja i izražavanje kreativnosti (i otpora) u kreiranju tjelesnih identiteta. Smatra se da se ulaskom žena u područje javne moći patrijarhalne prakse sele u kulturu pa se discipliniranje odvija putem medija čijem su utjecaju podređene sve žene bez obzira na rasu, klasu i dob. Ženska radna snaga prema neopatrijarhalnim vrijednostima ne treba više biti samo dio korpusa zaposlenih – kapitalizam ionako računa na nju – nego čini značajan dio potrošača koji kupuje pod pritiskom nužnosti proširenih norma "ženske kultiviranosti". Žene tako upadaju u žrvanj visoke razine potrošnje a samonadzor postaje jedan od oblika pokornosti. Oponentice ovakvom viđenju suvremene pozicije žena tvrde kako mogućnost otpora uvijek postoji te kako moć nije sveobuhvatna. Igranje tjelesnim identitetom, groteskiziranje, upotreba tehnika humora, neki su od ponuđenih izlaza jer ako veće znanje i svijest o patrijarhalnim praksama ne vodi redukciji patrijarhalnog "nadzora" onda se miniranje patrijarhalizma i ismijavanje patrijarhalnog nadzora događa na nivou svjesnih, netipičnih intervencija u tijelo.

Značajno je što se krajem osamdesetih godina interes feminističke teorije usmjerava prema proučavanju temelja građanskog društva kako bi se pokazalo kako je i koncept građanstva rodno određen. U srž interesa dolazi odnos feminizma i liberalizma, odnosno pitanje mogu li žene u okviru građanskoga društva ostvariti svoja puna prava i ravnopravnost. Ravnodušnost društva prema postojanju patrijarhalne moći stavlja u sumnju nepristranost političke sfere i njezinu navodnu "univerzalnost". Traži se ravnopravnost žena, spolno/rodno drugačijih bića što bi trebalo imati za posljedicu promjenu demokratske teorije i prakse. Spolno/rodne razlike smještaju se u razmatranja temeljne strukture modernih društava.

Iako između liberalizma i feminizma postoji "blizak" odnos jer se oba zasnivaju na emancipaciji pojedinaca kao slobodnih i ravnopravnih bića, pokazalo se da feminizam ne stoji u potpunosti iza liberalnog projekta, naime, prema nekim autoricama, nema dovoljno elemenata za "političku poslušnost". Zaključili smo da su se feministice, s obzirom na prihvaćanje ili odbacivanje poretka, podijelile prema tome zagovaraju li liberalni projekt ili traže radikalnija rješenja za ostvarenje cilja socijalne pravednosti. Središte interesa nije stoga više ženska priroda nego odvojenost javne i privatne sfere pa se smatra kako se liberalna načela ne mogu univerzalizirati ukoliko se ne razore patrijarhalne strukture u privatnom području. Ključna postaje politička socijalizacija žena koja bi trebala oformiti žene kao politička bića a ne kao bića koja

rađaju. Tako Nussbaum traži promjenu liberalne koncepcije u smjeru njezinih istinskih ideja: dostojanstva i vrijednosti. Osnovni pojmovi na kojima leži njezina ideja su: "moći za razvoj" i "moć izbora i planiranja života". Liberalni se feminizam ne slaže s marksizmom jer komunitaristički okviri u kojima prevladavaju muški glasovi ne mogu ostvariti u potpunosti ženska prava. Javlja se ideja kako se feministički pokret treba zalagati za dobrobit svih Drukih, odnosno da se žene trebaju voditi načelom onoga "što je za njih dobro". Ovaj široki princip zasniva se na potrebi realizacije mogućnosti. Plan razvoja "centralnih ljudskih funkcionalnih sposobnosti", koji predlaže Nussbaum, uključuje odnos prema sebi, drugima i prirodi, sjedinjujući političko s emocionalnim područjem. Država pri tome samo osigurava liberalni okvir koji sve to omogućuje. Zagovarane "politika mogućeg" bilo je ujedno otpor prema "kabinet-skom feminizmu", koji ne pokazuje sluh za obespravljene žene.

Jedna od najznačajnijih feminističkih filozofkinja, Iris Marion Young, baveći se problemom "raspodjelne paradigme", također je propitivala korijene moći u suvremenim društvima pa je moć smjestila unutar šireg okvira neravnopravnosti koji ne uključuje samo žene. Ona smatra da moć nema karakteristike "nulte sume" nego je interaktivna. Ona nije predmet raspodjele jer kao i dominacija ima strukturni temelj. Ugnjetavanje se nalazi strukturno ugrađeno u glavne gospodarske, političke i kulturne institucije pa seksizam nije izdvojena diskriminirajuća praksa, nego ima jednaku težinu kao i rasizam, diskriminacija starijih osoba ili homofobija. Otuda identifikacija žena prije postoji s onima koji dijele sličan društveni položaj, povijest, kulturne prakse i način života, nego sa "ženama". Young naglašava važnost djelovanja društvenih pokreta jer samo oni mogu mijenjati strukturnu moć.

U poglavlju o konkretnim oblicima feminističkog djelovanja pokazali smo značenje kulturnog trijumfa odnosno institucionalizaciju ženskih znanja i osnivanje ženskih/rodni studija te iz toga proizašlo razvijanje izrazito bogate izdavačke produkcije. Oni se uz transdržavni aktivizam i transnacionalno civilno društvo smatraju jednim od nosećih stupova širenja feminističkih ideja. Transcivilne organizacije okupljene na brojnim svjetskim konferencijama, od kojih su one UN-ove s najvećom važnošću otvorile su niz pitanja odnosa globalnog ekonomskog strukturiranja i roda. Smatra se da je globalna mobilizacija žena potpomognuta dostignućima informatičke tehnologije i izdavaštvom pokrenula razmatranje mnogih svjetskih problema i izazova: od problema nedovoljnih resursa hrane i vode do postignuća svjetskoga mira. Također, kao rezultat se pojavio partikularni državni aktivizam koji je kroz implementaciju rodnog zakonodavstva na svojevrsan način rezultat ali i odgovor na procese globalizacije. Međusobna je umreženost feministica iz cijeloga svijeta pokazala raznorodnost pogleda na mnoga pitanja, u prvom redu reproduktivnih, jer je žensko tijelo u primarnom fokusu interesa države.

Istovremeno "na feminizmu" počinje raditi velik broj "kulturnih posrednica" ili ekspertica, koje su zauzele ključna i utjecajna mjesta u važnim političkim sferama. Je li se time dopustilo da "politiku razlike" oblikuju instrumenti vlasti – ostaje otvoreno pitanje. Neke su feministice vrlo kritične glede postignuća "državnih feminizama" pa se oni često kvalificiraju kao "socijalni inženjering" koji smještanjem rodne perspektive u politički *mainstream* samo nominalno pokazuju interes za ravnopravnošću. Isto-

vremeno ovdje su se otvorila mnoga pitanja od toga jesu li feministice dobitnice ili gubitnice u procesima globalizacije; koliko je institucionalizacija donijela feminizmu klijentelističku perspektivu i koliko institucije civilnog društva odrađuju posao države a koliko djeluju u području otpora; u kojem su odnosu novoosnovane (državne i naddržavne) institucije pridonijele neoliberalnoj agendi; kojim smjerom ide razvoj feminizma i je li njegova oštrica otupila.

U kontekstu rečenoga, nije čudno što danas postoje različiti subfeminizmi koji ukazuju na činjenicu da je feminizam opterećen društvenim nasljeđem, strukturom i ideologijama; liberalni, radikalni, socijalistički/marksistički, anarhofeminizam, crni feminizmi, feministička teologija, lezbijski feminizam, eko-feminizam, itd. U novije vrijeme pojavljuju se čak subfeminizmi koji se u potpunosti vežu za države u kojima su nastali npr. kineski feminizam.

Nadalje, pokazali smo da bogatstvo, dohodak i druga materijalna sredstva nisu jednako raspodijeljeni, kao što ni svi nemaju istu moć, prava i mogućnosti djelovanja. Imati ekonomsku moć i dobro zarađivati ne znači imati moć donošenja odluka. Prema tome, podjela rada na zanimanja i njima pripisani poslovi nalaze se u srži problema što je činilo središte sljedeće promatrane cjeline. Vidjelo se kako niz autora/ica preko analize podjele rada daje kritiku patrijarhalnih praksi (Young, Oakley, Connell, Bourdieu). Bilo da se objašnjava koncepcijom hegemonijske muškosti, rodnim normama, "negativnim simboličkom koeficijentom", iz marksističkog ili liberalnog ugla rad koji žene obavljaju manje se cijeni a njihov je položaj često obilježen ekonomskom ovisnošću o muškarcima.

Koje god objašnjenje ili kombinacija objašnjenja bila prihvaćena, rezultati različitih analiza pokazuju kako rodna segregacija zanimanja slabi iako je i nadalje povezana s rasnim i migrantskim obilježjima. Danas, žene ulaze u mnoga tradicionalno muška zanimanja iako je obrnut proces manje prisutan. Pokazali smo da zapošljavanje žena ne vodi automatski većoj društvenoj moći. Žene i dalje rade u sektorima s manjim plaćama, također, ograničen im je pristup socijalnoj zaštiti i upravljačkim pozicijama. Na globalnom nivou one se nalaze među najsiromašnijim i najneprivilegiranijim stanovnicima svijeta, iako bi im možda u budućnosti globalni trendovi trebali pogodovati, zajedno s ostalim faktorima, tolerantnijem tipu rodne ideologije ispravljanjem negativnog odnosa prema ženskoj radnoj snazi.

U poglavlju o utjecaju rodnih stereotipa pokazali smo kako se oni prenose u specifično radno okruženje. Jedna od najvažnijih prepreka napredovanju žena prema upravljačkim položajima povezana je upravo s tim problemom. Medijski su stereotipi u tome pogledu vrlo značajni i prenose se na ostala područja života, prikazujući često ženske karakteristike kao majčinske, brižne, popustljive i neodlučne – potpuno oprečne korporacijskim vrijednostima.

Različite analize brojnosti žena na upravljačkim položajima u ekonomiji i politici ukazuju na asimetriju u korist muškaraca – čime se nije reklo ništa novoga, naime, na tu činjenicu ukazuju mnoga istraživanja. Ono na što smo pokušali skrenuti pažnju jeste nejednaka raspodjela ženskih, upravljačkih resursa na globalnom nivou pri

čemu se zemlje sjeverne Europe, ali i neke postsocijalističke zemlje, bitno razlikuju od ostalih.

Napravili smo i analizu hrvatskih upravljačkih potencijala u ekonomiji i politici i naglasili neke specifičnosti – od utjecaja socijalističke ideologije do procesa retraditionalizacije u postsocijalizmu ali i pozitivnih promjena u zadnjem desetljeću. Promjene su male, ali se ipak događaju. U svakom slučaju one su smjer za neka buduća istraživanja.

2.

Na primjeru kulturnog sektora, čije menadžerice čine uži dio interesa ovoga istraživanja, ukazali smo na njegovu spolno/rodnu klasifikaciju. Statistička analiza broja zaposlenih u kulturnom sektoru RH pokazala je veći udio žena (54%) nego muškaraca.

Zapošljavanje u kulturi karakterizira niz osobitosti, što se ogleda kroz činjenicu da je radna snaga visokoobrazovana (45%) u većoj mjeri nego što je slučaj u ukupnom kontingentu zaposlenih (21,4%). Podaci također pokazuju kako zapošljavanje u kulturi ne karakterizira visok nivo sigurnosti, što je pokazalo i ovo istraživanje a često su prisutne različite varijante radnih angažmana (prvenstveno honorarni rad).

U analizi distribucije radnih mjesta po spolu utvrđene su podsektorske specifičnosti. Primjeri "ženske asimetričnosti" nalaze se u djelatnostima knjižnica, pučkih učilišta i domova kulture, muzeja i muzejskih zbirki te arhiva, u kojima je zaposleno preko 50% žena. Primjeri "muške asimetričnosti" nađeni su u komercijalnijim područjima u kojima su žene zaposlene s manje od 50%; to su zanimanja koja uključuju profesionalce u kazalištima, zaposlene na radiju i televiziji, zajedničko osoblje radija i televizije, u kinooperaterima i u orkestrima. Iz podataka je vidljivo da dok je knjižnična djelatnost skoro u potpunosti feminizirana, neki podsektori kulture odolijevaju višoj zastupljenosti žena najvjerojatnije uslijed tradicionalne podjele zanimanja i višoj ekonomskoj moći.

Analiza statističkih podataka o zapošljavanju u nakladničkoj djelatnosti ukazuju također na "žensku asimetričnost". Naime ukupno je u toj djelatnosti zaposleno 52,8% žena dok ih u djelatnosti izdavanja knjiga radi preko 60,9%. Iako nepotpuni, podaci Zajednice nakladnika i knjižara i analiza upravljačkih položaja provedena na Međunarodnom sajmu knjiga i učila – Interliber 2007. – pokazuju podreprezentiranost žena u vlasničkoj strukturi nakladništva (od 24,4% do 21,4%).

Analiza distribucije ravnateljskih mjesta u institucijama kojima je osnivač Ministarstvo kulture RH pokazuje, također, upravljačku podreprezentiranost – na 32,3% upravljačka mjesta u 2007. godini bile su zaposlene žene.

U institucijama na lokalnom nivou, čemu je primjer Grad Zagreb, situacija je slična. U ukupnom broju upravljačkih mjesta žene su 2007. bile zastupljene sa 33,3%. Među članovima/icama upravnih vijeća bilo ih je 37,7% dok ukupni podaci (zbroy ravnateljskih mjesta i članova/ica upravnih vijeća) pokazuju da su žene u upravljačkim strukturama Grada Zagreba zastupljene s 36,7%.

Javnim sektorom kulture odnosno nacionalnim kulturnim institucijama upravlja država i njezina politička elita koja se ponaša prema "svim standardima" odlučivanja u ostalim sektorima (politici i ekonomiji). U osnovi se njezine orijentacije nalaze vrijednosti povjerenja u muške upravljačke potencijale. Treba imati na umu da je visoka politika uvijek prisutna u kulturnoj (Katunarić, 2007) te da su visoki položaji u kulturi "političke funkcije", pa se tako iz korpusa potencijalnih stručnih kandidatkinja izbor sužava na one koje zadovoljavaju i određene političke kriterije. Ipak, vjerojatno visoka prisutnost obrazovanih žena u javnom kulturnom sektoru onemogućuje ignoriranje njihova upravljačkog potencijala pogotovo na lokalnom nivou na kojem postoji manja konkurencija i relativno niža zainteresiranost kulturno-političko-interesnih skupina.

Istraživanje socioloških obilježja upravljačkih položaja tema je empirijskog dijela ove knjige, gdje smo nastojali pokazati što u stvarnosti znači istraživati fenomen ženske moći i to na primjeru upravljačica zaposlenih u kulturnom sektoru (N=45). Rezultate smo klasificirali prema postavljenim pretpostavkama.

a) Potvrđena je pretpostavka prema kojoj kod ispitanica postoji svijest o važnosti spola/roda u obavljanju upravljačkih poslova. Velika većina ispitanica ističe razlike i osjećaj neravnopravnosti, dok jedan manji dio njih tvrdi kako postoje spolno/rodne razlike ali takve koje idu u korist žena. Spolno/rodne razlike u profesionalnom se kontekstu objašnjavaju funkcioniranjem patrijarhalnih struktura (moćne pozicije u društvu su rezervirane samo za muškarce), sklopom ukupnih vrijednosti koje prednost u poslovima upravljanja daju muškarcima ali i strahom, oklijevanjem i nesigurnošću žena (odnosno njihovom slabom unutarnjom moći) te hrabrošću i smjelošću muškaraca da preuzmu odgovornije poslove. To potvrđuje pretpostavke Rhode (2003) i ostalih autorica koje su o sličnim problemima izvjestile istražujući ovo područje. Jedan dio ispitanica govori o postojanju muških neformalnih veza koje kontroliraju skupe projekte u kulturi. Također, dio prepreka vidi se u obiteljskim obvezama žena. Žene se, tvrde neke ispitanice, samozavaravaju kada misle da "mogu postići sve što žele", one često ne prepoznaju prepreke i nisu dovoljno osviještene.

Manji dio ispitanica smatra kako žene imaju određene komparativne prednosti pred muškarcima, što objašnjavaju biološkim predispozicijama (komunikativnošću), mogućnošću rada na više područja, drukčijom kulturom ophođenja i strpljenjem te općenito drukčijim principima rada u odnosu na muškarce.

Trećina ispitanica misli kako su profesionalne mogućnosti žena i muškaraca ravnopravne, a objašnjenja nalaze unutar odgoja i socijalizacije (posebno odrastanja u socijalističkom sustavu), nedostatka iskustva s neravnopravnošću zbog rada u sektoru koji je "feminiziran", sposobnosti rukovođenja za koje tvrde kako nemaju nikakve veze sa spolom/rodom, odnosno prirode posla pri čijem obavljanju ukazuju na istovrsne poteškoće koje imaju i muškarci. Zanimljivo je mišljenje koje kulturni sektor izdvaja od ostalih te ga klasificira kao područje društvenog života "izvan stvarne moći", čime se aludira na njegovu dislociranost s obzirom na političku i financijsku moć, iz čega se tumači mogućnost relativno visokog udjela žena na upravljačkim pozicijama.

b) Potvrđena je pretpostavka da žene na upravljačkim položajima u kulturi ostvaruju netipične karijere s obzirom da je dolazak na upravljački položaj, kako teorija kaže, povezan s raznolikim preprekama. Istraživanje karijera određeno radnim trajektorijama pokazalo je postojanje jednosmjernih, mobilnih/zmjolikih i paralelnih karijernih putanja.

U javnom sektoru, ključni je događaj u preuzimanju upravljačkog posla određen primanjem ponude za mandatni položaj, spojem sretnih okolnosti te intrinzičnom motivacijom. U privatnom sektoru, događaj ili odluka značajni za početak upravljačke karijere nalaze se u sklonosti novim idejama i promjenama, obiteljskom ili partnerskom poduzetništvu, osobnim razlozima, spoju sretnih okolnosti i ponudi za zapošljavanje. U civilnom sektoru, značajnim se pokazuju entuzijazam i sklonost novim idejama. Sve su "istaknute osobe u kulturi" u uzorku imale paralelne karijere.

Pokazali smo kako, ipak, mali broj ispitanica razmišlja o svom poslu kao o karijeri. Također, postoji malo strukovnih nagrada u kulturi kojima bi se eventualno mogla potaknuti kompeticija. Uspješnost se često mjeri ostajanjem u mandatnom zanimanju u javnom sektoru ili tržišnom uspjehom ukoliko je u pitanju privatni sektor.

Profesionalne kompetencije ispitanice najčešće izvode iz obrazovanja (znanja), timskoga rada, talenta, pristupa poslu ili kombinacije raznih elemenata. Poduzetnice su sklone visoko vrednovati iskustvo. Neke od ispitanica, zaposlene u javnom sektoru, smatraju kako su za njihov posao nužne, osim profesionalnih i političke kompetencije.

Privlačnost posla se za većinu ispitanica nalazi u "unutarnjem zadovoljstvu". Elementi privlačnosti nalaze se u dinamičnosti posla i kreiranju novih vrijednosti i znanja. Neizvjesnost i nedostatak stabilnijeg izvora financiranja djelatnosti umanjuje privlačnost posla ispitanicama iz civilnog sektora.

Ukupno gledano, polovica uzorka smatra kako je kulturni sektor mjesto nesigurnih poslova. Naznačene su okolnosti koje pridonose nesigurnosti rada u civilnom, privatnom i javnom sektoru. Razvidne su različite interpretacije; ravnateljice zaposlene u javnom sektoru najčešće spominju nesigurnost rada u mandatnom zanimanju, dok neke tome pridodaju i političku nesigurnost. Nesigurnost rada u privatnom sektoru prvenstveno se temelji na tržišnoj neizvjesnosti dok nesigurnost rada u civilnom sektoru proizlazi iz već spomenute nestabilnosti financiranja.

Na ovu temu vežu se i pitanje o planovima u petogodišnjoj perspektivi pri čemu više od polovice ispitanica nemaju sigurne planove niti znaju što će se s njima dogoditi u perspektivi.

Fleksibilno radno vrijeme, izgleda, omogućuje bolje usklađivanje obiteljskih i radnih obveza, a najčešće ga prakticiraju poduzetnice. Ono se pokazalo kao čest motiv za pokretanje samostalne djelatnosti.

U okviru teme o karijernoj putanji razmatrala se i ambicioznost ispitanica. Prikazani diskursi o ambicioznosti vrlo su kontroverzni. Ambicioznost je često nazivana različitim eufemizmima iako su mnoge ispitanice u kulturnoj hijerarhiji zauzimale visoko mjesto – za koje se ambicioznost gotovo podrazumijeva. Što se rodnog aspekta tiče, neke ispitanice razlikuju žensku (neodređenu) i mušku (konkretnu, usmjerenu)

ambiciju. Ženska ambicioznost ne podrazumijeva samo uspjeh u poslu, nego i uspješan obiteljski život. Neke ispitanice ambicioznost često povezuju s muškim vrijednosnim sustavom, odgovornošću i slobodom. Neambicioznost se najčešće opravdava prirodom posla, stjecajem okolnosti, sektorom u kojem se ne mogu ostvariti najviše društvene ambicije ili objašnjenjem kako se područje ambicije nalazi prvenstveno u obiteljskom životu. Neambicioznost se također opravdava nezainteresiranošću za proširenjem posla ili snažnijim prodorom na tržište.

Iako na najvišim položajima, većina ispitanica smatra da mogu dalje napredovati, premda to ne podrazumijeva napredovanje u hijerarhiji odlučivanja. Najčešće navode potrebu stjecanja znanja u području kulturnog menadžmenta, iako za neke napredovanje znači čak napuštanje rada u kulturnom sektoru. Pojedine ispitanice smatraju kako napredovanje u stjecanju znanja donosi pristup bolje plaćenim poslovima.

Ispitivanje percepcije društvenog ugleda pokazuje da nešto manje od polovice ispitanih menadžerica smatra da obavljaju ugledno zanimanje. Skoro trećina ispitanica misle da njihovo zanimanje nema ugled a isto toliko njih ne može procijeniti uglednost zanimanja kojim se bave. U komparaciji sa zanimanjima iz drugih sektora (znanost, politika), procjenjuje se kako zanimanja u kulturi imaju niži društveni ugled. Ona se često rangiraju prema ugledu kulturne institucije. Smatra se kako je u procjeni ugleda bitna medijska popularnost ili eksponiranost ali se napominje da ona može biti i nositelj lažnog ugleda. Nakladnice izdvajaju pojavu "kiosk izdavaštva" kao bitan faktor koji doprinosi smanjenju ugleda nakladništva u cjelini. Zanimanja u kulturi, neke ispitanice smatraju, imaju ugled isključivo u uskim, stručnim krugovima zainteresiranima kulturne sadržaje.

Jedan od diskursa vezanih uz procjenu ugleda pokazuje kako pojedine ispitanice ipak misle da ugled zanimanja postoji te da se temelji na obrazovanju, bavljenju knjigom i kulturom u najširem smislu riječi ali da je s obzirom na potplaćenost sektora kao i odnosa društva prema znanju, dvojbeno o tome govoriti. Degradacija ugleda rada u kulturi za neke je povezana s promjenama u političkom vrhu što se odrazilo i na izdavačima nenaklonjenoj kulturnoj politici. Srozavanju ugleda doprinose i mediji, koji su zainteresirani za "kulturu skandala" i ruše dignitet kulturnjaka. Sumnjičavost službene kulturne politike ogleda se i u odnosu prema civilnom sektoru. Tek nekoćina ispitanica procjenjuje kako je ugled povezan sa spolom/rodom te smatraju da ugled zanimanja pada ukoliko je u njemu zaposlen veći broj žena.

Opravdanje diskursa prema kojem ugled ipak nedvojbeno postoji ispitanice objašnjavaju obnašanjem javnog zanimanja. Ugled zanimanja temelji se i na odgovornosti za programe koje javnost valorizira. Također, uglednost se povezuje sa znanjem jer je za kvalitetno obavljanje posla potrebno mnogo učenja i iskustva.

c) Potvrđena je pretpostavka da upravljačka moć ima različita sektorska unutarnje-organizacijska i vanjska ograničenja. Usprkos, kod većine ispitanica prisutnoj skepsi u ravnopravne mogućnosti profesionalnog razvoja, spolno/rodni faktor se ne ističe kao značajan u opisu provođenja upravljačke moći.

Opisani dijagrami utjecaja u privatnom i javnom sektoru ukazuju na složen splet okolnosti koje utječu na upravljačke strategije. Menadžerice privatnih tvrtki u dono-

šenju su odluka više orijentirane na tržište, kritiku, javne promocije i festivale, odnosno medije, dok menadžerice javnih institucija nemaju na taj način izraženu tržišnu orijentaciju zbog djelomičnih ili potpunih državnih i/ili lokalnih potpora.

Upravljačice zaposlene u javnom sektoru izvaninstitucionalno su često ograničene u mogućnosti autonomnog donošenja odluka, a unutarinstitucionalno u mogućnosti izbora suradnika. Ispitanice upućuju na hijerarhizaciju ustanova prema programskim sredstvima i mogućnosti ostvarenja kapitalnih projekata. Sustav odlučivanja u javnom sektoru često ima birokratske karakteristike pa ravnateljice nemaju mogućnost ostvarenja vlastitog koncepta razvoja, odnosno njihova moć nailazi na različite vanjske restrikcije čije je preciznije imenovanje u razgovorima često diplomatski zaobiđeno. Kod nekih postoji nesigurnost u sustav u kojem ne postoje jasni kriteriji dodjele sredstava iako ima i suprotnih mišljenja o ovome. Timski način odlučivanja vjerojatno je češći u ustanovama u kojima postoji dobro utvrđena podjela kompetencija. Ravnateljice nisu bile sklone imenovati prepreke u poslu ali se ističu problemi nepredvidivosti kulturne produkcije kao takve, što pridonosi nesigurnosti upravljanja. Ravnateljice su češće navodile konflikte sa zaposlenicima pogotovo u kazališnoj djelatnosti, jer odnos zaposlenika prema kazalištu nije u potpunosti profesionaliziran.

Veću samostalnost u odlučivanju (mogućnosti donošenja odluka i autonomiji) iskazuju vlasnice odnosno suvlasnice tvrtki. Njihovo djelovanje u kulturnom polju također može uključivati oslanjanje na u manjoj ili većoj mjeri neke vrste političke podrške. Da bi ojačale ekonomsku moć tvrtke, pojedine nakladnice misle kako bi se trebala promijeniti kulturna politika koja bi išla ususret malim izdavačima.

Odluke se unutar malih tvrtki često donose demokratski u dogovoru sa suvlasnicima ili partnerima. Ispitanice u njima imaju najčešće prijateljske odnose sa suradnicima.

Najveći broj prepreka velika većina poduzetnica nalazi u području kulturne politike dakle ovaj, značajni vanjski faktor percipiraju ograničavajućim za svoju moć. Problemima se, osim toga, vide u društvenoj atmosferi nesklonoj znanju pa prema tome i knjigama a ističe se i nedostatak distribucijske i neovisne knjižarske mreže. Također se upozorava na problem nezaštićenih autorskih prava. Općenito se ističe problem plaćenosti poslova koji se obavljaju u kulturi (autorski, prevoditeljski i suradnički poslovi). Osobito je upozoreno na nelojalnu konkurenciju vezanu uz obavljanje poslova koji nisu dostupni svim izdavačima. Urednice ističu probleme s birokracijom u svim fazama izdavačke djelatnosti, pogotovo u velikim nakladničkim kućama, ideološke prepreke u procesu izdavanja knjiga te sukobe na raznim razinama odlučivanja.

Općenito se kulturna politika ocjenjuje stihijskom jer nedostaje kontinuitet praćenja izvođenja programa. Ispitanice (vlasnice tvrtki i predsjednice udruga) smatraju kako se njihova znanja i spoznaje nedovoljno koriste u kreiranju kulturne politike, čime se naznačuje slaba komunikacija s kulturno-političkom elitom. To se posebno ogleda u nakladničkoj politici, u kojoj sustav potpore knjizi nije osmišljen s obzirom na izdavanje skupih i vrijednih knjiga renomiranih izdavača te s obzirom na nedostatak rafiniranijih kriterija. Jedan od nađenih diskursa temelji se na mišljenju kako je ipak "kiosk izdavaštvo" legitimni oblik konkurencije iako postoji i onaj temeljem na stavu

kako je ono iz temelja srozalo izdavačku djelatnost. Opći je dojam da se očekuje pomoć od države jer se kupovna moć potrošača ocjenjuje niskom.

Što se rješavanja konflikata tiče utvrđeno je da se u malim privatnim tvrtkama oni vjerojatno rješavaju na brz i efikasan način. Konflikte u poslu najčešće navode direktorice i urednice (zaposlene kod poslodavaca) sukobljavajući se oko raznih pitanja jer u komparaciji s vlasnicama tvrtki i ravnateljicama imaju manju moć djelovanja. Njihova je domena najčešće ograničena odlukama vlasnika koje su često vođene financijskom a u slučaju velikih izdavačkih kuća i birokratskom logikom.

Predsjednice udruga najčešće timski odlučuju o politici udruge i tu nisu registrirani posebni problemi. Od prepreka u funkcioniranju ističu se problemi s kompliciranom državnom administracijom, svjedoči se o klimi nesuradnje s državnim institucijama i još uvijek prisutnim nepovjerenjem prema civilnom sektoru iako se, kako kažu, u tom smjeru naziru neke promjene. Kritika je kulturnoj politici upućena s aspekta nedostatka kontinuiteta u praćenju rada udruga te rigidnosti i nelogičnosti prilikom kriterijskog financiranja pojedinih kulturnih programa. Jedan od prisutnih diskursa temelji se na stavu kako postoje sukobi političke konotacije koji se odražavaju na mogućnost dobivanja državnih potpora za pojedine programe.

d) Potvrđena je pretpostavka da su u području obiteljskog života zadržana obilježja patrijarhalizma koji se prvenstveno ogleda u kućnom radu odnosno raspodjeli kućanskih poslova koje, unatoč zahtjevnim radnim obavezama, u većoj mjeri, obavljaju ili organiziraju ispitanice. Pokušaji mijenjanja tih praksi najčešće se nisu pokazali naročito uspješnim. Jedan od nađenih diskursa upućuje na uspješno balansiranje obiteljskog i poslovnog života zbog korištenja plaćene pomoći u kući a i višeg materijalnog statusa ispitanica. Osnovni je dojam da se prema partnerima osjeća nepovjerenje ili se omalovažava značaj njihova sudjelovanja u raspodjeli i obavljanju takvih poslova.

S roditeljskim obvezama nije tako, iako jedan dio ispitanica nastoji osloboditi partnere i tih dužnosti smatrajući da im na taj način "pomažu u karijeri". Steže se dojam da u privatnom području ne postoje odnosi potpune subordinacije već se prije radi o selekciji patrijarhalnih praksi koje ispitanice održavaju ili odbacuju u skladu sa stavovima o tradiciji rodne raspodjele uloga u obitelji.

S temom "zanemarivanje sebe i/ili drugih" pokušala se istražiti svijest o vlastitoj preopterećenosti radnim obvezama. Pokazalo se da se to pitanje različito interpretiralo. Neke su ispitanice pod tim konceptom podrazumijevale brigu o tijelu i ljepoti dok su neke podrazumijevale intelektualno zapostavljanje, zapostavljanje hobija te najzanimljivije – odgađanje rađanja. Jedan od zanimljivih diskursa također temelji se na pokajanju zbog zanemarivanja djece tijekom razvoja karijere.

e) Pretpostavka da će evaluacija feminističkih inicijativa, s obzirom na visoko obrazovanje, biti pozitivna nije se u cjelini potvrdila. Naime, to je bio samo jedan od prepoznatih diskursa. Istovremeno je pronađen izrazito živopisan antifeministički diskurs koji je u uzorku brojčano prevladavao ali i vrlo zanimljiv, feministički neutralan, koji bi se možda mogao objasniti stavom "nisam feministica, ali... (podržavam feminizam)".

Raspon, u osnovi antifeminističkih ideja, kretao se od kritičnosti prema medijskom samopromoviranju, "uvoznom" i pomodnom karakteru feminističkih ideja, površno-sti feminističkog pristupa, političkom prostituiranju, sklonosti agresivnosti, militantnosti pa do ekstremne ocjene kako je feminizam svojevrsni fašizam.

Diskurs zagovaranja feminističkih inicijativa opravdan je nedostatnim radom institucija koje bi trebale provoditi rodnu ravnopravnost te nedostatne zaštite žena od nasilja. Tu su se spominjale ideje koje zagovaraju ukupno oslobođenje žena od dominacije muškaraca do potrebe postojanja usvajanja feminističkih ideja posebno u području odgoja i obrazovanja.

Ostale su ispitanice pokazale svojevrsnu (ne)zainteresiranost za feminističke inicijative. Sva tri prisutna diskursa zapravo upozoravaju na ambivalentan odnos prema feminističkim inicijativama – postoji nesigurnost u to treba li se, na koji način i u kojem smjeru odrediti prema tim idejama.

Pokazali smo također da je karakteristika obitelji odrastanja ispitanica snažna orijentacija prema obrazovnim postignućima, čemu vjerojatno pridonose visokoobrazovanost oca, a u ovom uzorku i visoka zastupljenost visokoobrazovanih majki. Jedan dio objašnjenja za takvu vrijednosnu orijentaciju vjerojatno se nalazi u odrastanju u obiteljima u kojima su prevladavale egalitarne prakse izrazito afirmativne prema stjecanju znanja, međutim, to je izgleda karakteristika i tradicionalnijih obitelji s jače izraženom ulogom oca, čak i nekih koje prema svim pokazateljima mogu s punim pravom nositi naziv "patrijarhalne" bez obzira na to tko je u obitelji bio nositelj uloge "patrijarha".

U nizu navedenih očitovanja o patrijarhalnosti hrvatskog društva mogu se izdvojiti: a) prepoznavanje postojanja patrijarhalnih praksa u profesionalnom kontekstu (čak se navode primjeri seksizma koji ispitanice prepoznaju na verbalnom nivou (zadirivanja i upadice) te pokroviteljskim neverbalnim znakovima); b) svijest o postojanju jakih patrijarhalnih praksi u privatnom području; c) svijest o ukupnoj patrijarhalnosti društva.

Stekao se dojam kako ispitanice osvještavaju svojevrsnu "trajnu skepsu" prema ženskim postignućima u profesiji. Jedan od zanimljivijih stavova koji podupire patrijarhalizam temelji se na saznanju kako žene nisu "dobre same po sebi". Ističu se također nepovoljna iskustva sa ženama koje su pounutrile patrijarhalne prakse i ponašaju se nesolidarno prema drugim ženama. To vjerojatno sugerira kako organizacijske prakse nadjačavaju solidarnost ili eventualne forme ženskog načina upravljanja. Na nekoliko se mjesta upozorava na postojanje kompleksa zavisti i nesestrinstva pa se ostavlja otvorenim pitanje koliko je dolazak žena na upravljačke položaje dobrobit za sve žene. Kako kaže jedna ispitanica, ukoliko saborska zastupnica smatra kako je "vrijedna samo ona žena koja rađa", postavlja se pitanje pozicije s koje o tom pitanju govori kao i pitanje kolektivne dobrobiti od takvog javnog, u osnovi političkog i patrijarhalnog stava.

Neke ispitanice upozoravaju na jačinu patrijarhalnih praksa u obiteljskom životu. Izražen je jaz u vrijednostima starijih i mlađih žena, što osobito dolazi do izražaja u obavljanju kućanskih poslova, ali i u mnogim drugim situacijama (stavovi o udaji,

ponašanje u obitelji i sl.). To je sukladno upozorenju Sylvie Walby (iako dano u kontekstu tržišta rada) kako će se generacijski jaz među ženama sve više očitovati.

Treći diskurs koji se iskristalizirao u razgovorima ide u prilog ukupne ocjene društva. Ispitanice ističu kako su prijelomne godine u retraditionalizaciji ženskog društvenog položaja bile devedesete. Promjene su se dogodile na najmanje dvije razine: s jedne strane javnom hajkom na feministice a s druge javnom privrženosti političke elite tradicionalnim vrijednostima. U komparaciji sadašnjeg i bivšeg socijalističkog razdoblja, neke ispitanice tvrde kako su u bivšem sustavu žene imale veća prava nego danas, ali i u odnosu na zemlje Zapadne Europe. To što žena nema u politici tumači se ponekad drukčije vrijednosno poredanim prioritetima, kao i stavom da ženama angažman u politici nije potreban jer su jednostavno za nju "prepametne". Primjećuje se ambivalentnost u tumačenju mogućnosti za promjenu položaja žena; dok neke ispitanice smatraju kako se obrazovanjem žena ne može ništa znatnije promijeniti dokle god one dopuštaju da ih muškarci uzdržavaju, druge misle kako su tek stjecanjem obrazovnog i ekonomskog kapitala moguće korjenite promjene. Ispitanice primjećuju postojanje novih tipova patrijarhalnosti, na što upozorava i teorija, upirući prst između ostalog i na utjecaj medija. Pojedine ispitanice predbacuju "ženama" što bez obzira na nivo obrazovanja njeguju muške, materijalističke, a ne ženske, solidarne, emotivne i prijateljske vrijednosti – što je u osnovi prilog esencijalističkim argumentima. Takvi i slični odgovori upućuju na naziranje svijesti o svojevrsnoj "kulturni razlike", o čemu je pisala Irigaray, ali se mora primijetiti kako takve izjave daju najčešće osobe koje imaju feminističko obrazovanje, iako se ponekad činilo da sličan diskurs zagovaraju ispitanice koje, upravo obrnuto, sebe doživljavaju pobornicama patrijarhalnog shvaćanja ženskih i muških rodni uloga.

Nepostojanje osobnih iskustava s patrijarhalnim praksama kod pojedinih je ispitanica popraćeno distanciranjem prema onim društvenim slojevima koji te prakse prakticiraju.

Dva modela mogućih interpretacija prednosti i nedostataka razvoja ženskih karijera u kulturnom sektoru koje smo predložili pokazali su sljedeće: *model prednosti* se sastoji od nekoliko elemenata a stvoren je temeljem odabranih interpretativnih cjelina. U prednosne elemente ubrojili smo: pozitivne (obrazovne) socijalizacijske elemente, prednost ostvarenja fleksibilnog radnog vremena, mogućnost ostvarenja paralelnih karijera, esencijalistički argument prema kojem postoje "predispozicije" žena za rad u kulturi te tumačenje kulturnog sustava kao izvjesne zaštićene "društvene niše" od patrijarhalizma šireg društva. U *model prepreka* uvrstili smo također niz elemenata: prepoznavanje rodne neravnopravnosti u ostvarenju poslovnih ambicija; niži ugled kulturnog sektora u društvu; vansektorska ograničenja upravljačke moći, prepoznavanje patrijarhalizma u društvu te nepovoljnu ocjenu društvene atmosfere i kulturne politike. Osim prve prepreke koja sugerira individualni nivo, ostale su prepreke strukturalne prirode.

3.

Zaključno možemo reći da oslanjanje na kulturne potencijale pogotovo privatnog i civilnog sektora znatno bi doprinijelo razvoju kulturnog sektora. Da bi žene uspjele

u prodoru u upravljačke elite potrebne su cjelovite promjene u institucijama. Bez sustavne rodne strategije u raznim društvenim poljima te se promjene ne mogu dogoditi u kraćem roku. Potrebno je naime shvatiti da državni feminizam ne može biti samo maternalistički usmjeren prema pravima majki i obitelji nego treba imati u vidu razne kategorije žena.

Da bi se uvećao udio žena u privatnom sektoru, trebala bi postojati konstantna, a ne samo povremena diskriminativna politika od strane raznih ministarstava, prvenstveno ministarstva gospodarstva, kojima bi se poticale njihove poduzetničke aktivnosti. Također bi se trebala promijeniti kulturna politika prema civilnom sektoru u smislu otvorenosti za financiranje programa, pogotovo onih koji promiču ideje rodne ravnopravnosti kako bi javnost sustavno bila uključena u pokušaje žena da steknu ravnopravnost. Svaka konkretna akcija koja bi mogla olakšati ženama poslovanje vjerojatno bi bila pozitivno prihvaćena, bilo da je riječ o jednostavnom, umrežavanju i vidljivosti ženskih poslovnih subjekata do promoviranja ženskih uzora i ozbiljnog, strukovnog nagrađivanja te popularizacije ženskih postignuća u raznim zanimanjima itd.

Šire gledano, nova koncepcija kulture tražila bi promišljanje razrađene kulturne strategije ali bi se i mediji trebali okrenuti od "kulture skandala" prema ozbiljnijem, kriterijskom praćenju kulture. Bi li sve to pomoglo ženama da dođu na upravljačke položaje, ostaje otvoreno pitanje.

Teorijski gledano postavlja se pitanje što je *specifično žensko* u ovoj, ovako predstavljenoj sociološkoj analizi tj. koliko bi se odgovori muških ispitanika razlikovali od ženskih da je uzorak bio spolno/rodno mješovit i da su se tražile sličnosti i razlike. Pretpostavljamo da bi najveća diferencijacija postojala u percepciji spolno/rodnih prepreka u obavljanju posla i obiteljskom životu, no, na to bi pitanje trebala odgovoriti neka buduća istraživanja.

Također, jedan od rezultata ovoga istraživanja pokazuje da rodne teorije moći zanimaju obespravljene žene (bez obzira gdje se nalazile) a ne one žene koje su relativno dobro inkorporirane u sistem bez obzira nalaze li se na moćnim položajima ili ne. U tome postoji i relativan nesrazmjer između teorije i realiteta koji smo ovdje opisivali. *Ženska kulturna elita čiji, srećom manji dio, jedva da osvještava spolno/rodnu neravnopravnost ipak većinom nema one probleme s kojima se susreće većina osiromašenih žena u hrvatskom društvu sa znatno manje optimističnim životnim šansama.* U svakom slučaju potrebno je poduzeti daljnja sociološka istraživanja o raznolikim profesionalnim i obiteljskim situacijama žena.

Summary

This book is concerned with the research of social power of women in two ways: theoretically, by considering the corpus of sociological and gender theories of power and empirically, by conducting qualitative analysis of interviews on the sample (N = 45) of women managers employed in the public, private and civil cultural sector of the Republic of Croatia.

The first, theoretical part indicates that women's (non)power is placed within the androcentric world view which is deeply rooted in the foundations of the Western culture. The subjugation of women in the antique period was one of the elements of social integration, and was justified by the values allocated to the characteristics of "female nature" which included passivity, weakness and subjection of women to the natural determinism. Then, this adopted doubt in the ethical and intellectual abilities of women to conduct public affairs was further perpetuated in philosophical concepts which occurred much later historically.

Furthermore, in the part where we analyze the sociological theories of power, we have shown that power is a complex theoretical problem as well as that there are difficulties about its definition. The older theories of power, regardless of dealing with the static or dynamic view of society, at the core of their interests have a public sphere (political, economic) and collective power centres. These theories did not perceive women as a major social potential or agents who should have had noticeable share in the government. However, some of the older theories see women as an important social factor but exclusively in private, family area.

The contemporary sociological theories have shown interest in studying the subject, gender and identity (Giddens, Touraine, Bourideu *itd.*). Considering all social power concepts it has been concluded that the theory of Michel Foucault and his notion of power as a "capillary" has had the greatest impact on gender theories. That theoretical approach has followers on at least two levels: the level of sex, gender and politics analysis (J. Butler and J. W. Scott) and on the level of the attitude towards the liberal state, political theory and norms. According to hypothesis that power is not just subordination but an activity and modality of becoming the Subject has been accepted, it was concluded that the contemporary gender theories differ from those who saw power through bimodal, patriarchal matrix (de Beauvoir).

Women subject is represented by different sub-feminisms, so it could be said that feminism is not homogeneous because some theories are still advocating a "bimodal"

interpretation of power and maintaining an essentialist approach, especially in the case of marginalized, diasporic and post-colonial requests.

This book also shows how feminism as a social movement was strongly associated with the theory and influencing the practice of everyday life, language, education, policy and legislation. Insisting on the importance of feminist education, the institutionalization of women's/gender studies and rich publishing productions was called the "cultural triumph". It was concluded that the "cultural triumph" together with the development of trans-state activisms and trans-civil societies are one of the fundamental pillars in spreading feminism.

The global mobilization of women has affected the implementation of gender legislation and it is simultaneously a result and a response to the globalization processes. The criticism is addressed from the standpoint of a possible customer relationship of feminist experts toward the demands of other women and the ways in which "policy differences" are being formed by the government instruments.

Analysis of the policy, economy and culture show how women managers are not equally distributed and that women have not got the same power, rights and options for action. The division of labour in the private and public sector, the division between male and female occupations and salaries, analyzed from whatever theoretical point of view, show women's marginalization. It can be seen that education and women's employment do not automatically lead to a higher social power. Accession to the governing elites is disabled in a variety of ways. Stereotypes about managing characteristics of women are often in conflict with corporate values.

In the narrow focus of this book are women managers employed in the cultural sector of the Republic of Croatia. Analysis of the sex/gender stratification in the public institutions has shown that women are in a higher percentage (54%) employed than men. However, analysis of particular activities has shown that women were more employed in libraries, colleges and cultural centres, museums and museum collections and archives, which was called the "female asymmetry", while men were significantly more numerous among professionals in theatres, on radio and television, the joint staff of radio and television, the cinema operator and orchestras, which was called "male asymmetry." It was concluded that some subsectors of culture are resisting to a higher representation of women due to traditional division of occupations and higher economic power.

The analysis of distribution of managerial positions in the public institutions has shown that women are underrepresented (32.3%) in institutions that are founded by the Ministry of Culture. A similar situation exists in the institutions that are founded by the City of Zagreb (33.3%). It was concluded that the public cultural sector is operated by the state and its elites who are acting according to patriarchal structure, which is also the case in the field of economy and politics.

The analysis of ownership/co-ownership of private companies in publishing also showed asymmetry – according to various sources, women are the owner / co-owner of the private publishing companies by 21.4% to 24.4%, although this sector in total employs more than 50% of women.

The display of the results of the qualitative analysis of interviews revealed the following:

The hypothesis according to which the majority of respondents (two thirds of the sample) are aware of the importance of sex / gender in managing is confirmed; the respondents also said they do not feel equal with male colleagues in the business. One of the interesting discourses that has been found in this study has shown that some of the respondents felt they were in a superior position towards men in the performance of cultural activities thanks to communication skills, the culture of communication, opportunities to work in more areas, their patience and different principles in comparison to men.

The hypothesis according to which managers achieve atypical career patterns is confirmed. It was affirmed that flexible working hours are a significant motivator for the reconciliation of work and family life, especially with the managers employed in the private sector.

The hypothesis that management power (autonomy, the ability of decision making) has the distinct, sector internal and external organizational constraints is confirmed. At each level the restrictions are the most visible in the management power of women employed in the public sector. The substantial, external constraints are especially present in the managing of the civil sector because of the still present distrust toward funding their programs by the government.

The hypothesis, according to which in the family lives of managers patriarchal practices that reflect in the distribution and organization of a household and parent responsibilities are retained, is confirmed. The attempts of changing those practices have not proved effective.

The assumption that the evaluation of the feminist initiative will be positive because of the higher education of the respondents is not confirmed. Although there has been found the discourse that positively evaluates feminist initiatives, the antifeminist discourse was found very important and was prevailing in the sample.

Furthermore, the two proposed interpretation models of benefits and barriers of women's career development consist of the following elements. The model of advantages was constructed upon the benefits of adopting positive (educational) values in the family, the benefits of flexible working hours, opportunities to achieve a parallel career; essentialist argument according to which there are women's "predispositions" for cultural work and interpretation of cultural subsystem as "social niches protected from the influence of patriarchal structure". The hindrances model included: recognition of gender inequality in achieving business ambitions; lower reputation of the cultural sector in the society; external constraints of managerial power; recognition of patriarchal structure in the society and the negative assessment of social atmospheres and cultural politics. Except for the first hindrance in this model, the rest are of structural nature. The conclusion of this book goes in the direction of the thesis according to which encouraging the development of private and civil sectors can help the overall cultural sector development and visibility of women. Also, for greater representation of women in the management elites in the public sector gender poli-

cies changes are needed. The "state feminism" may not be only of maternal nature, but should take into account the diverse categories of women. The study is concluded on the attitude that gender power theories are not interested in women who are relatively well incorporated into the system, and that women's cultural elite who has been in the focus of this research does not meet typical problems of women in work and family.

Key words: culture, women managers, gender power, theory of power, management, women

Literatura

- Adamović, M. (2006). Rodne značajke djelatnosti. – U: *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*/ ur. J. Kodrnja. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 159-189.
- Adamović, M. (2010). Žene i društvena moć. Sociološka obilježja žena na upravljačkim položajima u kulturi i kulturnim industrijama. – *Doktorska disertacija*. – Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Adamović, M., Maskalan, A. (2011). Tijelo, identitet i tjelesne modifikacije. – *Sociologija i prostor*, 49(1):49-70.
- Adamović, M., Mežnarić, S. (2011). Women and cultural management in a patriarchal society. – U: *Contemporary Croatia: Development Challenges in a Socio-Cultural Perspective* / ed. D. Belyaev, Z. Roca. – Lisbon: Edições Universitárias Lusófonas, pp. 137-174.
- Adelman, M. (2003). The Voice and the Listener: Feminist Theory and the Sociological Canon. – *A.J.S.S.*, 31(3):549-574.
- Adkins, L. (2003). Reflexivity: Freedom or Habit or Gender? – *Theory, Culture & Society*, 20(6):21-42.
- Anić, V. (2004). *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. – Zagreb: Novi Liber.
- Arendt, H. (1991). *Vita activa*. – Zagreb: Biblioteka August Cesarec.
- Arendt, H. (1996). *Politički eseji*. – Zagreb: Antibarbarus.
- Aristotel (1988). *Politika*. – Zagreb: Globus, Sveučilišna naklada Liber.
- Armstrong, A. (2006). Foucault and Feminism. – U: *The Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: <http://www.iep.utm.edu/f/foucferm.htm> (pristupljeno 25. studeni 2008.).
- Aron, R. (1996). *Demokracija i totalitarizam. Izabrano teorijsko – politički spisi*. – Zagreb: Politička kultura.
- Bachrach, P., Baratz, M. S. (1962). Two Faces of Power. – *The American Political Science Review*, 56(4):947-952.
- Baesley, C. (2005). *Gender & Sexuality. Critical theories, Critical thinkers*. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage. pp. 9 – 105.

- Bahovec, E. (2002). Feminizam kao epistemologijski projekt. – *Zarez*, 80, 9.5.2002.
- Baier, A. (2006). Moralism and Cruelty: Reflections on Hume and Kant. – U: *Žene i filozofija* / ur. N. Čačinović. – Zagreb: Centar za ženske studije, str. 49-78.
- Bandarage, A. (1984). Women in Development: Liberalism, Marxism and Marxist-Feminism. – *Development and Change*, 15(4): 495-515.
- Barber, B. (1978). Inequality and Occupational Prestige: Theory, Research, and Social Policy. – *Sociological Inquiry*, 48(2):75-88.
- Bartky, L. S. (2006). Foucault, ženskost in modernizacija patriarhalne oblasti. – *Delta*, 12(1-2):59-86.
- Beasley, C. (2005). Differences: Feminism and 'Race'/Ethnicity/Imperialism (REI) – hooks to Spivak. – U: *Gender & Sexuality. Critical Theories, Critical Thinkers* / ed. C. Basley. London: Sage Publications Ltd, pp. 73-86.
- Beauvoir, S. de (1982). *Drugi pol. I i II sv.* – Beograd: BIGZ.
- Bennet, T. (2005). *Kultura znanost reformatora*. – Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Beyme, K. (1974). *Suvremene političke teorije*. – Zagreb: Stvarnost.
- Bilton, C. (2007). *Management and Creativity. From Creative Industries to Creative Management*. – Oxford: Blackwell Publishing.
- Boeije, H. (2010). *Analysis in Qualitative Research*. – London: Sage Publications Ltd.
- Bosanac, G. (2005). Univerzalnost i rod. – U: *Filozofija i rod* / ur. G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 23 – 33.
- Bosanac, G. (2006). Znanstvenice i filozofkinje. – U: *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj* / ur. J. Kodrnja. – Zagreb: IDIŽ, str. 189 – 202.
- Bosanac, G. (2010). *Visoko čelo, ogled o humanističkim perspektivama feminizma*. – Zagreb: Centar za ženske studije.
- Boucher, J. (2003). Betty Friedan and the Radical Past of Liberal Feminism. – *New Politics*, 9(3):35. Dostupno na: <http://www.wpunj.edu/~newpol/issue35/boucher35.htm#r5> (pristupljeno 5. prosinac 2008.).
- Bourdieu, P. (2001). *Vladavina muškaraca*. – Podgorica: CID.
- Boyd, M. (1997). Feminizing Paid Work. – *Current Sociology*, 45(2):49-73.
- Braith, A. (2002). The personal, the political, third-wave, and postfeminisms. – *Feminist Theory*, 3(3):335-344.
- Brooks, A. (2003). Consensus and Conflict in Second Wave Feminism: Issues of diversity and "difference" in feminist theorising. – U: *Postfeminisms. Feminism, cultural theory and cultural forms* / ed. A. Brooks. – London, New York: Routledge, pp. 13 – 29.

- Brown, C. (1981). Mothers, fathers, and Children: From Private to Public Patriarchy. – U: *Women and Revolution. A Discussion the Unhappy Marriage of Marxism and Feminism.* / ed. Lydia Sargent. – Cambridge: South End Press, pp. 239-268.
- Brown, W. (2001). *Politics out of History.* – Princeton: Princeton University Press, pp. 3-17. Dostupno na: <http://press.princeton.edu/chapters/i7210.pdf> (pristupljeno 4. prosinac 2008.).
- Brunsdon, C. (2005). Pedagogije ženskog: Feminističko podučavanje i ženski žanrovi. – U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija/* ur. D. Duda. – Zagreb: AGM – Zagrebački holding, d.o.o., str. 157-179.
- Butler, J. (1997). *The Psychic Life of Power: Theories of Subjection.* – Stanford: Stanford University Press.
- Butler, J. (2000). *Nevolje s rodom.* – Zagreb: Ženska infoteka.
- Butler, J., Laclau, E., Žižek, S. (2007). *Kontingencija, hegemonija, univerzalnost. Suvremene rasprave na ljevici.* – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Calloni, M. (2003). Feminism, Politics, Theories and Science. – *The European Journal of Women's Studies*, 10(1):87-103.
- Chodorow, N. (1978). *The Reproduction of Mothering: Psychoanalysis and the Sociology of Gender.* – Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Connell, R. W., Messerschmidt, W. J. (2005). Hegemonic Masculintiy: Rethinking the Concept. – *Gender Society*, 19(6):829-859.
- Comte, A. (1962). *Kurs pozitivne filozofije : dva uvodna predavanja.* – Beograd: Kultura.
- Cook, A. J., Fonow, M. M. (1986). Knowledge and Women's Interests: Issues of Epistemology and Methodology in Feminist Sociological Research. – *Sociological Inquiry*, 56(1):2-29.
- Cooper, D. (1994). Productive, Relational and Everywhere? Conceptualising Power and Resistance within Foucauldian Feminism. – *Sociology*, 28(2):435-454.
- Crespi, F. (1992). *Social Action & Power.* – Oxford, Cambridge: Blackwell.
- Crespi, F. (2006). *Sociologija kulture.* – Zagreb: Politička kultura.
- Crompton, R., Harris, F. (1998). Gender Relations and Employment: The Impact of Occupations, Work. – *Employment & Society*, 12(2):297-315.
- Croucher, L. S. (2004). *Globalization and belonging: the politics of identity in a changing world.* – Oxford: Rowman&Littlefield Publishers, Inc.
- Cvjetičanin, B., Katunarić, V. (2003). *Strategija kulturnog razvitka: dokument.* – Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske.
- Cvjetičanin, B. (ur.) (2008). *Connecting Croatia – javni, privatni i civilni sektor kulture u virtualnom prostoru.* – Zagreb: IMO. Dostupno na: http://www.imo.hr/culture/publics/connecting_croatia.pdf (pristupljeno 14. siječanj 2009).

- Čačinović (2000). *U ženskom ključu – ogledi u teoriji kulture*. – Zagreb: Centar za ženske studije.
- Čačinović, N. (2006). *Žene i filozofija*. – Zagreb: Centar za ženske studije.
- Čakardić, A. (2005). Država kao bratska zajednica. – U: *Filozofija i rod* / ur. G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo., str. 147 – 157.
- Delamont, S. (2003). *Feminist Sociology*. – London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Despot, B. (2005). Što žene imenuju muškim mišljenjem? U: *Izabrana djela Blaženke Despot* / ur. G. Bosanac. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Ženska infoteka, str. 137 – 162.
- Devčić, K. (2008). Alain Touraine: Dolazi vrijeme rasta kulturalnih pokreta. – *Jutarnji list*, 8. ožujak 2008. Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/clanak/art-2008,3,8,,111483.jl> (pristupljeno 12. srpanj 2008.).
- Drentea, P. (1998). Consequences of Women's Formal and Informal Job Search Methods for Employment in Female – Dominated Jobs. – *Gender & Society*, 12(3):321-338.
- Durkheim, E. (1972). *O podeli društvenog rada*. – Beograd: Prosveta.
- Durkheim, E. (1999). *Pravila sociološke metode*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk; Hrvatsko sociološko društvo.
- Edley, N., Wetherell, M. (2001). Jekyll and Hyde: Men's Constructions of Feminism and Feminists. – *Feminism Psychology*, 11(4):439-457.
- Egerton, M., Savage, M. (2000). Age Stratification and Class Formation: A Longitudinal Study of the Social Mobility of Young Men and Women, 1971–1991. – *Work, Employment & Society*, 14(1):23-49.
- Engels, F. (1973). *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države ; Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije*. – Zagreb: Naprijed.
- Enslin, P. (2003). Liberal Feminism, Diversity and Education. – *Theory and Research in Education*, 1(1):73-87.
- Erent – Sunko, Z. (2007). Obitelj u demokratskoj Ateni – institucija i polis u marm. – *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 57(3):603-627.
- ERICarts Report (2005). *Culture – Biz: Locating Women as Film and Book Publishing Professionals in Europe*. – Bonn: ARCCult Media.
- Ernst, S. (2003). From Blame Gossip to Praise Gossip?: Gender, Leadership and Organizational Change. – *European Journal of Women's Studies*, 10, 277-299.
- European Commission (2007). *Eurostat. Cultural Statistics*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Dostupno na: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-77-07-296/EN/KS-77-07-296-EN.PDF (pristupljeno 24. siječnja 2008.).

- European Communities (2007) Europe in Figures – Eurostat Yearbook. 2006-07. /ed. Dostupno na: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-CD-06-001/EN/KS-CD-06-001-EN.PDF (pristupljeno 24. siječnja 2008.).
- Faludi, S. (1991). *Backlash: The Undeclared War Against American Women*. – New York: Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc.
- Feldman, A. (2003). Bush vlada kao mužjak. Intervju sa Joan Wallach Scott. – *Feral Tribune*, 23. svibnja 2003.
- Filipović, M. (2003). *Društvena moć žena u Crnoj Gori*. – Podgorica: CID.
- Foucault, M. (1988a). *Istorija seksualnosti. Korištenje ljubavnih uživanja*. – Beograd: Prosveta.
- Foucault, M. (1988b). *Istorija seksualnosti. Staranje o sebi*. – Beograd: Prosveta.
- Foucault, M. (1990). *Predavanja: (kratak sadržaj): 1970-1982*. – Novi Sad: Bratstvo Jedinstvo.
- Foucault, M. (1994a). *Nadzor i kazna. Rađanje zatvora*. – Zagreb: Fakultet političkih znanosti.
- Foucault, M. (1994b). *Znanje i moć*. – Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Fraisse, G. (2006). Spolna razlika – Jedna smiješna ideja. – U: *Žene i filozofija* / ur. N. Čačinović. – Zagreb: Centar za ženske studije, str. 79-84.
- Fraser, N. (1981). Foucault on Modern Power: Empirical Insights and Normative Confusions. – *Praxis International*, 3:272-287.
- Fraser, N., Nicholson, L. (1994). Social criticism without Philosophy: An encounter between feminism and postmodernism. U: *The Postmodern Turn: New Perspectives in Social Theory* / ed. S. Seidman. – Cambridge University Press, pp. 242 – 265.
- Friedman, M. D. (2005). *Kulturna povijest penisa*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Frye, M. (1983). Oppresion. – U: *The Politics of Reality. Essays in Feminist Theory* / ed. M. Frye. – Berkeley: The Crossing Press, str. 1-16.
- Galbraith, J.K. (1988). *Anatomija moći*. – Zagreb: Stvarnost.
- Galić, B. (1999). Ekofeminizam – novi identitet žene. – *Socijalna ekologija*, 8(1-2):41-55.
- Galić, B. (2002). Moć i rod. – *Revija za sociologiju*, 33(3-4):225-238.
- Galić B.; Nikodem K. (2009). Percepcija rodnih jednakosti i šansi pri zapošljavanju u hrvatskom društvu. Pogled nezaposlenih žena. – *Revija za socijalnu politiku*, 16(3): 253-270.
- Gamble, S. (2001). Postfeminism. U: *Feminism and Postfeminism* / ed. S. Gamble. – London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, str. 36 – 46.

- Ganza – Aras, T. (1995). Jednakost, razvoj i mir. IV. svjetska konferencija o ženama. – *Društvena istraživanja*, 4-5:723-738.
- Giddens, A. (1979). *Central problems in Social Theory : Action, Structure and Contradiction in Social Analysis*. – London: Macmillan.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. – Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (2000). *Preobrazba prisnosti : spolnost, ljubav i erotika u modernim društvima*. – Split: Laus.
- Giddens, A. (2004). *The Consequences of Modernity*. – Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2004). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. – Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2007). *Sociologija*. – Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 104-140.
- Gjerberg, E. (2003). Women doctors in Norway: the challenging balance between career and family life. – *Social Science & Medicine*, 57:1327-1341.
- Gladwell, M. (2005). A Revolution in Classical Music. U: *Blink. The Power of Thinking Without Thinking* / ed. M. Gladwell. New York: Little, Brown and Company, pp. 90-92.
- Grčko hrvatski ili srpski rječnik (1989). / prir. Oton Gorski i Niko Majnarić. – Zagreb: Školska knjiga.
- Grisoni, L., Beeby, M. (2007). Leadership, Gender and Sense-making. – *Gender, Work and Organization*, 14(3):191-209.
- Guppy, N. (1982). On Intersubjectivity and Collective Conscience in Occupational Prestige Research: A Comment on Balkwell – Bates – Garbin and Kraus – Schild – Hodge. – *Social forces*, 60(4):1178-1182.
- Habermas, J. (1969). *Javno mnjenje: istraživanje u oblasti jedne kategorije građanskog društva*. – Beograd: Kultura.
- Hall, S. (2005). Kulturalni studiji i njihovo teorijsko nasljeđe. U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* / ur. D. Duda. – Zagreb: AGM – Zagrebački holding, d.o.o., str. 109-123.
- Hammer, R. (2000). Anti-Feminists as Media Celebrities. – *The Review of Education/Pedagogy/Cultural Studies*, 22(3):207-222.
- Haralambos, M., Holborn, M. (2002). *Sociologija: teme i perspektive*. – Zagreb: Golden marketing.
- Harnois, C. E. (2005). Different Paths to Different Feminisms? Bridging Multiracial Feminist Theory and Quantitative Sociological Gender Research. – *Gender Sociology*, 19(6):809-828.
- Haugaard, M. (2003). Reflections on Seven Ways of Creating Power. – *European Journal of Social Theory*, 6(87):87-113.

- Hawkins, R. P., Pingree, S. (1978). Effects of Changing Proportions of the Sexes on Ratings of Occupational Prestige. – *Psychology of Women Quarterly*, 2(4):314-322.
- Hedblom Jacobson, K. (1995). Where There is Power, There is No Eros: A Jungian Interpretation of the Weberian Legacy. – *American Review of Public Administration*, 25(1):21-42.
- Hesford, V. (2005). Feminism and its ghosts: The spectre of the feminist-as lesbian. – *Feminist Theory*, 6(3):227-250.
- Hesmondhalgh, D. (2007). *The Cultural Industries*. – London: Sage Publications.
- Hill, A. L. (2003). Are We Preparing Ourselves to Lead? – U: *The Difference "Difference" Makes* / ed. D. L. Rhode. – Stanford: Stanford University Press, pp. 144-167.
- Himmelstein, J. L. (1986). The Social Basis of Antifeminism: Religious Networks and Culture. – *Journal for the Scientific Study of Religion*, 25(1):1-139.
- Hobbes, T. (1991). *Levijatan ili Materija, oblik i vlast države crkvene i građanske*. – Niš: Gradina.
- Hodgson – Wright, S. (2001). Early Feminism. – U: *Feminism and Postfeminism* / ed. S. Gamble. – London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group, str. 3-15.
- Hofstede, G., Hofstede, G.J. i Minkov, M. (2010). *Cultures and Organizations. Software of the mind. Intercultural Cooperation and its Importance for Survival*. 3rd ed. – New York: McGraw-Hill.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik (2003). / ur. Lj. Jojić, M. Matasović. – Zagreb: Novi liber.
- Holmstorm, N. (2003). *The socialist feminist project*. Dostupno na: <http://monthlyreview.org/2003/03/01/the-socialist-feminist-project#toprag=content;col1> (pristupljeno 16. kolovoza 2011.).
- Hooks, B. (1989). *Talking Back*. – Cambridge: South East Press.
- Hooks, B. (2004). *Feminizam je za sve: strastvena politika*. – Zagreb: Centar za ženske studije.
- Horisch, J. (2007). *Teorijska apoteka*. – Zagreb: Algoritam.
- Irigaray, L. (1999). *Ja, ti, mi. Za kulturu razlike*. – Zagreb: Ženska infoteka.
- Inter-Parliamentary Union (2007). *Women in Politics: 1945 – 2005*. Dostupno na: http://www.ipu.org/PDF/publications/wmn45-05_en.pdf (pristupljeno 7. veljače 2007.).
- Jeknić, R. (2006). Individualističke i kolektivističke kulture u kontekstu globalizacije: Hofstedeov model i njegova kritika. – *Revija za sociologiju*, 3-4:205-225.
- Johnson, P. (1976). Women and Power: Toward a Theory of Effectiveness. – *Journal of Social Issues*, 32(3):99-110.

- Johnson, R. (2005). Analiza kulture. – U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturnih studija* / ur. D. Duda. – Zagreb: AGM – Zagrebački holding, d.o.o., str. 63-107.
- Jurić, H. (2005). Svijet kao samovolja i predrasuda. – U: *Filozofija i rod* / ur. G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 49 – 67.
- Kalanj, R. (1994). *Modernost i napredak*. – Zagreb: Antibarbarus.
- Kalanj, R. (2002). Pierre Bourdieu. Sociologija i angažman. – *Socijalna ekologija*, 11(1-2):97-113.
- Kalanj, R. (2004). *Globalizacija i postmodernost: ogledi o misliocima globalne kompleksnosti*. – Zagreb: Politička kultura.
- Kalanj, R. (2007). Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta. – *Socijalna ekologija*, 16(2-3):113-156.
- Kalanj, R. (2008). *Modernizacija i identitet*. – Zagreb: Politička kultura.
- Kalanj, R. (2008). Teorijsko suočavanje s izazovom identiteta. – U: *Relacijski identiteti. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva* / ur. I. Cifrić. – Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo i Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 17 – 52.
- Kalanj, R. (2010). *Ideologija, utopija, moć*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Kaspersen, L. B. (2000). *Anthony Giddens. An Introduction to a Social Theorist*. – Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Kašić, B. (2005). Ženski studiji: feministička epistemologija i epistemologija savezništva. – U: *Filozofija i rod* / ur. G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 119 – 133.
- Katunarić, V. (1984). *Ženski eros i civilizacija smrti*. – Zagreb: Naprijed.
- Katunarić, V. (2009). *Ženski eros i civilizacija smrti*. 2. izdanje – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Katunarić, V. (2007). *Lica kulture*. – Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Kellerman, B. (2003). You've Come a Long Way, Baby – and You've Got Miles to Go. – U: *The Difference "Difference" Makes* / ur. D. L. Rhode. – Stanford University Press: Stanford, str. 51 – 58.
- Knežević, Đ. (1994). Međunarodni ženski studiji u Evropi. – *Kruh i ruže*, br. 1.
- Knudsen, V. S. (2004). Gender paradoxes and power – theoretical reflections with empirical awareness. – *Nora*, 12(2):102-112.
- Kodrnja, J. (2001). *Nimfe, Muze, Eurinome. Društveni položaj umjetnica u Hrvatskoj*. – Zagreb: Alineja.
- Kodrnja, J. (2005). Rodni aspekti etike. – U: *Filozofija i rod* / ur. G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 107 – 119.
- Kodrnja, J. (2006). *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.

- Kodrnja, J. (2008). *Žene zmije – rodna dekonstrukcija*. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu.
- Kolešnik, Lj. (2006). Likovne umjetnice. – U: *Rodno/spolno obilježavanje prostora i vremena u Hrvatskoj* / ur. J. Kodrnja. – Zagreb: Institut za društvena istraživanja, str. 221-246.
- Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik*, II sv., (2000). / ur. Jozo Marević. – Zagreb: Matica hrvatska.
- Lamanna, M. A. (2002). *Emil Durkheim on the Family*. – Thousand Oaks: Sage Publications.
- Lehmann, J. M. (1994). *Durkheim and Women*. – Lincoln; London: University of Nebraska Press.
- Lemelle, A. (2002). The Effects of the Intersection of Race, Gender and Educational Class on Occupational Prestige. – *The Western Journal of Black Studies*, 26(2):89-97.
- Lloyd, G. (2006). Razum, znanost i ovladavanje materijom. – U: *Žene i filozofija* / ur. N. Čaćinović. – Zagreb: Centar za ženske studije, str. 41-48.
- Locke, J. (1962). *Ogled o ljudskom razumu*. – Beograd: Kultura.
- Lukes, S. (2005). *Power. A Radical View. Second edition*. – New York: Palgrave Macmillan.
- MacDonald, K. M. (1995). *The Sociology of the Professions*. – London: Sage.
- Machiavelli, N. (1998). *Vladar = Il principe*. – Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Mandel, B. H. (2003). A Question About Women and the Leadership Option. – U: *The Difference "Difference" Makes* / ur. D. L. Rhode. – Stanford University Press: Stanford, str. 66-75.
- Mann, M. (1994). *The Sources of Social Power. A history of power from the beginning to A.D. 1760. Volume 1*. – Cambridge: Cambridge University Press, str. 1-73.
- Manzevski, M. and Jonsen, K. (2006). *Different Cultures, Similar Perceptions: Stereotyping of Western European Business Leaders*. – New York: Catalyst. Dostupno na: <http://www.catalyst.org/publication/71/differentcultures-similar-perceptions-stereotyping-of-western-european-business-leaders> (pristupljeno srpanj 2007).
- Marshall, G. (1998). *A Dictionary of Sociology*. – Oxford: Oxford University Press.
- Marx, K. (1958). *Kapital. Kritika političke ekonomije*. Prvi tom. – Beograd: Kultura.
- Maslow, A. H. (1943). A Theory of Human Motivation. – *Psychological Review*, 50, 370-396. Dostupno na: http://www.advancedhiring.com/docs/theory_of_human_motivation.pdf (pristupljeno 12. ožujak 2009).
- Mayerson, E. D., Ely, J. L. (2003). Using Difference to Make a Difference. – U: *The Difference "Difference" Makes* / ed. D. L. Rhode. – Stanford: Stanford University Press, pp. 129-143.

- McNair, B. (2004). *Striptiz kultura: Seks, mediji i demokratizacija žudnje*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- McNay, L. (1999). Gender, Habitus and the Field. Pierre Bourdieu and the Limits of Reflexivity, Theory. – *Culture & Society*, 16(1):95-117.
- McRobbie, A. (2005). Zašuti i pleši: Kultura mladih i mijene modusa ženskosti. U: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija* / ur. D. Duda. Zagreb: AGM – Zagrebački holding, d.o.o., str. 181-199.
- Mill, J. S. (2000). *Podređenost žena*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Millet, K. (1970). *Theory of Sexual Politics*. Dostupno na: <http://www.marxists.org/subject/women/authors/millett-kate/theory.html> (pristupljeno 22. prosinac 2008.).
- Mills, C. W. (1966). *Znanje i moć*. – Beograd: Vuk Karadžić.
- Munro, V. E. (2003). On Power and Domination: Feminism and the Final Foucault. – *European Journal of Political Theory*, 2(1):79-99.
- Nestić, D. (2007). *Differing Characteristics or Differing Rewards: What is Behind the Gender Wage Gap in Croatia?* Zagreb: The Institute of Economics. Dostupno na: http://www.ured-ravnopravnost.hr/site/preuzimanje/dokumenti/nac_strat/istrazivanja/gende_pay_gap_nestic.pdf (pristupljeno 12. prosinac 2010).
- Nestić, D. (2010). The Gender Wage Gap in Croatia – Estimating the Impact of Differing Rewards by Means of Counterfactual Distributions. – *Croatian Economic Survey*, 12 (1):(83-119).
- Nietzsche, F. (1991). *Tako je govorio Zaratustra: knjiga za svakoga i ni za koga*. – Zagreb: Naprijed.
- Nietzsche, F. (1980). *S one strane dobra i zla : uvod u jednu filozofiju budućnosti*. – Beograd: Grafos.
- Nietzsche, F. (2007). *Volja za moć i problem istine*. – Zagreb: Demetra.
- Norton, H. E. (2003). Elected to Lead: A Challenge to Women in Public Office. U: *The Difference "Difference" Makes* / ed. D. L. Rhode. Stanford: Stanford University Press, pp. 109-120.
- Nussbaum, M. (1999). *Sex and Social Justice*. – Oxford, New York: Oxford University Press.
- Nussbaum, M. (2001). Profesor parodije. – *Reč*, 62(8):381-397.
- Nussbaum, M. (2003). Feministička kritika liberalizma. – *Reč*, 71(17):169-205.
- Oakley, A. (2005). *The Ann Oakley Reader: Gender, Woman and Social Science*. – Bristol: The Policy Press.
- Ochipinti, L. (1996). Two steps back? – *Anthropology Today*, 12(6):1-13. Dostupno na: <http://web.ebscohost.com/ehost/delivery?vid=3&hid=5&sid=fcbfea64> (pristupljeno 17. lipnja 2009.).

- O'Neil, D. A., Bilimoria, D. i Saatcioglu, A. (2004). Women's career types: attributions of satisfaction with career success. – *Career Development International*, 9(5):478-500.
- Osborne, P., Segal, L. (1993). *Extracts from Gender as Performance: An Interview with Judith Butler*. Dostupno na: <http://www.theory.org.uk/but-int1.html> (pristupljeno 6. prosinac 2008.).
- Ortega y Gasset, J. (2003). *Pobuna masa*. – Zagreb: Golden marketing.
- Paić, Ž. (2005). *Politika identiteta – Kultura kao ideologija*. – Zagreb: Antibarbarus.
- Pearce, J. (2006). From "Empowerment" to "Transforming Power": Can a Power Analysis Improve Development Policy, Practice and Impact. Dutch Co-Financing Agencies meeting on Power. Dostupno na: http://www.fride.org/uploads/Empowerment_Jenny.Pearce_EN.pdf (pristupljeno 22. kolovoz 2011.).
- Pateman, C. (1998). *Ženski nered. Demokracija, feminizam i politička teorija*. – Zagreb: Ženska infoteka.
- Pateman, C. (2000). *Spolni ugovor*. – Zagreb: Ženska infoteka.
- Pavičić, J., Alfirević, N., Aleksić, Lj. (2006). *Marketing i menadžment u kulturi i umjetnosti*. – Zagreb: Masmedia.
- Perriton, L. (2006). Does Women + a Network = Career Progression? – *Leadership*, 2(1):101-113.
- Petrović, G. (1971). *Moć, nasilje i humanost*. Dostupno na: <http://www.marxists.org/srps/hrva/archive/petrovic/1971/filozofija-revolucija/06.html> (pristupljeno 8. siječanj 2009.).
- Plantenga, J., Remery, C. (2006). *The gender pay gap – Origins and policy responses. A comparative review of 30 European countries*. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities. Dostupno na: <http://www.frauen.bka.gv.at/DocView.axd?CobId=20551> (pristupljeno 12. listopada 2010).
- Platon (1971). *Zakoni*. – Beograd: BIGZ.
- Pojmovnik rodne terminologije prema standardima Europske unije* (2007). / ur. R. Borić. – Zagreb: Centar za ženske studije.
- Protrka, M. (2006). Tijelo – habitus – hexis. Pierre Bourdieu i mogućnost intervencije u strukturu polja. – *Filozofska istraživanja*, 26(4):941-951.
- Pusić, V. (1992). *Vladaoci i upravljači*. – Zagreb: Novi liber.
- Rahder, B., Altília, C. (2004). Where is Feminism in Planning Going? Appropriation or Transformation? – *Planning Theory*, 3(2):107-116.
- Rees, B., Garnsey, E. (2003). Analysing Competence: Gender and Identity at Work, Gender. – *Work and Organization*, 10(5):551-578.
- Reskin, B. (2003). What's the Difference? – U: *The Difference "Difference" Makes* / ed. D. L. Rhode. Stanford: Stanford University Press, pp. 59-65.

- Rhode, L. D. (2003). The Difference "Difference" Makes. – U: *The Difference "Difference" Makes* / ed. D. L. Rhode. – Stanford: Stanford University Press, pp. 3 – 50.
- Roscigno, J., V., Garcia, M. L., Bobbit – Zeher, D. (2007). Social Closure and Processes of Race/Sex Employment Discrimination, *Annals*. – AAPSS, 609(1):16-48.
- Rousseau, J. J. (1989). *Emil ili O vaspitanju*. – Valjevo, Beograd: Estetika, 1989 – 1990.
- Sadžakov, S. (2005). Filozofija u mrežama univerzalnog. – U: *Filozofija i rod* / ur. G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 93-106.
- Sanders, V. (2001). First Wave Feminism. – U: *Feminism and Postfeminism* / ur. S. Gamble. – London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, pp. 15-25.
- Saltiel, J. (1990). Occupational Prestige and sex typing in the collective conscience. – *Quality & Quantity*, 24:283-296.
- Sawicki, J. (1986). Foucault and Feminism: Toward a Politics of Difference. – *Hypatia*, 1(2):23-36.
- Sawicki, J. (1991). *Disciplining Foucault: feminism, power and the body*. – New York: Routledge.
- Schafer, P. (2008). *Revolution or Renaissance. Making the Transition from an Economic Age to a Cultural Age*. – Ottawa: University of Ottawa Press.
- Scott, W.J. (2003). *Rod i politika povijesti*. – Zagreb: Ženska infoteka.
- Seyfarth, C. (1991). "Zvanje" kao ključni pojam razumijevajuće sociologije. – U: *Max Weber: suvremene interpretacije: zbornik radova* / ur. R. Kalanj, Ž. Šporer. – Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, str. 9-29.
- Simons, J. (1995). *Foucault & the Political*. – New York: Routledge.
- Sklevicky, L. (1996). *Konji, žene, ratovi*. – Zagreb: Ženska infoteka.
- Sowerwine, C., Grimshaw, P. (2004). Equality and Difference in the Twentieth-Century West: North America, Western Europe, Australia, and New Zealand. – U: *A Companion to Gender History* / ur. T. A. Meade. – M. E. Wiesner-Hanks. Malden, Oxford, Melbourne: Blackwell Publishing Ltd, pp. 586 – 611.
- Sprague, J. (1997). Holy Men and Big Guns: The Can(n)on in Social Theory. – *Gender Society*, 11(1):88-107.
- Stamenković, B. (2005). Ženski nered – od legitimirajuće preko subverzivne etikete do dekonstrukcije. – U: *Filozofija i rod* / G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 79 – 93.
- Statistički ljetopis 2005*. (2005). – Zagreb: Državni zavod za statistiku.
- Statistički ljetopis 2007*. (2007). – Zagreb: Državni zavod za statistiku.

- Sümer, S. (1998). Incongruent Modernities: A Comparative Study of Higher Educated Women from Urban Turkey and Norway. – *Acta Sociologica*, 41(2):115-129.
- Šikić – Mićanović, L. (2001). Neke konceptualizacije i značenja kućnih poslova. – *Društvena istraživanja*, 10(4-5):731-766.
- Švob – Đokić, N., Primorac, J. i Jurlin, K. (2008). *Kultura zaborava. Industrijalizacija kulturnih djelatnosti*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Šporer, Ž. (1991). *Sociologija profesija. Ogljed o društvenoj uvjetovanosti profesionalizacije*. – Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Thornham, S. (2001). Second Wave Feminism. – U: *Feminism and Postfeminism* / ed. S. Gamble. – London and New York: Routledge, Taylor & Francis Group, pp. 25-36.
- Touhey, J. C. (1974). Effects of Additional Women Professionals on Ratings of Occupational Prestige and Desirability. – *Journal of Personality Psychology*, 29(1):86-89.
- Touraine, A. (2005). *Le monde des femmes*. – Paris: Fayard.
- Veljak, L. (2005). Ontologizacija rodne diferencijacije kao apstraktna antiteza klasičnoj metafizici. – U: *Filozofija i rod* / ur. G. Bosanac, H. Jurić, J. Kodrnja. – Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, str. 11 – 23.
- Vianello, M. (2004). Gender Differences in Access to and Exercise of Power. – *Current Sociology*, 52(3):501-518.
- Walby, S. (1990). *Theorizing Patriarchy*. – Oxford: Blackwell Publishers Inc.
- Walby, S. (2000). Gender, globalisation and democracy. – *Gender and Development*, 8(1):20-28.
- Walby, S. (2003). Policy Developments for Workplace Gender Equity in a Global Era: The Importance of the EU in the UK. – *Review of Policy Research*, 20(1):45-64.
- Walby, S. (2005). *Rodne preobrazbe*. – Zagreb: Ženska infoteka.
- Walby, S. (2005a). Measuring Women's Progress in a Global Era. – *International Social Science Journal*, 57(184):371-387.
- Walby, S. (2005b). Introduction: Comparative Gender Mainstreaming in a Global Era. – *International Feminist Journal of Politics*, 7(4):453-470.
- Wartenberg, T. E. (1988). The Concept of Power in Feminist Theory. – *Praxis International*, 8(10):301-316.
- Weber, M. (1976). *Privreda i društvo*. – Beograd: Prosveta.
- Weber, M. (1999). *Vlast i politika*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo.
- Wekker, G. (2004). Still Crazy after All Those Years... : Feminism for the New Millennium. – *European Journal of Women's Studies*, 11(4):487-500.

- Wellington, S. (2003). *Women in Law*. – U: *The Difference "Difference" Makes* / ed. D. L. Rhode. – Stanford: Stanford University Press, pp. 91-97.
- Westwood, S. (2002). *Power and the Social*. – London: Routledge.
- Wolf, N. (2008). *Mit o ljepoti: kako se prikazi ljepote koriste protiv žena*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Wollstonecraft, M. (1999). *Obrana ženskih prava*. – Zagreb: Centar za ženske studije.
- Woolf, V. (2003). *Vlastita soba*. – Zagreb: Centar za ženske studije.
- Wright, E. (2001). *Lacan i postfeminizam*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Wrong, D. (1995). *Power: Its Forms, Bases and Uses*. (Second ed.). – New Brunswick: Transaction Publishers.
- Xenophon (1997). *Memorabilia. Oeconomicus. Symposium – Apology*. – Cambridge, London: Harvard University Press.
- Yoder, D. J., Kahn, S. A. (1992). Toward a Feminist Understanding of Women and Power. – *Psychology of Women Quarterly*, 16:381-388.
- Young, I. M. (2005). *Pravednost i politika razlike*. – Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Zaborski – Čunović, K. (2004). Žene na tržištu rada. Nestaje li jaz u dohotku između muškaraca i žena, tzv. gender pay gap? – *Kruh i ruže*, 21. Dostupno na: <http://www.zinfo.hr/hrvatski/stranice/izdavastvo/kruhirusze/kir21/21trrzisterada.htm#vrh> (pristupljeno 12. rujna 2007.).
- Zamarovský, Vojtech (1985). *Junaci antičkih mitova. Leksikon grčke i rimske mitologije*. – Zagreb: Školska knjiga.
- Žene i muškarci u Hrvatskoj 2006*. (2006). – Zagreb: DZS.
- Žene i muškarci u Hrvatskoj 2007*. (2007). – Zagreb: DZS.
- Žene i muškarci u Hrvatskoj 2008*. (2008). – Zagreb: DZS.
- Žene i muškarci u Hrvatskoj 2011*. (2011). – Zagreb: DZS.

Interneti izvori:

- U tekstu: ABA, 2009. Dostupno na: <http://www.abanet.org/women/> (pristupljeno 12. siječnja 2009.).
- U tekstu: Deklaracija, 1791. Dostupno na: www.radionicapolic.hr/filozofija/FOpri-rucnik/fi04m.htm (pristupljeno 20. prosinac 2008.).
- U tekstu: Encyclopædia Britannica (2009). Dostupno na: www.britannica.com/EBchecked/topic/724633/feminism (pristupljeno 25. siječnja 2009.).
- U tekstu: Facebook, 2008. Dostupno na: www.facebook.com/group.php?gid=2517126532 (pristupljeno 4. siječnja 2009.).

- U tekstu: International Labour Organization, 2008. Dostupno na: http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_090956.pdf (pristupljeno 3. ožujka 2008).
- U tekstu: Nestić, 2008. Dostupno na: www.moj-posao.net/.../Razlike_u_placama_izmedju_muskaraca_i_zena.ppt (pristupljeno 3. rujana 2009.).
- U tekstu: European Commission, 2011. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=685&langId=en> (pristupljeno 17. kolovoza 2011.).
- U tekstu: European Commission, 2008. Dostupno na: http://ec.europa.eu/employment_social/women_men_stats/defcon_en.htm. (pristupljeno 9. ožujka 2008).
- U tekstu: European Commission, 2009. Dostupno na: http://ec.europa.eu/employment_social/women_men_stats/out/SocialAndEconomic_en.xls#Largestpubliclyquoted!A1 (pristupljeno 28. ožujka 2009.).
- U tekstu: European Commission, 2010. Dostupno na: <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=682&langId=en> (pristupljeno 15. studenog 2010.).
- U tekstu: Eurostat, 2011. Dostupno na: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> (pristupljeno 22. kolovoz 2011.).
- U tekstu: Guardian, 2008. Dostupno na: <http://lifeandhealth.guardian.co.uk/print/0,,332832363-126945,00.html>. (pristupljeno 7. ožujka 2008).
- U tekstu: Kulturne politike, 2010. Dostupno na: <http://www.culturalpolicies.net/web/croatia.php?aid=61> (pristupljeno 15. prosinca 2010.).
- U tekstu: MVPEI, 2011. Dostupno na: <http://www.mvpei.hr/ei/default.asp?ru=1&gl=201105310000004&sid=&jezik=1> (pristupljeno 30. listopada 2011.).
- U tekstu: SCTUC, 1926. Dostupno na: <http://www.theglasgowstory.co.uk/story.php?id=TGSFC09&PHPSESSID=89c20d9495c8996351f07080157d1b38> (pristupljeno 20. ožujak 2009.).
- U tekstu: SDA, 1975. Dostupno na: http://www.opsi.gov.uk/si/si2008/uksi_20080656_en_1 (pristupljeno 6. prosinac 2008.).
- U tekstu: Tamerius, 2008. Dostupno na: <http://www.cnr.edu/home/bmcmanus/genderlaw.html> (pristupljeno 10. travnja 2008.).
- U tekstu: Touraine, 2008. Dostupno na: <http://www.jutarnji.hr/vijesti/clanak/art-2008,11,30,,143190.jl> (pristupljeno 30. studenog 2008.).
- U tekstu: UNDP, 2008a. Dostupno na: www.undp.org/povertycentre (pristupljeno: 29. veljače 2008.).
- U tekstu: UNDP, 2008b. [http://hdr.undp.org/en/media/measurement%20of%20human%20development%20using%20composite%20indices,%20clases%20johansson.ppt#488,38,Other indices](http://hdr.undp.org/en/media/measurement%20of%20human%20development%20using%20composite%20indices,%20clases%20johansson.ppt#488,38,Other%20indices) (2. ožujka 2008.).
- U tekstu: UNDP, 2011. Dostupno na: <http://hdr.undp.org/en/statistics/gii/> (pristupljeno 18. kolovoza 2011.).

- U tekstu: UNIFEM, 2008. http://www.unifem.org/resources/item_detail.php?ProductID=9 (pristupljeno 4. svibnja 2008).
- U tekstu: Ured za ravnopravnost, 2009. Dostupno na: <http://www.ured-ravnopravnost.hr/page.php?id=34> (pristupljeno 9. siječnja 2009.).
- Dostupno na: <http://www.ifuw.org/index.shtml> (pristupljeno 22. kolovoz 2011.).
- U tekstu: Žene u crnom, 2008. Dostupno na: <http://www.zeneucrnom.org/> (pristupljeno 12. prosinac 2008).
- U tekstu: Women in Parliament, 2007. Dostupno na: <http://archive.idea.int/women/parl/studies6a.htm> (pristupljeno 15. siječnja 2007.).

Pojmovno kazalo

A

aktivistice 46, 106, 221
ambicioznost 161, 174–7, 239
američka srednja klasa 52
androcentrička hijerarhija 10, 16
anima 56
animus 56–7
anonimni nadzor 87
antička mitologija 9
antifeminizam 55, 103, 220, 231
arhetip 53, 56–7
autonomne ženske grupe 106
autoritarna vlast 25
autoritet 15, 21–5, 27, 42, 66, 69, 89,
100, 109, 113, 143, 145, 176, 186,
208, 212, 224

B

biomoć 69
borba za ženska prava 73, 106, 134
brak 9, 13–5, 22, 44–5, 49–50, 58,
72–3, 77, 93–4, 102, 113–4, 119,
152, 160, 204–5, 213

C

civilni sektor kulture 138–9
civilno društvo 79, 106, 216, 236

D

dekonstrukcija 7, 55, 68, 76, 82, 87
demokracija 10, 31, 92, 94–5, 99, 134,
139

dijeta 88–9

disciplina 28, 32, 70, 82–3, 110–1, 113
discipliniranje 30, 70, 84, 88–91, 234
diskriminacija 46–7, 57, 89, 96, 99,
103–4, 109, 116, 120–1, 126, 135,
209, 216, 235

djevičanstvo 15, 64

Drugo (drugost/Drugost) 18, 48, 51,
55, 61, 66, 75, 109, 231

društvena stratifikacija 21, 179, 229

društveni pokreti 23, 26, 31–3, 41, 67,
99, 101, 108, 110, 230, 235

društveni poredak 28–9, 32, 229

društveni ugled 81, 118, 180, 184, 240

državni feminizam 107, 125, 219

E

esencijalizam 64, 224, 231, 244

estetske tehnologije 91

etnicitet 30, 58, 61, 66, 85–6, 117, 125,
179

F

falokracija 63

feministička epistemologija 36, 80

feministička teorija 7–8, 11–2, 20–1,
25–6, 35–7, 39–41, 48, 52, 60–1,
65–72, 75, 78, 80–1, 83, 87, 92, 96,
98, 110, 205, 231, 234

feministički pokret 29, 32–3, 36, 41,
43, 67, 137, 229–30

feminizam 7, 30–1, 33, 35, 41, 43–8,
52, 55–6, 60–2, 65–8, 73, 78, 83,
92, 94–6, 98, 104, 106, 109–10,
115–7, 129, 148, 208, 219–23,
230–4, 236, 242–3, 245

fertilitet 102, 120

fleksibilno radno vrijeme 116, 145, 148,
172–3, 224, 244

G

gender mainstreaming 103

globalizacija 90, 102–3, 116, 145,
235–6

građansko društvo 22, 92–5, 108, 111,
230, 234

groteskiziranje 234

H

habitus 34–5, 37, 39, 50, 112, 171

hegemonijska muškost 113–4, 236

Hera 9

heteroseksualnost 62, 72–3, 75–8, 89,
114–5

homofobija 89, 99, 235

homoseksualnost 48, 75–7

I

identitet

dualni ženski 64

osobni 38, 40, 65, 90

svjesni 38

ženski 12, 33, 36–7, 48, 50–4, 58,
60, 64–5, 68, 74, 81, 83–4, 89,
108, 231, 233

inteligencija 17, 45, 158

J

javni sektor kulture 161, 170, 190, 226

K

kapitalizam 31–2, 51, 78–9, 81, 86–8,
114, 116–7, 121, 138, 234

karijerna putanja 239

kći 63, 155, 202, 204–5, 209, 214, 219

klasa 23, 26–7, 30, 33, 42, 44–5, 48–9,
52–3, 55, 58, 61–2, 66, 73, 81–2,
85–6, 91, 108, 110–1, 116–7, 120,
125, 230, 233–4

kolektivna akcija 33, 38

korporativna kultura 127, 132, 146

kršćanstvo 13, 15–6

kućanski poslovi 52–3, 95, 205–7,
214–5

kultura razlike 61–2, 232

kulturalni studiji 72, 108–11

kulturalni trijumf 235

kulturne posrednice 235

kvotni sustav 45, 126, 132

L

legende 10

lezbijstvo 47–8, 60, 62

liberalizam 93, 95–8

liberalni feminizam 94, 96–7, 115

Lj

ljepota 13, 16–7, 21, 47, 88–9, 202,
234, 242

M

majčinstvo 17–8, 34, 36, 58–60, 64,
72, 83, 88, 94, 136, 147, 156, 205–6,
214, 231–2

majka 9, 52, 57–8, 60, 63–5, 68, 73,
75, 77, 94, 100, 122, 142, 151, 204,
208–9, 215, 220, 243, 245

majka-kći 63

marksistička teorija 26, 48, 50, 81, 84,
97, 116–7, 234, 236

mediji 54, 64, 67, 77, 103, 111, 113,
115, 138, 148, 178, 181, 183, 225–6,
240, 245

menadžerice 127, 147, 150, 224–6, 240

mitovi 9–10, 25, 51, 56, 63

modernizacija 24, 79, 89, 137

moral 13, 15, 22, 60, 69, 93, 107

muška/e/o

asimetričnost, 140, 237
društvo 57
filozofija 18
vrijednosti 57, 127, 129
zanimanja 119, 236

N

neformalne mreže 126, 145–6, 155,
189, 238
neopatrijarhalne vrijednosti 88, 234
neravnopravnost 18, 25, 45, –6, 49, 98,
103, 112, 114, 122, 126, 152–5, 225,
235, 238, 244–5
nesestrinstvo 243
nevladine udruge 106
normalizacija 70

O

obitelj 10–1, 14, 22, 24, 35, 42, 44–7,
49–50, 52–4, 68, 71–2, 75, 90, 93,
96, 98, 103, 113–5, 118–9, 125–6,
134, 136, 144–5, 151, 155, 169,
176, 188, 190, 201–4, 206–16, 221,
223–4, 242–5
obrazovanje 17, 32, 41–2, 44–7, 65, 73,
86–7, 95, 97, 100–1, 103, 106,
109–11, 113, 116, 119, –120–4,
126, 129, 134, 137, 145, 147–8,
151–2, 154, 159, 167–9, 179,
208–10, 214, 218, 224, 230,
239–40, 242–4

P

Pandora 9, 53
patrijarhalizam 7, 10–1, 13, 20, 22, 24,
42, 47, 50, 54–5, 63–6, 69, 93–4,
103, 110–5, 117, 125, 144, 146, 214,
228, 231, 234, 236, 238, 242–4
patrijarhalna konstrukcija svijeta 10
patrijarhat 18, 25, 51, 53–4, 61–3, 74,
81, 93–4, 106, 108, 114–5, 117, 208,
223, 231
Penelopa 9
političarke 68, 132, 136, 150, 157

politička socijalizacija 95, 126
političke stranke 68, 132, 135–6, 179,
198
politika ravnopravnosti 8, 103, 132
pornografija 54, 62, 64, 91
postfeminizam 41
postkolonijalna teorija 86, 233
poststrukturalizam 81
potplaćenost 120, 169, 182, 193,
240–1
pravo 42, 44–6, 83, 92, 132–3, 210,
222, 230
prisila 22, 27–9, 39–40, 70, 229
prostitucija 89, 94
psihoanaliza 48–50, 56–7, 61–3, 74,
81–2

Q

queen bee 57
queer teorije 78, 233

R

radnički pokret 45
rasa 23, 30, 73, 86, 91, 94, 102, 117,
179
rasizam 91, 99, 106, 109, 235
raspodjelna paradigma 98, 235
ratnik 11, 27
REI feminizam 86
religija 25, 50–1, 53–4, 62, 68, 107,
115, 179
roditeljske obveze 55, 107, 148, 204,
242
rodna/e/i
hijerarhija 93
politika 103
uloge 13, 90, 115, 118–9, 126, 132,
143, 244
stereotipi 103, 114, 119, 126–8, 236

S

sestrinstvo 44–5, 58, 61
simbol 9, 62, 78, 82, 95, 99

snaga 11, 13, 19, 23–4, 35, 42, 53, 57,
69–71, 73, 87, 91, 96, 110–1, 114–6,
119–20, 125, 137, 158, 170, 172,
176, 182, 202, 204, 234, 237

socijalistička ideologija 118

socijalistički feminizam 117

socijalizacija 32, 34, 55, 58, 119, 132,
143–4, 169, 230, 238

socijalizam 34, 94, 121, 153, 216

sociobiologizam 31

solidarnost 23, 48, 50, 58, 61, 64, 86,
109, 117, 156, 215–6, 218–9, 225,
232, 243

spol 11, 17, 22–3, 36–7, 42, 46–8,
50, 52–3, 55, 58, 61–3, 65, 72–3,
75–6, 78–9, 81–2, 87, 940–097,
104, 108, 112, 115–6, 126, 128–9,
143, 145, 147, 152–5, 158, 161,
179–80, 189, 208, 211, 217, 221,
229, 237–8

spolno/rodna stratifikacija 136–7, 139

stereotipi 49, 53, 80, 83, 88, 99–100,
106, 125–9, 143, 145, 180, 228, 236

strukturacija 28–32

subfeminizmi 115, 230, 232–3, 236

subjekt 15, 33, 39, 49, 66, 69–71,
73–6, 81, 84–7, 109, 220, 231, 233

sufražetski pokret 44, 118

supruga 11, 13–4, 71, 202

suvremeni feminizam 31, 67–8, 84,
101, 108

T

tijelo 11, 13, 15, 18, 35, 42, 47, 69–72,
75–6, 88–91, 94, 131, 230, 234–5

tjelesni uzori 70, 88

tradicija 41, 45–6, 52, 61, 75, 78, 93–6,
107, 130, 133, 164, 172, 178, 216,
242

transcivilne organizacije 235

transdržavni aktivizam 106, 235

U

upravljačka moć 240

upravljački položaj 8, 104, 125, 127,
140, 144–7, 149–50, 162, 166,
236–9

utopijsko mišljenje 56, 68

uzori 176, 217

V

vježbanje 88, 234

W

*white – Anglo-Saxon – heterosexual –
American syndrome* 115

Z

zapošljavanje 83, 103–5, 110, 119,
123, 125, 134, 139–40, 145–6, 162,
164–5, 226, 237

zastupnice u parlamentima 132–3, 243
0-0-0-American syndrome 114

Ž

žene Trećeg svijeta 86–7, 232–3

ženska

asimetričnost 237

genealogija 59, 64

priroda 51, 99, 234

zanimanja 118, 120–1

ženski studiji 107, 110

"živčana žena" 71

O autorici

Mirjana Adamović (Zagreb, 1966.), znanstvena suradnica u Institutu za društvena istraživanja u Zagrebu. Diplomirala je, magistrirala i doktorirala na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od 2005. godine zaposlena je u Institutu. Suradivala je na dva znanstveno istraživačka projekta vezana uz rodne teme: *Spolno/rodno istraživanje prostora i vremena u Republici Hrvatskoj* (2005.–2007.) a od 2007. godine surađuje na projektu *Identitet Drugih u Republici Hrvatskoj*. Područja njezina znanstvenog interesa su sociologija roda, feministička teorija i sociologija kulture. Poseban interes iskazuje za istraživanje problema rodne moći i upravljanja, medijskog prikazivanja ženskoga tijela te rodnihi politika. Objavljuje znanstvene članke, recenzije i prikaze te sudjeluje na domaćim i međunarodnim znanstvenim konferencijama. Članica je Hrvatskog sociološkog društva i međunarodne organizacije za rodna istraživanja ATGENDER – The European Association for Gender Research, Education and Documentation.

Mirjana Adamović
ŽENE I DRUŠTVENA MOĆ

Izvršni nakladnik
Plejada d.o.o.
Zagreb, VIII. južna obala 17
tel./faks 01/3906-533
e-mail: plejada@plejada-zg.hr
web: www.plejada-zg.hr

Izvršni urednik
Vladimir Filipović

Grafička oprema
Studio Canis

Lektura
Jasenka Ružić

Dizajn naslovnice
Vanja Kovačić

Tisak i uvez
Tiskara Zelina d.d., Sveti Ivan Zelina
prosinac 2011.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice
u Zagrebu pod brojem 787919.

Knjiga obrađuje iznimno zanimljivu, kontroverznu a ujedno i aktualnu temu o društvenoj moći žena, potaknutu popularnim javnim diskursom kako je teza o podređenosti žena izgubila na svojoj relevantnosti. Autorica nastoji odgovoriti na niz istraživačkih pitanja koja se odnose na genazu društvene moći, (ne)prisutnost žena u upravljačkim procesima te zasluge i dosege feminističkog pokreta. U dijelu knjige koji govori o rezultatima sociološkog istraživanja provedenog metodom intervjua na uzorku od 45 menadžerica kulturnog sektora Republike Hrvatske, autorica analizira njihova iskustva u sklopu nekoliko tematskih cjelina: mogućnost ostvarenja karijere u kulturnom sektoru, važnost spola/roda u ostvarenju profesionalnih ambicija, ograničenja upravljačke moći, balansiranje karijere s privatnim životom te odnos prema patrijarhalizmu hrvatskog društva i feminističkim inicijativama.

Dr. sc. Mirjana Adamović, sociologinja, znanstvena je suradnica Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu. Područja njezina znanstvenog interesa su sociologije roda i kulture i feministička teorija.

* * *

Tematika ove knjige je sociološki osobito relevantna, ponajprije zbog toga što obuhvaća probleme uspostave i distribucije društvene moći, ali još više što se karakteristike uspostave i distribucije moći posebno prelamaju preko društvenog položaja žena. Imajući na umu opću i posebnu dimenziju te tematike autorica je kompetentno obavila vrlo zahtjevan i kompleksan znanstveni zadatak. Propitane su i interpretirane glavne teorije moći, dakako ponajviše one koje najjasnije otvaraju pitanje položaja žena u razdiobi moći, a u empirijsko-istraživačkom dijelu, izneseni su i analizirani pokazatelji i stavovi o stanju problema u hrvatskom društvu.

dr. sc. Rade Kalanj, red. prof.

Riječ je o rijetkoj studiji odnosa moći i roda u postsocijalističkom, još uvijek dominantno patrijarhalnom, nesekularnom društvu s etničkom rasjedinom. A predmet analize je žena i moć u neo-liberalnoj inačici postsocijalizma. Znanstvenici na polju društvenih znanosti (sociologija, političke znanosti, ekonomija i rodne studije) dobit će knjigu koja im može pružiti osnovni uvid u suvremeno promišljanje odnosa moći i roda. A to je područje koje u Europi već spada u "općeobrazovni" standard javnih djelatnika i znanstvenika.

dr. sc. Silva Mežnarić, red. prof.

NOVA PLEJADA je biblioteka mladih hrvatskih znanstvenika koji u suvremenu znanost unose nove pristupe, teorije i metode. Riječ je o doktoratima odnosno prvim značajnijim djelima autora koji najavljuju novo, vrijedno i zanimljivo.

CIJENA: 175,00 kn

ISBN 978-953-7782-09-2

9 789537 782092